

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 71 | 2017 | št. 1-2 (155) | str. 1-302

Simon Malmenvall, *Beseda o postavi in milosti metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijeviski Rusiji* • Maja Lukanc, *Ana Celjska (1. del)* • Nataša Golob, *Srednjeveški pergamentni fragmenti v knjižnih vezavah* • Tomaž Lazar, *Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja: münchenski rokopis Cod.icon. 222* • Tanja Gomiršek, *Vrste zakupnih pogodb v Goriških brdih v prvi polovici 19. stoletja* • Mateja Ratej, *Vojna po vojni – ljubezenski trikotnik Antona Bračka leta 1920* • Izidor Janžekovič, *Mnogo hrupa za nič (1. del): Potek in ozadje odkritja »staroslovanskega svetišča« na ptujskem gradu* • Sašo Jerše, *Slovenski kraji spomina pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 71 | 2017 | št. 1–2 (155) | str. 1–302

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. aprila 2017.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2017: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

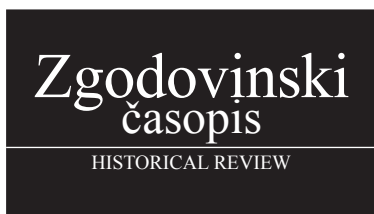
Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2017

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 20th 2017.

Translated by: Saša Mlacović (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2017): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

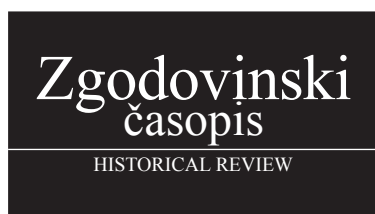
Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2017

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Simon **Malmenvall**, *Beseda o postavi in milosti* metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijeviski Rusiji 8–29
Metropolitan Hilarion's *Sermon on Law and Grace* as an Example of Giving Meaning to the Past in Kievan Rus'
- Maja **Lukanc**, Ana Celjska (1. del) 30–68
Anna of Celje (Part I)
- Nataša **Golob**, Srednjeveški pergamentni fragmenti v knjižnih vezavah 70–105
Mediaeval Parchment Fragments in Bookbindings
- Tomaž **Lazar**, Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja: münchenski rokopis Cod.icon. 222 106–162
Armament of Slovene Lands in the Early Sixteenth Century: The Munich Manuscript Cod.icon. 222
- Tanja **Gomiršek**, Vrste zakupnih pogodb v Goriških brdih v prvi polovici 19. stoletja 164–185
Types of Lease Contracts in the Goriška Brda Region in the First Half of the Nineteenth Century
- Mateja **Ratej**, Vojna po vojni – ljubezenski trikotnik Antona Bračka leta 1920 186–206
A War after the War — Anton Bračko's Love Triangle of 1920
- Izidor **Janžekovič**, Mnogo hrupa za nič (1. del): Potek in ozadje odkritja »starslovanskega svetišča« na ptujskem gradu 208–245
Much Ado About Nothing (Part I): the Course and Background of the Discovery of the "Slavic Sanctuary" at Ptuj Castle.
- Sašo **Jerše**, Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav 246–267
Slovene Realms of Memory (Les lieux de mémoire). Concepts, Theses, and Perspectives of Historical Research

Zapisi - Notes

Latinka Perović, Srpska intelektualna i politička elita između Istoka i Zapada	270–274
Serbian Intellectual and Political Elite between the East and the West	

Jubileji – Anniversaries

Profesor dr. Peter Vodopivec – sedemdesetletnik	276–282
Prof. Phd. Peter Vodopivec - Septuagenarian	

V spomin - In memoriam

Hans-Dietrich Kahl (4. VI. 1920 – 30. IX. 2016) (Andrej Pleterski)	284–287
--	---------

Kongresi in simpoziji - Congresses, Symposia

38. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Ravne na Koroškem, 28.-30. 9. 2016) (Ana Marija Lamut)	290–292
--	---------

Ocene in poročila - Review and Reports

Esad Kurtović, Konj u srednjovjekovnoj Bosni (Ignacij Voje)	294–296
---	---------

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	298–301
Instructions for Authors	

Razprave

Simon Malmenvall

Beseda o postavi in milosti

metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijeviski Rusiji

MALMENVALL Simon, dipl. rusist in zgodovinar, mag. zgodovine, mladi raziskovalec, Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, simon.malmenvall@teof.uni-lj.si

Beseda o postavi in milosti metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijeviski Rusiji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 8–29, cit. 86

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek se z vidika idejne zgodovine in v skladu s postmoderno semiotično-diskurzivno metodo posveča pridigi kijevskega metropolita Hilarijona (um. 1054/1055) z naslovom *Beseda o postavi in milosti*. Omenjeno besedilo je analizirano kot pomemben narativni zgodovinski vir iz kijevskega obdobja vzhodnoslovanske srednjeveške zgodovine oziroma primer teološko-patriotskega osmišljanja nedavne (posvetne) preteklosti v Kijeviski Rusiji. V članku so izpostavljene tri poglobitve ugotovitve: prvič, namen *Besede o postavi in milosti* je umestitev specifične vzhodnoslovanske zgodovinske izkušnje v širši okvir zgodovine odrešenja; drugič, Hilarijonovo teološko-patriotsko pojmovanje zgodovine odrešenja bistveno opredeljuje podoba velikega kneza Vladimirja Svjatoslaviča; tretjič, pod površjem patriotskega samopotrjevanja se razkriva kulturnozgodovinski »manjvrednosti kompleks«, ki predstave vzhodnoslovanske elite povezuje z versko-literarno tradicijo preostalih srednjeveških pravoslavnih Slovanov.

Ključne besede: Kijeviska Rusija, metropolit Hilarijon, pokristjanjevanje, zgodovina odrešenja, epistemologija zgodovine, srednjeveški cerkveni spisi

MALMENVALL Simon, BA in Russian Studies and History, MA in History, Young Researcher, University of Ljubljana, Faculty of Theology, simon.malmenvall@teof.uni-lj.si

Metropolitan Hilarion's Sermon on Law and Grace as an Example of Giving Meaning to the Past in Kievan Rus'

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 8–29, 86 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.)

In terms of ideational history and in accordance with the postmodern semiotic and discursive method, the article deals with *The Sermon on Law and Grace* authored by Metropolitan Hilarion of Kiev (d. 1054/1055). The text at hand is analysed as an important narrative historical source from the Kievan period of East Slavic mediaeval history or as an example of a theological and patriotic interpretation of the recent (secular) past in Kievan Rus'. The article highlights three main findings: firstly, *The Sermon on Law and Grace* aims to place the specific East Slavic historical experience into the broader framework of the history of redemption; secondly, Hilarion's theological and patriotic conception of salvation history is fundamentally defined by the image of Grand Prince Vladimir Svjatoslavich; thirdly, the cultural and historical "inferiority complex" that links East Slavic elites' notions with the religious and literary tradition of other mediaeval Orthodox Slavs is revealed under the surface of the patriotic self-affirmation.

Key words: Kievan Rus', Metropolitan Hilarion, Christianisation, salvation history, epistemology of history, mediaeval ecclesiastical writings

Uvod

Pričujoči članek se z vidika idejne zgodovine posveča pridigi kijevskega metropolita Hilarijona, ki v skladu s historiografsko konvencijo nosi naslov *Beseda o postavi in milosti* (csl. Слово о законѣ и благодѣти). Obravnavana pridiga, nastala sredi 11. stoletja in sestavljena v staroruski¹ redakciji cerkvenoslovanskega jezika, spada med najpomembnejše narativne vire kijevskega obdobja (9.–13. stol.) srednjeveške zgodovine vzhodnoslovanskega prostora. Dragocenost vira se kaže zlasti na področju preučevanja zgodovinske zavesti pri posvetni in cerkveni eliti Kijevske Rusije, ki so jo v največji meri oblikovali in posredovali izobraženci iz vrst menihov.

Članek tvorita dva dopolnjujoča se vsebinska sklopa. Prvi obravnava avtorja, datacijo, strukturo in literarne značilnosti vira, drugi pa analizira njegovo temeljno sporočilo – osmišljanje (posvetne) preteklosti s teološko-patriotskega gledišča in od tod izhajajočo podobo velikega kneza Vladimirja Svjatoslaviča (980–1015), člana rodbine Rjurikovičev, ki je v Kijeviski Rusiji ob koncu 10. stoletja vzhodno krščanstvo uvedel kot državno vero. Vsebina besedila se opira na metodologijo postmoderne semiotično-diskurzivne kulturne zgodovine. Ta si s pomočjo poglobljanja v pripovedne tehnike oziroma iskanja simbolnega in vrednostnega naboja v diskurzu prizadeva dokopati do samorazumevanja določenih družbenih skupin (v danem primeru elite Kijevske Rusije), ki so spodbudile nastanek določenih narativnih virov (v danem primeru *Besede o postavi in milosti*).²

V članku pogosto uporabljen teoretski pojem zgodovine odrešenja se naslanja na teze nemškega zgodovinarja in teologa Oscarja Cullmanna (1902–1999).³ V kon-

¹ Pri poimenovanjih *Stara Rusija*, *Stari Rusi* in *staroruski* gre za slovenskemu jeziku smiselno prilagoditev samostalnika ženskega spola *Rus* (csl./rus./ukr./blr. Русь) in njenih izpeljank. Ime *Kijevska Rusija* sledi uveljavljenemu poimenovanju v mednarodni historiografiji, s katerim se označuje prva etapa državnosti v kontekstu daljšega predmodernega pojava Stare Rusije. *Rus* po eni strani zaobjema različne srednjeveške in zgodnje novoveške politične entitete v vzhodnoslovanskem prostoru, po drugi pa tudi nekdanjo etnično skupino, ki jo je mogoče šteti za nekakšno predhodnico današnjih Rusov, Ukrajincev in Belorusov. Staro Rusijo in Stare Ruse oziroma *Rus* je tako treba ločevati od *Rusije* (rus. Россия, ukr. Росія, blr. Расія), s katero se od začetka 18. stoletja naprej označuje moderna ruska država (Ruski imperij in Ruska federacija). O predmodernih identitetah med Vzhodnimi Slovani gl. Ploky, *Origins*.

² Burke, *Kulturna zgodovina*, str. 39–50, 72–74, 132, 138–145; Lotman, *Znotraj mislečih svetov*, str. 25–58, 123–169, 313–348, 383–388.

³ Pojem zgodovine odrešenja, razširjen v teoloških in kulturnozgodovinskih delih, se navezuje na biblijsko eksegezo in teologijo zgodovine iz poznoantičnega obdobja t. i. cerkvenih

tekstu vzhodnoslovanske srednjeveške zgodovine so se k pojmu zgodovine odrešenja delno zatekali nemški zgodovinar in teolog Gerhard Podskalsky (1937–2013),⁴ ruski literarni zgodovinar Vladimir Nikolajevič Toporov (1928–2005),⁵ ukrajinski zgodovinar Volodimir Mihajlovič Rička⁶ in ameriški zgodovinar ukrajinskega rodu Donald Ostrowski.⁷ Odlomki *Besede o postavi in milosti* so prevzeti in v slovenščino prvič prevedeni po zadnji cerkvenoslovansko-ruski znanstvenokritični izdaji, ki sta jo leta 1997 pripravila rusko-ukrajinski slavist Aleksander Mihajlovič Moldovan in ruski teolog Andrej Ivanovič Jurčenko.⁸ Omenjena izdaja je izšla v prvem zvezku (od petnajstih) znanstvene zbirke staroruskih tekstov pod uredništvom ruskega literarnega zgodovinarja Dmitrija Sergejeviča Lihačova (1906–1999).⁹ Izdaja Moldovana in Jurčenka temelji na enem izmed najstarejših ohranjenih rokopisov *Besede* in obenem edinem vsebinsko popolnem – t. i. Sinodalnem rokopisu, nastalem v drugi polovici 15. ali na začetku 16. stoletja in odkritem v Kodeksu 591 Moskvske sinodalne knjižnice.¹⁰

Avtor in datacija *Besede o postavi in milosti*

Avtor *Besede o postavi in milosti* je Hilarijon, prvi kijevski metropolit vzhodnoslovanskega porekla.¹¹ Med letoma 1051 in 1054/1055 je vodil metropolijo s

očetov, utemeljiteljev intelektualnega prikaza krščanskega izročila. Pojem zgodovine odrešenja je leta 1965 v delu *Heil als Geschichte* teoretsko izostril nemški luteranski zgodovinar in teolog Oscar Cullmann. Po tovrstnem razumevanju zgodovina odrešenja procese, dogodke in osebnosti posvetne («empirične») preteklosti prikazuje v luči simbolno nabite biblijske zgodovine, ki svoje sporočilnosti in aktualnosti ne izgubi s časovnim koncem posameznih biblijskih dogodkov, temveč posreduje zgodovinsko ponavljajoče se mehanizme odnosov med Bogom in človekom – znotraj tega odnosa išče vsakokratno specifičnosti na ozadju stalnih podobnosti. Zgodovina odrešenja je po srednjeveških biblijsko-krščanskih nazorih pomenila zgodovino srečevanja grešnega človeka z odrešenjsko »božjo previdnostjo«, ki želi človeka pripeljati do večnega življenja. Gl. Cullmann, *Il mistero*.

⁴ Podskal'skij, *Bogoslovskaja literatura*. Gre za ruski prevod in občutno dopolnjeno različico izvirnika iz leta 1982 z naslovom *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus'*.

⁵ Toporov, *Svjatost'*.

⁶ Ryčka, *Vytoki deržavnosti*; Ryčka, *Kyjiv*; Ryčka, *Hrystyjanizacija*.

⁷ Ostrowski, *Christian Identity*.

⁸ Prevedene cerkvenoslovanske različice biblijskih odlomkov in parafraz, ki so navzoče v *Besedi*, spremljajo napotila k primerjavi s sodobnim slovenskim prevodom Svetega pisma na podlagi hebrejskega in grškega izvirnika. Navajanje primerjanih odlomkov sledi načelom slovenske študijske izdaje *Standardnega prevoda Svetega pisma* iz leta 2003.

⁹ Lihačev, *Slovo*, str. 26–51, 480–486.

¹⁰ Lihačev, *Slovo*, str. 480; Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 33, 35, 39; Moldovan, *Slovo*, str. 8, 19–20.

¹¹ Prvi znani kijevski metropolit je Teopempt. Letopis z naslovom *Pripoved o minulih letih* – najobsežnejši vzhodnoslovanski srednjeveški narativni vir, nastal na začetku 12. stoletja – ga prvič omenja v poročilu za leto 1039, ko je vodil slovesnost posvetitve obnovljene cerkve Presvete Bogorodice v središču Kijeva. Gl. Ostrowski, *Povest'*, str. 1214–1215. Velika večina kijevskih metropolitov je do sredine 13. stoletja prihajala z območja Bizantinskega cesarstva in bila grškega porekla. V tem obdobju sta kijevski metropolitni sedež zasedala zgolj dva

sedežem v staroruski prestolnici, ki je bila formalno podrejena konstantinopelskemu patriarhatu. Iz metropolitskega dvorca pri stolni cerkvi svete Sofije (Modrosti) je izvajal cerkveno oblast nad celotnim ozemljem Kijevske Rusije. Pred nastopom metropolitske službe je deloval kot duhovnik oziroma prezbiter v cerkvi svetih apostolov, ki je bila v sklopu velikoknežje rezidence v Berestovu (južna okolica Kijeva).¹² Podatki o Hilarijonovem življenju so na splošno zelo skopi. Vsa znana dejstva in z njimi povezana predvidevanja je mogoče izluščiti zgolj iz dveh virov: Hilarijonove *Veroizpovedi* – domnevno nastale za potrebe liturgične slovesnosti ob njegovi posvetitvi v škofa in postavitvi na položaj metropolita leta 1051 –¹³ in kijevskega letopisa *Pripoved o minulih letih*, nastalega na začetku 12. stoletja.¹⁴

Pripoved poroča, da je Hilarijon v času, ko je še služboval kot prezbiter v Berestovu, redno zahajal k bregu Dnepra, kjer je na mestu bodočega Kijevskepečerskega samostana opravljal asketske vaje:¹⁵

Od Boga ljubljeni knez Jaroslav je imel rad Berestovo in tamkajšnje cerkev svetih apostolov in pomagal je mnogim [njenim] duhovnikom in med njimi je bil prezbiter po imenu Hilarijon, blag in izobražen mož, ki se je pogosto postil. In hodil je iz Berestova k Dnepru, na grič, kjer je sedaj stari Pečerski samostan in tam molil. Tam pa je bil velik gozd. Tam je izkopal majhno votlino, dolgo dva seznja, in prihajal iz Berestova. Tu je pel dnevne molitve in skrito molil. Nato je Bog navdihnil knezovo srce in ta ga je postavil za metropolita v sveti Sofiji.¹⁶

Na podlagi uveljavljene vzhodnokrščanske navade, v skladu s katero so visoki cerkveni dostojanstveniki (škofje, metropoliti, patriarhi) prihajali iz vrst menihov, in omembe v Hilarijonovi *Veroizpovedi* je mogoče upravičeno predvidevati, da je bil Hilarijon pred nastopom metropolitske službe meniški duhovnik (pripadnik t. i. črne duhovščine), cerkev svetih apostolov v Berestovu pa je potemtakem delovala tudi kot samostanska.¹⁷ Ključni odlomek iz *Veroizpovedi* se glasi takole:

Jaz, po milosti človekoljubnega Boga menih in prezbiter Hilarijon, sem bil po njegovi izvolitvi posvečen s strani boguščernih škofov in ustoličen v velikem in od Boga varovanem mestu Kijevu, da bi bil v njem metropolit, torej pastir in učitelj. To je

domačina – Hilarijon in Klement Smoljatič (1147–1155). Gl.: Vernadsky, *Kievan Russia*, str. 151–152; Fedotov, *Russian Religious Mind*, str. 401; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XIII, XXIII–XXV.

¹² Müller, *Metropoliten Ilarion Lobrede*, str. 1–6; Užankov, *Slovo*, str. 9–11; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XVII–XVIII; Ostrowski, *Povest'*, str. 1230–1231.

¹³ To domnevo podpira zlasti odlomek, v katerega sta vključeni javna izpoved vere pred zbranim ljudstvom in izpovedovalčeva prošnja za molitev, naslovljena »častitljivim učiteljem« (škofom) in »knezom ruske zemlje«, ki naj bi jih kot novi metropolit vodil v verskih zadevah. Gl.: Müller, *Metropoliten Ilarion Lobrede*, str. 143; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXIX.

¹⁴ Müller, *Metropoliten Ilarion Lobrede*, str. 2–6; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXIX.

¹⁵ Müller, *Metropoliten Ilarion Lobrede*, str. 1.

¹⁶ Ostrowski, *Povest'*, str. 1232–1234.

¹⁷ Müller, *Metropoliten Ilarion Lobrede*, str. 2–5; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XVIII–XIX.

bilo v letu 6559¹⁸ [/1051], za časa vladanja pobožno zvestega kagana¹⁹ Jaroslava, Vladimirjevega sina.²⁰

Tako *Pripoved* kot *Veroizpoved* ne posredujeta nikakršnih podatkov o Hilarijonovi smrti. Iz omembe njegovega naslednika Efrema, ki je metropolitski sedež zasedel leta 1055,²¹ in glede na takratno prakso dosmrtnega opravljanja metropolitske službe je mogoče sklepati, da je Hilarijon umrl najkasneje leta 1055.²²

Velika večina raziskovalcev staroruske literature že od sredine 19. stoletja naprej nastanek *Besede o postavi in milosti* umešča v čas med letoma 1037 in 1050, to je pred Hilarionovo zasedbo metropolitskega sedeža.²³ Spodnja meja (1037) je pogojena z omembo kijevske stolne cerkve, posvečene sveti Sofiji, ki je bila dokončana leta 1037, zgornja meja pa z omembo kneginje Irene, žene velikega kneza Jaroslava Modrega (1019–1054), ki je umrla leta 1050.²⁴ Glede kraja izreka Hilarijonove pridige obstajajo zgolj domneve, ki se omejujejo na štiri večje cerkve v Kijevu oziroma njegovi okolici: stolno cerkev svete Sofije, t. i. Desetinsko cerkev Marijinega zaspanja, cerkev Marijinega oznanjenja nad Zlatimi vrati in cerkev svetih apostolov v Berestovu.²⁵

Struktura in literarne značilnosti

Osnovno vsebinsko strukturo *Besede o postavi in milosti* je mogoče razbrati iz tematskega vrstnega reda, ki ga podaja uvod pridige. Glede na uvod *Besedo* sestavljajo štirje glavni deli.²⁶ 1. »o postavi, dani po Mojzesu, in milosti in resnici, razodeti po Jezusu Kristusu«; 2. »o tem, kako se je postava umaknila, milost in resnica pa sta napolnili vso zemljo, in kako se je vera razširila med vse jezike [/ljudstva], tudi do našega ruskega«; 3. »pohvala našega kagana Vladimirja, po katerem smo bili krščeni«;

¹⁸ V Stari Rusiji je bilo uveljavljeno bizantinsko štetje let, ki je za svoje izhodišče imelo domnevni začetek stvarjenja sveta (5508 pr. Kr.). O pomenu štetja od začetka sveta gl.: Danilevskij, *Drevnjaja Rus'*, str. 233, 236–237; Černaja, *Istorija kul'tury*, str. 70–72.

¹⁹ Naziv »kagan« je turškega izvora. Običajno je označeval posvetnega in hkrati verskega voditelja stepskih konjeniških plemen med Črnim in Kaspijskim morjem, prvotno pa je pomenil tistega, ki si lasti gospostvo nad vsemi stepskimi širjavami. Sprva so ga nosili le nasledniki nekdanjega turškega kaganata iz 6. stoletja, to je vrhovni poglavarji Povolških Bolgarov in Hazarov, ali tisti, ki so jim bili podrejeni. Ta naziv se je na vzhodnoslovanskem območju ohranil do 12. stoletja in bil občasno v uporabi kot častni vladarski naslov, denimo pri velikem knezu Vladimirju Svjatoslaviču in njegovem sinu Jaroslavu Modrem. Gl.: Whittow, *Orthodox Byzantium*, str. 250–251; Franklin, Shepard, *Emergence of Rus*, str. 32.

²⁰ Müller, *Metropoliten Ilarion Lobrede*, str. 143.

²¹ Ostrowski, *Povest'*, str. 1285.

²² Müller, *Metropoliten Ilarion Lobrede*, str. 4–6.

²³ Užankov, *Slovo*, str. 11–12; Naumova, Šiklo, *Istoriografija*, str. 23; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XIX–XX.

²⁴ Užankov, *Slovo*, str. 238; Lihačev, *Slovo*, str. 97–98; Ostrowski, *Povest'*, str. 1230.

²⁵ Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXI.

²⁶ Müller, *Metropoliten Ilarion Lobrede*, str. 16; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXVII.

4. »molitev k Bogu, ki jo izreka vsa naša [/ruska] zemlja.«²⁷ Vsak izmed štirih glavnih delov predstavlja tematsko zaključeno celoto, hkrati pa (razen četrtega) napoveduje tematiko naslednjega in tako ustvarja njihovo medsebojno smiselno povezanost.²⁸

Prvi glavni vsebinski del prinaša teološko utemeljitev, izpeljano iz Hilarijonove eksegeze Stare in Nove zaveze, o superiornosti Kristusove milosti in resnice v odnosu do Mojzesove postave. Pri tem je na eni strani poudarjena univerzalnost krščanstva, to je veljavnost Kristusovih odrešilnih izrekov in dejanj za vsa ljudstva sveta, na drugi pa omejenost judovstva, to je veljavnost upoštevanja postave (brez dopolnitve v milosti) zgolj za starozavezno dobo in takratno hebrejsko ljudstvo.²⁹ Omenjeni del je mogoče nadalje razdeliti na dve poglavji oziroma sporočilni enoti. V prvem poglavju je odnos med postavo in milostjo prikazan s podobo Hagare in Sare, dveh Abrahamovih žena iz Prve Mojzesove knjige.³⁰ Starozavezni Hagara in Sara v *Besedi* nastopata kot tipologiji, ki napovedujeta novozavezni razplet biblijske zgodovine – Hagara kot poosebitev »neposlušnega« hebrejskega ljudstva, ki ni sprejelo Kristusove milosti in resnice, Sara pa kot poosebitev »poslušnega« novega Izraela, to je krščanske Cerkve, ki Kristusovo milost in resnico širi med vse ljudi.³¹ Po Hilarijonovem prepričanju krščanstvo judovstva ne presega zgolj zaradi dostopa do odrešenja, temveč tudi zaradi svoje razširjenosti po vsem svetu. Hilarijon dokazuje, da je to, kar je mlajše oziroma novo (krščanstvo), prehitelo to, kar je starejše (judovstvo).³²

Drugo poglavje prvega dela sestavlja hvalnica Kristusu, po katerem sta se kot dopolnitev postave uresničili milost in resnica. V hvalnici je najprej na kratko predstavljeno Kristusovo zemeljsko življenje, čemur sledi sedemnajst antitez o navidezni teološki paradoksalnosti osebe božjega Sina, to je nasprotju in hkrati skladnosti med njegovo človeško in božjo naravo.³³

Drugi glavni vsebinski del se posveča usahnitvi judovstva in širjenju krščanstva, ki je naposled prodrlo tudi na starorusko ozemlje in s svojo »lučjo« odpravilo nekdanjo poganstvo »nevednost«. ³⁴ Omenjeni del je mogoče nadalje razdeliti na tri poglavja. V prvem poglavju Hilarijon pripoveduje o bistveni spremembi, ki se je zgodila v kontekstu biblijske zgodovine in obenem odločilno vplivala na celotno zgodovino odrešenja. Jezus Kristus je namreč – glede na pridigarjevo interpretacijo – prvotno prišel k judom, vendar ga ti niso sprejeli za Odrešenika in božjega Sina, zaradi česar je Bog jude zavrnil in dopustil uničenje jeruzalemskega templja, odrešenje pa poslal k ponižnejšim poganom.³⁵

²⁷ Lihačev, *Slovo*, str. 26, 481.

²⁸ Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 20; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXVII–XXVIII.

²⁹ Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 20; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXXI–XXXII.

³⁰ Prim. 1 Mz 15–16; 1 Mz 21–22.

³¹ Lihačev, *Slovo*, str. 28, 30, 481–482.

³² Lihačev, *Slovo*, str. 30, 32, 482.

³³ Lihačev, *Slovo*, str. 34, 36, 482–483.

³⁴ Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 20; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXXII.

³⁵ Lihačev, *Slovo*, str. 36, 38, 483–484.

Drugo poglavje je posvečeno Stari Rusiji, ki naj bi se »po božji milosti« pridružila krogu krščanskih ljudstev. Umestitev Stare Rusije v krščanski svet Hilarijon razlaga kot uresničitev starozaveznih prerokb oziroma aktualizacijo biblijske zgodovine skozi nedavno preteklost vzhodnoslovanskega prostora. Ta naj bi pod površjem specifičnih posvetnih dogodkov in procesov skrivala svoj versko-univerzalni pomen.³⁶

Tretje poglavje prinaša enainvajset antitez, ki poudarjajo razlike med nekdanjo pogansko in (v Hilarijovovem času) sedanjo krščansko Staro Rusijo. Pri tem je pogansko obdobje ovrednoteno kot negativno, krščansko pa kot pozitivno. V kontekstu vrednotenja verskega preobrata je uvedena vzporednica med judovstvom in krščanstvom – kakor je Mojzeseva postava simbol začasne nepopolnosti znotraj širše zgodovine odrešenja, tako je poganstvo simbol začasne nepopolnosti znotraj specifične staroruske zgodovine.³⁷

Tretji glavni vsebinski del predstavlja slovesno spominjanje verske gorečnosti in krepostnega življenja Vladimirja Svjatoslaviča (krstno Vasilija), čemur se pridružuje zahvala Vladimirju, da je bil voljan postati »orodje v božjih rokah« in tako pokristjaniti svojo domovino. Zahvala ob koncu tretjega dela prehaja v prošnjo pokojnemu velikemu knezu, naj iz nebes varuje svojega sina Jaroslava Modrega (krstno Georgija) in celotno Staro Rusijo.³⁸ Omenjeni del je mogoče nadalje razdeliti na štiri poglavja. Začetek prvega poglavja tvori primerjava Vladimirja z apostoli oziroma misel, da je veliki knez Vladimir Svjatoslavič apostol Stare Rusije. Preostanek prvega poglavja je posvečen Vladimirjevemu življenju pred pokristjanjenjem, njegovi odločitvi za osebni krst in ukazu o kolektivnem krstu tako Kijevčanov kot celotne Stare Rusije.³⁹

Drugo poglavje sestavlja hvaljenje Vladimirjevih krepostnih dejanj, ki jih Hilarijon razlaga kot posledico iskrenega sprejema krščanske vere, med katerimi je največje pozornosti deležna dobrodelnost do ubogih, za njo pa gradnja cerkva in skrb za pravovernost. V drugem poglavju se pojavi tudi primerjava Vladimirja z rimskim cesarjem Konstantinom Velikim oziroma trditev, da je Vladimir »novi Konstantin«.⁴⁰

Tretje poglavje odločilno zaznamuje besedna zveza »raduj se« (csl. радуися), ki povezuje skupek vznesenih klicev, naslovljenih pokojnemu Vladimirju, naj se ozre na razcvet svoje dediščine – tako v podobi sina Jaroslava kot v smislu splošnega napredovanja krščanstva na staroruskih tleh.⁴¹

Četrto poglavje predstavlja prosilno molitev pokojnemu velikemu knezu, naj iz nebes varuje Staro Rusijo, s čimer naj svoje nekdanje vladarsko poslanstvo nadaljuje kot priprošnjik pri Bogu. Povezovanje Vladimirja z nebeško zaščito

³⁶ Lihačev, *Slovo*, str. 38, 40, 484.

³⁷ Lihačev, *Slovo*, str. 40, 42, 484–485.

³⁸ Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 19–20; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXXII–XXXIV.

³⁹ Lihačev, *Slovo*, str. 42, 44, 46, 484–485.

⁴⁰ Lihačev, *Slovo*, str. 46, 48, 50, 485–486.

⁴¹ Lihačev, *Slovo*, str. 50, 52, 485–486.

oziroma priprošnje pričuje o tem, da je Hilarijon kljub odsotnosti uradne kanonizacije Vladimirju pripisoval svetniške lastnosti.⁴²

Četrti glavni vsebinski del sestavlja Hilarijonova molitev k Bogu v imenu celotne Stare Rusije. Molitev opredeljuje prošnja za usmiljenje nad grešniki, ohranitev pravovernosti v zvestobi do »krstitelja« Vladimirja in splošno blaginjo.⁴³

Če je *Besedo o postavi in milosti* z vsebinskega vidika mogoče razdeliti na štiri glavne dele, jo je v žanrskem oziroma formalno literarnem pogledu mogoče razdeliti na tri. Prva dva vsebinska dela namreč skupaj tvorita žanr biblijske eksegeze (razlage). V danem primeru gre za eksegezo pomena Mojzesove postave, Kristusove milosti in resnice ter njunega odražanja skozi dotakratno starorusko preteklost s pomočjo obsežnega navajanja in parafraziranja biblijskih odlomkov. Tretji vsebinski del tvori žanr evlogije (hvalilnega govora), naslovljene velikemu knezu Vladimirju Svjatoslaviču. Četrti vsebinski del pa tvori žanr molitve, izrečene Bogu v imenu celotnega staroruskega ljudstva.⁴⁴ Hilarijonova *Beseda* velja za vrhunsko besedno mojstrovino kijevskega obdobja staroruske kulture. Obilje anafor, antitez, tipologij, simbolov in ritmične proze služi kot estetsko utemeljevanje »globljih« krščanskih resnic, ki se skrivajo za navidezno enopomenskostjo biblijskih odlomkov in dogodkov iz (posvetne) staroruske preteklosti. Prepletanje različnih žanrov, njihova slogovna izpiljenost in umeščenost v smiselno vsebinsko celoto, ki jo spremlja ustvarjalno preigravanje teoloških stališč iz vzhodnokrščanskega izročila, ne pričuje le o intelektualni podkovanosti, temveč tudi individualni nardarjenosti sestavljavca *Besede*.⁴⁵ Od tod se njegovo mojstrstvo kaže tudi v spretni izbiri in kombinaciji biblijskih odlomkov in parafraz. Na tak način se avtor po eni strani razkriva v vlogi posrednika »večne resnice« in njene patriotske aktualizacije, po drugi strani pa kot nekdo, ki je zmožen ustvarjalno brati že obstoječa biblijska besedila in iz njih sestaviti novo celoto.⁴⁶

O Hilarijonovih odlikah ni mogoče sklepati zgolj na podlagi poglobljenih analiz sodobne literarne zgodovine, temveč tudi ob upoštevanju njegovega pomena v kontekstu srednjeveške kulture. O Hilarijonovem ugledu oziroma veliki priljubljenosti njegove pridige v staroruski kulturni zavesti namreč pričajo razmeroma številni ohranjeni prepisi (nad petdeset), ki so od 13. do 18. stoletja nastajali v različnih predelih nekdanje Kijevske Rusije in se od tod širili tudi k pravoslavnim Južnim Slovanom.⁴⁷

⁴² Lihačev, *Slovo*, str. 52; 486; Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 18–20; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXXII–XXXIII.

⁴³ Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 19–20; Užankov, *Slovo*, str. 105–110.

⁴⁴ Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 20–21; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXVIII; Užankov, *Slovo*, str. 80.

⁴⁵ Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 20–21; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XIII–XV, XXVII, XXXI–XXXIII; Užankov, *Slovo*, str. 51–52, 78–79.

⁴⁶ Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XLIII–XLIV, XLVI–XLVIII; Picchio, *Slavia ortodossa*, str. 52; Toporov, *Svjatost*, str. 263, 290–291, 293–295; Price, *Tradition and Innovation*, str. 58–61.

⁴⁷ Müller, *Metropolitan Ilarion Lobrede*, str. 33, 35, 39–41; Moldovan, *Slovo*, str. 8, 19–20; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XIII–XIV; Lihačev, *Slovo*, str. 480–481.

Patriotsko samopotrjevanje v kontekstu zgodovine odrešenja

Beseda o postavi in milosti po svojem sporočilu spada v širši krog srednjeveške literature pravoslavnih Slovanov (Starih Rusov, Bolgarov, Srbov), katerih izobraženi pisci so pomen zgodovinskih dogodkov in osebnosti lastnih domovin pogosto povzdigovali z njihovo umestitvijo v kontekst zgodovine odrešenja. Na tak način so pretežno posvetnim in regionalno pogojenim dogodkom in osebnostim pripisovali ugled, veljaven za ves krščanski svet. V tem oziru je rdeča nit pridige usmerjena k verskemu osmišljanju dotakratne (posvetne) preteklosti Kijevske Rusije. Tovrstno osmišljanje preteklosti spremlja izrazita patriotska obarvanost, ki služi samopotrjevanju staroruske elite v odnosu do ostalih krščanskih državnih tvorb, zlasti Bizantinskega cesarstva. Bistvo Hilarijonove umestitve staroruske zgodovinske izkušnje v zgodovino odrešenja izhaja iz priznavanja neskončne »božje milosti«. Z njo naj bi se preko utelešenja božjega Sina zaključilo obdobje Stare zaveze in pričelo obdobje Nove, v katerem se prvenstvo »božje milosti« pred človeško pravičnostjo oziroma upoštevanjem postave kaže kot neizogibna stalnica celotne novozavezne zgodovine. Prvenstvo milosti naj bi se nadaljevalo vse do poslednje sodbe in delovalo na vseh ozemljih, ki so sprejela krščanstvo in katerih del je sestavljala tudi Kijevska Rusija.⁴⁸

Beseda predstavlja prvo izvirno stvaritev pisne kulture Kijevske Rusije, ki je kot celota zasnovana na temelju v krščanskem svetu že uveljavljenega pojmovanja zgodovine odrešenja. S svojim slavnim odnosom do krščanstva in vladavine Jaroslava Modrega je daljnosežno prispevala k oblikovanju poznejše predstave o sredini 11. stoletja kot »zlato dobi«⁴⁹ vzhodnoslovanske zgodovine, kakor se odraža tako v srednjeveških kot modernih historiografskih delih. V tem duhu naj bi bila Kijevska Rusija osredinjena okoli velikega kneza Jaroslava kot varuha krščanske vere in njenih vrednot – od tod pa tudi zglede osebnosti za vse prihodnje vladarje na vzhodnoslovanskih tleh, ki starorusko ljudstvo združujejo pod enotnim uradnim zgodovinskim spominom, eno vladajočo dinastijo in eno vero. Čeprav se Jaroslav skozi *Besedo* kaže v hvalevredni luči, naj bi bilo utrjevanje krščanstva skupaj s stabilnostjo oblasti v času njegovega vladanja predvsem posledica zvestega sledenja že začrtani idejnopolični smeri, ki se je pojavila pod Vladimirjem. Sledeč Hilarijonovi razlagi, je na prvi pogled posvetna »zlata doba« Kijevske Rusije v resnici blagoslovljeno nadaljevanje svobodnega krsta, za katerega se je na povabilo »božjega razsvetljenja« odločil veliki knez Vladimir. Pomenljivo poudarjanje svobodnosti in samostojnosti Vladimirjeve odločitve za krščanstvo deluje kot prikrita, a še vedno dovolj očitna utemeljitev ugleda Kijevske Rusije znotraj krščanskega sveta, pri čemer Bizancu – takratni politično in kulturno vodilni krščanski državi

⁴⁸ Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XVII, XIX, XXI; Franklin, Shepard, *Emergence of Rus*, str. 183–202; Picchio, *Slavia ortodossa*, str. 28; Picchio, *Chiavi tematiche*, str. 387–389; Toporov, *Svjatost*, str. 261–262; Fedotov, *Russian Religious Mind*, str. 88–89; Price, *Tradition and Innovation*, str. 58.

⁴⁹ V smislu vojaških uspehov, notranjepolične stabilnosti in kulturnega razcveta (meništvo, prevajalsko delo, reprezentativne gradnje).

– ni pripisana nadrejena vloga posrednika oziroma »učitelja«. V tem oziru Hilarijon načrtno izpušča ključna dejstva, ki govorijo v prid temu, da je do uradnega pokristjanjenja Stare Rusije prišlo zaradi ustaljenih intenzivnih stikov med Bizantinskim cesarstvom (posrednikom, »učiteljem«) in poganskim vzhodnoslovanskim prostorom (prejemnikom, »učencem«) v 10. stoletju.⁵⁰

Presojanje položaja Stare Rusije in vrednotenje krščanstva je v *Besedi* primerljivo s stališčem evangelijske prilike o »delavcih enajste ure«, po kateri so vsi delavci v vinogradu od gospodarja dobili enako plačilo, čeprav so na delo prišli ob različnih urah – zadnji šele ob enajstih. Delavci v vinogradu so prispodoba za Kristusove vernike, gospodar je prispodoba za Boga Očeta, plačilo pa je prispodoba za odrešenje in večno življenje.⁵¹ »Pozna ura« vzhodnoslovanskega sprejema krščanstva tako po Hilarijonovi razlagi ne predstavlja ovire za enakovrednost Stare Rusije v odnosu do ostalih dežel in kultur, ki so bile že daljše obdobje sestavni del krščanskega sveta. Prepričanje o nepomembnosti časovnega vstopa v krščansko kulturo se neposredno povezuje s tematiko »božje milosti«. Ta naj bi namreč delovala na nepredvidljiv in človeku pogosto nerazumljiv način, saj naj bi dosegala tistega, ki ga hoče in kadar ga hoče doseči. V tem duhu Hilarijon starorusko izkušnjo s sprejetjem krščanstva izvzema iz samorazumevanja Bizantinskega cesarstva kot po »božji previdnosti« nastale vzorčne in vodilne krščanske države. Z označevanjem njegovih prebivalcev za »Grke«⁵² – namesto »Romejce« ali »Rimljane« – in odsotnostjo za bizantinski versko zaznamovani patriotizem ključne vzporednice med Kristusom in imperijem⁵³ *Beseda* izpostavlja odločilno vlogo milosti, ki se ne ozira na politične predstave krščanskega cesarstva. Ker se bistvo zgodovine odrešenja razkriva skozi delovanje »božje milosti«, v Hilarijonovih očeh – čeravno pozno

⁵⁰ Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XVI, LVIII; Pasini, *Monachesimo*, str. 190, 193–194; Kossova, *Cultura russa*, str. 87; Picchio, *Slavia ortodossa*, str. 188; Toporov, *Svjatost*, str. 264–265; Malmenvall, *Kijevska Rusija*, str. 178–190; Lihačev, *Slovo*, str. 480; Užankov, *Slovo*, str. 35.

⁵¹ Prim. Mt 20,1–16.

⁵² Lihačev, *Slovo*, str. 44, 48, 485. Uporaba poimenovanja »Grki« (osl. Гръци) za prebivalce Bizantinskega cesarstva predstavlja stalnico v kijevskem obdobju vzhodnoslovanske zgodovine. Prebivalci cesarstva so s staroruskega zornega kota opredeljeni po jezikovnem in ne – z zornega kota Bizanca pomembnejšem – političnem merilu. Stari Rusi prebivalcev Bizantinskega cesarstva niso izrecno priznavali za »Rimljane« oziroma njihove naslednike, za kar so se sami imeli, temveč so jih na podlagi jezika postavljali v samostojen okvir, ki se je poleg grščine od pogankega Rima razlikoval tudi po krščanstvu – zanj se je v Kijevski Rusiji pogosto uporabljala sopomenka »grška vera«. Opustitev pojmovne kontinuitete z rimskim cesarstvom in omenjanje »Grkov« je bilo sicer del splošnega izrazja in razumevanja srednjeveških pravoslavnih Slovanov. Gl. Malmenvall, *Kijevska Rusija*, str. 225–226.

⁵³ Dejstvo, da se je Kristus rodil v času vladanja cesarja Avgusta, ustanovitelja »svetovnega« rimskega cesarstva, je postalo pomembna iztočnica bizantinske samozavesti, zlasti na področju zunanje politike. Pri tem je bila vzporednica med Kristusom in Avgustom razumljena kot napoved poznejšega zlitja svetovnosti oziroma univerzalnosti krščanstva z enotnim političnim okvirom bizantinske države, ki se je na čelu z vsakokratnim cesarjem imela za povezovalko vseh pravovernih kristjanov. Tovrstna vzporednica se je prvič pojavila pri krščanskem filozofu Origenu v prvi polovici 3. stoletja, razvila pa se je pri teologu in zgodovinarju Evzebiju iz Cezareje v prvi polovici 4. stoletja. Gl. Dvornik, *Political Philosophy*, str. 604–605, 611, 614–615, 643, 684–685; Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, str. 272–277, 308–309.

– pokristjanjenje Starih Rusov predstavlja enega izmed nadvse hvalevrednih dogodkov, ki dodatno potrjuje verodostojnost biblijskih napovedi. Hilarijonov odnos do pomena (posvetne) preteklosti je tako na splošno resda sledil vzorcu zgodovine odrešenja, v osnovi prevzetem od svojega bizantinskega »učitelja«, vendar omenjeni vzorec ni bil »bizantinocentričen«, temveč umeščen v širšo zgodovino odrešenja, znotraj katere je lahko Kijevska Rusija opravičila svoje enakovredno mesto med ostalimi državnimi tvorbami.

Kajti na našo pusto in presušeno zemljo, ki jo je izsušil znoj malikov, je naenkrat pritekel evangelijski izvir. [...] Ko smo bili slepi in resnične luči nismo videli, temveč smo blodili v prevari malikov in bili tako gluhi za odrešilni nauk, se nas je Bog usmilil in posvetila nam je luč razuma, da bi ga spoznali, kakor se glasi prerokba: »Tedaj se bodo oči slepih odprle in ušesa gluhih bodo slišala.«⁵⁴ [...] Ker nas je obiskalo božje človekoljubje, nič več ne sledimo hudim duhovom, temveč jasno slavimo našega Boga Kristusa po prerokbi: »Tedaj bo hromi skočil kakor jelen in razločen bo jezik jecljajočih.«⁵⁵ In Gospod je tudi nam, ki smo bili nekoč kakor zveri in živina, ki nismo razumeli, kaj je desno in kaj levo, in bili navezani na zemeljsko in si niti malo nismo želeli nebes, po Izaijevi prerokbi poslal zapovedi, ki vodijo v večno življenje: »»Sklenem jim zavezo s pticami na nebu in zvermi na zemlji.« In rekel bom drugim, ne svojemu ljudstvu: »Vi ste moji ljudje.« Ti pa mi bodo rekli: »Gospod, ti si naš Bog.«⁵⁶ In tako smo se mi, ki smo bili tujci, preimenovali v božje ljudi; mi, ki smo bili sovražniki, smo se preimenovali v njegove sinove.^{57 58}

Hilarijon se v tem oziru ne kaže toliko kot razlagalec verskih resnic, temveč bolj posredovalec teologije zgodovine, zaznamovane z očitnimi patriotskimi zaključki, ki so odgovarjali na potrebe njegovega časa in družbenega okolja. Temelj enakovrednosti Kijevske Rusije v krščanskem svetu naj bi zagotavljal sprejem krsta po zaslugi »ruskega apostola« in »novega Konstantina« Vladimirja Svjatoslaviča.⁵⁹ Poglavitno sporočilo Hilarijonove pridige je torej naslednje: pri (uradnem) pokristjanjenju časovni okviru ne igrajo pomembne vloge, saj tako osebno kot tudi družbeno življenje, ki ga vodi krščanska vera, ni odvisno od uglednosti ali dolžine zgodovinske tradicije te ali one posamezne krščanske kulture. Prepričanje o duhovni prednosti Bizanca pred ostalimi krščanskimi deželami (zlasti Staro Rusijo), ki ga opredeljuje merilo zgodnjega pokristjanjenja, se tako v Hilarijonovih očeh razkriva kot povsem tuje pristnemu krščanskemu duhu.

Dvojnost med postavo in milostjo avtor *Besede* vrednoti v luči zmagoslavja napredujoče krščanske vere tako nad »suženjstvom« judovstva kot tudi nad »zmoto« poganstva. Da bi avtor ublažil svoj anahronistični pristop oziroma presojanje v duhu lastnega časa in prostora, si za osrednji tematski ključ, omenjen že v naslovu pridige,⁶⁰ izbere odlomek iz prvega poglavja Janezovega evangelija. Pokristjanjenje

⁵⁴ Prim. Iz 35,5.

⁵⁵ Prim. Iz 35,5–6.

⁵⁶ Prim. Oz 2,16–23; 1 Pt 2,9–10.

⁵⁷ Prim. Ef 2,19; Rim 5,10; Kol 1,21–23.

⁵⁸ Lihačev, *Slovo*, str. 40, 484.

⁵⁹ Lihačev, *Slovo*, str. 48, 50, 485–486.

⁶⁰ »O postavi, dani po Mojzesu, in milosti in resnici, razodeti po Jezusu Kristusu«. Gl. Lihačev, *Slovo*, str. 24, 481. Prim. Jn 1,14–18: »In Beseda je postala meso in se naselila med nami. Videli smo njeno veličastvo, veličastvo, ki ga ima od Očeta kot edinorojeni Sin, polna

Stare Rusije se tako razkriva kot v Stari zavezi posredno že napovedan del »božjega načrta« za rešitev človeštva. Pritegovanje starozaveznih napovedi se nadalje povezuje z odsotnostjo natančnejše obravnave poganstva – tretje, poleg judovstva in krščanstva odločilne prvine zgodovine odrešenja –, ki načrtno ustvarja nejasno mejo med »sledilci postave« in »častilci malikov«. Na tak način Hilarijon ne uvaja bistvenih teoloških razlik med tistimi, ki vendarle priznavajo »edinega« Boga, in pogani, ki ga (še) ne poznajo. Krščansko oznanilo je namreč v *Besedi* izenačeno z resnico, ta pa naj bi bila v splošnem nasprotna in nadrejena vsem drugim oblikam verovanja. Nejasnost odnosa med »suženjstvom« postave in »zmoto« poganstva služi slavljenju milosti in obenem posreduje opozorilo o nevarnosti judovstva, ki naj bi se s sklicevanjem zgolj na postavo že samodejno ograjevalo od Kristusovega odrešenja; medtem pa naj bi bilo poganstvo zaradi neobremenjenosti s poznavanjem starozavezne predzgodovine krščanstva bolj dovzetno za sprejem Kristusove »milosti in resnice«.

Blagi Bog se je usmilil vseh dežel in [tudi] nas ni prezrl, hotel je in nas rešil in nas privedel k resničnemu razumu.⁶¹ [...] Ker nas je obiskalo božje človekoljubje, nič več ne sledimo hudim duhovom, temveč jasno slavimo našega Boga Kristusa. [...] In po judovsko ne preklinjamo, temveč po krščansko blagoslovljamo; ne sestajamo se, kako razpeti, temveč kako bi se Razpetemu klanjali; [...] ne prodajamo ga za trideset srebrnikov, temveč drug drugega in vse naše življenje izročamo njemu; vstajenja ne tajimo⁶² in po vseh svojih domovih kličemo: »Kristus je vstal od mrtvih.« [...] Nismo neverni, temveč mu kakor Peter govorimo: »Ti si Kristus, sin živega Boga.«⁶³ [...] In izpolnilo se je, kar je rečeno o nas jeziki: »Gospod bo pred vsemi jeziki pokazal svojo sveto roko in vsi konci zemlje bodo uzrli odrešenje, ki prihaja od našega Boga.«^{64 65}

Tako glede domnevno superiornega položaja Bizanca v krščanskem svetu kot tudi nedorečenega odnosa med judovstvom in poganstvom Hilarijon izpeljuje jasne zaključke, ki jih odločilno oblikujejo prvine patriotskega samopotrjevanja. Kakor se v primeru Bizanca sklicuje na univerzalno naravo krščanske vere oziroma prvenstvo krsta, tako se v primeru poganstva sklicuje na njegovo odprtost oziroma nezaznamovanost s postavo. V obeh primerih pa ga razlagalni tok privede do iste temelje misli: Stara Rusija predstavlja sestavni, polnopravni in enakovredni del krščanskega sveta, kar nadalje pomeni, da je kljub njenemu poznemu sprejetju nove vere in še nedavnemu poganskemu obdobju ni mogoče imeti za kakorkoli manjvredno – ne v smislu duhovno-kulturne podrejenosti svojemu bizantinskemu »učitelju« ne v smislu primerljivosti z judovstvom, ki naj bi v odnosu do krščanstva zasedalo nižje mesto.

milosti in resnice. Janez [Krstnik] je pričeval o njej in klical: "To je bil tisti, o katerem sem rekel: Kateri pride za menoj, je pred menoj, ker je bil prej kakor jaz." Kajti iz njegove polnosti smo vsi prejeli milost za milostjo. Postava je bila namreč dana po Mojzesu, milost in resnica pa je prišla po Jezusu Kristusu.«

⁶¹ Prim. 1 Tim 2,1–5.

⁶² Prim. Mt 27,62–64.

⁶³ Prim. Mt 16,16.

⁶⁴ Prim. Iz 52,10.

⁶⁵ Lihačev, *Slovo*, str. 38, 40, 42, 484.

Podoba velikega kneza Vladimirja Svjatoslaviča

Utemeljevanje polnopravne umeščenosti Stare Rusije v zgodovino odrešenja je najizraziteje prisotno v tretjem vsebinskem delu *Besede*, ki se posveča hvali pokojnega velikega kneza Vladimirja Svjatoslaviča. Vznesenim besedam o dosežkih in krepostih vladarja iz preteklosti Hilarijon pridružuje pogled na sedanost in prihodnost, ki se mu razkriva v optimistični in zmagoslavni luči. Pojmovno in tematsko središče Hilarijonove evlogije predstavlja vzporejanje Vladimirja s cesarjem Konstantinom Velikim, pri čemer je Vladimir opredeljen kot »novi Konstantin«, obenem pa »ruski apostol«. Vladimir naj bi si vzporednico s Konstantinom zaslužil zaradi epohalnega dejanja uradnega pokristjanjenja Stare Rusije. Sodeč po avtorju *Besede*, to dejanje prinaša svoje vidne sadove v času takratne sodobnosti pod oblastjo Vladimirjevega »nadvse vrednega« sina Jaroslava Modrega. Skozi *Besedo* razvijajoča se predstava o priključitvi Stare Rusije k skupnosti dežel, ki priznavajo in soustvarjajo zgodovino odrešenja, je tesno povezana s temeljnim sporočilom *Pripovedi o minulih letih*. Tako v *Besedi* kot *Pripovedi* se zgodovina odrešenja znotraj samopotrjevalnega osmišljanja specifične staroruske zgodovinske izkušnje kaže predvsem kot dvojni prehod: prvenstveno verski prehod od »nevednosti« k »razsvetljenosti«, od katerega je po »božji previdnosti« odvisen tudi drugotni posvetni prehod od začetne nepomembnosti k mednarodni prepoznavnosti vzhodnoslovanske državne tvorbe s središčem v Kijevu. Hilarijonovo pojmovanje geografsko zamejenega dela zgodovine odrešenja, ki ga predstavlja njegova domovina, se tako povezuje s proslavljanjem podvigov posvetne oblasti in nepredvidljivega »božjega posega«, po katerem je Vladimir Svjatoslavič doživel razsvetljenje in se v skladu s tem odločil za sprejem krščanstva. Po Hilarijonovem prepričanju krščanstvo Stari Rusiji prinaša dvojno korist: na eni strani potrditev in razširitev bojne slave vladajoče rodbine Rjurikovičev iz poganskega obdobja, ko naj bi ozemlje pod njihovo oblastjo postalo dežela, »o kateri se ve in govori na vseh štirih koncih sveta«,⁶⁶ na drugi pa priznanje »večne resnice«, nujne za dosego sreče v posmrtnem življenju.⁶⁷

Za razumevanje prepletenosti verske in patriotske zavesti je ključen naslednji odlomek:

S hvalnimi glasovi hvali rimska dežela Petra in Pavla, po njima je namreč začela verovati v Jezusa Kristusa, božjega Sina; Azija in Efez in Patmos Janeza Teologa, Indija Tomaža, Egipt Marka. Vse dežele in mesta in ljudje častijo in slavijo vsak svojega učitelja, ki jih je poučil o pravi veri. Pohvalimo tudi mi, kakor je v naši moči, z malimi hvalnicami tistega, ki je storil velika in čudovita dela, našega učitelja in vodnika, velikega kagana naše zemlje Vladimirja, vnuka starega Igorja, sina slavnega

⁶⁶ Lihačev, *Slovo*, str. 44, 485.

⁶⁷ Franklin, Shepard, *Emergence of Rus*, str. 202, 214–215, 238, 242–243; Franklin, *Sermons and Rhetoric*, str. XXXI–XXXII, XXXV; Pasini, *Monachesimo*, str. 190–192; Kossova, *Cultura russa*, str. 79–80, 88–90; Toporov, *Svjatost*, str. 279–280, 300–307, 310–312; Fedotov, *Russian Religious Mind*, str. 86–88; Malmenvall, *Kijevska Rusija*, str. 200–202, 209–214; Price, *Tradition and Innovation*, str. 62; Čičurov, *Političeskaja ideologija*, str. 127–132, 135.

Svjatoslava. Teh so se v času njihovega vladanja po pogumu in hrabrosti zapomnili v mnogih deželah, o njihovih zmagah in moči pa se še danes spominja in govori. Niso namreč vladali v majhni in neznani deželi, temveč ruski, o kateri se ve in govori na vseh štirih koncih sveta.⁶⁸

Povzdigovanje Vladimirja, njegovih prednikov in mednarodne prepoznavnosti njihove domovine ne služi zgolj dokazovanju staroruske prisotnosti na prizorišču zgodovine že v času pred sprejetjem krščanstva oziroma izpostavljanju dejstva o zgodovinski tradiciji vzhodnoslovanskega prostora, temveč vodi tudi k smotnosti vzporednice s cesarjem Konstantinom. Ta namreč v Hilarijonovih očeh velja za zgled, ki vojaško slavo in uspešno upravljanje rimskega cesarstva združuje s prizadevanjem za širjenje krščanstva in z naklonjenostjo do cerkvene hierarhije. Kakor se je Konstantin uspešno vojskoval in dobro vladal ter obenem krščanski veri prinesel svobodo, tako naj bi Vladimir še naprej razvijal posvetno »slavo«, ki jo je prejel od svojih prednikov, in obenem pokristjanil svoje ozemlje. Vladimirjevo pomembnost v kontekstu zgodovine odrešenja je mogoče povezati tudi z vzporednico med misijonarsko vlogo, deklarativno lastno vsem bizantinskim cesarjem, ki so se zgledovali po »novem apostolu« Konstantinu, in Vladimirjevo odločitvijo za krščanstvo, zahvaljujoč kateri je postal »ruski apostol«. Vzporednica med Vladimirjem in Konstantinom je dodatno okrepljena z omembo Vladimirjeve babice velike kneginje Olge oziroma krstno Helene, prve krščene staroruske vladarice, in Helene, matere cesarja Konstantina, ki je po takratnem splošno sprejetem krščanskem izročilu v Jeruzalemu našla križ, na katerem je bil razpet Jezus Kristus, in ga nato prenesla v novo cesarsko prestolnico Konstantinopol. Kakor naj bi Helena v pretežno še poganskem obdobju rimske zgodovine prenesla križ (simbol krščanstva) iz Jeruzalema (mesto judovstva) v Konstantinopol (mesto krščanstva) in kakor naj bi Konstantin, delujoč v novi prestolnici, pripomogel k razširitvi »križa« po vsem rimskem imperiju, tako naj bi bila Olga zaslužna, da se je poganski vzhodnoslovanski prostor prvič resneje seznanil z novo vero, Vladimir pa naj bi storil odločilni korak za njeno uradno uveljavitev.⁶⁹

Če že tistemu, ki je spreobrnil zgolj enega človeka, pripada tolikšno plačilo od Boga, kolikšno odrešenje si šele dosegeš ti, o, Vasilij! Kolikšno breme greha si odvrgeš, saj od zablode lažnivih malikov nisi odvrnil zgolj enega človeka, niti desetih ljudi ali enega mesta, temveč vso svojo zemljo! Sam Odrešenik Kristus nam kaže in nas prepričuje, kakšno slavo in čast ti je pripravil v nebesih, govoreč: »Kdor me bo priznal pred ljudmi, ga bom tudi sam priznal pred svojim Očetom, ki je v nebesih.«⁷⁰ [...] Ti si podoben velikemu Konstantinu, z njim enak po razumu in ljubezni do Kristusa, enak v spoštovanju do njegovih služabnikov! On je s svetimi očeti nikejskega zbora ljudem določil zakon, ti pa si se s škofi, našimi novimi očeti, pogosto sestajal, z veliko pomirjenostjo posvetoval, kako bi tem ljudem, ki so Gospoda spoznali na novo, zapustil zakon. On je Bogu podvrgeel grško in rimsko cesarstvo, ti pa Rusijo; kajti tako pri njih kot pri nas se Kristus imenuje Kralj. On je s svojo materjo Heleno prinesel križ iz Jeruzalema, ga razširil po vsej svoji zemlji in utrdil vero. Ti pa si s svojo ba-

⁶⁸ Lihačev, *Slovo*, str. 42, 44, 484–485.

⁶⁹ Kossova, *Cultura russa*, str. 62–63, 90–91; Toporov, *Svjatost*, str. 270; Ryčka, *Kyjiv*, str. 40–41, 44, 53, 95–96; Ryčka, *Vjtyky deržavnosti*, str. 105.

⁷⁰ Prim. Mt 10,32.

bico Olgo križ prinesel iz Novega Jeruzalema, Konstantinovega mesta; skupaj sta ga postavila nad vso svojo zemljo in utrdila vero. Njemu si namreč podoben, tako njega kot tebe je Gospod z isto slavo in častjo napravil za prejemnika nebeškega življenja.⁷¹

Hilarijonova podoba Vladimirja Svjatoslaviča ne temelji zgolj na umeščenosti velikega kneza v kontekst zgodovine odrešenja, temveč jo zaznamuje tudi hvaljenje njegovih (predpostavljeno) dejanskih osebnih lastnosti. S tem se Vladimirjeva podoba kaže kot takšna, ki je prikazana v luči dveh dopolnjujočih se razsežnosti: v luči zahtevne teološko-patriotske osmislitve pomembne osebnosti širše krščanske zgodovine in obenem interpretativno manj zahtevnega naštevanja človeških kreposti zgodnjega krščanskega vladarja. V tem oziru je tretji del *Besede* blizu posebni zvrsti bizantinskih hagiografij, namenjenih predstavitvi svetniškega življenja posameznih vladarjev. Tovrstne hagiografije v največji meri opredeljujejo ponavljajoče se značilnosti obravnavanih vladarjev – izjemno, z vojaškimi uspehi in človeško krepostjo prepojeno življenje, pojavljanje čudežev pred vladarjevo smrtjo ali po njej in zaključna priprošnja za »nebeško varstvo«. Po Hilarijonu naj bi bili razlogi za Vladimirjevo svetništvo naslednji: njegovo ponižno in zaupljivo sprejetje krščanske vere (brez terjanja dokazov v obliki čudežev), podobnost s cesarjem Konstantinom in hvalevredna dejanja njegovega »zvestega posnemovalca« sina Jaroslava.⁷²

Pri naštevanju Vladimirjevih človeških kreposti je, podobno kot pri zlitju poganskih in krščanskih predstav o idealnem knezu v *Pripovedi o minulih letih*,⁷³ največ pozornosti namenjeno njegovi dobroti, razumljeni kot odrazu krščanskega usmiljenja do ubogih.

Kdo bo povedal o tvojih mnogih nočnih miloščinah in dnevni radodarnostih, ki si jih namenjal ubogim, sirotam, bolnikom, dolžnikom, vdovam in vsem, potrebnim usmiljenja? Kajti slišal si besedo, ki jo je Daniel izrekel Nabukadnezarju:⁷⁴ »Moj nasvet naj ti bo ugoden, kralj Nabukadnezar. Svoje grehe očisti z miloščino in krivice z radodarnostjo do ubogih.«⁷⁵ To si slišal, o, čaščeni, govorjeno nisi prepuštil poslušanju, ampak dopolnil si dejanji:⁷⁶ prosečim dajal, nage oblačil, žejne in lačne nasičeval, bolnim vsakršno tolažbo namenjal, dolžne odkupoval, zasužnjenim svobodo dajal. Tvoje radodarnosti in miloščine se ljudje – posebno pa Bog in njegovi angeli – spominjajo še danes. Prav zaradi nje, pred Bogom nadvse ljube miloščine, si v njegovih očeh kakor resnični Kristusov služabnik zelo zaslužen. [...] Še bolj resnične pa so besede samega Gospoda: »Blagor usmiljenim, saj bodo usmiljenja deležni.«^{77 78}

Tudi glede Vladimirjevih zgodovinskih dosežkov je v skladu z duhom *Besede* kot celote izpostavljena samostojna in zavestna pridružitev Stare Rusije zgodovini odrešenja. Posredniška vloga Bizanca je tako predstavljena le kot orodje »božje previdnosti«, in ne avtoriteta v odnosu do drugih krščanskih državnih tvorb. Ob

⁷¹ Lihačev, *Slovo*, 48, 50, 485.

⁷² Toporov, *Svjatost*, str. 312–316; Hollingsworth, *Hagiography*, str. XXIII–XXV; Ryčka, *Kyjiv*, str. 62–63; Černaja, *Istorija kul'tury*, str. 80–81.

⁷³ Malmenvall, *Kijevska Rusija*, str. 221–223, 228–231, 234–237.

⁷⁴ Babilonski kralj Nabukadnezar II. (605–562 pr. Kr.). Gl. Užankov, *Slovo*, str. 341.

⁷⁵ Prim. Dan 4,24.

⁷⁶ Prim. Jak 1,22.

⁷⁷ Prim. Mt 5,17.

⁷⁸ Lihačev, *Slovo*, str. 48, 485.

tem je posebno poudarjena druga – poleg usmiljenja do ubogih – Vladimirjeva dobra lastnost, in sicer njegova modrost oziroma »ostrina razuma«.

Kristusa nisi videl, za njim nisi hodil – kako si torej postal njegov učenec? [...] Kajti seznanjeni s postavo in preroki so ga razpeli. Ti pa, ki nisi spoštoval ne postave ne prerokov, si se Razpetemu poklonil. [...] Nisi videl, kako se z Gospodovim imenom izganjajo hudi duhovi, kako bolniki ozdravljajo, nemi govorijo, kako se ogenj spreminja v mraz, mrtvi pa vstajajo.⁷⁹ Kako si torej začel verovati, ko pa vsega tega nisi videl? Prelepi čudež! Ostali cesarji in vladarji, ki so vse to, storjeno po svetih možeh, videli, niso verovali. Še več: svete može so poslali v muke in trpljenje. Ti pa, o, blaženi, si brez vsega tega pritekel h Kristusu, zgolj po blagem premisleku in ostrem razumu si spoznal, da je Bog eden – Stvarnik nevidnega in vidnega, nebeškega in zemeljskega – in je na svet zaradi odrešenja poslal svojega ljubljene Sina. Ko si o tem premislil, si vstopil v sveto kopel.⁸⁰

Izjemna Vladimirjeva dejanja Hilarijon povezuje z njegovim sinom Jaroslavom in specifično novozavezno zgodbo, ki deluje kot verodostojni splošni vzorec poznejšega nadaljevanja in dopolnjevanja prelomnih dogodkov iz preteklosti. Avtor *Besede* namreč uporablja primerjavo med božjim oznanjenjem Mariji po posredništvu nadangela Gabriela, da bo v deviškem stanju rodila učlovečenega Boga oziroma začetnika krščanstva, in veseljem, ki naj bi bilo sestavni del poznejšega sprejetja krščanske vere, nadaljevanja in dopolnitve Marijine privolitve pri oznanjenju. S to primerjavo je v kontekstu zgodovine odrešenja dosežena utemeljitev prepričanja, da je Jaroslava resnično mogoče imeti za »zvestega nadaljevalca« podvigov svojega očeta.

Zelo dobra in zvesta priča je tvoj sin Georgij. Gospod ga je postavil za [...] namestnika tvojega vladarstva. Tvojih odlokov ne ukinja, temveč jih utrjuje; zaslug tvoje pobožnosti ne zmanjšuje, temveč jim še dodaja, ne z besedami, pač pa dejanji. Kajti cesar nisi dokončal ti, zaključuje on, kakor je Salomon dokončal Davidova dela. On je namreč v svetost in posvetitev tvojega mesta zgradil velik božji dom njegove svete Modrosti, ki jo je okrasil z vsakršno lepoto: zlatom in srebrom in dragimi kamenji in dragocenimi posodami. Ta cerkev je čudovita in slavna med vsemi okoliškimi deželami – takšne ni mogoče najti na vsem zemeljskem severu od vzhoda do zahoda. Tvoje slavno mesto Kijev je obdal z veličastvom kakor z vencem. Tvoje ljudi in mesto je izročil sveti Bogorodici, sveti, nadvse slavni in hitri pomočnici kristjanov. Njej je postavil tudi cerkev nad Velikimi vrati kot obeležje prvega Gospodovega praznika – svetega oznanjenja –, da bi bila kot poljub lepa novica, ki jo je nadangel sporočil Devici, tudi s tem mestom. Njej je bilo sporočeno: »Raduj se, razveseljena! Gospod s teboj!«⁸¹ Mestu pa: »Raduj se, pobožno mesto! Gospod s teboj!«⁸²

Pod Jaroslavom zgrajena cerkev Marijinega oznanjenja v Hilarijonovih očeh ne pomeni le prestižnega posnemanja arhitekturne podobe Konstantinopla, kjer je bila nad osrednjimi mestnimi oziroma istoimenskimi Zlatimi ali Velikimi vrati prav tako cerkev Marijinega oznanjenja, temveč gre pri tem predvsem za posredovanje simbolnega sporočila, ki je obiskovalcem mesta izkazovalo veselje nad sprejemom božje besede. Omenjena cerkev je bila namreč – glede na Gabrielovo oznanjenje,

⁷⁹ Prim. Mt 10,8; Mr 6; Mr 7; Mr 12; Lk 10,17.

⁸⁰ Lihačev, *Slovo*, str. 46, 485.

⁸¹ Prim. Lk 1,28.

⁸² Lihačev, *Slovo*, str. 50, 486.

po katerem je v Marijinem telesu Bog »postal človek« – svojevrsten dokaz o »materializirani« navzočnosti božjega Sina v krščanskem mestu, ki naj bi postalo njegovo bivališče. Novozavezna zgodba o učlovečenju Boga po zaslugi Marijine privolitve je potemtakem v kontekstu zgodovine odrešenja dosegla svoje nadaljevanje in dopolnitev tudi v časovno in geografsko zamejeni stvarnosti – stvarnosti Kijevske Rusije pod okriljem Jaroslava Modrega.⁸³

Gledano v celoti je Hilarijonova podoba Vladimirja Svjatoslaviča kljub upoštevanju njegovih (predpostavljeno) individualnih lastnosti v največji meri odraz sinteze med vzhodnoslovanskimi mitološko-poganskimi in bizantinskimi biblijsko-krščanskimi predstavami o zglednem vladarju, ki so na podoben način prisotne tudi v *Pripovedi o minulih letih*.⁸⁴ Vladimirjevo individualnost je tako – sodeč po splošnih značilnostih evropskih srednjeveških pripovednih besedil –⁸⁵ mogoče razumeti kot posebitev za pisca *Besede* pomembnih vrednostnih postavk. Pri tem je smiselno ločevati med novoveškim individualnim in staroveško-srednjeveškim personalnim načelom na področju miselnih in literarnih konvencij. Individualno načelo se od personalnega razlikuje predvsem po svojem ožjem razumevanju posameznih zgodovinskih ali literarnih akterjev. Novoveški individuum je namreč posameznik, ki se tako v odnosu do samega sebe kot tudi družbe zaveda lastne edinstvenosti oziroma neponovljivosti, pri čemer izražanje lastnih misli in čustev dojema v izrazito pozitivni luči. Za razliko od novoveškega individuuma pa je staroveško-srednjeveška oseba oziroma »persona« nekdo, ki svoj obstoj osmišlja z vidika pripadnosti določeni družbeni skupini in s pomočjo posnemanja določene osebnosti iz preteklosti kot nosilke družbeno veljavnih idealov. Izhajajoč iz predstavljene različitve, se Vladimirjeva podoba, kakor jo posreduje *Beseda*, v polnosti prilega staroveško-srednjeveškemu personalnemu načelu. Vladimir se tako kaže predvsem kot »dober knez«, »zaščitnik vere« in »podoben velikemu Konstantinu«. Vladimir v največji meri predstavlja odsvit ideala, ki mu ga z vidika takratnega vzhodnega krščanstva pripisuje Hilarijon. Avtor *Besede* namreč Vladimirjevega pomena za starorusko in obenem odrešenjsko zgodovino ne izpostavlja zato, ker bi ga zanimali izrazi njegove individualnosti, temveč zato, ker je s svojo življenjsko zgodbo izpolnil pričakovanja o krepostnem vladarju in posledično postal zgled svojim naslednikom.

Zaključek

Beseda o postavi in milosti kijevskega metropolita Hilarijona se na podlagi predstavljenega kaže kot primer krščanskega osmišljanja nedavne (posvetne) preteklosti v Kijeviski Rusiji. S tega vidika *Besede* ni mogoče imeti zgolj za retorično okrašen teološki traktat, temveč predvsem dragocen zgodovinski vir, ki tako

⁸³ Šumejko, *Teologumen oboženija*, str. 170–172.

⁸⁴ Malmenvall, *Kijevska Rusija*, str. 221–223, 228–231, 234–237; Užankov, *Slovo*, str. 94–95, 98–100.

⁸⁵ Gurevič, *Individualism*, str. 4–16, 89–90, 93, 102, 250–251.

srednjeveškemu kot sodobnemu bralcu razkriva idejne postavke in potrebe lastnega časa in prostora, pri čemer ga poskuša poučiti o umestitvi specifične staroruske zgodovinske izkušnje v širši okvir zgodovine odrešenja.

Beseda o postavi in milosti predstavlja začetek samorefleksije staroruske družbeno normativne krščanske kulture. Ta se je namreč kljub sorodnostim s svojim bizantinskim »učiteljem« stalno sklicevala na samostojne vzhodnoslovanske dosežke – predvsem na prelomno odločitev Vladimirja Svjatoslaviča. V skladu s tovrstnim duhom samopotrjevanja naj bi Stara Rusija že v kijevskem obdobju predvsem preko nepričakovane »božje milosti« – in ne zaradi odločilnega posredovanja politično in kulturno močnejšega Bizanca – dosegla zrelost za življenje po Kristusovi »resnici« in s tem postala neodtujljivi del mednarodne kulturne skupnosti pravovernih kristjanov. Poglavitna značilnost predstavljenega položaja Kijevske Rusije v okviru zgodovine odrešenja zadeva nasprotovanje prepričanju o bizantinski večvrednosti in poudarjanje pravičnosti Boga, ki naj bi svojo milost enakomerno razlival med vsa ljudstva in jih tako postavljaj na isto duhovno raven. Čeprav se že v *Besedi* začrtano utemeljevanje enakovrednosti preteklosti in sedanosti lastne domovine v odnosu do drugih krščanskih dežel na prvi pogled kaže kot izražanje patriotske samozavesti, dejansko priča o skrbno zakriti polemiki z Bizancem, izhajajoči iz občutja strahu pred kulturnozgodovinsko manjvrednostjo, povzročeno zaradi okoliščine poznega pokristjanjenja. Pod površjem patriotske samozavesti prisoten kulturnozgodovinski »manjvrednostni kompleks«, ki ga učinkovito razrešuje evangeljska prilika o delavcih enajste ure, pa ni predstavljal nikakršne staroruske posebnosti, temveč je bil sestavni del splošne apologetske drže skupne versko-literarne tradicije pravoslavnih Slovanov med 10. in 17. stoletjem.⁸⁶

K večplastnemu pomenu *Besede* je mogoče pristopati tudi z vidika njene pretekle oziroma srednjeveške recepcije, ki dodatno podpira smiselnost sodobnega znanstvenega preučevanja omenjenega vira in potrjuje njegov ugled znotraj staroruske kulture same, v kateri je s pomočjo razmeroma številnih prepisov deloval kot poučni prikaz »slavnih« začetkov krščanstva na vzhodnoslovanskih tleh. Od tod se dragocenost vira kaže zlasti na področju preučevanja zgodovinske zavesti pri posvetni in cerkveni eliti Kijevske Rusije, ki so jo v največji meri oblikovali in posredovali izobraženci iz vrst menihov.

⁸⁶ Skupne kulturne pojave srednjeveških pravoslavnih Slovanov, med katere spada tudi omenjeni »manjvrednostni kompleks«, je v drugi polovici 20. stoletja intenzivno raziskoval italijanski slavist in literarni zgodovinar Riccardo Picchio (1923–2011). Zaobjel jih je z analitičnim pojmom pravoslavnega slovanstva (it. *Slavia ortodossa*). Za povzetek njegovih ugotovitev gl. Picchio, *Slavia ortodossa*.

Viri in literatura

Viri

- Des Metropolitens Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis*, ur., prev. Ludolf Müller. Wiesbaden: Otto Harassowitz, 1962.
- Sermons and Rhetoric in Kievan Rus*, ur., prev. Simon Franklin. Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 1991.
- »Slovo o zakone i blagodati« i drugie tvorenija mitropolita Ilariona Kievskogo, ur., prev. Aleksandr N. Užankov. Moskva: Akademkniga, 2014.
- Slovo o zakone i blagodati mitropolita kievskogo Ilariona, v: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi, Tom I (XI–XII veka)*, ur. Dmitrij S. Lihačev. Sankt Peterburg: Rossijaksja akademija nauk, 1997, str. 26–51, 480–486.
- »Slovo o zakone i blagodati« mitropolita Ilariona, ur. Aleksandr M. Moldovan. Kijev: Naukova dumka, 1984.
- The Hagiography of Kievan Rus'*, ur., prev. Paul Hollingsworth. Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 1992.
- The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis*, ur. Donald Ostrowski. Harvard: Harvard University Press, 2004.

Literatura

- Burke, Peter, *Kaj je kulturna zgodovina*, prev. Matjaž Šprajc. Ljubljana: Sophia, 2007.
- Cullmann, Oscar, *Il mistero della redenzione nella storia*, prev. Giorgio Jossa. Bologna: EDB, 2011.
- Černaja, Ljudmila A., *Istorija kul'tury Drevnej Rusi*. Moskva: Logos, 2007.
- Čičurov, Igor' S., *Političeskaja ideologija srednevekov'ja: Vizantija i Rus'*. Moskva: Nauka, 1990.
- Danilevskij, Igor' N., *Drevnjaja Rus' glazami sovremennikov i potomkov (IX. – XII. vv.)*. Moskva: Aspekt Press, 1998.
- Dvornik, Francis, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background*. Washington: The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1966.
- Fedotov, George P., *The Russian Religious Mind: Kievan Christianity, the Tenth to the Thirteenth Centuries*. New York: Harper, 1965.
- Franklin, Simon; Shepard, Jonathan, *The Emergence of Rus*. London, New York: Pearson Education Limited, 1996.
- Gurevich, Aron, *The Origins of the European Individualism*, prev. Katherine Judelson. Oxford: Blackwell, 1995.
- Kossova, Alda G., *All' alba della cultura russa: La Rus' kieviana (862–1240)*. Rim: Studium, 1997.
- Lotman, Jurij Mihajlovič, *Znotraj mislečih svetov: človek – tekst – semiosfera – zgodovina*, prev. Urša Zabukovec. Ljubljana: Studia humanitatis, 2006.
- Malmenvall, Simon, Kijevska Rusija in *Pripoved o minulih letih*, v: *Pripoved o minulih letih*, ur. Blaž Podlesnik. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015, str. 175–239.
- Naumova, Galina R.; Šiklo, Alla E., *Istoriografija istorii Rossii*. Moskva: Akademija, 2007.
- Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*. London: Praeger Publishers, 1971.
- Ostrowski, Donald, Pagan Past and Christian Identity in the *Primary Chronicle*, v: *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070–1200)*, ur. Ildar H. Garzipanov. Brepols Publishers, 2011, str. 229–253.
- Pasini, Giorgio, *Il monachesimo nella Rus' di Kiev*. Bologna: Edizioni Studio domenicano, 2011.

- Picchio, Riccardo, La funzione delle chiavi tematiche bibliche nel codice letterario della Slavia Ortodossa, v: *Letteratura della Slavia ortodossa*, ur. Riccardo Picchio. Bari: Edizioni Dedalo, 1991, str. 363–403.
- Picchio, Riccardo, Questione della lingua e Slavia cirillometodiana, v: *Letteratura della Slavia ortodossa*, ur. Riccardo Picchio. Bari: Edizioni Dedalo, 1991, str. 145–261.
- Picchio, Riccardo, Slavia ortodossa e Slavia romana, v: *Letteratura della Slavia ortodossa*, ur. Riccardo Picchio. Bari: Edizioni Dedalo 1991, str. 7–83.
- Plokhyy, Serhii, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Podskal'skij, Gerhard, *Hristianstvo i bogoslovskaja literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.)*, prev. Aleksandr N. Nazarenko. Sankt Peterburg: Vizantinorossika, 1996.
- Price, Richard, Tradition and Innovation in Metropolitan Ilarion. *Ruthenica X*, 2011, str. 57–68.
- Ryčka, Volodymyr, Vytoky deržavnosti na Rusi očyma Rusi. *Ruthenica III*, 2003, str. 93–107.
- Ryčka, Volodymyr, »Kyjiv–Drugyj Jerusalim« (z istoriji polytyčnoji dumky ta ideologiji seredn'ovičnoji Rusi). Kijev: Institut istoriji Ukrajiny, 2005.
- Ryčka, Volodymyr, »I prosvjeti ju kreščen'em svjatym«: *Hrystyjanizacija Kyjivs'koji Rusi*. Kijev: Institut istoriji Ukrajiny, 2013.
- Šumejko, Taras, Teologumen oboženija v Slove o zakone i blagotati: k voprosu o celostnosti proizvedenija. *Ruthenica VIII*, 2008, str. 166–181.
- Toporov, Vladimir N., *Svjatost' i svjatye v russkoj duhovnoj kul'ture. Tom 1. Pervyj vek hristianstva na Rusi*. Moskva: Gnozis, Jazyki ruskoj kul'tury, 2005.
- Vernadsky, George, *Kievan Russia*. New Haven: Yale University Press, 1973.
- Whittow, Mark. *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025*. London: Palgrave Macmillan, 1996.
- Sveto pismo: slovenski standardni prevod iz izvirmih jezikov, študijska izdaja*. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije, 2003.

SUMMARY

Metropolitan Hilarion's *Sermon on Law and Grace* as an Example of Giving Meaning to the Past in Kievan Rus'

Simon Malmenvall

The Sermon on Law and Grace (OCS Слово о законѣ и благодѣти) by Metropolitan Hilarion of Kiev was authored between 1037 and 1050 in the Rus' redaction of Old Church Slavonic. The sermon at hand is one of the most important narrative sources of the Kievan period (from the ninth to the thirteenth century) of mediaeval East Slavic space. Its value is reflected particularly in the research of Kievan Rus' secular and ecclesiastical elite's historical awareness. *The Sermon on Law and Grace* was penned by Hilarion, the first Kievan metropolitan of East Slavic origin. Between 1051 and 1054/1055, he helmed the metropolitan church with its see in the Rus' capital, which was formally under the Patriarchate of Constantinople. Prior to his appointment as metropolitan, he was a priest in the Church of the Holy Apostles at Berestovo (Kiev's southern outskirts). The *Sermon's* origin can be dated to the period before Hilarion's occupation of the metropolitan throne.

The *Sermon* consists of four main parts: in the first part, theological differences between "The Law of Moses" (the Old Testament) and "The Grace of Christ" (the New Testament) are shown; the second part addresses the decline of Judaism and the flourish of Christianity, which reached also the territory of Kievan Rus'; the third part deals with spiritual and secular achievements of Grand Prince Vladimir Sviatoslavich (980–1015); the fourth part constitutes a prayer to God on behalf of Kievan Rus'. Each of the four parts is a complete thematic whole and at the same time (with the exception of part IV) points to the subject matter of the next one and thus interconnects them. If in terms of its contents the *Sermon* can be divided into four main parts, it can be in terms of literary genre divided into three parts. The first two parts together thus fall into the genre of biblical exegesis (explanation), the third one falls into the genre of eulogy (praise), which is addressed to Grand Prince Vladimir Sviatoslavich, and the third part into the genre of prayer.

The Sermon on Law and Grace belongs to the broader circle of mediaeval literature of Orthodox Slavs, whose educated authors often elevated the importance of the local historical events and figures by placing them into the context of salvation history. They thus ascribed the reputation applicable to the entire Christian world to mostly secular and regional events and figures. The *Sermon* is the first original creation of Kievan Rus' written culture, which is as a whole based on the conception of salvation history. In this respect, the common thread throughout the sermon is aimed at giving religious meaning to the then (secular) past of Kievan Rus', by means of which the supertemporal significance of biblical stories and symbols was to be reflected. Such giving meaning to the past is accompanied by a distinct patriotic tinge used for the self-affirmation of the Rus' elite in relation to other Christian state formations, particularly the Byzantine Empire. The assessment of the Rus' position in the *Sermon* is comparable to the stance expressed in the Gospel parable of "workers of the eleventh hour", according to which all labourers received equal reward regardless of how late they turned up for work. According to Hilarion, the "late hour" of East Slavs' adoption of Christianity does not hinder Rus' equality in relation to other countries and cultures, which were part and parcel of the Christian world for a longer period. In this spirit, Hilarion exempts the Rus' experience of adoption of Christianity from the self-understanding of the Byzantine Empire as a leading and model Christian state, originating from "divine providence".

The justification of Rus' full embedment into salvation history is most distinctly reflected by the praise of the late Grand Prince Vladimir Sviatoslavich. The parallels drawn between Vladimir and Emperor Constantine the Great represent the core of Hilarion's eulogy, whereby Vladimir is identified as the "new Constantine" but also a "Russian apostle". Vladimir earned

the parallel to Constantine due to his epoch-making act of the official Christianization of Rus'. Judging from the *Sermon*'s author, this act bears fruit in the then period under the rule of Vladimir's "most deserving" son Yaroslav the Wise (1019–1054). Hilarion's conception of a geographically bounded part of salvation history, which is represented by his homeland, is thus associated with a celebration of achievements of the secular authorities and the unpredictable "divine intervention", which was followed by Vladimir Sviatoslavich experiencing enlightenment and, consequently, by his decision to adopt Christianity. With regard to Vladimir's historical achievements and in line with the spirit of the *Sermon* as a whole, Rus' independent and conscious association with salvation history is pointed out. Byzantium's intermediary role is thus presented merely as a tool of "divine providence" rather than an authority in relation to other Christian state formations.

The main characteristics of Hilarion's assessment of Kievan Rus' within salvation history concerns the opposition to the belief of Byzantine superiority and the emphasis of God's fairness, who imparts his grace equally among all peoples and puts them on the same spiritual level. Even though the justification of equality of one's own homeland in relation to other Christian countries manifests itself at the first glance as an expression of patriotic self-confidence, it actually bears witness to a carefully disguised polemic with Byzantium, stemming from fear of cultural and historical inferiority caused by late Christianization. Under the surface of patriotic self-confidence, the cultural and historical "inferiority complex" is present, which did not represent any Rus' peculiarity whatsoever, it was rather a constituent part of the general apologetic stance of the common religious and literary tradition of Orthodox Slavs between the tenth and the seventeenth century.

Maja Lukanc

Ana Celjska (1. del)

LUKANC Maja, univ. dipl. zgodovinarica, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; maja.lukanc@inz.si.

Ana Celjska (1. del)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 30–68, cit. 200

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ana Celjska je bila prva predstavnica rodbine grofov Celjskih, ki se ji je po spletu naklonjenih okoliščin uspelo povzpeti do kraljevega položaja. Po poroki s poljskim kraljem in litovskim velikim knezom Vladislavom II. Jagielom leta 1402 je postala poljska kraljica in tako znatno prispevala k ugledu celjske hiše. Razprava osvetljuje Anino življenje, kot ga izrisujejo ohranjeni viri; v prvem delu opozori na njeno trdno vpetost v celjsko družino, spremlja njeno pot na Poljsko in izpostavi, da je bila ob prihodu v Krakov sprejeta kot legitimna dedinja poljskega prestola.

Ključne besede: Ana Celjska, Vladislav II. Jagielo, poljsko kraljestvo, Jan Długosz, testament Hermana II. Celjskega

LUKANC Maja, BA in History, Young Researcher, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; maja.lukanc@inz.si.

Anna of Celje (Part I)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 30–68, 200 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.))

Anna of Celje was the first member of the family of Counts of Celje who managed to rise to royalty due to a fortunate turn of events. After her wedding to King of Poland and Grand Prince of Lithuania Władisław II Jagiełło in 1402, she became queen of Poland and thus largely improved the reputation of the House of Celje. The paper sheds light to Anna's life as outlined by the preserved sources; in the first part, it points to her firm embeddedness in the Celje family and follows her journey to Poland, highlighting that upon her arrival in Krakow she was received as a legitimate heiress to the Polish throne.

Key words: Anna of Celje, Władisław II Jagiełło, Kingdom of Poland, Jan Długosz, the testament of Hermann II of Celje

Uvod

Ana Celjska (* ok. 1380–1388; † 1416)¹ se je v zgodovino vpisala s poroko s poljskim kraljem in litovskim velikim knezom Vladislavom II. Jagielom (* ok. 1352–1362; † 1434) ter tako postala prva kraljica iz rodbine grofov Celjskih. Kljub temu je v slovenskem zgodovinoisju, ki je v zadnjih nekaj desetletjih namenilo precej pozornosti grofom Celjskim, do danes ostala skoraj popolna neznanka. Razlogi za to so različni. Prvega lahko najdemo v težje dostopnih in maloštevilnih virih, ki se nahajajo predvsem na Poljskem, kjer je Ana preživela večino svojega kratkega življenja. Predvsem pa moramo upoštevati, da sta jo zasenčili dve njeni sodobnici – poljsko zgodovinoisje je več pozornosti posvetilo preostalim trem Jagielovim ženam, predvsem prvi Jadvigi, in Ano kot domnevno nepomembno akterko potisnilo v ozadje. Podobno usodo je Ana doživela tudi na Slovenskem, kjer je ostala v senci svoje nekoliko mlajše sorodnice Barbare Celjske, ki je kot trojna kraljica od nekdaj burila duhove številnih zgodovinarjev različnih narodnosti.

V slovenskem zgodovinoisju se ime Ane Celjske najpogosteje pojavi v prispvkih, ki obravnavajo integracijo grofov Celjskih v plemiško elito. Njena poroka s kraljem Jagielom se omenja v kontekstu velikega dinastičnega meta, ki je Celjskim omogočil povezavo s še eno – tokrat poljsko – kraljevo hišo. Največ pozornosti je Ani Celjski, razumljivo, posvetilo poljsko zgodovinoisje. Pojavlja se v daljših kompilacijah o zgodovini jagielonske dinastije ali v prispvkih o njenem soprogu, kjer ne nastopa kot samostojen subjekt, ampak v povezavi z Jagielom in v senci njegovih preostalih treh žena. Svoje geslo v Poljskem biografskem leksikonu je Ana Celjska dobila že leta 1935, a samostojni prispvki o njeni problematiki ostajajo redki. Zato bi želela opozoriti na razpravo Franciszka Sikore *W sprawie małżeństwa Władysława Jagiełły z Anną Cylejską*, v kateri se je posvetil vprašanju datacije sklenitve poročne pogodbe kot tudi nekaterim drugim kronološkim zagonetkam. K raziskovanju Aninega življenja je največ prispevala Grażyna Rutkowska, ki je v razpravi *Itineraria żon króla Władysława Jagiełły* predstavila itinerarje zadnjih treh Jagielovih žena. Anin itinerar prinaša podroben seznam virov, ki v samem prispvku niso vsebinsko obdelani, a predstavljajo izjemen vodnik, ki močno olajša raziskovalno delo. Nekoliko podrob-

¹ Pričujoči prispvek je skrajšano in dopolnjeno diplomsko delo z naslovom *Ana Celjska: ogrodje za biografijo*, ki je bilo nagrajeno s Prešernovo nagrado študentom Univerze v Ljubljani za leto 2015. Za vso pomoč in podporo pri raziskovanju se iskreno zahvaljujem svojemu mentorju akad. prof. dr. Petru Štihu.

neje se je z Ano Celjsko ukvarjal tudi Tomisław Giegiel, vendar predvsem v luči leta 2008 odkritega heraldičnega friza v stolni cerkvi kraja Sandomierz na današnjem vzhodnem Poljskem, kjer je med drugimi upodobljen tudi celjski (Anin) grb.²

Ana Celjska v zgodovino pisju tako še ni bila deležna celostne obravnave, zato je cilj pričujočega prispevka zapolniti zevajočo praznino in na podlagi slovenski javnosti do sedaj neznanih (predvsem poljskih) virov čim boljše osvetliti Anino življenje ter ovrednotiti njen pomen za vzpon grofov Celjskih. V prvem delu razprava oriše okoliščine, ki so pripeljale do poroke Ane Celjske s poljskim kraljem Jagielom, in si na podlagi do sedaj spregledanega testamenta Hermana II. Celjskega prizadeva popraviti napačno sliko, ki so jo poljski zgodovinarji ustvarili o Aninem položaju na celjskem dvoru. Prispevek spremlja Celjankino pot na Poljsko po prihodu poljskih odposlancev z ženitno ponudbo, se posveti določenim problematičnim datacijam v povezavi z njeno poroko in zaključí s kronanjem nove poljske kraljice. Drugi del razprave obeleži rojstvo Anine edinke in spremlja njeno pot vse do prezgodnje smrti. Ponudi tematski pregled določenih aspektov Aninega življenja, predstavi strukturo in vsakdan poljskega dvora ter ovrednoti Celjankino delovanje v vlogi poljske kraljice. Na koncu se prispevek spoprime z vprašanjem, ali se Ani upravičeno pripisuje majhna vloga v političnem in upravnem delovanju poljskega kraljestva ali gre le za prerana predvidevanja zaradi pomanjkljive študije virov oziroma pomanjkanja le-teh.

Zaradi redkih sledi, ki jih je Ana Celjska zapustila, je raziskovanje pogosto porodilo več vprašanj kot odgovorov, rezultati pa žal niso vedno zadovoljili predhodnih pričakovanj. Kljub temu upam, da bo pričujoča razprava nekoliko zapolnila vrzel, ki zeva pri preučevanju Ane Celjske in leto po šeststoti obletnici njene smrti postregla z nekaj novimi spoznanji.

O virih za Ano Celjsko

Največ podrobnosti o Aninem življenju nam prinaša Jan Długosz (* 1415; † 1480) s svojim monumentalnim delom *Annales seu cronicae incliti regni poloniae* (tudi *Historia Polonica*), ki je bilo v prvi redakciji končano leta 1461.³ Długosz, ki se je rodil v letu pred Anino smrtjo, je v dvanajstih knjigah zaobjel celotno poljsko zgodovino od njenih mitoloških začetkov do svoje sodobnosti. Podatke o Ani posreduje desetina in enajsta knjiga, vsega skupaj pa je omenjena devetnajstkrat.⁴ Največ pozornosti ji

² Na temo heraldičnega friza in celjskega grba je Giegiel (v sodelovanju z Janom Pta-kom) napisal številne podrobne članke, a je v nekaterih pri opisovanju grofov Celjskih in Anine mladosti podlegel stereotipom o »peklenski naravi«² celjske družine.

³ Długosz prispeva tudi nekaj informacij o Anini materi Ani Poljski in njeni usodi. Drugi sklopotic o Celjskih je vezan na vojno na Ogrskem leta 1440 in Ulrika II. Celjskega, ki ga Długosz sicer zgolj po imenu zamenja za njegovega očeta Friderika II. Celjskega.

⁴ V Sloveniji žal ni latinske edicije tega vira, je pa mogoče najti močno okrnjen angleški prevod (Maurice, *The annals of Jan Długosz*), ki med drugim izpusti tudi mnogo informacij o Ani. Izborotic iz Długoszeve kronike, ki se nanašajo na Celjske, je v svoji knjigi *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih* objavil Janez Mlinar.

Długosz posveti v prvih omembah, kjer pojasni njen izvor in povezavo s Kazimirjem Velikim. Nekoliko več prostora ji nameni še v primeru prešustva, kasnejši zapisi pa so kratki in povezani z delovanjem in potovanji njenega soproga.⁵ Pri pisanju enega od najpomembnejših prispevkov k poljski srednjeveški zgodovini se je Długosz naslanjal na celo vrsto virov, a jih je pogosto uporabljal nekritično, zato je v delu prisotnih mnogo kronoloških napak in vsebinskih netočnosti, kar je razvidno tudi na primeru Ane Celjske.⁶

Nekaj podatkov o Ani ponudi *Chronik des Landes Preussen* pruskega kronista Johanna von Posilga (* ok. 1340; † ok. 1405), ki Ano omenja trikrat, nikoli poimensko, ampak vedno kot »*grafen tochter von Czele*«. Dva zapisa se nanašata na njeno poroko z Jagielom, najzanimivejši tretji pa poleg podatka o Anini smrti ponudi tudi bežen vpogled v odnos, ki ga je avtor gojil do poljske kraljice – označi jo za nasprotnico reda, ki naj bi nadenj prinesla mnogo nesreč.⁷ Nekaj besed nameni Ani Celjski tudi bavarski kronist Andrej iz Regensburga (* ok. 1380; † po 1442) v svoji Husitski kroniki, ko poroča o smrti poljske kraljice Jadvice in izbiri Celjanke za drugo Jagielovo soprogo.⁸ Eden od najpomembnejših narativnih virov za zgodovino Celjskih, Celjska kronika, ženskim članicam rodbine ne namenja posebne pozornosti; poimensko omembo si je zaslužila le Barbara Celjska, medtem ko kronika o Ani pove le, da jo je »dal grof Herman II. za ženo kralju v Krakovu«.⁹

Poleg kronik o Ani Celjski poročajo tudi nekateri poljski in pruski letopisi, in sicer Krakovski koledar ter Miechowski, Svetokriški in Torunjski anali. V vseh zapisih je Ana navedena poimensko, vsebinsko pa se osredotočajo predvsem na najpomembnejše dogodke njenega življenja – poroko, kronanje, rojstvo hčere in smrt.

Pripovedne vire je zaradi avtorjeve subjektivnosti treba jemati *cum grano salis*, hkrati pa je treba upoštevati, da sta takratna družbena konstelacija in sistem vrednot v ospredje potiskala moškega akterja. Zato je imela ženska le vzporedno vlogo v pripovedi, ki se je pletla okoli ključne osebe kronistovega zanimanja – njenega moža in njene izvorne rodbine.¹⁰ Vendarle so zapisi v kronikah in analih včasih dovolj številni, da je pri nekaterih podatkih s primerjavo različnih narativnih

⁵ Długosz nekajkrat zapiše, da je bila kraljica *pozvana* na srečanje s soprogom in nato poslana nazaj v Krakov.

⁶ Več o Długoszu in njegovih delih v: Zeissberg, *Die polnische Geschichtsschreibung*, str. 321–328.

⁷ Posilge je bil po svojem izvoru Prus, zato naj bi njegova kronika do nemškega viteškega reda zavzela mnogo bolj kritičen odnos kot druge panegirične kronike tistega časa. Prevladujoče mnenje je, da je Posilge umrl leta 1405; potemtakem bi morala zadnji del njegove kronike, ki se nadaljuje do leta 1420 in vsebuje tudi prej omenjeno opazko o Anini smrti, dokončati druga roka, kar bi lahko pojasnilo sovražno nastrojenost proti poljski kraljici kot domnevni nasprotnici nemškega viteškega reda. Friedrich, *The Other Prussia*, str. 81; *Neue Deutsche Biographie* 10, s. v. »Johann von Possilge.«

⁸ Citate iz Husitske kronike, ki se nanašajo na Ano Celjsko, najdemo v: Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 297.

⁹ »Und darnach gab sein vetter, graff Hermann des obgemeldten graff Wilhelm tochter einem könig von Krakau zu einem gemahl, als vor gemelt ist worden.« Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 73; slovenski prevod: Golia, *Kronika grofov Celjskih*, str. 14.

¹⁰ Fugger Germadnik, *Podobe Barbare Celjske*, str. 39.

virov mogoče narediti pravilno selekcijo. Ponekod pa se nam nasmehne sreča in lahko določen dogodek podkrepimo tudi z dokumentarnim virom, ki je nastal pri tekočem poslovanju katere od tedanjih oseb ali institucij.

Poljska stroka je že zgodaj začela z objavljanjem virov za zgodovino srednjeveškega poljskega kraljestva, tako da veliko večino dokumentarnega gradiva, ki se tako ali drugače nanaša na Ano Celjsko, najdemo v različnih edicijah virov (nekateri so že digitalizirane). Od slednjih je treba omeniti drugi zvezek zbirke *Elementa ad Fontium Editiones*, v katerem najdemo edina dva ohranjena mandata, ki ju je izdala Ana sama, ter tri od skupaj desetih preživelih Celjankinih pisem. Preostala pisma prinašajo zbirka *Codex Epistolaris* (dve), knjiga *Formularz ciechanowski: z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich* Grażyne Klimecke (tri), članek *Tajemniczy list królowej Anny Cylejskiej w sprawie Mikołaja astrologa* Wojciecha Świebode (eno), medtem ko eno ostaja neobjavljeno. Vpogled v Anino življenje lahko dopolnimo tudi s pismi, ki jih je kraljici poslal njen soprog Jagielo (ohranjena so tri), in tistimi, ki se le posredno nanašajo nanjo.¹¹ Kot izjemno dragocen vir je treba izpostaviti še računske knjige Krakova, Kazimierza (dve), Lvova in kraljevega dvora (dve),¹² iz katerih lahko izluščimo številne podrobnosti o Aninem življenju, dopolnimo njen itinerar, hkrati pa nam prinašajo tudi dragocene podatke o Aninem spremstvu in vsakodnevnih prehrani.

Dinastična politika celjskih grofov

V srednjem veku je imelo poreklo posameznika in njegove družine ključen družbeni, pravni in politični pomen. V tem času je plemeniti rod predstavljal eno izmed najpomembnejših sredstev višjega sloja za legitimacijo svojih privilegijev in pravice do oblasti ter za vzpostavitev distance do preostalega prebivalstva, ki tovrstnega krvnega zaledja ni imelo. Ena od osrednjih institucij, ki je omogočala nadzor nad političnim in gospodarskim življenjem, je skozi stoletja postala zakonska zveza. Zato je bila skrbno načrtovana dinastična politika ključnega pomena za vzpon posamezne plemiške družine po družbeni lestvici in njeno integracijo v elito tistega časa.

Že generacijo pred povzdigom v grofe so svobodni Žovneški ne le uspešno nakopičili posestno in gospodarsko moč, ampak tudi vzpostavili sorodstvene povezave s številnimi pomembnimi rodbinami v širšem prostoru (grofje Vovbrški,

¹¹ Jagielova pisma najdemo v zbirkah: *Elementa ad Fontium Editiones, Scriptores Rerum Prusicarum* in *Formularz Jerzego pisarza grodzkiego krakowskiego*; pisma iz korespondence nemškega viteškega reda, ki se posredno nanašajo na Ano pa v: *Codex diplomaticus Prussicus in Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198-1525*.

¹² Ker za naslove edicij v poljskem jeziku v nadaljnjih opombah uporabljam kratice, jih zaradi večje razumljivosti tukaj navajam v celoti, kot si sledijo v zgornjem tekstu: *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*; *Księgi radzieckie Kazimierskie 1369-1381 i 1385-1402*; *Podwoły kazimierskie 1407-1432*; *Księga przychodów i rozchodów miasta 1414-1426*; *Rachunki krolewskie z lat 1393-1395 i 1412*; *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*.

Pfanberški, Stenberški).¹³ Odločilno točko tega razvoja je pomenila poroka Friderika Žovneškega z Diemuto Walseejevsko okoli leta 1328, ki je omogočila nove nadregionalne povezave. Vzpon družine na vseh področjih je leta 1341 potrdil rimski cesar Ludvik Bavarski, ki je svobodne Žovneške povzdignil v grofe Celjske.¹⁴ To jim je omogočilo, da so se pri ženitnih načrtih izrazilo zaprli navzdol – povezovanje z nižjim plemstvom bi jih namreč uničilo – in se osredotočili na vzpon po družbeni lestvici. Za takšno ekspanzivno ravnanje je obstajal tudi genealoški pritisk – v očeh cerkve je legitimen zakon prepovedoval sorodstveno razmerje bodočih zakoncev do četrtega kolena in posledično je v štajersko-kranjsko-koroškem prostoru hitro zmanjkalo primernih rodov za sklepanje zakonskih zvez. Zato so bile nove družine med visokim plemstvom priljubljen poročni objekt starih plemiških rodbin, kar so Celjski v prihodnjih generacijah s pridom izkoristili.¹⁵

Dodaten ugled celjski hiši sta prinesla Friderikova sinova Ulrik in Herman. Prvi se je uveljavil kot znamenita vojaška osebnost in je kot prvi od Celjskih prišel v stik s poljskimi, pruskimi in litovskimi deželami – leta 1348 se je podal na križarski pohod v Prusijo, kjer si je pridobil viteški naziv.¹⁶ Okoli leta 1360 se je poročil z Adelajdo Ortenburško in kmalu zatem se jima je rodil edini sin Viljem.¹⁷ Tudi Ulrikov mlajši brat Herman se je preizkusil v najemništvu, a v občutno manjši meri, zato pa je bila dosti imenitnejša njegova poroka. V približno istem času kot Ulrik je stopil v zakonski jarem s Katarino Kotromanić, hčerjo bosenskega bana Štefana II. Kotromanića.¹⁸ Njena sestra Elizabeta je bila poročena z ogrskim kraljem Ludvikom Anžujskim, ki je najverjetneje tudi uredil omenjeni zakon in svakinjo oskrbel z visoko doto 10.000 zlatnikov.¹⁹ Ta poroka je pomenila prvi veliki dinastični met, ki je Celjskim že v drugi generaciji po povzdigu v grofe odprl pot za integracijo v evropsko plemiško elito.

¹³ V večji meri so regionalno omejenost prvič preseglji leta 1308, ko so se med vojno za češko dediščino priključili habsburški strani in istočasno predali Habsburžanom tudi svojo alo-dialno posest ter jo takoj prejeli nazaj v fevd. Velik pomen zanje je imela pridobitev Celja leta 1333, ko so prvič imeli možnost izkoristiti poročne povezave s prej omenjenimi grofovskimi rodbinami, hkrati pa se jim je obrestovalo tudi mesto znotraj štajerske deželnoknežje mreže. Domenig, *Tuon kunt*, str. 34–38; Kos, *Žovneški gospodje v zrcalu diplomatike*, str. 184; Štih, *Celjski grofje*, str. 230–231.

¹⁴ Štih, *Celjski grofje*, str. 234; Dopsch, *Die Grafen von Cilli*, str. 12–16.

¹⁵ Domenig, *Tuon kunt*, str. 39.

¹⁶ Za razmeroma natančne podatke o Ulrikovem razburkanem življenju gre zasluga Petru Suchenwirtu (* ok. 1320; † pred 1407), ki mu je kmalu po smrti leta 1368 posvetil t. i. objokovalno pesem, ki jo najdemo v celoti objavljeno v: Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 199–202; posamezne odseke pa v Krones, *Die zeitgenössischen Quellen*, str. 6–7.

¹⁷ V listini z 11. novembra 1361 Adelajda že nastopa kot grofica Celjska, a v literaturi so uveljavljene domneve, da sta bili poroki Ulrika I. in Hermana I. izvršeni še pred smrtjo njunega očeta Friderika I. leta 1360. AS ZL 4600, 11. november 1361, s. 1.

¹⁸ Obstajajo tudi domneve, da Katarina ni bila hči Štefana II. Kotromanića in Elizabete Kujavske, ampak njegovega brata Vladislava Kotromanića in Jelene Šubić Bribirske. Domenig piše o njej kot o nečakinji Štefana II. Kotromanića, medtem ko jo Germadnikova naziva kot hči. Domenig, *Tuon kunt*, str. 44; Fugger Germadnik, *Grofje in knezi Celjski*, str. 44.

¹⁹ AS ZL 4633, 16. september 1374, Celje. Ulrik I. je na bojnih pohodih v službi Ludvika Anžujskega z njim spletel tesne stike in prav v tej navezi je treba iskati izvor omenjenega zakona.

Po smrti Friderika I. Celjskega nobeden od bratov ni ustvaril samostojne rodbinske veje, kot je bila prevladujoča praksa v plemiških rodbinah z močnimi posamezniki. Tako je posest Celjanov ostala nedotaknjena in družina ni oslabilila svoje moči. Skupno delovanje bratov je bilo razmeroma kratko, trajalo je le sedem let, a družina je pri nedotakljivosti posesti in skupnem upravljanju vztrajala še celotno 14. stoletje. Po smrti Ulrika leta 1368 je na njegovo mesto stopil sin Viljem, nad katerim je Herman I. tudi prevzel skrbništvo.²⁰

Septembra 1377 so se vsi moški člani celjske hiše odpravili na križarski pohod v Prusijo pod vodstvom avstrijskega vojvode Albrehta, ki je na pohodu želel pridobiti viteški naziv – tako je prišlo že do druge interakcije Celjskih s poljsko-litovskim prostorom. Pot na skrajni severovzhod takratnega katolištva v 14. stoletju ni bila nobena redkost, saj je boj proti poganskim Prusom in Litovcem postal modna muha plemstva do te mere, da je vsaj v drugi polovici tega stoletja obstajala večja verjetnost, da je bil plemič vsaj enkrat v življenju v Prusiji kot pa obratno.²¹ Križarji so se preko poljskih dežel odpravili v pogansko pokrajino, imenovano Samogitija,²² na zahodnem delu današnje Litve. Tam je prišlo do bitke med križarsko vojsko in pogani, čast podelitve viteškega naziva vojvodi Albrehtu pa je pripadla Hermanu I. Celjskemu. Viteško čast si je na pohodu prislužilo še 108 udeležencev, med njimi brez dvoma tudi oba celjska mladeniča, ki takrat nista štela več kot sedemnajst let.²³

Še pred odhodom na križarski pohod je Herman I. poskrbel za poroki svojih dedičev. Svojega istoimenskega sina je okoli leta 1377 poročil z grofico Ano Schauenberško, nečaku Viljemu pa je za ženo namenil Elizabeto Goriško, hčer goriško-tirolskega grofa Majnharda VII. Poročni dogovor je bil sklenjen že 14. oktobra 1373 v Beljaku, kjer je Majnhard obljubil doto v višini 3.000 mark oglejskih denaričev, Herman pa v teku enega leta protidarilo v vrednosti 6.000 mark oglejskih denaričev in jutro 1.000 mark oglejskih denaričev. Do poroke naj bi prišlo najkasneje v treh letih. Ker sta imela bodoča zakonca skupne prastarše, je bil za sklenitev zakona potreben papeški spregled – Herman I. se je obvezal, da bo zanj poskrbel še pred poroko.²⁴ Ali je do sklenitve zakonske zveze dejansko prišlo, je nemogoče ugotoviti. Papeški spregled ni znan in tudi Elizabeta se v listinah ne omenja več, zato je možno, da je še pred poroko umrla.

V drugo je bila Viljemu namenjena mnogo imenitnejša zaročenka, in sicer Ana Poljska, hči poljskega kralja Kazimirja Velikega. Do poroke je prišlo okoli leta 1380 in tako je Celjskim že drugič uspelo v svojo rodbino vnesti moč kraljeve krvi. Za razumevanje, kako je do takšnega razpleta dogodkov prišlo, pa se moramo

²⁰ Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 47.

²¹ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 42.

²² Uporabljata se tudi izraza Žemaitija, ki izhaja iz litovskega poimenovanja, in Žmudž, ki izhaja iz poljskega poimenovanja.

²³ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 42–44.

²⁴ AS ZL 4629, 14. oktober 1373, Beljak; AS ZL 4630, 14. oktober 1373, Beljak. Gre za dve listini, izdani na isti dan v istem kraju. Eno je izdal Mainhardt VII. Goriško-Tirolski, drugo Herman I. Celjski. O tem tudi v: Domenig, *Tuon kunt*, str. 45; Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, str. 140; Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 54.

nekoliko поблиžje seznaniti z dogajanjem v Krakovu ter oblikovanjem in razvojem poljskega kraljestva.

Na Poljskem

Na začetku 14. stoletja je poljske dežele po dveh stoletjih razdrobljenosti pod svojim žezlom združil Vladislav Mali (*Władysław I Łokietek*) in tako postavil temelje za razcvet kraljestva pod vladavino svojega sina Kazimirja III. (*Kazimierz III Wielki*), poslednjega kralja domače poljske dinastije Piastov.²⁵ Kazimir je očeta na prestolu nasledil leta 1333 – ravno v času, ko so Žovneški pridobili Celje – in podedoval dolgo in nepravilno ozemeljsko tvorbo, ki se je raztezala od severozahoda proti jugovzhodu na obeh straneh reke Visle. Prvo desetletje njegove vladave je zaznamovala dolga vrsta diplomatskih pogodb, preko katerih je s premišljeno popustljivostjo utrdil svojo pozicijo.²⁶ Izgubljena ozemlja na zahodu je kmalu nadomestil z rodovitnimi prostranstvi Rdeče Rutenije in cvetočim mestom Lvov na vzhodu, ki so vzbujala apetite tudi Litvi in Ogrski, saj je skozi tekla velika vzhodno-zahodna kopenska trgovska pot. Kazimirjev največji dosežek pa je bila obnova monarhične oblasti doma in vzpostavitev učinkovitih upravnih in pravnih struktur. Njegovo vladavino so zaznamovali rast mest in razcvet trgovine kot tudi koherentna zunanja politika, s katero je utrdil položaj Poljske in ji dal mednarodno veljavo. Opiral se je predvsem na vedno tesnejše zavezništvo z Ogrsko in kljub številnim konfliktom je vzpostavil zgledne stike z Litvo, s katero si je delil skupnega sovražnika – nemški viteški red.²⁷ Zaradi blagostanja, ki ga je Kazimir prinesel svojemu kraljestvu, si je kot edini poljski monarh prislužil naziv Veliki.

Spodletelo mu je le na enem področju – čeprav se je štirikrat poročil, ni imel

²⁵ Kasneje je bil naziv Piast politična oznaka pri kraljevih volitvah, ki je označevala domačega poljskega kandidata. Leta 1780 je škof in zgodovinar Naruszewicz s to besedo označil staro poljsko dinastijo, ki se je sklicevala na rod Piasta – kmeta, a ni nikoli uporabljala tega naziva sama zase. Davies, *God's Playground*, str. 85. Več o Vladislavu Malemu v: Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 19–28; Davies, *God's Playground*, str. 76–77; Gieysztor, *Zgodovina Poljske*, str. 94.

²⁶ Sklenil je premirje z nemškim viteškim redom in se v zameno za pokrajini Kujawy in Dobrzyń odpovedal celotni Pomeraniji z Gdanskom. Sledila je pomiritev s češkim kraljem Ivanom Luksemburškim – Kazimir je priznal njegovo gospostvo nad Šlezijo in ga z denarno odkupnino prepričal, da se je odpovedal zahtevam po poljski kroni. Halecki, *A History of Poland*, str. 53.

²⁷ Vzpostavil je učinkovito upravo in kodificiral obstoječe zakone, ki so se nanašali na vsak vidik javnega življenja ter tako predstavljali jedro, okoli katerega se je v naslednjih štirih stoletjih izoblikovalo poljsko pravo. Prav tako je spodbujal naseljevanje Judov, predvsem pribežnikov iz cesarstva, in tako ustvaril podlago za razvoj največje judovske skupnosti v Evropi. Krakov se je v njegovem času iz lesenega mesta spremenil v prestolnico iz kamna in opeke in to obdobje se je v zgodovino zapisalo kot veliki dnevi Krakova. Opazen je bil tudi napredek v vsakdanji prehrani in standardu življenja vseh družbenih slojev. Kazimir je ustanovil prvo univerzo na poljskem ozemlju, ki pa ni preživela svojega ustanovitelja – s svojim neprekinjenim delovanjem je začela šele leta 1400, ko so jo ponovno ustanovili Jagielonci. Davies, *God's Playground*, str. 77–78; Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 26–27, 30–32, 55; Halecki, *A History of Poland*, str. 54–57. Gieysztor, *Zgodovina Poljske*, str. 97–98.

legitimnega moškega naslednika. S prvo ženo Aldono, hčerjo litovskega velikega kneza Gediminasa, je imel dve hčeri. Po njeni smrti se je v drugo poročil z Adelajdo Hesensko, a zakon ni prinesel otrok in zakonca sta živela ločeno – tako naj bi se Kazimir še za časa Adelajdinega življenja poročil s svojo ljubico. Tudi ta bigamični zakon ni trajal dolgo; že leta 1365 se je poročil četrtič, tokrat z Jadvigo Žagansko, pravnukinjo že prej omenjenega litovskega velikega kneza.²⁸ Ker je bila Kazimirjeva druga (morda tudi tretja) žena še vedno živa, zakon ni bil legitimno priznan, kar je veljalo tudi za tri dekletca, ki so se rodila v petih letih pred smrtjo velikega kralja. Rojstvo najstarejše Ane, bodoče žene Viljema Celjskega, lahko umestimo v leto 1366,²⁹ sledili sta še Kunigunda in Jadviga. Ano so že kot otroka zaročili z Vaclavom, sinom cesarja Karla IV., a je bila zaroka še pred smrtjo njenega očeta preklicana. Leta 1368 je papež legitimiral Kazimirjev in Jadvigin zakon in s tem tudi obe takrat že rojeni hčeri; dodatni potrdili pa sta sledili še v letih 1369 in 1371, ko je papež Ani in njeni sestri Jadvigi³⁰ podelil vse pravice zakonskih otrok s pripombo, da ne moreta dedovati poljskega kraljestva.³¹ Tako je Kazimir za dediča poljske krone že zelo zgodaj določil nečaka Ludvika Anžujškega, sina svoje sestre Elizabete, ki ga je po smrti 5. novembra 1370 tudi zares nasledil. S Kazimirjem Velikim je izumrla tudi domača poljska dinastija Piastov in Anžuvinec je bil na poljski prestol potrjen iz preprostega razloga: njegova zasebna dinastična politika je dobro sovpadala z interesi poljskega plemstva.

Ludvik in njegova žena Elizabeta Kotromanić sta prevzela tudi skrbništvo nad Kazimirjevima hčerama – tako sta bosenski sestri vzgajali tako Viljema Celjskega kot Ano Poljsko. Princesi sta bili skupaj z materjo Jadvigo Žagansko³² prisotni na Ludvikovem kronanju v Krakovu, nato pa so ju odpeljali v Budo, kjer sta preostanek mladosti preživeli skupaj z Ludvikovima hčerama Marijo in Jadvigo.³³ Na poljskem je Anžuvinec vladal preko svojih regentov, ki so se pogosto menjavali, tako da je državo *de facto* vodil del malopoljskega plemstva, prepuščen svojim lastnim načrtom v obsegu, ki v času Kazimirja ni bil mogoč. Ogrski interesi v Rdeči Ruteniji niso bili nič manjši od poljskih, zato je Ludvik izkoristil situacijo in sporno ozemlje priključil Ogrski.³⁴

²⁸ V literaturi jo najdemo tudi pod nazivom Jadviga Glogovska, saj je bil njen oče Henrik V. Železni tako vojvoda Žaganski (od 1342) kot vojvoda Glogovski (od 1349). *PSB IX*, s. v. »Henryk III (V)«.

²⁹ V pismu Urbana V., datiranem s 5. decembrom 1369, je imenovana *infans*, v pismu Gregorja IX., datiranem s 11. oktobrom 1371, pa *etate minor*. Balzer, *Genealogia Piastów*, str. 714.

³⁰ Drugorojena Kunigunda je kmalu po rojstvu umrla. Balzer, *Genealogia Piastów*, str. 718–719.

³¹ Balzer, *Genealogia Piastów*, str. 714.

³² Jadviga se je po kronanju vrnila v domači Žagan in se dve leti kasneje ponovno poročila. *PSB X*, s. v. »Jadwiga, krolowa Polski«.

³³ Długosz, *Annales: Liber X*, str. 18, 23. Długosz piše, da je Ludvik uredil legitimizacijo Kazimirjevih hčera, kar ne more držati, saj jima je pravice zakonskih otrok priznal že papež v času življenja Kazimirja Velikega.

³⁴ Davies, *God's Playground*, str. 88; Gieysztor, *Zgodovina Poljske*, str. 99; Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 37.

Tudi Ludvik Anžujski se je kmalu spoprijel s problemom nasledstva – dogovori iz časa Kazimirja Velikega so pravico do prestola priznali le Ludvikovim sinovom, a ta je imel samo dve preživeli hčeri. Leta 1374 so se predstavniki poljskega plemstva zbrali v Košicah,³⁵ kjer so zagotovili poljsko krono eni izmed Ludvikovih hčera.³⁶ V trenutku, ko si je Ludvik izbral pravico nasledstva po ženski liniji, je mlada poljska princesa Ana, ki je še vedno živela na budimskem dvoru, začela predstavljati konkurenco Ludvikovim hčeram, saj bi potemtakem kot prvorojenka imela po svojem očetu Kazimirju legitimno pravico do poljskega prestola.³⁷ Da bi jo Ludvik izločil iz tekme za poljsko krono, je našel v Viljemu Celjskem nadvse ustreznega ženina za piastovsko princeso. Celjski grofje so bili ravno prav visoko oziroma nizko za njegove načrte in tudi Celje, novi dom nesojene kraljice, je bil primerno oddaljen.³⁸

Poroka Ane Poljske in Viljema Celjskega ter rojstvo hčere

O poroki Ane Poljske in Viljema Celjskega poročajo Długosz, Andrej iz Regensburga in Celjska kronika, a kdaj je do nje prišlo, ni povsem jasno.³⁹ Ludvik Anžujski je Ani namenil visoko doto 20.000 zlatnikov, kar je mogoče razbrati iz listine s 27. marca 1382, kjer najdemo prvo omembo tega zakona. Ogrski kralj je v njej določil, da v primeru, če Ana in Viljem umreta brez otrok, Anina že izplačana dota preide na Hermana II. ali njegove potomce.⁴⁰ Leto kasneje je avstrijski vojvoda Leopold III. vsem trem celjskih grofom izdal dovoljenje, da lahko kot del zaženila Ani podarijo posest v Metliki v vrednosti 19.200 zlatnikov, ki so jo imeli v zastavi od Habsburžana.⁴¹ Poleg tega je Ana dobila še 10.000 zlatnikov jutrne in protidoto v neznani vrednosti.⁴²

³⁵ V zameno so dobili pomemben privilegij, ki je potrdil pravice poljskega plemstva in jih znatno razširil po ogrskem vzoru. S tem je moč šlahte izjemno narasla in kasneje, ko je Ogrska že zdavnaj izgubila svojo neodvisnost, je ogrski tip svoboščin še dolgo nedotaknjen živel na Poljskem. Davies, *God's Playground*, str. 89–90.

³⁶ Pojavljajo se deljena mnenja, ali je Ludvik nameraval zapustiti tako Ogrsko kot Poljsko svoji starejši hčeri Mariji in njenemu zaročencu Sigismundu Luksemburškemu, brandenburškemu mejnemu grofu, ali jima je namenil le ozemlje Poljske, ki se je dobro pokrivalo z interesno sfero Luksemburžana, Ogrsko pa namenil mlajši hčeri Jadvigi, ki je bila obljubljena avstrijskemu nadvojvodi Viljemu Habsburškemu. Halecki, *Jadwiga of Anjou*, str. 75; Halecki, *A History of Poland*, str. 67; Gieysztor, *Zgodovina Poljske*, str. 99; Engel, *The Realm of St Stephen*, str. 170.

³⁷ Obe Kazimirjevi hčeri iz prvega zakona sta bili na tej točki že mrtvi.

³⁸ Grdina in Štih, *Spomini Helene Kottanner*, str. 12–13.

³⁹ Długosz, *Annales: Liber X*, str. 23; Andrej iz Regensburga, *Cronica inedita*, str. 296; Krones, *Die Freien von Saneck*, 72; slovenski prevod: Golia, *Kronika grofov Celjskih*, 13.

⁴⁰ »... quod in casu quo inclitam domina Annam olim natam illustissimi Kazimiri regis Polonie consortem magnifici domini Wilhelmi comitis Cilie decedere contingat absque prole, quod deus auertat et eciam decesso ipso comite Wilhelmo prole cum dicta domina Anna non habere, ex tunc illa dos viginti milium florenos auri quam dicte domine Anne tempore sue maritagi dedimus ...« AS ZL 4327, 27. marec 1382, Buda.

⁴¹ AS ZL 4335, 20. maj 1383, Bozen.

⁴² AS ZL 4384, 16. september 1394, Celje.

Glede na zgoraj zapisano bi lahko sklepali, da je bil zakon sklenjen okoli leta 1382, a testament Elizabete, Ludvikove matere, s 6. aprila 1380 nakazuje, da je do poroke prišlo že prej. V njem najdemo zapis, ki se nanaša na Elizabetini vnukinji, in vsebuje zaznamek »*item filie regis Polonie unum crinale*«. Pri tej omembi gre lahko samo za eno izmed Kazimirjevih hčera, ki je bila v tistem času še v Budi, druga pa je bila takrat očitno že poročena. Ker zapis ne vsebuje imena, ne moremo zagotovo vedeti, za katero gre. Ana je takrat že dopolnila štirinajst let in tako preseгла starostno omejitev dvanajstih let za poroko, zato se zaznamek najverjetneje ne nanaša nanjo.⁴³ Datum sklenitve zakona med Ano in Viljemom moramo torej iskati pred 6. aprilom 1380.

Ani Poljski in Viljemu se je v zakonu rodil le en otrok – hči Ana. Datum njenega rojstva literatura najpogosteje postavlja med leti 1380 in 1381, torej takoj po poroki njenih staršev, ni pa izključeno, da se je rodila kasneje. Herman II. v testamentu iz leta 1396 naroča, da ji je treba najti ustreznega moža, zato je možno, da je takrat že dopolnila primerno starost za poroko.⁴⁴ Med leti 1400 in 1401, ko je prišla snubitvena ponudba, ni bilo nobene starostne ovire za sprejem le-te, kar pomeni, da je bila Ana takrat stara najmanj dvanajst let. Leto njenega rojstva moramo zato umestiti med leti 1380 in 1388, zaradi pomanjkanja virov pa natančnega datuma ni mogoče definirati.

V letu 1385 je Herman I. umrl in dobro pozicionirano hišo Celjskih prepustil v upravljanje sinu Hermanu II. in nečaku Viljemu I. Sprva je kazalo, da se bo vzorec vodenja izpred četrtr stoletja ponovil – na čelu sta bila oba moška potomca, ki sta složno zasledovala skupni cilj: povečanje posestne moči in ugleda celjske hiše.⁴⁵

Kako sta si bratranca razdelila naloge, je vprašljivo. Zawadzky meni, da se je Viljem le izjemoma udeleževal upravnih poslov.⁴⁶ To se zdi malo verjetno, saj se je v listinah začel omenjati že zelo zgodaj, njegovo ime prvič zasledimo leta 1371, ko je imel največ enajst let. V obdobju naslednjih dveh let je naveden le v listinah avstrijskih vojvod Albrehta in Leopolda, ki se nanašajo izključno na zastave premoženja, hkrati s Hermanom II. pa ga je cesar Karel IV. Luksemburški leta 1372 drugič povzdignil v grofovski stan. Od leta 1373 naprej, ko je najverjetneje dopolnil dvanajst let, se začne Viljemovo ime pojavljati tudi v listinah drugih izstavljalcev, ki se nanašajo na tekoče poslovanje in vključujejo predvsem prenose premoženja ali dedovanje. Preostale posle in rzsodbe je Herman I. še vedno opravljal sam, a kljub temu se Viljem poleg svojega skrbnika do njegove smrti (torej med leti 1371 in 1384) pojavi v 36 % vseh ohranjenih listin.⁴⁷ Na podlagi listinske analize se zdi, da se je Herman I. zvesto držal načela skupnega upravljanja rodbinskega premoženja in je svojega nečaka takoj, ko je dosegel primerno starost, uvedel v poslovanje; a koliko je bil Viljem dejansko udeležen pri sklepanju poslov, je vprašljivo. Vsaj na začetku je zagotovo šlo le za nominalno vključitev, ki pa je z leti verjetno pridobila tudi večjo realno težo.

⁴³ Balzer, *Genealogia Piastów*, str. 715–716. Orožen narobe zapiše, da je do poroke prišlo 6. aprila 1380; za napako je najverjetneje kriv netočen prevod iz Poljskega biografskega leksikona. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, str. 139.

⁴⁴ HHStA AUR, 23. junij 1396, Celje.

⁴⁵ Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 55.

⁴⁶ Zawadzky, *Die Cillier und ihre Beziehungen*, str. 10.

⁴⁷ CKSL, 1370–1385.

Istoimenski sin Hermana I. se v listinah prvič pojavi šele šest let za svojim bratrancom Viljemom, in sicer leta 1377, ko je previdni Herman I. pred odhodom na križarski pohod v Prusijo z Ortenburžani sklenil medsebojno dedno pogodbo.⁴⁸ Nato se Herman II. do očetove smrti le občasno pojavlja v listinah, a takrat ko se, je njegovo ime vedno navedeno pred Viljemovim.⁴⁹ Po smrti Hermana I. se oba bratranca, tako Viljem kot Herman II., pojavljata skupaj pri vsem tekočem poslovanju.⁵⁰ Prav tako kot njunim predhodnikom so jima Habsburžani zaupali deželno glavarstvo na Kranjskem; v tej funkciji sta omenjena v letih 1390 in 1391.

Leto	Število vseh listin, izstavljenih s strani grofov Celjskih	Viljem I. v listinah	Delež
1371	7	2	29%
1372	13	5	38%
1373	7	3	43%
1374	8	5	63%
1375	6	0	0%
1376	6	3	50%
1377	14	8	57%
1378	10	2	20%
1379	8	0	0%
1380	5	0	0%
1381	5	1	20%
1382	5	3	60%
1383	8	4	50%
1384	7	3	43%
1385	5	4	80%
smrt Hermana I. Celjskega			
1386	11	11	100%
1387	9	9	100%
1388	5	5	100%
1389	9	9	100%
1390	5	5	100%
1391	6	6	100%

Tabela 1: Zastopanost Viljema I. Celjskega v listinah med leti 1371 in 1391. (CKSL, 1371–1391.)

Bratranca sta leta 1387 v Celju kupila stolp s sadovnjakom in na tem mestu začela urejati dvorec, v katerem so se Celjski po besedah Celjske kronike rajši zadrževali kot v gradu nad mestom.⁵¹ Mogoče je prav tu odraščala bodoča poljska kraljica Ana skupaj s številnimi otroki Hermana II., ki so bili približno iste starosti

⁴⁸ CKSL, 23. november 1377, s. l.

⁴⁹ Morda bi to lahko nakazovalo na dejstvo, da je bil Herman II. nekoliko starejši od svojega bratranca Viljema I. CKSL, 1377–1385.

⁵⁰ CKSL, 1385–1391.

⁵¹ »... den schonen fürstlichen hoff, der hervor vor der stadt Cilli gelegen was ... die graffen von Cilli so sy zu Cilli warn, mehr gewohnt als in der grossen purck die in der stadt ist.« Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 139; slovenski prevod: Golia, *Kronika grofov Celjskih*, str. 54.

kot ona. O njeni izobrazbi lahko le ugibamo. Pogosta praksa tistega časa je bila, da so dekleta vzgajali v ženskih samostanih, med štajerskim plemstvom je bil zlasti priljubljen samostan Marenberg.⁵² Poljski kronist Długosz navaja, da je Ana ob prihodu v Krakov govorila samo nemško, kar je presenetljivo, saj so se na celjskem dvoru mešali številni jeziki – poleg nemščine in slovanskega dialekta okolice, ki ga je plemstvo za interakcijo z nižjimi sloji moralo do neke mere obvladati (predvsem moški del), so priženjene celjske grofice prinesle še vsaj madžarski jezik ter slovanski dialekt, ki so ga govorili na ozemlju današnje Bosne (Ana Poljska in Katarina Kotromanić). Celjska grofa sta se zagotovo zavedala dinastičnega potenciala svojih potomcev, zato lahko sklepamo, da so prejeli izobrazbo, ki jim je s strateškimi porokami omogočila nemoteno integracijo v plemiško elito.

Skupna vladavina obeh bratrancev ni trajala dolgo. Viljem se je leta 1392 s številnim spremstvom odzval na vojni poziv mladega ogrskega kralja Sigismunda Luksemburškega in se udeležil bojnega pohoda proti Osmanom, ki ni prinesel večjega uspeha. Na poti nazaj je vojsko zajela epidemija, v kateri so izgubili življenje številni gospodje in vitezi, med njimi se je tragično končala tudi za Viljema, ki je po prihodu na Dunaj 19. septembra 1392 umrl, star največ dvaintrideset let.⁵³ Najkasneje dve leti po Viljemovi smrti se je njegova vdova Ana Poljska ponovno poročila. V listini iz septembra 1394 že nastopa kot žena vojvode Ulrika I. Teškega, kjer potrjuje, da je od Hermana II. prejela 16.000 zlatnikov kot izplačilo svoje dote, jutrne in protidote. 8.000 zlatnikov ji je Herman do tistega trenutka že izplačal, preostalih 8.000 pa se je obvezal plačati v naslednjega pol leta. Listina je pečatena z lepo ohranjenim piastovskim orlom, kar je edini znani primer pečata Ane Poljske, ki je preživel do danes. Svoj pečat je na listino dodal tudi Anin novi mož, s katerim se je preselila na grad Teck in tako zapustila Celje ter svojo edinko pustila v skrbništvu Hermana II.⁵⁴

⁵² Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 66.

⁵³ O Viljemovi prisotnosti na pohodu in njegovi smrti poročajo Dunajski anali, Avstrijska kronika o 95 vladarjih in Celjska kronika. MGH VI, *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, str. 206; MGH VI, *Wiener Annalen von 1348 – 1404*, str. 236. Natančneje kot kronike nas s potekom pohoda seznanita dve listini iz 14. in 17. avgusta 1397. S prvo je kralj Sigismund Hermanu II. podelil mesto Varaždin z mitnico in pristaniščem na Dravi, z drugo pa gradova Vinica in Vrbovec v Zagorju. Za utemeljitev podelitve v obeh listinah uporabi identično argumentacijo, ki našteva zasluge Viljema I. in Hermana II. v službi ogrske krone. CKSL, 14. in 17. avgust 1397, Vyhel; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 46, 152. Viljem je v listinah zadnjič dokumentiran novembra 1391, ko je kot kranjski deželni glavar (tokrat sam) razsodil glede nekega spora. CKSL, 7. november 1391, Celje. Od decembra 1392 se Herman II. v listinah pojavlja sam. CKSL, 28. december 1392, Čedad.

⁵⁴ AS ZL 4384, 16. september 1394, Celje.

Slika 1: Pečat Ane Poljske, vojvodinje Teške. Napis: »Sanna chvning Kasimiri tochter von Polan herczogin zu tek.« (AS ZL 4384, 16. september 1394).

Seal of Anna of Poland, Duchess of Teck. The inscription: "Sanna chvning Kasimiri tochter von Polan herczogin zu tek." (AS ZL 4384, 16 September 1394).

Andlein v oporoki Hermana II. Celjskega

Nekateri poljski zgodovinarji navajajo, da je Ana po izgubi obeh staršev na celjskem dvoru igrala majhno in obrobno vlogo, na kar naj bi kazalo dejstvo, da ji ob primerni starosti niso poiskali ženina, to pa naj bi bilo povezano z izplačilom dote. Tako naj bi Ana, po vrhu vsega še neprivlačnega videza, lahko računala le na skromne obete za poroko, medtem ko naj bi Herman II. dajal prednost predvsem svojim lastnim hčeram.⁵⁵ Pri teh navedbah gre le za gola ugibanja in smela psihološka predvidevanja, ki temeljijo na Aninem domnevno pasivnem ravnanju v vlogi kraljice, dodatno pa jo je stigmatizirala še Długoszova opazka o njeni neprivlačni zunanosti.⁵⁶

Nekoliko drugačno sliko nam ponudi testament Hermana II. Celjskega s 23. junija 1396. Senior družine je svojo voljo dal zapisati tik pred odhodom na pohod proti Osmanom, ki se je za križarsko vojsko pri Nikopolju končal tragično, Hermanu II. pa je s tem, ko je med bitko kralju Sigismundu Luksemburškemu rešil življenje, ustvaril temelj za večdesetletno vzajemno sodelovanje, ki je Celjskim prineslo neslutene koristi. Oporoka ponudi enkratni vpogled v življenje celjskega dvora tistega časa, zlasti v okolico še živečih družinskih članov, hkrati pa je edini

⁵⁵ Rudzki, *Polskie królowe*, str. 81; Duczmal, *Jogailaičiai*, str. 361; Kienzler, *Wierny mąż niewiernych żon*, str. 103–105; Besala, *Małżeństwa królewskie*, str. 23; Giergiel, Anna Cylejska, str. 23.

⁵⁶ Predvsem v poljski poljudnozgodovinski literaturi najdemo močno stereotipne prikaze celjskega rodu, ki temeljijo na Piccolominijevih pristranskih zapisih. Kienzlerjeva gre celo tako daleč, da Celjske opiše kot »družino iz pekla«. Ano poskušajo prikazati kot tragično dedinjo Piastov, ki po težkem življenju na celjskem dvoru doživi zgodbo Pepelke.

vir, ki priča o Aninem celjskem obdobju. Dokument je v poljski literaturi razumljivo popolnoma neznan, presenetljivo pa je, da je le redko upoštevan tudi v slovenski in nemški historiografiji.⁵⁷

Herman II. je za vršilca oporoke določil svojega bratranca Friderika III. Ortenburškega,⁵⁸ ki bi v primeru njegove smrti postal tudi zastopnik celjskih posesti in skrbnik Hermanovih otrok ter varovanke Ane, dokler najstarejši sin ne bi dopolnil primerne starosti za prevzem celjske dediščine.⁵⁹ Nato Ortenburžanu naroči, naj dobro poskrbi za njegovo mater Katarino in nadaljuje z navodilom, da se mora izvršiti sklenjena pogodba glede poroke najstarejšega sina Friderika II. z Elizabeto Frankopansko-Morduško. Obljubljena sta si bila že leta 1388 in osem let kasneje očitno vsaj eden od njiju še ni dopolnil potrebne starosti za skok v zakonski jarem.⁶⁰

Sledi odsek, posvečen Ani – Herman jo imenuje z ljubkovalnico *Andlein*.⁶¹ Grofu Frideriku Ortenburškemu naroči, naj ji po svojih najboljših močeh poišče primerneža moža in nato nadaljuje z določili glede Anine dote. Vsega skupaj ji je namenil 20.000 zlatnikov, kar je bil do tedaj najvišji znesek, ki ga je katera celjskih grofic prejela za zakon (enak znesek je kot doto s seboj prinesla njena mati Ana Poljska).⁶² Prvih 10.000 zlatnikov bi bilo Ani treba izplačati takoj ob poroki, pre-

⁵⁷ Kolikor mi je znano, je nanj v svoji disertaciji opozoril le Domenig, v drugih prispevkih o Celjskih mi ga med opombami ni uspelo zaslediti. Za razliko od drugih celjskih listin ta ni bila vrnjena v Slovenijo in je še danes v dunajskem *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*.

⁵⁸ Celjske in Ortenburške so družile močne medsebojne vezi, ki so segale že v sredo 14. stoletja, ko sta se družini povezali preko dvojne poroke: Herman I. je svojo hčer Ano okoli leta 1348 poročil z Otonom IV. Ortenburškim, okoli leta 1360 pa je novonastalo družinsko povezavo zapečatila še poroka Ulrika I. Celjskega z Adelajdo Ortenburško. Slednjima se je v zakonu rodil edinec Viljem, iz zakonske zveze Ane in Otona pa je izšel Friderik III. Ortenburški. Medsebojne vezi so se še dodatno okrepile leta 1377, ko je Herman I. pred odhodom na križarski pohod v Prusijo v testamentu zapustil glavnino posesti prav svojemu nečaku Frideriku III. Ortenburškemu in njegovemu stricu tridentinskemu škofu Albrehtu Ortenburškemu, ki sta bila takrat edina še živeča moška predstavnika Ortenburške družine (HHStA, AUR, 19. maj 1377). Po srečni vrnitvi so Celjski novembra istega leta z Ortenburžani sklenili pogodbo o obojestranskem dedovanju v primeru izumrtja, ki se je leta 1420 izšla v korist Celjanov (ortenburgska listina: AS ZL 4640, 23. november 1377; celjska listina: HHStA, 23. november 1377; regesta v: MDC XI, nr. 838).

⁵⁹ »... als lang untz das unsere Kind(er) zu ire(n) Jaren komen welher und(er) unseren Sünn denn yed(er) eltist ist und wenn d(er)selb dieselb(en) vorg(e)n(anten) uns(er) herscheft und gesloss selb(er) innhalten gewaltig sein und aussrichten wil.« HHStA AUR, 23. junij 1396. V luči te določbe se zastavlja vprašanje, ali je pravilna splošno uveljavljena teza, da je bil Hermanov najstarejši sin Friderik rojen kmalu po poroki, torej okoli leta 1378. V tem primeru bi bil v času zapisa oporoke star okoli osemnajst let in opazka o dosegu dovolj visoke starosti ne bi bila smiselna.

⁶⁰ CKSL, 30. september 1388, s. 1.

⁶¹ Gre za precej običajno pomanjševalnico imena Ana, ki lahko kaže na izraz naklonjenosti. Vzdevek je Herman II. v listinah uporabljal tudi za druge osebe z imenom Ana; primer: »Als wir vnser lieben getrewen Annlein der Ekchenstaynerin ...« CKSL, 7. april 1428, Celje.

⁶² Za primerjavo: v prvi generaciji celjskih grofic sta sestri Ana in Katarina za doto dobili vsaka po 1.600 mark oglejskih pfeningov (okoli 4.500 guldnov) (CKSL, 22. avgust 1348, s. 1. in 13. junij 1354, Ortenburg; CKSL, 29. marec 1353, Mitterburg in 3. marec 1377, Dunaj); doto hčere Hermana II. Elizabete Celjske je znašala 12.000 guldnov (CKSL, 31. januar 1400, Beljak); njena sestra Ana je dobila 6.000 guldnov (CKSL, 1. avgust 1405, Siklos); doto Barbare Celjske ni znana. Znatno višje dote so prinašale neveste, ki so se poročale v celjsko rodbino: Katarina

ostanek pa v naslednjih petih letih, vsako leto po 2.000 zlatnikov, če bi bil zakon konzumiran. Določeno je, da se mora Ana poročiti po deželnem pravu Štajerske in v primeru, da premine brez lastnih potomcev, se njena dota po štajerskem deželnem pravu prenese na Hermanove dediče. Iz besedila je mogoče razbrati, da je določena navodila glede Anine prihodnosti zapustil že njen pokojni oče Viljem in da se Hermanova določila ravna po njih: »als das d(er) vorg(enannte) ir va(te) r uns(er) lieber vet(er) selig(er) auch vormaln also geschafft hat«. ⁶³

V nadaljevanju oporoke Herman II. naroča Ortenburžanu, naj poskrbi tudi za poroke njegovih preostalih sinov in hčera, vendar ne poda natančnejših navodil. Sledijo določila, kako naj bo poskrbljeno za blagor njegove duše, pobožna volila postrežejo tudi z nekaj podrobnostmi o takratnih cerkvenih ustanovah, ⁶⁴ čisto na koncu pa listina navrže še bežen uvid v celjsko klientelo. ⁶⁵

Iz testamenta lahko torej razberemo, da so bili leta 1396 še vsi otroci v Hermanovem skrbništvu neporočeni in so skupaj z njim in morda tudi babico Katarino

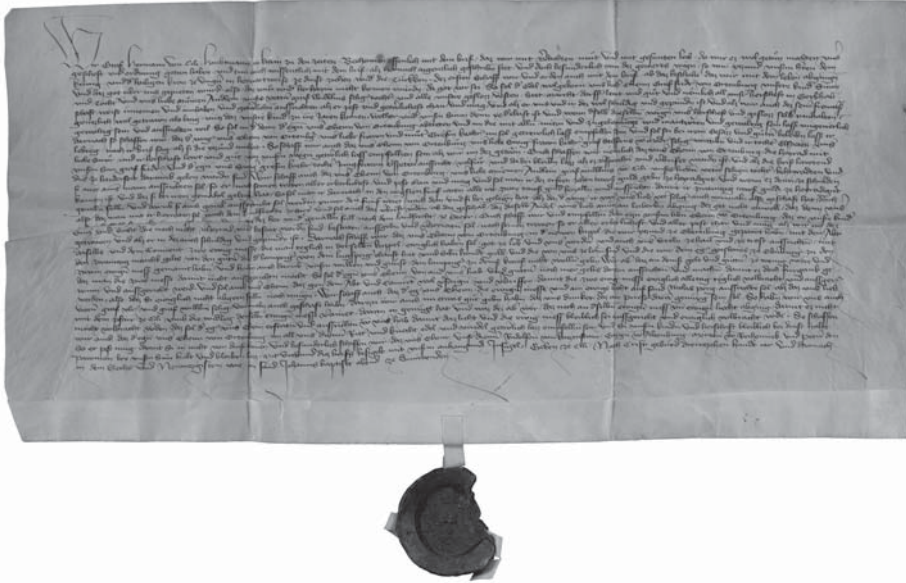
Kotromanić je prinesla 10.000 guldnov (CKSL, 16. september 1374, Celje in CKSL, 12. marec 1387, Celje); Elizabeti Goriški je bilo namenjenih 3.000 mark oglejskih pfeningov (7.200 guldnov) (CKSL, 14. oktober 1373, Beljak); dota Ane Schauenberške je znašala skromnih 1.750 mark dunajskih pfeningov (okoli 3.650 guldnov) (Domenig, *Tuon kunt*, str. 47); Ana Poljska je prinesla že omenjenih 20.000 guldnov; o enakem znesku govorimo pri Elizabeti Frankopansko-Modruški; Elizabeta Abensberška je za doto ob poroki s Hermanom III. Celjskim dobila 16.000 guldnov (CKSL, 7. februar 1401, Schauenberg); druga žena slednjega, Beatrice Bavarska pa je prinesla 12.000 guldnov (CKSL, 1. avgust 1405, Siklos).

Denarne vrednosti so iz oglejskih in dunajskih pfeningov v guldne preračunane po: Bizjak, *Denarni sistemi*, str. 143–145. Za pomoč pri preračunavanju dolgujem iskreno zahvalo dr. Matjažu Bizjaku.

⁶³ »Wir schaff(en) auch das uns(er) Oheim von Ortenburg uns(ere) liebe müemen Andlein graf Wilhelms vo(n) cili uns(er)s lieb(e)n vet(er)n selig(e)n toch(er) beheyradten und si mit eine(m) mann aussrichten sol so er nach seinen trewn aller erberlichest und pest than und mag und sol man ir des ersten zehen taws(ent) guld(en) geb(e)n ze heyradgut und wenn es denn ze schulden komen ist und das si bei irem gemahel geleg(e)n hat so sol man ir darnach in den nagsten funf iaren alle iar zway taws(ent) guld(en) bezcall(e)n und aussrichten damit ir zwaintzig taws(ent) guld(en) ze heyradgüt geuall(e)n sull(e)n und daru(m)b si auch gentzl(ich) aussgericht sol werden ynner den funf iaren nach dem und si bei geleg(e)n hat als das d(er) vorg(enannte) ir va(te)r uns(er) lieber vet(er) selig(er) auch vormaln also geschafft hat doch also daz man mit ir heyraten sol nach dem landsrechte(n) ze Stey(er) und sol auch das v(er)brift w(er)den ob das geschah das dieselb Andel unse(re) lieb müem(en) an leiberb(e)n abging des got nicht enwoll das denn uns(ere) erben dasselb heyradgüt wiss ze vinden waz des her wid(er) geuall(e)n sull nach dem landsrecht(e) ze Steyr.« HHStA AUR, 23. junij 1396.

⁶⁴ Herman II. v svojih daritvah omenja novo kapelo v gornjegrajskem samostanu, ki jo je dal nedavno sam zgraditi, nekoliko kasneje pa še cerkev sv. Miklavža nad Celjem, ki je v tistem času očitno že trdno stala (Orožen postavlja nastanek cerkve v 14. stoletje ali prvo polovico 15., Marolt daje prednost 15. stoletju, a dopušča konec 14., Curk pa ga umešča okoli leta 1400). Orožen, *Das Bisthum*, str. 109; Marolt, *Dekanija Celje I.*, str. 108; Curk, *Topografsko gradivo I.*, str. 34.

⁶⁵ Čisto na koncu Herman II. izrazi zahtevo, naj Ortenburžan v bližini njegovega najstarejšega sina obdrži Rudolfa III. pl. Kacenštajnskega (*Rudolf von Katzenstein*), Jurija pl. z Vrbovca (*Georg von Altenberg*), Merta II. pl. Rifniškega (*Mert von Reihennek*) in Petra Pawomana. Za Rudolfa III. Kacenštajnskega najdemo v literaturi navedbe, da je umrl že leta 1388 (Ravninar) oziroma 1395 (Kos), vendar pričujoč testament dokazuje, da je bil vsaj še leto kasneje pri življenju. Kos, *Vitez in grad*, str. 296; Ravninar, *V primežu*, str. 448.

Slika 2: Oporoka Hermana II. Celjskega, pečatena 23. junija 1396 v Celju. (HHSIA AUR, 23. junij 1396.).

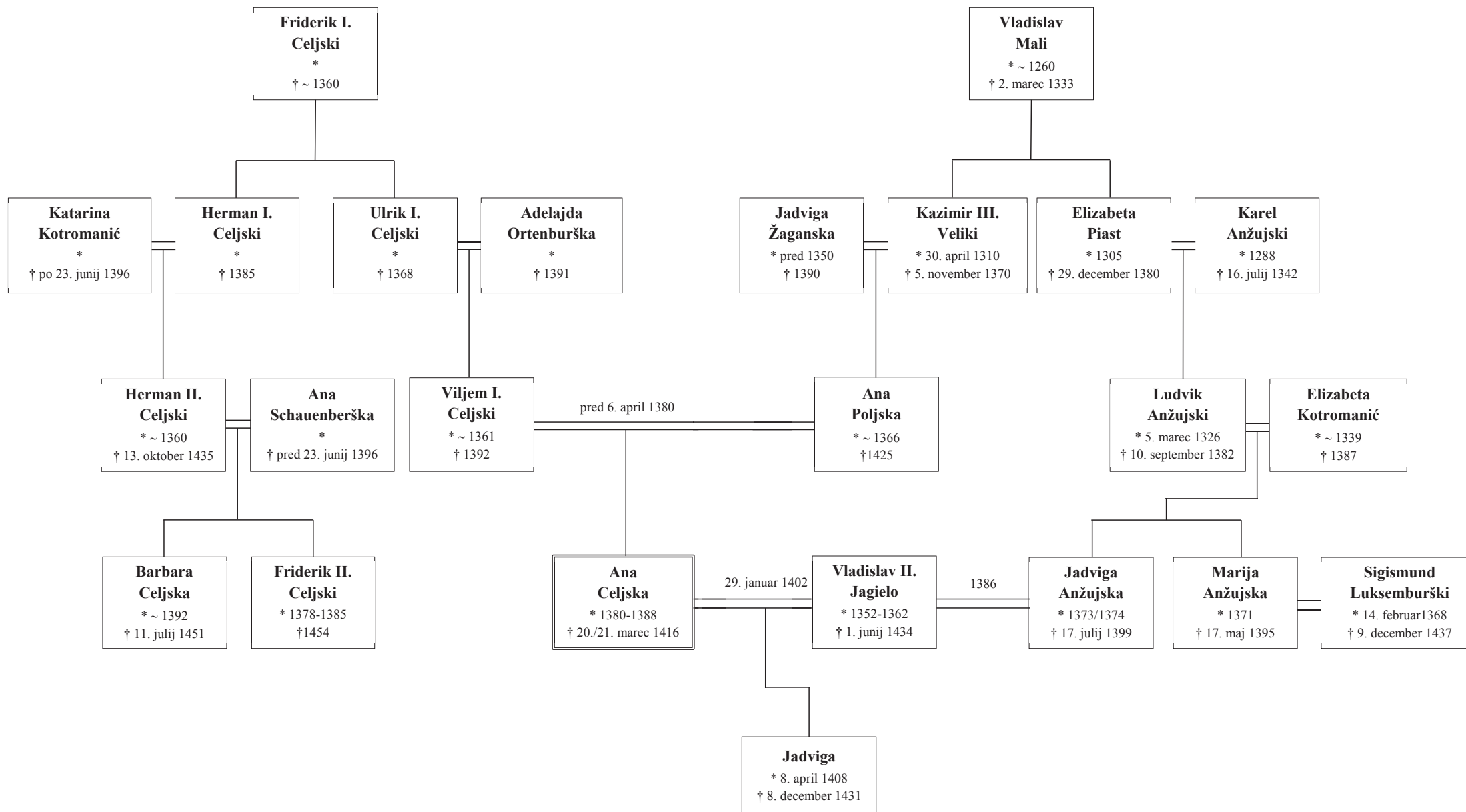
The testament of Hermann II of Celje, sealed on 23 June 1396 in Celje. (HHSIA AUR, 23 June 1396).

živeli na celjskem dvoru. Hermanova soproga Ana Schauenberška se v listini ne omenja, zato lahko sklepamo, da je bila v tistem času že mrtva.

Poleg Ane je Herman v testamentu poimensko omenil le še svojega najstarejšega sina Friderika, medtem ko so določila za vse preostale sinove in hčere podana v paketu. Zakaj tolikšna pozornost Ani, lahko le ugibamo. Če se je rodila takoj po poroki svojih staršev, je morda bila najstarejše dekle v razširjeni družini, a tega ni mogoče z gotovostjo trditi, saj ne poznamo natančnih starosti Hermanovih otrok. Morda so bila natančna navodila glede njene prihodnosti nujna, ker je v tem času že dopolnila primerno starost za poroko, najverjetneje pa se zdi, da je Herman želel posredovati zahteve Aninega pokojnega očeta Viljema, ki jih je še pred smrtjo zapustil o prihodnosti svoje edinke. Upoštevati je treba tudi, da je bila Ana hči poljske princeze in tako nosilka piastovskega krvnega kapitala, ki se ga je Herman II. zagotovo zavedal in zato visoko zastavil ambicije glede njene poroke, na kar kaže tudi visoka dota. Sodeč po Hermanovem testamentu je bila Ana trdno vpeta v življenje celjskega dvora in je po izgubi oziroma odhodu staršev ni doletela usoda odrinjene in pozabljenе pastorke.

Ni znano, ali je Herman II. po vrnitvi z bojnega pohoda zasnoval kakšne ženitne načrte za Ano, kar bi bilo v primeru njene zadostne starosti smiselno (je pa treba pripomniti, da je Herman II. tudi svoji starejši hčeri poročil relativno pozno). Tako viri o Ani molčijo vse do leta 1400, ko so na celjski dvor prišli poljski sli in v imenu poljskega kralja zaprosili za roko vnukinje Kazimirja Velikega.

Priloga 3: Rodovnik grofov Celjskih v povezavi s Piasti in Anžuvinci

Jadвига kot *rex Poloniae* in povezava z Litvo

Po smrti ogrsko-poljskega kralja Ludvika Anžuskega leta 1382 je bila na ogrski prestol povzdignjena njegova starejša hči Marija. Poljsko plemstvo ni želelo ohraniti personalne unije z Ogrsko, hkrati pa je nasprotovalo temu, da bi poljski prestol zasedel nemški princ, zato je največji kamen spotike predstavljal Sigismund Luksemburški, Marijin zaročenec. Nazadnje so se odločili za kompromis in poljsko krono ponudili Ludvikovi mlajši hčeri Jadvigi ob pogoju, da se prelomi njena zaroka z Viljemom Habsburškim.⁶⁶ Po dveh letih pogajanj in spopadov na Velikopoljskem je Jadviga nazadnje prispela v Krakov in bila 15. oktobra 1384 v starosti desetih let okronana kot *rex Poloniae*. Razveljavljena je bila njena zaroka s habsburškim nadvojvodo Viljemom Habsburškim, ki je po kronanju prišel v Krakov terjat svojo nevesto, vendar ga je poljsko plemstvo nečastno izgnalo iz mesta.⁶⁷ Malopoljski plemiči so medtem našli primernejšega kandidata za Jadvigo in na prestol povabili poganskega litovskega velikega kneza Jogaila.

Litovci se še danes ponašajo z dejstvom, da so bili zadnje pogansko ljudstvo v Evropi. V 13. stoletju so v boju proti zahodnim krščanskim silam, predvsem nemškemu viteškemu redu, številna majhna litovska plemena oblikovala svojo državo in stoletje kasneje pod velikim knezom Gediminasom začela s hitro ekspanzijo proti jugu in vzhodu, kjer so po propadu Kijevske Rusije naletela le na malo odpora.⁶⁸ Ravno v času, ko sta celjsko grofijo skupno vodila brata Ulrik I. in Herman I., sta si v poganski deželi na severu oblast, ozemlje in upravo enakovredno razdelila Gediminasova sinova Algirdas in Keistutis. V tem času je Litva doživela največjo ozemeljsko ekspanzijo – Algirdas je državo razširil daleč na ortodoksni vzhod in jug, medtem ko je Keistutis nadzoroval zahodni del Litve in bil nenehne bitke z nemškim viteškim redom.⁶⁹ Algirdasa je po njegovi smrti leta 1377 nasledil sin Jogaila (ravno v času, ko so se Celjani odpravili na križarski pohod v Samogitijo) in v državi je pod hudim tevtonskim pritiskom prišlo do razdora, ki se je končal z umorom Keistutisa in pobegom njegovega sina Vytautasa, ki je zaščito poiskal pri križnikih. Bratrancema se je uspelo pomiriti leta 1384, ravno v času, ko je poljski prestol zasedla mlada kraljica Jadviga.

Jogaila je h Poljski vodil hladen in preračunljiv razum državnika. Hitra ekspanzija prejšnjih rodov je terjala svoj davek – Litva je bila predimenzionirana in ranljiva državna tvorba, v kateri je pravoslavno slovansko prebivalstvo močno

⁶⁶ Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 37; Davies, *God's Playground*, str. 90; Halecki, *A History of Poland*, str. 67; Gieysztor, *Zgodovina Poljske*, str. 99.

⁶⁷ Davies, *God's Playground*, str. 95.

⁶⁸ Eidintas in Tamošaitis, *The History of Lithuania*, 37–39; Davies, *God's Playground*, 93.

⁶⁹ Geografska in politična usmeritev se je odražala tudi v kulturi dvora; v Keistutisovem delu države, ki je bil pod močnim vplivom križarjev in katolištva, je njegov naslednik Vytautas prejel za tisti čas zelo dobro izobrazbo, medtem ko je Algirdasov sin Jogaila na vzhodu, kjer so se mešali tatarski in ortodoksni vplivi, ostal nepismen. To pojasni tudi dejstvo, zakaj je Vytautasova korespondenca z velikim mojstrom nemškega viteškega reda potekala v nemščini, medtem ko si je Jagiello z redom dopisoval v latinščini. *SRP: Index*, s. v. »Vytautas«; Deveike, *The Lithuanian Diarchies*, 392–405, 395–397.

prekašalo število litovskih poganov. Na vzhodu se je v tem času začela vzpenjati Moskovska kneževina in Jogaili je bila v zamož ponujena hči velikega moskovskega kneza – ob pogoju spreobrnitve v pravoslavje.⁷⁰ Slednje bi pomenilo izgubo litovske kulturne identitete, prav tako pa ne bi rešilo grožnje nemškega viteškega reda, ki ga je papež pooblastil za pokristjanjenje Litovcev (križniki se niso trudili skriti, da so jim namenili usodo sosednjih Prusov). Jogaila ni mogel zadrževati dveh krščanskih sil hkrati in spoznal je, da lahko na dolgi rok izbere le pot svoje spreobrnitve – in najmanj sprejemljiva je bila konica tevtonskega meča.⁷¹

Navsezadnje povezave med Poljsko in Litvo niso bile tuje, vzpostavljene so bile že v času Kazimirja Velikega – njegova prva žena Aldona je bila hči velikega kneza Gediminasa, njegova zadnja žena Jadviga Žaganska, mati Ane Poljske, pa je bila pravnukinja istega kneza.⁷² Tudi poljski velikaši so imeli svoje razloge za povezavo z Litvo. Državi so vezale tako skupne trgovske poti kot tudi skupni sovražnik – nemški viteški red. Poljska si je obetala, da bo s pomočjo Litve dobila nazaj izgubljena ozemlja, hkrati pa je želela preprečiti predvsem nevarnost iz Litve same. Ne nazadnje je slednja obsegala petkratno ozemlje Poljske in z Litvo je Poljska pomenila veliko, brez nje pa zgolj malo.⁷³

Skupni interesi so rodili zakonsko in politično zvezo, ki je dve etnični skupini povezala za naslednjih nekaj stoletij. Leta 1385 je Jogaila s sporazumom v Krevi pristal na poroko z Jadvigo, pokristjanjenje Litve, kompenzacijo za nadvojvodo Viljema za razdor zaroke z Jadvigo, na vrnitev vseh poljskih ozemelj in ujetnikov ter na priključitev litovskega ozemlja poljski kroni.⁷⁴ Na podlagi tega ga je veliki zbor poljskih velikašev v Lublinu izvolil za svojega kralja. Ko je Jadviga dopolnila dvanajst let, je Jogaila s svojimi brati in bratrancem Vytautasom prišel v Krakov. Najprej je bil s krstom sprejet v katoliško cerkev. Njegovo krstno ime Vladislav se je vračalo h poljskemu združitelju Vladislavu Malemu, kar je bil zadosten razlog, da je veliki mojster nemškega viteškega reda zavrnil botrstvo.⁷⁵ Od takrat ga je Poljska poznala pod imenom Vladislav Jagielo. Tri dni po krstu, 18. februarja 1386, je sledila poroka z Jadvigo, slab mesec kasneje pa je bil Jagielo kronan *jure uxoris* za kralja Poljske. Zaradi negativne propagande Viljema Habsburškega in nemškega viteškega reda papež ni priznal zakona, legitimiral ga je šele naslednji sveti oče.⁷⁶

V zakonu Jagiela in Jadvige se poljska literatura osredotoča predvsem na slednjo in o njej govori le v superlativih. Bila je izobrazena – govorila je vsaj pet jezikov –,

⁷⁰ Sruogienė-Sruoga, Jogaila (1350–1434).

⁷¹ Davies, *God's Playground*, str. 94; Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 39–40.

⁷² Rowell, *Unexpected Contacts*, str. 557–577, 563.

⁷³ Davies, *God's Playground*, str. 94; Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 44.

⁷⁴ Litovci so ta sporazum najverjetneje razumeli kot začasno poročno formalnost. Do dejanske priključitve ni prišlo, oba dela države je družila personalna unija pod vodstvom Jagiela. Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 41–42; Davies, *God's Playground*, str. 94.

⁷⁵ Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 38.

⁷⁶ Mečislovas, *Lietuvos ir Lenkijos unija*, str. 116.

lepa, pobožna in izjemno nadarjena. Kot mlada monarhinja je verjetno imela le malo dejanske moči, a kljub temu se je aktivno vpletala v politično, diplomatsko in kulturno življenje kraljestva. Večkrat naj bi posredovala v sporih med Jagielom in Vytautasom, pri čemer je prišel do izraza njen smisel za diplomacijo. Ob nemirih na Ogrskem leta 1387 ji je uspelo Poljski ponovno priključiti ozemlje Rdeče Rutenije, njena preudarnost pa je bila nepogrešljiva tudi pri odnosih s križniki. Njena osebna korespondenca in številna srečanja z mojstrom nemškega viteškega reda naj bi Poljski večkrat prihranili nevarnost oboroženega konflikta, v Posilgovi kroniki pa najdemo celo zapis, da je bila Jadviga križnikom zelo naklonjena – nekoč naj bi torunjskemu komturju dejala, da za časa njenega življenja redu ni treba skrbeti, a po njeni smrti je vojna s Poljsko neizbežna.⁷⁷

Večina političnih zadev je bila kljub Jadvigini angažiranosti najverjetneje v rokah njenega soproga. Sama je ogromno pozornosti posvečala kulturnim in karitativnim dejavnostim, med drugim je začela z obnovo krakovske univerze, a njenega ponovnega odprtja ni dočakala. Junija 1399 je Jadviga rodila hčer Elizabeto Bonifacijo in v roku enega meseca sta bili tako mati kot dekllica mrtvi.⁷⁸

»Tista, ki je bila rojena za krono«

Po smrti svoje soproge se je Jagielo znašel v nerodnem položaju, saj mu je krona pripadala preko poroke z Jadvigo, ki je bila zakonita dedinja kraljestva. Tako se je pojavilo vprašanje o legitimnosti njegove vladavine in Jagielu se je zamajal kraljevski stolček, česar se ni zavedal le on sam, temveč tudi poljsko plemstvo in nemški viteški red. Po Długoszevih besedah se je pripravil na odhod iz kraljestva, misleč, da si bodo poljski prelati in plemstvo izbrali novega kralja.⁷⁹ Neugodnih okoliščin se je že pred smrtjo zavedala tudi kraljica Jadviga, ki je želela ohraniti stabilnost kraljestva in svojemu možu zagotoviti prestol. Kot poročata Posilge in Andrej iz Regensburga, naj bi na smrtni postelji izrazila željo, da se Jagielo v drugo oženi z edino preostalo legitimno dedinjo poljskega kraljestva, Ano Celjsko.⁸⁰

⁷⁷ Halecki, *A History of Poland*, str. 71–74; Lukowski in Zawadzki, *A Concise History of Poland*, str. 44; Posilge, *Chronik*, str. 370.

⁷⁸ Jadvigino kratko življenje je pustilo globoko pečat v poljski zgodovini. Že po smrti so jo začeli častiti kot svetnico in njeni dosežki so bili podlaga za kanonizacijo v 20. stoletju, ki je Poljski še danes v ponos. Halecki, *A History of Poland*, str. 74.

⁷⁹ Długosz, *Annales: Liber X*, str. 236–237.

⁸⁰ »*Hedwigis igitur regina Poloniae dum mortem sibi vicinam sentiret et sine liberis esset, vocat ad se virum suum Wladislaum regem, rogans eum ut si subiret mortem temporalem, quatenus eam audire dignaretur in duobus, unum quod nullam aliam duceret uxorem quam filiam filiae regis Kasimiri quae desponsata fuerat comiti in Zeyl, nomine Annam ...*« Andrej iz Regensburga, *Cronica inedita*, str. 297; »... *die alde konignyne, des koniges tochter von Ungern, an irem totbette bat si eden koning Jegil erin herrin, das her die juncfrow des grefen tochter von Czele noch irem tode sulde nemen czu eynem wibe.*« Posilge, *Chronik*, str. 245. Pričevanje Posilga naj bi v svojih analih povzel Długosz: »... *quod etiam Hedwigis regina e vita excessura assumendum rogaverat, connubium habitatum.*« Długosz, *Annales: Liber X*, str. 237; Dąbrowski, *Rozbiór krytyczny Annalium*, str. 58.

Dejansko so bile Jadvigine skrbi brez trdne osnove, saj je Jagielo že šestnajst let vladal Poljski kot kronan kralj in poljsko plemstvo si najverjetneje ni želelo pretrgati komaj ustvarjene zveze z Litvo. Kljub temu je ostala potreba po legitimaciji Jagielovega položaja in tako poljsko plemstvo kot sam Jagielo so bili mnenja, da je Ana Celjska primerna izbira za poroko.⁸¹ Ne nazadnje ni bila le vnukinja Kazimirja Velikega, ampak po materini strani tudi neposredna naslednica poljske krone.

Novica o načrtovani poroki je že leta 1399 dosegla Dunaj, kjer je nadvojvoda Viljem Habsburški ostro nasprotoval nasledstvu Jagiela in zaradi prvotne zaroke z Jadvigo samega sebe videl kot zakonitega dediča poljske krone. Pritrjeval mu je veliki mojster nemškega viteškega reda, saj bi Prusiji ustrežal razdor poljsko-litovske zveze za uresničevanje lastnih teritorialnih pretenzij. Tako je Viljem Habsburški kmalu po smrti Jadvige pisal velikemu mojstru reda in ga povprašal o nemirih na Poljskem in boleznih Jagiela – veliki mojster mu je odgovoril, da tovrstnih govoric ni slišal, a ga bo takoj obvestil, če se izkažejo za resnične.⁸² Kmalu zatem je veliki mojster pisal komturju nemškega viteškega reda na Dunaju in ga obvestil, da se je obdobje žalovanja na Poljskem končalo in da namerava Jagielo poslati v Celje po hčer grofa Celjskega, saj »sie meynen das die selbe dienechste erbling sey czum Riche czu Polen«. ⁸³ Zdi se, da je bilo mnenje o Ani kot legitimni naslednici poljskega prestola splošno uveljavljeno, saj so ga povzeli tudi pisci kronik.⁸⁴

Glede na to, da je novica o Jagielovi nameri poroke z Ano že tako zgodaj dosegla Dunaj, se zastavlja vprašanje, ali so govornice prišle na uho tudi celjskim grofom, še preden so v Celje prijezdili poljski odposlanci.

Problem datacije poročne pogodbe

V dataciji dogodkov med odhodom poljskih odposlancev v Celje in dejansko poroko se pojavlja precej nejasnosti. Največ podrobnosti o tem skoraj dvoletnem obdobju je zapustil Długosz, ki pa je s svojimi zapisi v faktografijo vnesel tudi precej nereda.

Odhod poljskih odposlancev v Celje je umestil v leto 1400. Na pot so se odpravili Ivan iz Obichowa, Hinczka iz Rogowa in Jan Naszon iz Ostrowiec.⁸⁵ Kot poroča Długosz, je Herman II., potem ko je snubitev poslušal v solzah, ki jih je rodilo neznanstvo veselje (*»audita in lacrimas, quas magnitudo gaudii eliquabat«*), svojo nečakinjo brez obotavljanja izročil kraljevim odposlancem in izjavil, da je srečen

⁸¹ Długosz, *Annales: Liber X*, str. 237.

⁸² CDP VI, str. 89–90.

⁸³ CDP VI, str. 91.

⁸⁴ »... wend die selbe juncfrouwe von aldirts was geborn czur crone ...« Posilge, *Chronik*, str. 245; »... nomine Annam, eo quod ipsa ex parte matris vera haeres esset regni Poloniae et super hoc peteret licentiam sedis apostolicae.« Andrej iz Regensburga, *Cronica inedita*, str. 297; Długosz, *Annales: Liber X*, str. 236–237.

⁸⁵ »... proci extemplo Cziliam mittuntur: Iohannes alias Iwan de Obichow castellanus Stzemensis de domo Vjēnyāwa, Hinczka de Rogow de domo Dzalosza et Iohannes de Ostrowcze de domo Bipennium.« Długosz, *Annales: Liber X*, str. 237.

on sam in prav tako njegov rod, da jih je doletela slava tako visokega sorodstva.⁸⁶ Nadaljuje, da je Ana preko panonskih dežel v Krakov prispela 16. julija 1400, kjer so jo pred mestnimi vrati častno sprejeli kralj, množica plemičev in vsa mestna ter cerkvena srenja. Istega leta, nekaj mesecev kasneje, so se v mestu Biecz⁸⁷ zbrali poljski in celjski gospodje in 5. novembra obnovili zaroko, sklenjeno v Celju, ter z novo pogodbo potrdili zakon med poljskim kraljem Jagielom in Ano.⁸⁸ Poroko je Długosz umestil v leto 1401,⁸⁹ o kronanju pa poroča leto kasneje, na *domenica Quinquagesimae*, kar bi leta 1402 padlo na 5. februar.⁹⁰

Prvo verifikacijo Długoszevih zapisov je naredila Krystyna Pieradzka v Poljskem biografskem leksikonu pod geslom Ana Celjska. Na podlagi sodobnih virov, ki bodo obravnavani nekoliko kasneje, je celotno dogajanje v povezavi s poroko in kronanjem pomaknila za leto naprej.⁹¹ Sklicujoč se na bolj ali manj iste vire ji je sledil Zygmunt Wdowiszewski v svojem delu *Genealogia Jagiellónow*. Dotaknil se je tudi vprašanja, kdaj so poljski odposlanci krenili v Celje, in se dokopal do sklepa, da je do tega prišlo konec leta 1400, in ne spomladi istega leta, kot bi se dalo sklepati glede na Długoszevo kronologijo. Ob tem je upošteval papeški spregled, ki je bil izdan 23. aprila 1401 in ga je bilo treba pridobiti zaradi sorodstva med umrlo Jadvigo in bodočo kraljico Ano, saj sta obe bili pravnujki kralja Vladislava Malega in potemtakem sestrični v drugem kolenu.⁹² Anin prihod v Krakov je sledil 16. julija 1401, in ne leto prej, kot navaja Długosz. Naslednji korak je bila obnovev in potrditev poročne pogodbe v Bieczu 4.⁹³ oziroma 5.⁹⁴ novembra 1401. Poroka je potekala 29. januarja 1402, kronanje pa nazadnje še leto kasneje, 25. februarja 1403. V skladu s popravljeno kronologijo obeh avtorjev naj bi Długosz torej zapisal pravilne datume posameznih dogodkov, zmotil pa naj bi se v letih datacije.

Nekoliko drugačno interpretacijo je ponudil Franciszek Sikora – strinjal se je z datacijo Aninega prihoda v Krakov, poroke in kronanja, saj je vse te dogodke moč potrditi s številnimi drugimi viri, datum pogodbe v Bieczu pa je pomaknil nazaj v leto 1400 in tako pritrdil Długoszu. Posledično je tudi odhod poljskih odposlancev v Celje umestil na zgodnejši datum kot Wdowiszewski; namesto konec leta 1400 naj bi se na pot odpravili že julija ali na začetku avgusta istega leta.⁹⁵ Nekateri avtorji v svojih prispevkih o Ani Celjski sledijo kronologiji Pieradzke in

⁸⁶ Długosz, *Annales: Liber X*, str. 237.

⁸⁷ Mesto na jugovzhodu Poljske, 117 km oddaljeno od Krakova.

⁸⁸ »... qui feria sexta post Omnium Sanctorum ... conventu apud Byecz habito, desponsacionem apud Cziliam factam innovant et matrimonium inter Wladislaum regem et Annam virginem novis pactis novisque federibus innovant stabiliunt et confirmant.« Długosz, *Annales: Liber X*, str. 238.

⁸⁹ Długosz, *Annales: Liber X*, str. 243–44.

⁹⁰ Długosz, *Annales: Liber X*, str. 247.

⁹¹ *PSB I*, s. v. »Anna Cyllejska«.

⁹² Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellónow*, str. 66–67.

⁹³ *PSB I*, s. v. »Anna Cyllejska«.

⁹⁴ Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellónow*, str. 67.

⁹⁵ Sikora, W sprawie małżeństwa, str. 93–98.

Wdowiszewskega,⁹⁶ medtem ko drugi upoštevajo popravke Sikore in umeščajo sklenitev pogodbe v Bieczu v leto 1400.⁹⁷ Kateri od predlogov je pravilnejši, bomo pogledali v naslednjih odstavkih.

Najbolj problematični sta dataciji poročne pogodbe v Bieczu in odhoda poljskih odposlancev v Celje, saj za nobenega od dogodkov v virih ni mogoče najti neposrednih dokazov. Besedilo poročne pogodbe se ni ohranilo, toda določene podrobnosti, ki jih navaja Długosz v svoji kroniki, jasno kažejo na to, da jo je poznal.⁹⁸ Natančno je zapisal imena vseh, tako poljskih kot tudi celjskih veljakov, ki so prisostvovali pogajanjem v Bieczu in podpisu pogodbe. Na poljski strani jih je bilo osem, na celjski sedem. Če bi Długosz lahko imena poljskih prič pridobil preko ustnih pričevanj ali golega sklepanja, imen sedmih celjskih odposlancev zagotovo ni mogel izslediti drugače, kakor da jih je prepisal iz poročne pogodbe, na kateri so bili navedeni.

Poljske priče

Na poljski strani so pri pogajanjih sodelovali:

- Piotr Wysz (*Petro Cracoviensi*), krakovski škof,
- Nikolaj Kurowski (*Nicolao Wladislaviensi*), wrocławski škof,
- Jan s Tęczyna (*Iohanne de Thanczin*), krakovski kastelan,
- Jan s Tarnowa (*Iohanne de Tharnow*), sandomierski vojvoda,
- Piotr Kmita (*Petro Kmithe*), lublinski kastelan,
- Nikolaj z Michałowa (*Nicolao de Michalow*), wojnicki kastelan,
- Klemens z Moskorzowa (*Clemente de Moskorzow*), kronski podkancler,
- Żegota (*Zegotha*), krakovski praporščak.

Da je Długosz pogodbo poznal, potrjuje tudi dejstvo, da vse navedene poljske dostojanstvenike omenja z nazivi, ki so jih nosili v času pogajanj, čeprav jih je poznal tudi kasneje, ko so že zasedali višje položaje v državi. To je v nasprotju z njegovo pogosto navado, da je posamezniku dodal naslov, ki ga v času opisanega dogodka še ni imel in ga je pridobil šele kasneje.⁹⁹

Z istimi nazivi se navedeni poljski veljaki omenjajo na dveh kraljevih listinah, ki sta bili izdani v Bieczu 4. in 5. novembra 1400 – torej v času, ko naj bi bila po Długoszu in Sikori podpisana poročna pogodba. V prvi listini z datacijo 4. november 1400 je kralj Jagiello finančno podprl župnijsko cerkev v mestu Leżajsk. Na koncu listine je navedenih osem prič¹⁰⁰ in imena šestih od njih je Długosz navedel tudi kot

⁹⁶ Duczmal, *Jogailaičiai*, str. 360–368; Besala, *Małżeństwa królewskie*, str. 25.

⁹⁷ Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, str. 128. Upoštevani so le avtorji, ki so svoje prispevke objavljali po izidu članka Sikore leta 1991.

⁹⁸ Dąbrowski, *Rozbiór krytyczny*, str. 59; Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 95.

⁹⁹ Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 96–97.

¹⁰⁰ »Actum in Biecz, feria quinta proxima infra octavam Omnium Sanctorum anno Domini millesimo quadringentesimo, praesentibus his strenuis nobilibusque viris: Iohanne de Thaczyn castellano Cracoviensi, Iohanne de Tharnow pallatino Sandomiriensi, Petro Kmithae Lublinensi, Nicolao de Michalow Woynicensi, Martino Syradiensi castellanis et Hincza vicetherzaurario

priče poročne pogodbe. Druga listina s 5. novembra 1400, v kateri je kralj potrdil privilegij Kazimirja Velikega iz leta 1361, nosi na koncu šest prič;¹⁰¹ od tega se imena kar petih omenjajo tudi pri poročni pogodbi. Od osmerice Poljakov, ki je sodelovala pri pogajanjih v Bieczu, v navedenih dveh listinah ni omenjen le krakovski škof Piotr Wysz. V tem času je bil v spremstvu kralja Jagiela; konec septembra in začetek oktobra sta se oba zadrževala v Lvovu,¹⁰² 14. oktobra ju najdemo v mestu Nowy Sambór,¹⁰³ od tam pa sta se po neznani poti odpravila do Biecza. Tja sta zagotovo prispela pred 4. novembrom, ko je kralj izstavil prvo izmed obeh listin. V primeru, da na poti iz Nowega Sambórja nista delala ovinkov, bi lahko v Biecz prispela že prej. Tako bi kralj osebno prisostvoval pogajanjem s Celjani, če so ta res potekala leta 1400. Jagielovo prisotnost v Bieczu lahko torej potrdimo za 4. in 5. november 1400, ko ga je spremljalo tudi vseh osem poljskih dostojanstvenikov, ki jih je Długosz navedel kot pričë poročne pogodbe.

Po mnenju Sikore naj bi nazivi nekaterih poljskih prič ponudili dodaten namig, da je srečanje v Bieczu potekalo leta 1400. Jan iz Tarnowa je sredi leta 1401 napredoval z mesta sandomierskega vojvode na položaj krakovskega vojvode, ki je bil po smrti Spytko iz Melsztyna 18. avgusta 1399 v bitki pod Worsklo dolgo časa nezaseden. Ta sprememba je za sabo potegnila imenovanje Piotra Kmite iz lublinskega kastelana za sandomierskega vojvodo. V tem času je prišlo tudi do spremembe naziva włocławskega škofa Nikolaja Kurowskega, ki ga je 27. oktobra 1401 gnieznenski kapitelj izvolil za gnieznenskega nadškofa (potrjen je bil šele kasneje, zato ni nujno, da je takrat že uporabljal novi naziv).¹⁰⁴ Vsi trije dostojanstveniki so tako med letoma 1400 in 1401 zamenjali svoje položaje, in če bi se srečanje v Bieczu odvijalo novembra 1401, kot predlagata Pieradzka in Wdowiszewski, bi na pogodbi že morali nastopati z novimi nazivi. Długosz je vse Poljake imenoval na položajih iz leta 1400, ki jih je, kot že rečeno, lahko prepisal le iz originalne pogodbe.

Pri analizi poljskih prič vse kaže na to, da je bila poročna pogodba sklenjena 4. ali 5. novembra 1400 in da je Długosz novico utemeljeno umestil v to leto.

nostro, multisque aliis nostris fidelibus fidedignis. Datum perm anus venerabilis in Christo patris domini Nicolai de Curow episcopi Vladislauiensis, nobis dilecti. Ad relationem domini Clementis vicecancellarii.« ZDM VI, nr. 1638.

¹⁰¹ »Actum in Belcz, feria sexta post diem Omnium Sanctorum anno Domini millesimo quadringentesimo, paesentibus strenius viris: Iascone de Thanczin castellano Cracouiensi, Iascone de Tharnow pallatino Sandomiriensi, Petro Kmitha Lublinensi, Nicolao de Michalow Woiniczensi castellanis, Sbigneo curiae nostrae marschalo et Zegotha vexillifero Cracoiensi, multusque aliis nostris fidelibus fidedignis.« ZDM VI, nr. 1639.

¹⁰² ZDM VI, nr. 1635, 1636; Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 42; Sikora, W sprawie małżeństwa, str. 96.

¹⁰³ ZDM VI, nr. 1637; Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 42; Sikora, W sprawie małżeństwa, str. 96. Gre za mesto Sambir (Sambor) v današnji Ukrajini, 74 km oddaljeno od Lvova in v neposredni bližini poljske meje.

¹⁰⁴ Sikora, W sprawie małżeństwa, str. 96.

Celjske priče

Po podrobni obravnavi poljskih veljakov je čas, da nekaj besed namenimo tudi celjski delegaciji. Po Długoszevih besedah jo je sestavljalo sedem celjskih gospodov:

- Ulrik, točaj (nem. *Schenk*) z Ostrovice (*Vlricus Schenck de Osterwicz*), je prihajal iz ugledne koroške rodbine, ki je imela na Kranjskem do leta 1356 v lasti Šenkov Turn pri Vodicach. Ostroviški se v listinskem gradivu skupaj s Celjskimi začenjajo pojavljati od druge polovice 14. stoletja.¹⁰⁵
- Albert Kozjaški (*Albertus de Kossyak*) je bil član rodbine s Kozjaka na Dolenjskem, prvotno vazalov grofov Goriških.¹⁰⁶ Od 15. stoletja dalje se posamezni člani pojavljajo v celjski službi, Albert je nekajkrat naveden kot priča na listinah Hermana II., še tesneje pa sta bila v celjski krog vpeta njegov sin Herman in nečak Jurij – prvi je bil celjski gradiščan v Krškem, drugi pa je enako funkcijo opravljal v hrvaškem Samoboru.
- Friderik Lindeški (*Fridericus Lindeker*) je prihajal iz gorenjske veje rodbine in je bil del klientele celjskih grofov.¹⁰⁷
- Ludvik Sachs (*Ludowigus Szachs*) je bil vsaj do leta 1422 eden izmed najzvestejših celjskih vitezov in je tako sopečatil mnogo Hermanovih listin, celjske grofe pa je v letih 1414 in 1415 spremljal tudi na koncilu v Konstanci.
- Konrad Verber (*Conradus Perner*) je bil celjski dvorni mojster in pogosta priča v listinah Hermana II. (25. februarja 1405 v Celju skupaj z Albertom Kozjaškim in Ludvikom Sachsom;¹⁰⁸ 25. marca 1405 v Vojniku skupaj z Ludvikom Sachsom;¹⁰⁹ 10. julija 1407 v Celju skupaj z Ludvikom Sachsom in Friderikom Lindeškim¹¹⁰) ter tako primerna izbira za celjsko delegacijo na Poljskem.
- Zadnjih dveh prič, *Andreja Puxerja* in *Nikolaja Volkerja*, mi žal ni uspelo identificirati.¹¹¹

Dokončno potrditev datacije poročne pogodbe bi lahko ponudili podatki, kje so bili posamezni celjski gospodje v času pogajanj v Bieczu. Zaradi prepričljive Sikorine argumentacije glede poljske delegacije sem se analize celjskih prič lotila v pričakovanju, da bo nadaljnja raziskava le še potrdila zgornje ugotovitve. A viri so pokazali nekoliko bolj kompleksno sliko.

V času, ko naj bi bila podpisana poročna pogodba, je od vseh sedmih celjskih gospodov v listinah z današnjega slovenskega območja mogoče najti le enega. Albert Kozjaški je 25. oktobra 1400 v Radovljici nastopal kot priča pri poravnavi spora zaradi dediščine¹¹² in kot pričo ga ponovno najdemo v listini freisinskega nadškofa

¹⁰⁵ Kotar, *Deželnoknežja oblast*, 123. Za podatke o celjsko-ostroviških povezavah v ostroviškem slovenskem korpusu se iskreno zahvaljujem dr. Juriju Šilcu.

¹⁰⁶ Kos, *Vitez in grad*, str. 163.

¹⁰⁷ Kos, *Vitez in grad*, str. 317.

¹⁰⁸ CKSL, 25. februar 1405, Celje.

¹⁰⁹ CKSL, 25. marec 1405, Vojnik.

¹¹⁰ CKSL, 10. julij 1407, Celje.

¹¹¹ Za vse podatke o celjskih pričah se iskreno zahvaljujem dr. Mihi Kosiju.

¹¹² CKSL, 25. oktober 1400, Radovljica.

mesec dni kasneje, 24. novembra 1400, v Škofji Loki.¹¹³ Potovanje iz slovenskih dežel do Krakova je v tistem času trajalo okoli mesec dni, zato je nemogoče, da bi se Albert Kozjaški že teden dni po pečatenju prve listine pojavil na Poljskem.¹¹⁴ Lahko bi šlo za dve osebi istega imena, vendar v rodovniku Kozjaških ni znan nihče drug po imenu Albert.¹¹⁵ Navedeni podatki torej nasprotujejo tezi, da je bila pogodba podpisana leta 1400, a na podlagi ene same celjske priče ni mogoče popolnoma ovreči močnih Sikorinih argumentov, je pa zadevi vsekakor treba nameniti ponoven premislek.

Za jesen 1401 ne obstaja nobena meni znana ohranjena listina, ki bi dokazovala prisotnost katere izmed celjskih prič v slovenskih deželah. Prav tako mi za november 1401 ni uspelo izslediti virov, ki bi podkrepili prisotnost kralja Jagiela in drugih poljskih veljakov v Bieczu ali kje drugje na Poljskem. Odsotnost podatkov na obeh straneh torej odpira možnost, da se je celotna poljska delegacija (vključno s celjskimi gospodi) tudi leta 1401 zbrala v isti postavi na istem mestu izključno z namenom podpisa poročne pogodbe.

Zaradi nasprotujočih si dokazov oziroma pomanjkanja le-teh je treba uganko datacije poročne pogodbe znova odpreti – morda bodo v prihodnosti na voljo novi viri, ki bodo omogočili jasnejšo sliko.

Odhod poljskih odposlancev v Celje

Podobno problematična je umestitev odhoda poljskih odposlancev v Celje, saj je odvisna od časa podpisa poročne pogodbe. V primeru, da je bila ta sklenjena novembra 1400, so morali poljski odposlanci z ženitno ponudbo odriniti v Celje vsaj nekaj mesecev prej. Jagielo je tistega leta v Krakovu bival med 16. in 27. julijem, 8. avgusta ga najdemo v Solcu, od koder je odpotoval proti Rdeči Ruteniji in se med 29. septembrom ter 1. oktobrom zadržal v Lvovu.¹¹⁶ V času, ki ga je preživel v Krakovu, je morda izdal dovoljenje za odhod odposlanstva v Celje, ki bi na pot lahko krenilo že konec julija ali na začetku avgusta.¹¹⁷

Długosz je imena odposlancev črpal iz neznanega vira,¹¹⁸ a je ob vseh treh opisal ustrezne grbe.¹¹⁹ Ivan iz Obichowa je bil v tistem času kraljevi namestnik v Krakovu (Długosz mu napačno prisodi naslov sremskega kastelana, ki ga je dobil šele leta

¹¹³CKSL, 24. november 1400, Škofja Loka.

¹¹⁴Če po Kosiju upoštevamo, da je bila povprečna hitrost potovanja 30 km na dan. Kosi, *Potujoči srednji vek*.

¹¹⁵Ime očeta Alberta Kozjaškega ni znano, a slednji je bil v času podpisa poročne pogodbe že v izteku svojega življenja (umrl je leta 1406), zato je malo verjetno, da bi bil njegov oče takrat še živ. Kos, *Vitez in grad*, str. 163.

¹¹⁶Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 42.

¹¹⁷Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 97.

¹¹⁸Dąbrowski, *Rozbiór krytyczny*, str. 58.

¹¹⁹Długosz, *Annales: Liber X*, str. 237; Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 97.

1410), Hinczka iz Rogowa je opravljal funkcijo kraljevega zakladnika,¹²⁰ tretji, Jan Naszon iz Ostrowiec, pa je bil eden najznamenitejših poljskih vitezov tistega časa.¹²¹

V primeru, da so odposlanci v Celje odpotovali že poleti 1400, bi se morali vrniti v Krakov najkasneje do 23. oktobra 1400. Tega dne je krakovski kastelan Jan s Tęczyna (ki je med drugim podpisal obe kraljevi listini iz Bieczu kot tudi poročno pogodbo) v Krakovu izdal dokument, ki sta ga sopodpisala omenjena odposlanca Ivan iz Obichowa in Jan Naszon z Ostrowiec.¹²² Hinczka iz Rogowa v tistem času ni izpričan v Krakovu, je pa bil prisoten 4. novembra v Bieczu kot sopodpisnik prve kraljeve listine.¹²³ Tako so se morali krakovski kastelan Jan s Tęczyna in drugi poljski odposlanci, ki so bili 4. in 5. novembra prisotni pri podpisu katere od obeh listin, takoj po 23. oktobru odpraviti iz Krakova v Biecz na srečanje s kraljem, ki se je vračal iz Rdeče Rutenije.¹²⁴ V primeru, da je bila poročna pogodba res podpisana leta 1400, so z njimi potovali tudi Celjani, ki so se po podpisu verjetno odpravili nazaj v slovenske dežele in počakali na papeški spregled, nato pa Ano julija 1401 pospremili v Krakov.

Poleg Alberta Kozjaškega senco dvoma na zgornjo interpretacijo mečejo tudi zapisi iz računske knjige mesta Krakov, ki jih Sikora v svoji argumentaciji izpusti, nanje pa opozori Wdowiszewski.¹²⁵ V razdelkih *Nuncii in facto domini Regis* in *Honores* se omembe celjskih gospodov začnejo pojavljati šele sredi leta 1401, ko je v Krakov prispela tudi sama Ana.¹²⁶ Leta 1400 (za katerega so zapisi izdatkov sicer precej skromni) o njih ni sledu. V primeru, da je bila poročna pogodba podpisana šele leta 1401, moramo torej upoštevati kronološki predlog, ki sta ga predlagala že Pieradzka in Wdowiszewski: Poljski odposlanci so se na pot odpravili konec leta 1400 – najhitreje po 4. novembru, ko je Hinczka z Rogowa podpisal kraljevo listino v Bieczu. V Celju so sklenili uvodno zaročno pogodbo, na podlagi katere so se začela prizadevanja za pridobitev papeškega spregleda, ki je bil s strani papeža Bonifacija IX. podeljen 23. aprila 1401.¹²⁷ Po tem datumu se je kraljevi sel odpravil v Celje po Ano, ki je v Krakov prispela julija 1401 v spremstvu celjskih veljakov, ki so novembra istega leta obnovili in potrdili poročno pogodbo v Bieczu.

¹²⁰ZDM IV, nr. 1150.

¹²¹Sikora, W sprawie małżeństwa, str. 97.

¹²²»Datum Cracouie, sabbato proximo post diem b. Lucae evangelistae anno Domini M quadringentesimo, praesentibus his testibus ac terrae nobilibus, videlicet: domino Iohanne procuratore generali terrae Cracouiensis, Spitekone de Siedlec, Iohanne dicto Naszan de Ostrowicze, Plaza de Wierzchowska, Andrea de Charsnicza archidiacono Kurzelowiensi ... et aliis quamplurimis fidedignis.« ZDM IV, nr. 1150.

¹²³ZDM VI, nr. 1638.

¹²⁴Krakovski kastelan Jan s Tęczyna se je v Krakov vrnil najkasneje do 10. novembra 1400 – bi le podpis obeh kraljevih listih lahko bil zadosten razlog, da je zapustil prestolnico? Sikora, W sprawie małżeństwa, str. 98.

¹²⁵Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellónow*, str. 66.

¹²⁶NKMK, str. 265–267.

¹²⁷»Petitio pro parte vestra ... continebat, quod vos ... desideratis invicem matrimonialiter copulari, sed quia tu filia Anna et clarae memoriae Edwigis regina Poloniae, uxor tua, sibi ex tertio consanguinitatis gradu eratis coniunctae, huius modi vestrum desiderium adimplere nequitis ... Vobiscum ut impedimento, quod ex praemissis provenit, non obstante matrimonium invicem contrahere ... licite possitis, auctoritate ap ... dispensamus.« BulPol III, nr. 753.

Orlič se vrne v gnezdo

Priprave na Anin odhod na Poljsko so se verjetno začele že kmalu po snubitvi. Vse ovire za poroko so bile odstranjene po podelitvi papeškega spregleda aprila 1401 in spomladi istega leta je v Celje prispel poljski sel, ki je Ano v spremstvu celjskih gospodov popeljal proti poljskemu kraljestvu. Pot je verjetno potekala preko panonskih dežel, kot poroča Długosz,¹²⁸ in je trajala približno mesec dni.

Datacija Aninega prihoda v Krakov je lažja, saj o tem dogodku natančno poroča Krakovski koledar (*Calendarii Cracoviensis*), ki dogodek umesti na 16. julij 1401.¹²⁹ Długosz je svoj zapis o prihodu verjetno črpal prav iz tega vira, a isti datum iz neznanega razloga umestil v leto 1400. Da gre za napako, potrjujejo zapisi v dveh računskih knjigah, ki leta 1401 navajajo izdatke na račun nove kraljice in njenega celjskega spremstva.¹³⁰ 16. julija 1401 je Ana prispela v Zator,¹³¹ kamor so ponjo poslali enega ali več odposlancev, ki so jo še istega dne pospremili do krakovskega obzidja.¹³² Krakovski koledar poroča o slavnostnem sprejemu pred mestnimi vrati, kjer so Ano pričakali prelati, duhovščina, plemiči in množica krakovskih meščanov, ki je z navdušenjem pospremila vrnitev piastovskega orliča v domače gnezdo.¹³³ Iz krakovske računske knjige lahko razberemo, da je mesto Krakov za Ano priskrbelo slavnostno vprego s spremstvom, nekaj denarja pa je ob prihodu kraljice namenilo tudi za najem piskačev.¹³⁴

Długosz dodaja, da je svojo bodočo ženo pred mestnimi vrati pričakal tudi sam Jagiello. Drugi viri molčijo, kje je bil v tistem času kralj. Iz itinerarja kralja Jagiela (*Itinerarium króla Władysława Jagielly, 1386–143*) lahko razberemo, da je kralj v Krakovu bival mesec dni prej, med 14. in 15. junijem, od 21. do 23. junija je izpričan v Nowem Korczynu, med 3. in 6. julijem je bil v Parczewu, 6. avgusta je izpričan v Łagówu in 16. avgusta spet v prestolnici.¹³⁵ V Nowem Korczynu in Parczewu je kralja spremljal krakovski kastelan Jan s Tęczyna,¹³⁶ ki se je v Krakov zagotovo vrnil do 19. julija 1401.¹³⁷ Povsem možno je, da je v tem času tudi kralj

¹²⁸Długosz, *Annales: Liber X.*, str. 238.

¹²⁹KalKatKraK, str. 156.

¹³⁰NKMK, str. 265–267, 327–329; KKaz, str. 538.

¹³¹Zator je 45 km zahodno od Krakova.

¹³²»*Super Raysa dominurum in Sator ad nouam Reginam etc.*« NKMK, str. 267. »*Item VI gr. versus Sator contra Reginam quod ependivimus.*« KKaz, str. 538.

¹³³»*Anno Domini millesimo quadringentesimo primo die Saturni sextadecima mensis Iulii revoluitis ... insignis virgo Anna ... per prelatos et clerum multum necnon per nobiles mitiles et civer multitudine populi copiosa cum processionibus honorifice suspecta pro legitima consorte incliti principis regis Wladislai etc. civitatem Cracouiensem, ut creditur, feliciter intravit.*« KalKatKraK, str. 156.

¹³⁴»*Item II gr. custodienti currus regine.*« NKMK, str. 267; »*Item fistulatoribus IX scot. circa suscepcionem Regine.*« NKMK, str. 329.

¹³⁵Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 43.

¹³⁶ZDM VI, nr. 1643–1645.

¹³⁷KmK I, nr. 99.

odpotoval nazaj v prestolnico, da bi osebno sprejel svojo bodočo soprogo, kot poroča Długosz.¹³⁸

Odlog poroke

V nasprotju s pričakovanji do poroke ni prišlo takoj po Aninem prihodu v Krakov, ampak je do nje minilo še dobrega pol leta. Długosz kot razlog odloga navaja, da dekle ni znalo nobenega drugega jezika kot nemškega, zato je približno osem mesecev ostalo v enem od kraljevih samostanov v Krakovu, kjer se je učilo poljskega jezika. Potem ko ga je razumelo bolje kot govorilo, »je bilo poročeno na kraljevi prestol.«¹³⁹ Nekoliko kasneje pa dodaja, da naj bi kralj poroko zavračal in celo razveljavil zaradi nevestine pomanjkljive lepote. Razjezil naj bi se na odposlance, ki so sklenili sporazum o zaroki, potem ko so videli dekle, in njegova jeza naj bi se polegla šele po mnogih prošnjah svetovalcev.¹⁴⁰

V luči Długoszevega zapisa se zdi predstavitev poroke zaradi Aninega neznanja poljskega jezika le vljuden izgovor, s katerim je hotel zakriti pravi razlog za odlog. V tem duhu ga je večina zgodovinarjev nekritično povzemala in vzroke iskala prav v domnevnem neprivlačnem videzu neveste. Ta razlaga je seveda možna, saj je Jagielo po dveh letih samostojne vladavine verjetno sprevidel, da poroka z Ano ni več nujna, da bi obdržal poljsko krono in tako si je morda zares privoščil nezadovoljstvo zaradi videza svoje zaročenke.

Długoszeva opazka nas usmeri k vprašanju, kako so v poznem srednjem veku dojemali lepoto in ali je bil neprivlačen videz neveste dovolj dober razlog za odpoved koristne politične zveze. Nasprotno od Ane je bila njena mlajša sorodnica Barbara Celjska označena za lepotico slokega videza, svetlih las in blede polti. Takratni lepotni ideal je zajemal še visoko čelo, predvsem pa določene značajske lastnosti, kot so skromnost, plemenitost, pobožnost in čistost.¹⁴¹ Kateremu od (fizičnih) standardov Ana ni ustrezala, lahko le ugibamo, izključiti pa moramo

¹³⁸Parczew se je 340 km severovzhodno od Krakova in v času med 6. in 16. julijem bi kralj z lahkoto premostil to razdaljo, zato bi bilo težko obdolžiti Długosza, da si je podatek enostavno izmislil.

¹³⁹»*Et quoniam virgo prefata nullam linguam preter Almanicam noverat, ordinacione regia octo prope mensibus Cracowie, sub quibus Polonico imbuebatur idiomate, stetit. Quod postquam intelligere magis didicisset quam sonare, regio thoro coniuncta est.*« Długosz, *Annales: Liber X.*, str. 238.

¹⁴⁰»*Abnuere enim et rescindere illud Wladislaus Polonie rex aliquanto tempore, quod Anna virgo parum prestantis forme sibi appareret, moliebatur; unde et in procos suos Iwanum de Obichow, Hinczkam de Rogow et Iohannem Nachian, quod visa virgine conclusionem sanxerant matrimonii, fuit iracior; nec indignacionem propterea conceptam, nisi post annos aliquot, multorum consiliariorum precibus expugnatus remisit.*« Długosz, *Annales: Liber X.*, str. 238.

¹⁴¹Golob, Barbara of Celje (Cilli), str. 107.

kakšno težjo telesno hibo, saj iz zapisov v računskih knjigah izvemo, da je Ana na kasnejša potovanja pogosto jezdila.¹⁴²

Pri iskanju odgovora si žal ne moremo pomagati z Aninimi upodobitvami, saj je ohranjena le ena sama, ki je nastala dobro stoletje po njeni smrti, zato je nemogoče pričakovati, da bi bila odraz realnosti. Upodobitev je del obsežnejšega rodovnika Jagieloncev in prikazuje Jagiela z vsemi štirimi soprogi. Pozornost posebej pritegne realistična podoba Jagielove tretje žene Elizabete Granowske, ki je bila ob poroki vse prej kot mladenka. Štela je okoli petinštirideset let in temu ustreza tudi njena upodobitev z globokimi čelnimi gubami, medtem ko na Aninem obrazu ni mogoče opaziti kakšnih posebnosti. Długoszeva opazka o Aninem pomanjkljivem videzu bi navsezadnje lahko bila le produkt obrekovanja, ki ga na kraljevih dvorih nikakor ni manjkalo.

Ne glede na Anino dejansko podobo pa je treba poudariti, da v obravnavanem obdobju videz ni igral skoraj nobene vloge pri sklepanju poročnih zvez, ki so bile v osnovi političnega značaja. Ko so bili na kocki dediščina, naziv ali legitimacija položaja, so bile posvetne zadeve, kot je lepota ali ljubezen, postavljene daleč ob stran. Zato bi bilo izjemno nenavadno, če bi bil Anin neprivlačni videz glavni razlog za odlog težko pričakovane poroke.

Slika 3: Edina ohranjena upodobitev Ane Celjske (druga kraljica z leve) je del obsežnega družinskega drevesa jagielonske dinastije iz leta 1521. (Iodocus, *De vetustatibus Polonorum*).
The only preserved depiction of Anna of Celje (the second queen from the left) is a part of the extensive Jagiellonian dynasty's family tree from 1521. (Iodocus, *De vetustatibus Polonorum*).

¹⁴²Rach, str. 319, 449–450; RK, str. 161.

Tudi jezikovnega vidika predstavitev poroke ne smemo povsem zanemariti. Že v času Ludvika Anžujškega so se na Poljskem pojavili zaskrbljeni glasovi zaradi vladavine tujega kralja. Prvi je o tej temi spregovoril kronist Janko s Czarnkowa, ki se je bal, da bo Ludvik zamenjal domače, poljske navade za tuje in svojim novim podanikom odtujil obstoječe zakone. Długosz mu je pritrdil in izpostavil tudi problematiko dejstva, da kralj ne pozna domačega jezika, kar se odraža v odtujenosti od svojih podanikov: »... alterius nationis et lingue princeps, moribus et conversatione incognitus.« Tako Koczerska meni, da je bilo Anino neznanje poljskega jezika popolnoma legitimen razlog za odlog poroke.¹⁴³

Ni razloga za dvom, da se je Ana po prihodu v Krakov dejansko posvečala učenju poljskega jezika in navad. V tem času je bivala v enem izmed krakovskih samostanov in v skladu z običaji so ji verjetno dodelili tako duhovnega kot posvetnega učitelja. Tedaj še ni obstajal priročnik z opisi poljskih navad in kodifikacijo obredja, zato je učenje potekalo ustno in preko lastnega izkustva.¹⁴⁴ Še nekaj časa po prihodu v Krakov so Ani delali družbo tudi celjski gospodje, ki so jo pripeljali v novo domovino. V krakovski računski knjigi se je ohranilo nekaj zapisov, ki kažejo na njihovo prisotnost v prestolnici; gre za povabilo na kosilo, ob neki priložnosti pa so *domini de Cilia* v dar dobili rokavice v rutenskem slogu.¹⁴⁵

Četudi je kateri izmed Długoszovih argumentov pravičen, se zdi malo verjetno, da je bil to edini oziroma glavni razlog za predstavitev poroke. Vzroke je mogoče iskati tudi drugje.

V času pred poroko, ko se je Ana privajala novi poljski realnosti, je prišlo do menjave na stolici gnieznske nadškofije. Stari nadškof Dobrogost Nowodworski je umrl 15. septembra 1401 in čez dober mesec dni, 27. oktobra, je gnieznski kapitelj izvolil novega nadškofa Nikolaja Kurowskega, ki ga je papež na to mesto potrdil 23. januarja 1402, tik pred poroko Ane in Jagiela. Kljub vsemu dolga nezasedenost nadškofovskega položaja ni mogla biti glavni vzrok za predstavitev poroke. Resda so gnieznski nadškofi tradicionalno kronali kralje in kraljice, a poročali so jih pogosto tudi drugi škofje.¹⁴⁶

¹⁴³Koczerska, *Łaska królewska*, str. 438.

¹⁴⁴V skladu z otonsko in rimsko tradicijo je bil ustaljen zgolj obred kronanja, zaznamovan z lokalnimi vplivi. Svojevrstne značilnosti je imel tudi poklon vazalov poljskemu kralju, medtem ko je bil pogrebni obred sprejet s posredovanjem Ogrske. Manko tovrstnega zapisa poljskih običajev je bil odpravljen v drugi polovici 15. stoletja z delom Marcina Kromerja *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici libri duo*. Koczerska, *Łaska królewska*, str. 439.

¹⁴⁵»Item conducentibus dominos de Cilia III fert. pro expensis.«; »Item Cosschikoni ad Comitem Cilie IIII flor. auri et X scot. gr.«; »Item IIII mrc. Minus I fert. pro tepingis dominis de Cilia.«; »Item pro prandio, quando domini de Cilia fuerunt inuitari.«; »Item III mrc. IX scot. pro cirothecis rutenicalibus datis dominis de cilia.« NKMK, str. 265, 267, 329.

¹⁴⁶Anine stare starše, Jadvigo Žagansko in Kazimirja Velikega, je leta 1365 poročil poznanški škof Jan z Lutogniewa; kralja Jagiela je z njegovo četrto ženo Sofijo Holszańsko leta 1417 poročil Ivoški nadškof Jan Rzeszowski; leta 1454 je v Krakovu kardinal Zbigniew Oleśnicki poročil Elizabeto Habsburško in Kazimirja Jagielonskega, medtem ko ju je kronal gnieznski nadškof Jan iz Sprow. Rutkowska, *Itineraria*, str. 64.

Kuczyński v svoji knjigi *Król Jagiello* meni, da je bil razlog za prestavitev poroke kraljeva zavzetost s protitevtonsko vstajo, ki je marca 1401 izbruhnila v Samogitiji.¹⁴⁷ Osnova zanjo je bila pogodba v Vilni in Radomu, ki jo je poljsko in litovsko plemstvo sklenilo med januarjem in marcem 1401.¹⁴⁸ Vytautas je bil potrjen kot *magnus dux Lithuaniae*, medtem ko je Jagiello obdržal vrhovno oblast kot *supremus dux*.¹⁴⁹ Pogodba je utrdila poljsko-litovsko zvezo z določilom za prihodnost; po Vytautasovi smrti naj bi Litvi vladal Jagiello oziroma njegov naslednik, poljski veljaki pa so se zavezali, da novega kralja ne bodo izbrali, ne da bi se pred tem posvetovali z litovskim plemstvom.¹⁵⁰ Novo zavezništvo je slonelo na trhljih temeljih, saj nobeden izmed bratrancev ni imel legitimnega dediča. Jagielova oblast na Poljskem v tem času še ni bila povsem utrjena. Če bi ga poljsko plemstvo prisililo, da se odpove prestolu, bi se moral vrniti v Litvo in Vytautasu odvzeti naslov velikega kneza, kar bi najverjetneje sprožilo novo državljansko vojno.¹⁵¹ Čeprav po Jadvigini smrti ni nihče podvomil o Jagielovi oblasti, je bila zagotovo močno prisotna želja po legitimaciji položaja in čim hitrejši vnovični poroki, ki bi prinesla spočetje naslednika.

Sklenitev omenjene pogodbe je sprožila izbruh upora proti nemškemu viteškemu redu v Samogitiji, ki je trajal več mesecev. Sprva Vytautas upora ni uradno podprl, saj ni hotel poslabšati odnosov s tevtonci, kasneje pa se ga je aktivno udeležil. Kronist Posilge poroča, da mu je na pomoč priskočil tudi poljski kralj Jagiello in o tem priča tudi pismo, ki ga je veliki mojster septembra 1401 poslal papežu.¹⁵² Ali je bil Jagiello osebno prisoten v Litvi, ni znano – v itinerarju manjkajo informacije, kje se je poljski kralj zadrževal v jeseni 1401. Posledično je težko določiti Jagielovo vlogo v upor in vpliv, ki ga je celotno dogajanje imelo na prestavitev njegove poroke z Ano.

V približno istem času kot upor v Samogitiji je izbruhnila huda politična kriza na Ogrskem – Rutkowska meni, da je bil prav to glavni razlog za prestavitev poroke.¹⁵³ Sigismund Luksemburški se je v prvih desetletjih svoje vladavine krvavo bojeval z opozicijo, zato je krčevito iskal zaveznike in jih našel med nižjim plemstvom in med tujci, ki jim je podeljeval službe in posesti v zameno za podporo. Ogrski velikaši se so počutili ogrožene in tako so aprila 1401 od Sigismunda zahtevali, da s funkcij razreši vse tujce in jih izžene.¹⁵⁴ Ko je kralj zahtevo zavrnil, so ga zaprli. V sledečem obdobju brezvladja se posamezne ogrske frakcije niso zmogle dogovoriti o skupnem kandidatu za prestol – v igri so bili sicilski kralj Ladislav Neapeljski, avstrijski vojvoda Viljem Habsburški, plemstvo na severu Ogrske pa je na prestol

¹⁴⁷Kuczyński, *Król Jagiello*, str. 77–78.

¹⁴⁸Kiaupa in Kiaupienė in Kunevičius, *The History of Lithuania*, str. 154.

¹⁴⁹Takšno razdelitev oblasti je določala že pogodba v Ostrówu leta 1392, ki je končala drugo litovsko državljansko vojno med Vytautasom in Jagielom. Slednji je po kronanju za poljskega kralja svojega brata Skirgaila imenoval za litovskega velikega kneza, čemur se je uprl Vytautas s podporo prebivalstva.

¹⁵⁰Sedlar, *East Central Europe*, str. 388.

¹⁵¹Pficeris, *Didysis Lietuvos kunigaikštis*, str. 153–154.

¹⁵²Posilge, *Chronik*, str. 247; CDP VI, str. 163–165.

¹⁵³Rutkowska, *Itineraria*, str. 64.

¹⁵⁴Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 64.

povabilo poljskega kralja Jagiela. Čeprav je slednji zbral čete na Tatrah, se zaradi nejasne situacije na Ogrskem ni odločil za vojaško intervencijo. Po Długoszevih besedah naj bi celo pozval ogrsko plemstvo k osvoboditvi Sigismunda in s svojo zavrnitvijo prestola odločilno prispeval k razrešitvi situacije na Ogrskem.¹⁵⁵

Dejansko je Sigismundovo osvoboditev na začetku septembra 1401 izposlovala že preizkušena naveza Hermana II. Celjskega in Nikolaja Garaija. Zgodba je doživela epilog v sklenitvi sorodstvene zveze – Nikolaj Garai se je zaročil s Hermanovo starejšo hčerjo Ano, medtem ko je bila Sigismundu obljubljena najmlajša Barbara.¹⁵⁶ Ogrski kralj si je na ta način zagotovil podporo premožnih grofov Celjskih, poleg tega pa je stopil v svaštvo z vplivno ogrsko družino Garai. Še pomembnejše pa je dejstvo – Zawadzky poudarja, da je bil to glavni razlog za zaroko Barbare in Sigismunda¹⁵⁷ –, da se je preko Barbare in Ane Celjske ponovno spletla sorodstvena vez med poljskim in ogrskim prestolom (Jagielo in Sigismund sta oba bila najprej poročena z anžuvinskima sestrama Marijo in Jadvigo, po njuni smrti pa sta stopila v zakon s celjskima groficama Ano in Barbaro).¹⁵⁸ Sigismund si je po osvoboditvi prizadeval za okrepitev svojega položaja tako doma kot na tujem in zavarovana severna meja je bila bistvena za njegove akcije na jugu, zato se je trudil okrepiti zavezništvo z Jagielom. Iz povedanega se zdi težko verjetno, da bi Jagiela prav kriza na Ogrskem odvrnila od takojšnje poroke z Ano, nova povezava Celjskih s poljsko krono pa je bila zagotovo eden izmed odločilnih dejavnikov, ki je botroval Sigismundovi zaroki z Barbaro Celjsko.

Glavni razlog za zakasnitev poroke je z današnjega vidika torej nemogoče določiti. Še najverjetneje se zdi, da je do polletnega odloga prišlo zaradi kombinacije različnih dejavnikov – nestabilne politične razmere tako v Litvi kot na Ogrskem so zahtevale Jagielovo pozornost, ne gre pa izključiti niti kraljevega nezadovoljstva z videzom nove zaročenke.

Če bi Jagielo dejansko želel razdreti zaroko z Ano, tega ne bi mogel storiti brez neprijetnih posledic. Tako kot Sigismund si je tudi poljski kralj želel zagotoviti stabilne odnose z Ogrsko in razdor pravkar sklenjene sorodstvene zveze bi bila slaba popotnica, predvsem ker se je Herman II. Celjski v tem času potrdil kot eden najožjih Sigismundovih zaveznikov in posledično je moč rodbine izjemno narasla. Na drugi strani bi se Jagielo moral spoprijeti z velikim nezadovoljstvom doma na Poljskem, kjer je bil spomin na staro domačo dinastijo Piastov še vedno močno živ. Ano je prebivalstvo sprejelo z odprtimi rokami in pomen, ki ga je imela za Poljake njena »vrnitev« v Krakov, lepo ponazori zapis iz Krakovskega koledarja:

¹⁵⁵ Hoensch, *Kaiser Sigismund*, str. 104–106. Długosz, *Annales: Liber X.*, str. 244–245, 248.

¹⁵⁶ Hoensch, *Kaiser Sigismund*, str. 106. O zaroki in poroki Barbare s Sigismundom ter problemu datacije in lokacije poročnega obreda podrobno piše Sara Katanec v svoji magistrski nalogi: Katanec, *The Perquisite of a Medieval Wedding*. Več o tem tudi Föföel, Barbara von Cilli; Germadnik, *Barbara Celjska*.

¹⁵⁷ Zawadzky, *Die Cillier und ihre Beziehungen*, str. 16.

¹⁵⁸ Ana Celjska in Sigismund Luksemburški sta bila tudi v krvnem sorodstvu – njegova mati Elizabeta Pomeranska je bila tako kot Ana vnukinja Kazimirja Velikega.

»In tako se je orel, čeprav je bil zletel v druge kraje, zdaj s pomočjo božanske naklonjenosti vrnil v poljsko kraljestvo na nenavaden način. Omega se je vrnila k alfi in omenjena devica Ana, dragoceno orlovo perje, se je ustalila na Krakovskem gradu, na svetem kraju.«¹⁵⁹

Poroka

Do poroke je nazadnje prišlo 29. januarja 1402, kot navajajo Posilge, Torunjski anali in Miechowski anali.¹⁶⁰ Poroko so v leto 1401 napačno umestili Svetokriški anali kot tudi Długosz, ki omenja, da se je kralj pred pustom vrnil iz Litve in nato svečano stopil v zakon z Ano.¹⁶¹ Tistega leta je pust padel med 12. in 15. februar, leta 1402 pa med 4. in 7. februar. V sodni evidenci krakovske zemljiške knjige je kratka notica, ki sporoča, da je bila seja sodišča, sklicana za torek, 31. januarja 1402, odpovedana zaradi poroke kralja Jagiela z Ano.¹⁶² Na ta dan so torej še vedno potekale poročne slovesnosti, zato lahko poroko upravičeno umestimo na predhodno nedeljo, 29. januarja 1402. Slednje potrjuje tudi krakovska računska knjiga, saj za leto 1402 najdemo dva zaznamka, ki se nanašata na poroko.¹⁶³

Dan poroke je kralj Jagiello določil skupaj s svojimi plemiči in baroni, kar lahko razberemo iz dveh nedatiranih pisem, ki jih je napisal sam kralj.¹⁶⁴ V obeh omenja, da bo v zakon stopil osmi dan pred naslednjim pustom, kar dodatno potrjuje zgoraj navedeni datum poroke. V prvem pismu, ki je namenjeno samostanom po vsej krakovski deželi, kralj zapiše, da bodo priprave na poroko terjale velike stroške. Zato zaprosi opate, vodje redov, predstavnike države in mest ter starešine, da vsi do zadnjega nudijo pomoč v obliki hrane in nasploh poskrbijo tudi za druge

¹⁵⁹ »*Et sic licet aquila exteris ad partes tempore non modico evolasset, nunc gracia suffragante divina ad Polonie regnum miro modo est reversa. Et O revolavit ad A dictaque virgo Ana ipsiusque aquile penna preciosa in castro Cracouiensi, loco preinsigni, collocatur.*« KalKatKraK, str. 156. Prevod Julija Hoda.

¹⁶⁰ »*Sunder die hochzeit was dornoch am suntage vor purificationis Marie.*«; »*Item am suntage vor purificationis Matie hatte der koning von Polan hochziit, und nam czu wybe des grafen tochtir von Czele.*« Posilge, Chronik, str. 245, 255; »*Anno 1402 Vladislaus rex Polonie duxit uxorem Annam, filiam comitic Cilie, et habuit solennes nupcias Cracovie dominica LXe.*« Annalista Thorunensis, str. 255; »*Anno Domini MCCCC secundo in dominica Exurge quare serenissimo principi domino Wlodzislae regi Polonie desponsata fuit Anna regina, que fuit adducta de Cyll filia landgravi, progenita ex filia Kazimiri regis Polonie.*« RMiech, str. 129–130.

¹⁶¹ RŚwięt, str. 83; Długosz, *Annales: Liber X*, str. 243–244.

¹⁶² »*Acta Cracovie, feria tertia proxima ante festum Purificationis Sancte Marie. Hic non pronunciabantur contumaces propter nupcias domini Wladislai Regis Polonie tunc celebratas cum Anna filia Wilhelmi de Czii.*« ANK Terr. Crac. 3a, str. 430–31; Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 99; Rutkowska, *Itineraria*, str. 65.

¹⁶³ NKMK, str. 269.

¹⁶⁴ »*Quia regni nostri rei publice bono deposcente communi baronum eciam et procerum regni nostri ipsius suadente consilio die VIII ante carnisprivium proxime venturum nostrarum solacia nupciarum certitudinaliter celebranda disposuimus ...*« Formularz Jerzego, nr. 18; »*Quia procerum et baronum regni nostri grato nobis suadente consilio die VIII ante carnisprivium nupciarum nostrarum solacia auspice Domino disposuimus celebranda ...*« Formularz Jerzego, nr. 19.

priprave. Z dodatnimi navodili naj bi k njim poslal svojega zvestega *N.*, ki bo nadziral priprave in zbiral živila.¹⁶⁵ Długosz navaja, da je tudi sam kralj iz Litve prinesel »meso gozdnih zveri različnih vrst«, ki je bilo nedvomno namenjeno za poročne slovesnosti.¹⁶⁶ V drugem pismu je kralj povabil vojvodo Jana Ratiborskega in njegovega brata, da se udeležita »*najine poroke kot tudi plesa v najino čast*«. ¹⁶⁷ Ali sta dotična gospoda prišla na poroko, ni znano, a Długosz poroča, da je kralj slovesnost preživel v družbi mnogih princev in grofov iz različnih dežel, ki so se odzvali vabilu. Prav tako je bil prisoten Jagielov bratranec Vytautas z ženo Ano, ki ga omenja tudi Posilge.¹⁶⁸

Na poroki je manjkal Jagielov mlajši brat Svidrigaila, ki je brez kraljeve vednosti odšel v Prusijo. Posilge poroča, da naj bi bil razžaljen, ker je bil na poroko povabljen tudi bratranec Vytautas – v tem času samogitski upor namreč še ni doživel epiloga. Svidrigailu je pogodba v Vilni in Radomu odvzela vsako možnost za nasledstvo v Litvi, zato je stopil na stran nemškega viteškega reda v upanju, da bo ponovno pridobil oblast nad veliko kneževino.

Zdi se, da je poroka potekala v katedrali na Wawelu, obred pa je najverjetneje izvedel gnieznenški nadškof Nikolaj Kurowski, ki ga je papež imenoval na ta položaj le nekaj dni pred poroko. Mestni svet je kraljevemu paru ob veselem dogodku namenil dvesto mark, kot poroča krakovska računsko knjiga, za poročno slovesnost pa so bili najeti tudi piskači.¹⁶⁹ Praznovanje poroke je trajalo več dni, najmanj do 31. januarja (kot omenjeno zgoraj). Zbran je bil ves kraljevi dvor in več dni so se vojvode, grofje in vojaki merili v viteških turnirjih. Po zaključenih svečanostih je Jagielo s čudovitimi darili počastil tako Vytautas in njegovo ženo Ano kot tudi druge goste.¹⁷⁰

¹⁶⁵ »*Wladislaus Dei gracia Rex Polonie etc. Universis et singulis religiosis abbatibus, prepositis cuiuscumque ordinis et conventus ac eciam civitatum opidorumque consulibus et senioribus in terra nostra Cracoviensi ubilibet constitutis, fidelibus nostris gratiam et omne bonum ... que multis apparatibus indigent expensarum, eciam quia in hac parte omne vestrum negocium agitur generale, eatenus vos requirimus universaliter singulos et singulariter universos, quatinus subsidium nobis esculentorum alias consueticum prebere curetis, prout fidelis N. vos informaverit, quem ad eadem exigenda transmittimus et celere colligenda [etc.]*« Formularz Jerzego, nr. 18.

¹⁶⁶ »... in Polonie Regnum ducens secum silvestrium carnes ferarum varii generis, quas apud Lithwaniam venacione ceperat ...« Długosz, *Annales: Liber X*, str. 243.

¹⁶⁷ »*Wladislaus Dei gracia Rex Polonie etc. Illustri principi domino Johanni duci Rathiboriensi¹, fratri nostro dilecto ... amici cuiuslibet fidelis animum hoc ipsum solito plurimum exhilarit, dum suis interesse solaciis desiderabilem cernit amicum, quocirca fraternitatem vestram invitantes studioso petimus ex affectu, quatinus, una cum illustri fratre vestro velit is eisdem nostris solacionis interesse tripudiis pro consulacionis nostre beneficio speciali [etc.]*« Formularz Jerzego, nr. 18–19.

¹⁶⁸ Posilge, *Chronik*, str. 255.

¹⁶⁹ »*Item pro honore dni Regis ad nupcias ducentas marcas.*«; »*Item fistulatoribus dni Regis I mrc. ad honorem nupciarum.*« NKMK, str. 269.

¹⁷⁰ »*Curia autem regia proclamata, pluribus diebus per duces, comites et milites hastis dimicatum et lustus est. Solennitate vero nupciarum expedita, tam dux magnus Lithwanie Alexander et consors sua Anna quam ceteri principes, comites et hospites per Wladilaum Polonie regem magnificis honorati muneribus et singula necessaria in abundancia adventibus ...*« Długosz, *Annales: Liber X*, str. 243.

Druge podrobnosti o sami poroki niso znane. Ker poročna pogodba ni ohranjena, ne vemo, kakšno doto je prinesla kraljica v Krakov (glede na testament Hermana II. lahko sklepamo o znesku vsaj 20.000 zlatnikov) niti kakšno jutro ji je namenil kralj. S slednjo je lahko po poroki samostojno razpolagala, a žal se ni ohranila nobena sled o upravljanju tega premoženja ali posesti.

Po poroki je kralj mesec dni preživel v Krakovu, nato pa se je odpravil na potovanje po Velikopoljskem in se junija vrnil nazaj v prestolnico.¹⁷¹ Kraljica je ta čas najverjetneje prebila v Krakovu. Konec poletja je Jagiello odšel v Rdečo Rutenijo in 15. septembra 1402 na kraljevem dokumentu kot pričo najdemo Andreja s Trzewlina z naslovom kraljičinega dvornega strežaja. Njegova prisotnost bi lahko nakazovala, da se je potovanja ob kraljevem boku udeležila tudi Ana – toliko bolj, ker je v naslednjih letih kralja skoraj vsako jesen spremljala na obhodu po Rdeči Ruteniji.¹⁷² To bi bilo Anino prvo uradno potovanje po poroki in njena prisotnost bi imela veliko reprezentativno vlogo – po Rdeči Ruteniji so se stegovali tudi ogrski prsti in navzočnost piastovske krvi na ozemlju, ki ga je Poljski priključil Anin ded Kazimir Veliki, bi imela velik simbolni pomen.

Kronanje in prva leta v vlogi kraljice

Kronanje nove kraljice je prišlo na vrsto dobro leto dni po poroki, in sicer 25. februarja 1403. Svetokriški anali in Długosz umeščajo dogodek v leto 1402, slednji dodaja še datum – *dominica Quinquagesime*.¹⁷³ O istem datumu pod imenom *dominica Esto mihi* poročajo Miechowski anali, a v letu 1403.¹⁷⁴ Omenjena nedelja je v letu 1402 padla na 5. februar, leto kasneje pa na 25. februar. V sodni evidenci krakovske zemljiške knjige najdemo notico s 3. marca 1403, da je seja naddvornega sodišča potekala po nedavno opravljenih svečanostih kronanja, kar potrjuje, da je datacija 25. februarja 1403 v Miechowskem letopisu pravilna.¹⁷⁵

Datum potrjujejo tudi zapisi v krakovski računski knjigi, kjer se za leto 1403 redno pojavljajo razni izdatki, ki so posredno datirani s *circa coronacionem Regine*.¹⁷⁶ V istem letu najdemo tudi izdelek krakovskega mestnega sveta, ki je za svečanosti kronanja namenil dvesto mark.¹⁷⁷

V itinerarju kralja Jagiela ne najdemo zapisa o njegovi prisotnosti na Aninem kronanju, čeprav je ta skoraj gotova. Długosz ni posebej poudaril le navzočnosti Jagiela, ampak tudi njegovo sodelovanje pri organizaciji svečanosti. Ano je v

¹⁷¹ Gašiorowski, *Itinerarium*, str. 43.

¹⁷² Rutkowska, »Itineraria«, str. 65.

¹⁷³ Długosz, *Annales: Liber X*, str. 247; RŚwięt, str. 83.

¹⁷⁴ »Anno domini MCCCCIII. Cracovie in dominica Esto mihi facta fuit coronacio regine Polonie nomine Anne que fuit de Cilia aportata.« RMiech, str. 130.

¹⁷⁵ »Acta Cracovie in curia domini Regis, sabbato proximo ante Invocavit dominicam tempore coronacionis Anne Vilhelmi de Czill in Reginam Polonie.« ANK Terr. Crac. 3b, str. 25; Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 99; Rutkowska, *Itineraria*, str. 65.

¹⁷⁶ NKMK, str. 273, 335, 338.

¹⁷⁷ »Item IIC mrc. pro honore ad coronacionem Regine.« NKMK, str. 273.

wawelski katedralni kronal in mazilil gnieznenški nadškof Nikolaj Kurowski, in ne Dobrogost, kot poroča Długosz, saj je bil slednji že več kot leto dni mrtev. Na kronanju se je zbrala množica povabljenih škofov, princev, grofov in baronov, več dni so potekale igre in kralj Jagielo je nagradil tekmovalce.¹⁷⁸

Długosz poroča, da je na povabilo Jagiela na kronanje prišla tudi Anina mati, hči Kazimirja Velikega.¹⁷⁹ Tega ni mogoče potrditi z dodatnimi viri, a težko bi bilo obdolžiti Długosza, da si je njeno prisotnost preprosto izmislil.¹⁸⁰ Glede na to, da je Anina mati obiskala Krakov tudi po rojstvu vnukinje, je toliko bolj verjetno, da je prišla na kronanje svoje hčere, kar je dodatno podkrepilo piastovsko poreklo nove kraljice. Ana Poljska naj bi se z veseljem vrnila v domače kraljestvo in se po najmanj devetih letih ponovno srečala s svojo edinko, ki ji je uspelo sestiti na prestol, ki njeni materi ni bil usojen. Po končanih slovesnostih je kralj Jagielo svojo taščo počastil s številnimi darili, na kar se je vrnila nazaj k možu v Teck.¹⁸¹

Kralj se je v Krakovu zadržal do 15. marca 1403¹⁸² in kraljica mu je v tem času najverjetneje delala družbo v prestolnici. Ni znano, ali se mu je med aprilom in junijem pridružila na potovanju po Velikopoljskem, kar bi bilo njeno prvo potovanje po kronanju.¹⁸³

Ana bi lahko bila prisotna na poljsko-litovskem srečanju med 19. in 21. junijem 1403 v Lublinu, kjer se je knez Vytautas odpovedal podpisu premirja z nemškimi viteškimi redom brez dovoljenja kralja Jagiela. Njegova obveza je temeljila na grožnji oboroženega poljsko-ogrskega spopada. Na enem izmed seznamov prič, izstavljenem 20. junija 1403, najdemo med drugimi tudi Gniewosza iz Dalewic, pogostega spremljevalca kraljevih potovanj, ki ni naslovljen kot krakovski podkomornik, ampak kot kraljičin dvorni upravitelj, kar bi lahko kazalo na Anino prisotnost.¹⁸⁴ Na enako trhljih temeljih bi lahko sklepali, da je Ana oktobra in na začetku novembra svojega soproga spremljala v Rdeči Ruteniji in Bieczu, saj je bil v kraljevem spremstvu krakovski podkomornik in trembowelski starosta, ki je 6. novembra 1403 soprodo podpisal kraljevi dokument, na katerem je bil med drugim

¹⁷⁸ »*Confluxerat autem in eam diem pontificum, principum, comitum et baronum a rege Wladislao specialibus nunciis rogatorum multitudo; in quorum amplioem honorem, diebus aliquot a militibus dimicacionis lubus habitus est et atlete a Wladislao rege premiati.*« Długosz, *Annales: Liber X*, str. 247.

¹⁷⁹ »*Advenera etiam in coronacionem hanc genitrix regine coronate Anna filia regis Kazimiri, ... a Wladislao Polonie rege invitata ...*« Długosz, *Annales: Liber X*, str. 247.

¹⁸⁰ V krakovski računski knjigi najdemo leta 1402 izplačilo kraljevskega glasnika Kozika, ki se je vrnil iz Celja, kasneje pa je bila ponovno izplačana precej visoka vsota istemu glasniku, ki je v Celje odnesel pismi kralja in kraljice. Možno je, da je spotoma odnesel tudi vabilo Anini materi v Teck. NKMK, str. 268; Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 100.

¹⁸¹ »... *immenso perfusa expletaque gaudio, quod illi et patrium invisere regnum et prolem suam in throno regio levatam spectare contigerat, pluribus a Wladislao rege honorata muneribus ad virum rediit.*« Długosz, *Annales: Liber X*, str. 247.

¹⁸² Gašiorowski, *Itinerarium*, str. 44.

¹⁸³ Gašiorowski, *Itinerarium*, str. 44; Rutkowska, *Itineraria*, str. 65.

¹⁸⁴ Gašiorowski, *Itinerarium*, str. 44; Rutkowska, »*Itineraria*«, str. 65; Duczmal, *Jogailaičiai*, str. 362.

naslovljen kot kraljičin dvorni upravitelj.¹⁸⁵ Kraljevi par se je zagotovo zopet srečal jeseni, ko je med 10. in 12. novembrom v Nowem Korczynu sprejel kneze stranskih vej Piastov in nekaj drugih poljskih velikašev.¹⁸⁶

Kraljica Ana se je skupaj s kraljem vrnila v Nowy Korczyn že februarja 1404, ko so potekala pogajanja s češkimi odposlanci, kot predhodnica srečanja Jagiela s češkim kraljem Vencljem avgusta istega leta. Na srečanju naj bi se pogovarjali o vojaškem sodelovanju Poljske in Češke v boju proti Sigismundu Luksemburškemu; Vaclav naj bi Jagielu v zameno za zavezništvo ponudil Šlezijo. Na koncu je Poljska predlog odklonila, saj se ni hotela vmešati v vojno z Ogrsko, hkrati pa je tudi češki kraljevski svet nasprotoval tej odločitvi.¹⁸⁷ Istega leta je bila Ana prisotna ob kralju še maja v kraju Oborniki,¹⁸⁸ julija v Nowem Korczynu, kjer je kraljevi par nekaj dni gostil obiskovalce iz Moskve,¹⁸⁹ in oktobra v Lvovu.¹⁹⁰ Čas med potovanji je po vsej verjetnosti preživela v Krakovu.

V letu 1405 se ob kraljevem paru večkrat omenja »Miclasoni Vngaro«. V marcu so skupaj preživeli tri dni v Nowem Korczynu, novembra pa so se znova srečali v Przemikówu in Nowem Korczynu.¹⁹¹ Pod zgornjim imenom se skriva ogrski palatin Nikolaj Garai in njegovo prisotnost lahko povežemo s pogajanjem med Jagielom in Sigismundom Luksemburškim. Slednji je 4. oktobra 1405 celjskemu grofu Hermanu, palatinu Nikolaju Garaiju in še petim drugim visokim državnim dostojanstvenikom izdal pooblastilo, katerega cilj je bila sklenitev sporazuma s poljskim kraljem in preprečitev češko-poljskega zavezništva.¹⁹² Vsebina sporazuma ni znana in niti ni nujno, da je do njega dejansko prišlo, a zagotovo so potekala vsaj pogajanja. Na to nakazuje, da je omenjena prisotnost Nikolaja Garaija ob kraljevem paru in pismo neznane vsebine, ki ga je Jagielo v letu 1405 poslal Hermanu II. Celjskemu.¹⁹³

V literaturi se pojavljajo navedbe, da je jeseni 1405 na Poljsko kot Sigismundov odposlanec poleg Garaija prišel tudi Herman II. Celjski in hkrati obiskal svojo varovanko *Andlein*, preko katere naj bi celo poskušal vplivati na Jagiela.¹⁹⁴ Hermanova prisotnost je sicer možna, a je ni mogoče dokazati z nobenim od meni poznanih virov. Hkrati se zdi malo verjetna zaradi določila, ki ga vsebuje Sigismundovo pooblastilo z začetka oktobra – izid pogajanj je lahko sprejet tudi v primeru, da v njih sodeluje le palatin Nikolaj Garai.¹⁹⁵

Po zadnjem srečanju s Sigismundovim odposlancem se je Ana sama odpra-

¹⁸⁵ Gašiorowski, *Itinerarium*, str. 45; Rutkowska, »Itineraria«, str. 65–66.

¹⁸⁶ Rach, str. 286–288; Rutkowska, *Itineraria*, str. 66.

¹⁸⁷ Maurice, *The annals of Jan Długosz*, str. 364; Dąbrowski, *Rozbiór krytyczny*, str. 71–72; Rutkowska, *Itineraria*, str. 66.

¹⁸⁸ KPozn, nr. 1838, 1850.

¹⁸⁹ Rach, str. 292–293; Duczmal, *Jogailaičiai*, str. 362.

¹⁹⁰ Gašiorowski, *Itinerarium*, str. 45–46; Rutkowska, *Itineraria*, str. 66.

¹⁹¹ Nowy Korczyn, 7. do 9. marec 1405: Rach, 296–298; Przemików, 20. november, in Nowy Korczyn, 21. november 1405: Rach, str. 317–318; Rutkowska, *Itineraria*, str. 66.

¹⁹² Nowak, *Polityka północna*, str. 89.

¹⁹³ »Primo III flor. auri et II mrc. gr. Prag. cum literis Regis Koschikoni ad comitem Cilie.« NKMK, str. 277.

¹⁹⁴ Duczmal, *Jogailaičiai*, str. 362–263; Rudzki, *Polskie królowe*, str. 84.

¹⁹⁵ Nowak, *Polityka północna*, str. 89.

vila nazaj v prestolnico in tam verjetno preživela preostanek leta.¹⁹⁶ Za leto 1406 so podatki skopi, viri namigujejo, da je bila kraljica večino marca v Krakovu ob Jagielu, novembra pa ju skupaj najdemo v Lvovu.¹⁹⁷

Naslednje leto je Ana preživela bolj aktivno. Spomladi 1407 je nekaj časa skupaj z Jagielom in njegovo sestro Aleksandro, mazursko kneginjo, preživela v Złatoriji,¹⁹⁸ kjer so potekala pogajanja o spornih ozemljih med Poljsko in Prusijo ter trgovskih odnosih med podaniki nemškega viteškega reda in krakovskimi trgovci. V slednji zadevi je kraljica morda celo intervenirala, saj v korespondenci nemškega viteškega reda iz leta 1404 najdemo pismo, naslovljeno neposredno na Ano, ki vsebuje pritožbo pruskih trgovcev proti mestu Krakov.¹⁹⁹ Znanje nemškega jezika je kraljici v takšnih situacijah prav gotovo pomagalo – če je v njih sodelovala, je bilo to gotovo z vedenjem kralja in njegovih sodelavcev.²⁰⁰

Po omenjenem srečanju v Złatoriji se je Ana najverjetneje odpravila v Poznan, kjer je bila junija sklenjena poročna pogodba med meißenkim mejnim grofom Viljemom II. in hčerko mazovskega kneza Siemowita IV.²⁰¹ Za preostanek leta 1407 viri o Aninih potovanjih molčijo, a z Jagielom sta se zagotovo ponovno srečala v juliju, saj je bila takrat spočeta Jadviga, edina hči kraljevega para.

(Seznam virov in literature ter povzetek sledita v 2. delu razprave, ki bo objavljen v naslednji številki Zgodovinskega časopisa)

¹⁹⁶Rach, str. 317–319; Rutkowska, *Itineraria*, str. 67.

¹⁹⁷PomLw, str. 32, 39; Rutkowska, *Itineraria*, str. 67.

¹⁹⁸Czacharowski, *Rola króla Władysława*, str. 51–71, 69–70.

¹⁹⁹Regesta, nr. 788.

²⁰⁰Rutkowska, *Itineraria*, str. 86.

²⁰¹V virih kraljica ni neposredno omenjena, a v Poznaniu je bil prisoten njen komornik, zato lahko sklepamo, da se je slovesnosti udeležila tudi Ana. Rutkowska, *Itineraria*, str. 67.

Nataša Golob

Srednjeveški pergamentni fragmenti v knjižnih vezavah

GOLOB Nataša, ddr., zasl. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, SI – 1000 Ljubljana; Aškerčeva 2; natasa.golob@ff.uni-lj.si

Srednjeveški pergamentni fragmenti v knjižnih vezavah

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 70–104, cit. 83

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Pergamentni preostanki rokopisov so zlasti po uveljavitvi tiska naglo postali material, ki so ga s pridom uporabljali knjigovezi, vedoč, da gre za trpežen material, ki je bil poceni, lahek in v knjigoveškem postopku nezahteven. Članek predstavlja nekaj skupin fragmentov, ki v svoji okrnjenosti kažejo poleg svojih osnovnih danosti (čas in kraj nastanka, vsebina ipd.) tudi dokumentarni pomen: obravnavane skupine vezav zrcalijo nekatera sociološka okolja in jih je možno povezati z izpričanimi ljubljanskimi knjigovezi in slovenskimi lokalitetami, nekaj pozornosti je namenjene tudi razlagi knjigoveških postopkov.

Ključne besede: srednjeveški rokopisi, listine, fragmenti, knjigoveške strukture, mehke vezave

GOLOB Nataša, PhD, Professor Emerita, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Art History, SI – 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; natasa.golob@ff.uni-lj.si

Mediaeval Parchment Fragments in Bookbindings

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 70–104, 83 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.)

Remnants of parchment manuscripts were swiftly turned into material put in good use by bookbinders, particularly so after the spread of printing, knowing that the material at hand was cheap, lightweight and undemanding in terms of the bookbinding process. The article presents several groups of fragments, which in their incompleteness along with their most basic features (time and place of production, table of contents, etc.) showcase also their documentary importance; groups of bindings in question mirror several sociological environments and can be associated with bookbinders attested in Ljubljana and other Slovene locations; additionally, attention has been paid to the bookbinding process itself.

Key words: mediaeval manuscripts, documents, fragments, bookbinding structures, limp binding

Izhodišče

Za zdaj še ni pripravljen sistematičen popis srednjeveških rokopisnih fragmentov, ki so najpogosteje ostali sestavni deli knjižnih vezav in jih je najti v knjižnicah in arhivih v Sloveniji. So le občasne omembe in nekaj člankov,¹ na fragmente pa sem naletela – tako kot mnogi kolegi – med raziskovanjem kakšnega drugega problema. Vsaka naloga ima svoje cilje; fragmenti so se pokazali kot pogosta knjižna sestavina v procesu popisovanja rokopisov, prvotiskov, slikarskega okrasa, izbrane samostanske knjižnice ali priprav na tematsko razstavo,² tako da so bili fragmenti dodatek, ki ga pri zastavljenem delu nisem postavljala v ospredje. Velikokrat so bili presenečenje in razlog za razglabljanje o tem, kakšen je bil prvotni kodeks, saj si je iz največkrat skopih informacij, ki jih kaže neki rokopisni folij v vezavi, težko ustvariti trdno mnenje o nekdanji celoti. V raziskovalni praksi se velikokrat izkaže, da fragmenti obtičijo na nikogaršnjem teritoriju, saj niso več sestavina rokopisne celote, vendar so vedno objekti, ki zahtevajo poglobljeno pozornost. V takih trenutkih sem v procesu priprav na načrtovani katalog fragmentov želela poleg kodikoloških lastnosti ugotoviti vsebino in avtorja besedila na fragmentu, ki se je kot knjigoveška makulatura³ znašel v strukturi neke knjige, zapisala sem si vsebino oz. naslov nosilca, zanimalo me je, ali je mogoče vzpostaviti razmerje

¹ Kolikor vem sta sistematični predstavitvi večjega sklopa fragmentov – bodisi še vedno kot sestavin vezav ali že snetih – samo članka, ki se nanašata na fragmente v arhivu župnijske cerkve sv. Jurija v Piranu in približno polovice evidentiranih fragmentov v vezavah knjig v Semeniški knjižnici v Ljubljani. Kratko razmišljanje o fragmentih v vezavah NUK sta zapisali Sonja Svoljšak in Urša Kocjan. Gl. Golob, Piran, župnijski arhiv, str. 136–146; Golob, Semeniška knjižnica, str. 133–160; Svoljšak-Kocjan, Zgodnje novoveško recikliranje, str. 6–7.

² Golob, *Manuscripta. Knjižno slikarstvo*; zaradi kakovosti sem na razstavo uvrstila fragment Ermenrichovega lekcionarja (str. 182–185), fragment češke biblije (str. 186–189) in fragment risbe iz – domnevno – skicirke (str. 190–193).

³ Termin »Makulaturforschung« – raziskovanje knjigoveških makulatur – je že leta 1908 uporabil Konrad Haebler v časopisu *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 25, 535–544. Navajam po posredni informaciji: Smith, Preface, str. XII. – Termin makulatura je izpeljan iz latinske besede *macula*, madež, in ima glede na stroko različne pomenske odenke. V medievistiki in posebej kodikoloških analizah je s to besedo mišljen del rokopisne ali tiskane knjige, ki je v nekem trenutku obveljala za nepotrebno, pogrešljivo in so jo izločili iz arhiva ali knjižnice. Vseeno pa so liste ali samo dele listov uporabili za različne okrepiteve (npr. orgelska skrinja v cerkvi v Vitanju je polepljena s številnimi pergamentnimi makulaturami), v knjigoveštvu pa so zlasti pergamentne liste uporabili za okrepiteve v veznikih, za polepljanje mehanskih poškodb, za prevleke platnic, en list ali zlepeke več listov so uporabili kot polnilo v platnicah.

med srednjeveškim skriptorijem, od koder izvira pergamentni fragment, in krajem tiskanja nosilca, ali je v nosilcih in na knjigoveški makulaturi najti ekslibrise in pripise,⁴ posledično pa tudi, ali vsi podatki karkoli povedo o prvem lastniku, o razlogih za pridobitev knjige in o značaju njegove knjižnice.

Napačno pa je, da sem malo pozornosti namenila strukturam vezav, ki so najpogosteje novoveške. Šele zaokroževanje knjižnih skupin s fragmenti kot sestavinami novoveških vezav, pri katerih sem lahko ugotovila enake ali podobne rokodelske odločitve, so mi pokazale, da se je mogoče približati kakšnemu knjigovezu, nekatere – vsaj ljubljanske – mojstre celo poznamo po imenih.⁵ Hkrati pa je treba vnaprej opomniti, da je vsak knjigovez obvladal različne knjigoveške tehnike, trde in mehke vezave, vezave v pergament, v platnice s polnilom ali brez jedra, s preklopi, s pregibi platnic, z okrogljenimi hrbtišči ali ravnimi, z zunanjimi – dolgimi ali verižičastimi – šivi na hrbtišču, s podloženimi, skritimi ali pretaknjnimi vezicami, z gostimi obšivi vezic ali obšivi »na ribjo kost«, z avtentičnimi kapitali, ki imajo svojo strukturno funkcijo učvrstitve knjižnih leg oz. pol, ali pa z lepimi kapitali iz pisanih niti, ki so našiti ali prilepljeni in so zgolj zunanji okras, s pozlačenimi ali obrizganimi, poslikanimi ali cizeliranimi obrezami, vsakovrstnimi načini zapiranja itd. Torej: v nadaljevanju sta opisani dve skupini vezav in pri obeh sem kot predlog napisala imeni ljubljanskih knjigovezov. A ne smemo se slepiti, da predlagani atribuciji tudi zaokrožujeta rokodelsko znanje imenovanih ljubljanskih mojstrov: daleč od tega, da bi v tem videli že značilnosti delovne prakse, nikaar njihovih opusov. Obravnavane vezave jemljem kot materialni dokaz nekega tipa knjigoveške prakse v tem ali onem desetletju. V resnici so naslednji primeri zlasti opozorilo, da se nam prek vezav odpira samo ozek pramen pogledov: vezave so lahko razlog za razmislek o sodelovanju teh mojstrov v gospodarskem, finančnem in kulturnem življenju mest. A to bi bila povsem drugam usmerjena raziskava.

Mislim, da o približno takem sestavu informacij, kot sem ga navedla v zgornjem odstavku, razmišlja večina popisovalcev fragmentov. Čim pa se poglobimo v sistematično evidentiranje, se vsak sklop informacij (kodikološke in strukturne danosti, vsebine, lastniki, zgodovinski okvir itd.) razveja v mnogo podrobnejših alinej, ki so za splošno informacijo v slogu »kje je kaj in zakaj« videti odveč, za raziskavo, osredinjeno na knjigoveške makulature, pa ne. Ker za slovenske razmere ne morem navesti ustrezno detajlirane študije, naj opozorim na razpravo Nicholasa Pickwoada. Nastala je kot analiza vezav, kakršne so se ohranile v knjižni zbirki Ramey (sedaj v Pierpont Morgan Library); v tej razpravi je navedel, da je popis vsake obravnavane trde vezave vseboval 222 alinej, vsake mehke vezave pa 135.⁶ Tega ogromnega seznama upoštevanih podatkov in sistema popisanih prvin v navedeni študiji ni objavil in nedvomno bi bilo imenitno vedeti, katere detajle je zajel in iz njih presejal ovrednotenje knjigoveških prvin. O alinejah v Pickwoadovi dokumentaciji si lahko ustvarimo le posredni vtis; besedilo je tako rekoč résumé večmesečnega dela vrhunskega raziskovalca, poznavalca in strokovnjaka, ki se

⁴ Prim. lastniški zaznamek na fragmentu Teodozijevega zakonika, slika 8.

⁵ Dular, *Živeti od knjig*, str. 84–86.

⁶ Pickwoad, *The Interpretation*, str. 210.

vse življenje ukvarja zlasti s knjigoveškimi dilemami. Njegova študija temelji na sklopu 359 pretežno renesančnih knjižnih vezav in je specifična v svoji zgodovinski rasti, francoskem okolju in vsebinskih danostih. Pickwoadove informacije so merodajne kot zrcalo poglobljenega raziskovanja, ki je osredotočeno na dano zbirko, na primer plemiške knjižnice družine Ramey. Lahko jih vzamem kot napotilo, na kaj je treba biti pozoren, vendar z jasno zavestjo, da je gradivo iz sleherne zbirke, zasebne/institucionalne knjižnice ali arhiva nujno podvrženo svojim posebnostim.

V Sloveniji ni niti ene zbirke knjig, kjer bi lahko pričakovali enotno pravilo glede uporabe makulatur v vezavah, kar pomeni, da ni nikjer ugotovljeno, da so vse vezave delo lokalnega knjigoveza in da gre za naročilo, ki je bilo uresničeno v krajšem obdobju, vsekakor ne daljšem od treh desetletij. Zagonetnost fragmenta v vezavi, ki se je ohranila in nam tako tudi nosilec fragmenta posreduje nekatere zgodovinske podatke, je ena plat v popisovanju preostankov srednjeveških rokopisov, najslabši pa so občutki, ko imam pred seboj fragment, ki je snet z neke knjižne celote, nikjer pa ni niti besede o tem, v kateri knjigi je tvoril strukturni del knjigoveške celote in kakšna je zgodovina fragmenta do trenutka, ko ga zagledam sterilno ločenega v (brezkislinski?) mapi.

Vsak fragment je vreden pozornosti in lahko dopolni nekatera starejša mnenja, ugibanja ali zmote. Nazoren primer take »zgovornosti« je fragment, kjer je zgolj risba moškega, gospoda s knjigo. Pergamentni kos je v Gradualu kartuzijanske liturgije (NUK, Ms 22) služil kot okrepitev hrbitišča: nalepljen je bil čez povezane lege, poprek čez figuro tečejo temne lise, ki so odtis konopljenih vezic, okoli katerih je knjigovez šival lege.⁷ Rokopis iz pozne romanike (z dodatki v gotiki) je bil (pre) vezan v lesene platnice s prevleko iz karminasto rdečega usnja (ki je obledelo v rožnato), kar je že po videzu značilno za vezave v notranjeavstrijskih krajih v 15. stoletju. Kosovo stališče,⁸ da gre za sodobne ali ne dosti poznejše platnice, kot je romanski knjižni blok, je mogoče dokumentirano popraviti prav s pomočjo tega fragmenta. Risba, odstrižek lista iz kakšne skicirke, že zaradi slogovnih kriterijev ne more biti datirana pred 1460/1465,⁹ to pa opozarja, da je treba vezavo tega pomembnega Graduala v resnici šteti za izdelek iztekajočega se 15. stoletja.¹⁰ Fragment je eden od elementov za datacijo vezave, drugi so strukturni podatki in estetske preference knjigoveza-naročnika-lastnika tega rokopisa ob koncu 15. stoletja.

V tem trenutku ni zame nobena slovenska knjižnica in noben arhiv zaključena in s popisom dokončana celota in mislim, da nikoli ne bo mogoče reči, da je delo popolnoma opravljeno. Obiskala sem jih kar precej, a tudi v pregledanih zbirkah lahko vedno znova pričakujemo, da se bo pojavil še kakšen fragment, celo v sorazmerno obvladljivih knjižnicah. A do knjig in gradiva imajo praviloma neposredni dostop samo zaposleni, čeprav sem hvaležna bibliotekarjem in vodstvom ustanov za doživeto

⁷ Golob, *Manuscripta. Knjižno slikarstvo*, str. 190–193.

⁸ Kos, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, str. 118.

⁹ Gl. *Cantica canticorum*, ok. 1460, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Pal. Lat. 143, prim. v.a.: *Biblioteca Palatina*, sl. E 16.7; oz. Weber, *Zeichen der Zeit*, s.v. *Cantica canticorum*, ok. 1465; Zürich, Zentralbibliothek, RP 102, str. 32–33.

¹⁰ Golob, *S črnolom in zlatom* (v tisku).

sodelovanje, prijateljsko odpiranje knjig, razumevanje raziskovalne nenasitnosti. Vendar sem se pri delu različno počutila, če sem iskala fragmente in jih katalogizirala v ne preveliki veliki (oz. majhni) knjižnici, ali pa sem delala v fondu, kjer je bilo treba v iskanju srednjeveških fragmentov pozorno pregledati nekaj tisoč knjižnih enot. – Zato se je moje razmišljanje marsikdaj ujelo z razpoloženjem, ki ga je Umberto Eco ubesedil v samogovoru Adsona iz Melka in je zapisan v romanu *Ime rože*: to je premikanje po brezkrainosti, tavanje z mnogimi vprašanji pred skorajda nemogočo nalogo, zaobjeti in doumeti celoto. Dilema se je vedno znova vračala k vprašanju, ali je mogoče sestaviti fragmente v logično zaporedje davno minulega dogajanja, v potek, ki je spremljal nastajanje različnih knjižnih enot v dveh časovnih plasteh, najprej ob nastanku srednjeveškega rokopisa in nato ob izdelavi novoveške vezave. Potrdilo se je pričakovanje, da popolnih odgovorov ni, so pa – kot sem pokazala na izbranem primeru fragmenta z risbo – kot deli knjigoveških struktur pripomogli k nekaterim razjasnitvam o zgodovinah knjig. V tem članku se osredotočam na tiste, ki so predvsem v ljubljanskih knjižnicah in arhivih, srečanja s fragmenti pa so mi zastavila tudi vprašanja o opusu nekaterih mojstrov oz. o slogu te ali one delavnice, ter kaj na drugi strani razberemo iz vezav, ki so nesporno izdelki iz krajev zunaj današnje Slovenije.

Tako kot je sleherni rokopis eden med mnogimi podobnimi in je hkrati enkratni, je isto treba reči za fragment, ki je v svoji fizični pomanjkljivosti vrhu vsega omejen skupek informacij. V nadaljevanju se ustavljam ob petih sklopih fragmentov, kjer je bil moj cilj, da pokažem njihove strukturne in vizualne lastnosti znotraj knjigoveške skupine. Zapis je najprej osredotočen na pergamentne prevleke, v katere je dal ljubljanski operoz Jurij Andrej Gladič obleči zvezke z zapisi predavanj na Dunaju (slika 1); zatem sem predstavila nekatere značilnosti vezav, ki jih je ljubljanski knjigovez opravil za kneza Wolfganga Engelberta Auersperga, prevleke pa so bifoliji iz rokopisnega misala s slikarskimi inicialami Stuchsovega mojstra (slika 2); tretji odlomek govori o »drugem« življenju rokopisov iz cistercijanskega samostana Stična in o tem, da so fragmenti pripomogli k identifikaciji dveh doslej neznanih rokopisov iz časa okoli 1180 (slika 3). Nekaj odstavkov je namenjenih predromanskim, posebej karolinškim fragmentom, ki so se ohranili kot makulature v tiskanih knjigah in so izdelki knjigovezov iz krajev onstran sedanjih slovenskih meja, a so z nami zgodovinsko in kulturno povezani (slika 5, 6). Ob zaključku se ustavljam ob prgišču mehkih vezav, ki imajo pergamentne folije za platnice, pri čemer so knjižni bloki povezani z »dolгими šivi« ali »veržicami« na zunanjščini hrbitišča (slika 7, 8, 9, 10).

Zvezki predavanj z dunajskega Jezuitskega kolegija

Neposredno ob stolnici sv. Nikolaja v Ljubljani stoji Semeniška knjižnica, ki je ni treba posebej predstavljati. Najstarejši del fonda zrcali interese učenih in darežljivih mož več generacij; na prvih straneh zbranih knjig je najti mnogo vpisov in podpisov lastnikov¹¹ in pozneje so se pridružile še novice s formulacijo

¹¹ Ellwein, *Die private Bibliothek*, str. 46–54.

Catalogo Bibliothecae Publicae Episcopalis Labacensis inscriptus. Pogled na police v pritličju je impresiven, ponekod stojijo knjige v dveh vrstah, večje, z rdečo signaturo so zadaj, spredaj pa knjige v majhnih formatih, kvartu ali oktavu s črno signaturo. Publikacije velikega formata so pretežno vezane v lesene platnice, usnje pa je praviloma okrašeno z okrasnimi pečatniki v baročnem slogu. Ker so me zanimala knjige, katerih knjigoveški sestavni deli so pergamentni fragmenti, sem bila hvaležna za dostop do skupine 18 študijskih knjig, ki so bile v zasebni lasti operoza Jurija Andreja Gladiča (1659–1725) in kažejo zaokroženo knjigoveško delo. V tem pogledu namreč izstopajo: v Semeniški knjižnici je v vezavah najti rokopisne fragmente iz povsem različnih rokopisov, pisanih v latinščini, nemščini in slovensko-hrvaškem narečju v glagolici. To se ujema z drugimi izkušnjami glede knjig in knjižnic na Kranjskem: le izjemoma je najti med makulaturami več folijev iz enega samega rokopisa.¹²

Gladičevi rokopisni zvezki (Ms 113 – Ms 130) imajo kartonaste platnice in so oviti v bifolije, pripadajočih trem različnim glasbenim rokopisom iz 14. stoletja.¹³ Predavanja, ki jih je poslušal na dunajskem Jezuitskem kolegiju v letih od 1678 do 1684 (letnice študijskih ciklov so namreč napisane na nekaterih notranjih straneh sprednjih platnic), so v zvezkih Ms 115 – Ms 130. Urejanje zapiskov je najbrž postoril kar sproti, ko je bil še živ spomin na profesorjevo govorno besedo, beležke je prenesel v odlično oblikovane latinske sestavke (s pogosto kaligrafiranimi naslovi), saj je vsebine potreboval za opravljanje izpitov. Da gre za čistopise, nastale v sklenjenem zaporedju let, se vidi tudi po pisavi, ki se je zlagoma nekoliko spreminjala, enako je – glede na predmete in rokopisne lege – tinta različnih odtenkov. Rokopisna zvezka Ms 113 in 114 pa sta bila v lasti Janeza Jerneja Gladiča, ki se je podpisal v polju pod vsakokratno naslovno kartušo, le da je vezava sočasna s preostalimi zvezki.¹⁴

Razlage iz geografije, matematike z geometrijo in astronomijo so po potrebi opremljene z natančnimi perorisbami in tabelami,¹⁵ nekajkrat so na koncu besedil narisane fantazije na temo baročnih volut, poskusil se je tudi s kompozicijo celostranske naslovne kartuše:¹⁶ Gladič je bil iz slikarske družine, podedovano risarsko lahko roko in domiselnost pa je s pridom uporabil. Besedila iz teologije,

¹² A. Vizkelety navaja kumulativno vsoto fragmentov, ki jih obravnava v članku. Tako je pri skupini 409 fragmentov ugotovil, da jih od tega 382 izvira iz različnih rokopisov, to je 93,4 %, le za 6,6 % fragmentov pa je mogoče trditi, da so bili del istega rokopisa. Vizkelety, Regionale Rezeptionsgeschichte, str. 71–75.

¹³ Fragmenti tipa A (Ms 113, 114 in 121): verjetne dimenzije glasbenega rokopisa so (vsaj) 366 x 220 mm; fragmenti tipa B (Ms 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129 in 130): vsaj 393 x 260 mm; fragment tipa C (Ms 123): vsaj 377 x (več kot) 236 mm.

¹⁴ Platnice Ms 121 so prevlečene s fragmentom istega rokopisa kot Ms 113 in 114; na prvi strani Ms 121 pa se je Jurij Andrej Gladič podpisal kot študent dunajskega Jezuitskega kolegija pri sv. Barbari in v kronogramu je zapisana letnica 1680.

¹⁵ Ms 120, ki vsebuje predavanja Aristotelove naravne filozofije (*Physica sublunaris*), ima poleg vključenih perorisb veliko prilepljenih in preganjenih listov, kjer je nazorno narisal mrk, gibanje nebesnih teles ipd.

¹⁶ Predlist v Ms 116 s predavanji logike ima na zgornjem in spodnjem robu narisane večkrat previt trak, osenčen s pikljanjem v oranžni barvi.

Slika 1: Ljubljana, Semeniška knjižnica, Ms 118: vezava Gladičevega zvezka s pergamentno prevleko, sestavljeno iz dveh fragmentov, pripadajočih istemu glasbenemu rokopisu.

Ljubljana, The Seminary Library, Ms 118: binding of Glavič's booklet with parchment jacket made of two fragments of once a single musical manuscript.

kanonskega prava itd. so se vinjetam in drugemu okrasju zvečine odrekla in so le vmesni naslovi, kjer se je preskušal v različnih velikostih črk (in zvečine variantah klasične kapitale). Čeprav ti rokopisi niso popoln nabor univerzitetnih predavanj, vseeno dokumentirajo lep del študija na Dunaju, zanimiva dodatna informacija so zapisana imena profesorjev in tistih starejših kolegov, od katerih si je tudi prepisal zaželena predavanja, ki pa so minila že več let pred njegovim prihodom na Dunaj.¹⁷

Vsi zvezki so bili zvezani približno istočasno, vendar nekaj let po vrnitvi z Dunaja, ker je tod in drugod zabeležil, da je bil »poslušalec filozofije«, da je bil »pozneje ljubljanski kanonik« oz. »ljubljski kanonik in dekan«, kar nakazuje, da so bili zvezki zvezani okoli leta 1700 (slika 1). Te zgodovinske notice, ki so po značaju indirektni ekslibrisi, so na notranjih straneh platnic,¹⁸ in že s tem, ko je ohranil zapise iz mladih dni, je videti, da jih je štel za pomembno dokazilo iz študijskih let na Dunaju, ostali so vir znanja in simbol njegove intelektualne odličnosti, nemara zrcalijo tudi njegovo sentimentalno navezanost na minule dni. Ker je takrat približno eno stoletje, od 5. maja 1597 dalje, v Ljubljani deloval Je-

¹⁷ Ms 113: Predavanja Jurija Turkoviča o *De incarnatione verbi* sv. Tomaža Akvinskega iz leta 1544 (pod pogojem, da je letnica pravilno zapisana).

¹⁸ Ms 119: *Conscripta Viennae per me Georgium Andream Gladich Philosophiae Studio-sum A.º 1679*; Ms 122: *Calamo exceptu a Georgio Andrea Gladich postea canonicus Labac. In vienen. Vniversitate. A. 1681*; Ms 130: *Tractatum hunc dictavit R. D. Rochus Ampach S.J. Viennae. Calamo exceptit Georgius Andreas Gladich t. t. Theol. Auditor*; podobno Ms 124, 125, 126, 127, 129.

zuitski kolegij,¹⁹ smemo domnevati, da so bili dunajski zapisi zelo uporabni, vsaj kot primerjava med dunajskim in ljubljanskim študijskim programom, če ne tudi opora za predavatelje na ljubljanskem kolegiju.

Videz vezav je kar skromen, nič ne kaže na reprezentativnost, le na skrb, da se besedila ne bi porazgubila in da so zavarovana pred poškodbami in izgubo. Vsaj za nekatere je mogoče reči, da jih je že Gladič sestavil v takšne celote, kot jih je dobil knjigovez: ponekod je pole označil z zaporedjem črk,²⁰ drugod so znotraj predmetne vsebine ostale prazne strani, ker manjkajočih predavanj ni nikoli nadomestil. Precejšnja nerodnost, ki pri nevezanih snopičih ni prišla do izraza, je varčnost s papirjem: vseskozi tečejo besedila od skrajnega notranjega roba papirja, zunanji rob pa je določil s pregibom in prostor očitno namenil glosam, številčenju poglavij in drugim pripisom. Potem ko so bili snopiči zvezani, so besede tik ob vezniku postale tako rekoč neberljive.

Za vse vezave je poskrbel en sam knjigovez, med njimi namreč ni razlike. Nekateri pergamentni foliji, ki so prelepljeni čez platnice,²¹ so bili že poprej obrezani na spodnji ali zgornji margini, kar pove, da je bil eden od razdrtih rokopisov nekajkrat »skrajšan« za več centimetrov in je torej že poprej utrpel precejšnje poškodbe. V takih primerih je dodal toliko širok trak (iz istega rokopisa), da je pokril karton; hkrati je varčno pazil, da ni vzel (pre)velikega pergamentnega folija, zato je zavih včasih segel čez rob platnice le za slab centimeter. Če ga ni prekril dovolj velik spojni list, se je ozek zavih odlepil in štrli navzven. Zdi se, da je imel pri roki folije že razkosanih srednjeveških rokopisov in je čez karton brez pomišljanja ovil tistega, ki je bil na vrhu kupa in se ni oziral na enoten videz zvezkov. Prav tako ga ni skrbela estetska plat: nekajkrat preseva skozi folij iniciala na drugi strani, ki se zdi dovolj soliden dosežek, a ji knjigovez ni posvetil pozornosti in je pokazal na zunanjšini. Iniciale so bodisi kadelne ali fleuronirane in niso izjemni dosežki, a listni in karikaturni dodatki v kadelah ali šopi dvobarvnih nitastih izrastkov ob lombardah so ravno toliko košati, da so dali pečat zunanosti zvezkov in so lahko bili v vizualno pomoč pri iskanju zaželenih vsebin.

Vse kaže, da papirni snopiči niso bili pred tem niti zasilno zvezani: v veznikih ni videti starejših vbodov, tudi mesta, skozi katera teče vrstica, so vselej videti z iglo »pravkar prebodena«, zarez knjigoveškega noža pa ni bilo zaznati. Vsi zvezki so šivani na tri vezice, ki so konopljene ali lanene vrvice. Hrbet je v celoti pokrit, ni poškodovan in ne vidimo, s kakšnim šivom so lege zvezane, vrvice vezic segajo približno 30 mm daleč na kartonasto podlago. Ponekod je na karton nalepil prvi oz. zadnji list študijskih snopičev in, kadar so bili prvi snopiči manjših dimenzij,²² tudi spojni listi niso mogli prekriti notranjosti kartonaste platnice v celoti. Vendar je kot okrasno naslovnico v štiri zvezke uvezal grafične liste, ki so bili oblikovani

¹⁹ Razpuščen je bil leta 1774 po uničujočem požaru. Več: Rajšp (ur.), *Jezuitski kolegij v Ljubljani*.

²⁰ To sta enoti Ms 126 in 128.

²¹ Dimenzije zvezkov so približno enake, 200/215 x 150/165 mm, hrbitišča pa merijo od 20 do izjemoma 40 mm.

²² Najbolj izrazito se vidi pri rkp. 118, 120, 128.

s sredinsko kartušo, namenjeno vpisu naslova;²³ vse jih lahko sprejmemo kot dokazilo o založenosti tega knjigoveza, ki je bil sposoben ustreči tudi zahtevnejšemu naročniku. – Šivanje je močno zategnjeno in tako se večina knjig slabo odpira, in tudi zato prve besede v vrstici marsikdaj ni mogoče zlahka prebrati. Videz hrbitšč je prav zaradi neenakih dimenzij uporabljenega pisalnega papirja različen: kadar so bile razlike v dimenzijah posameznih leg precejšnje, jih seveda ni obrezal,²⁴ ker bi poškodoval zapis, pri strojno obrezanih zvežčičih je včasih poškodoval risbe na zunanem robu,²⁵ pri takih vezavah pa je mogoče ugotoviti blago okroglitev hrbita; dva zvezka imata tudi rumenkasto-moder obrizg.²⁶

Fragmenti niso ne paleografsko ne muzikološko posebej zgovorni, vsi trije glasbeni rokopisi so sicer korektni prepisi, vendar nikjer ni prišlo do izraza rokopisno ali risarsko-slikarsko mojstrstvo, izurjena roka. Slej ko prej so rokopisi imeli mesto v vsakdanjem bogoslužju kakšne župnijske cerkve ali samostana; znanih je še prgišče fragmentov iz teh rokopisov, a nekajkrat so samo pergamentni listi brez nosilcev in tudi sledovi knjigoveškega dela so nezanesljivi. Vsi trije glasbeni rokopisi se ujemajo s tako imenovanim slogom avstrijskih pisnih šol, ki je enako značilen za skriptorije kot samostojne (mestne) prepisovalce in floratorje ob koncu 14. stoletja v naših krajih. Te fragmente oz. odpisu namenjene rokopise bi knjigovez lahko pridobil v sami Ljubljani ali bližnji okolici.

Vezava teh 18 zvezkov prav gotovo ni zahtevala kopice denarja,²⁷ je pa služila svojemu namenu; vezave preostalih Gladičevih knjig v Semeniški knjižnici so po videzu bistveno drugačne. Razlogov za pergamentne prevleke je lahko dosti, ne gre le za finančne ozire, znano je, da so trpežne, pa tudi vezava s kartonastimi platnicami je bila lažja in rokodelsko manj zahtevna kot vezava z lesenimi deščicami, ki so vrhu vsega težke.

Glede na čas okoli leta 1700, ko so bili Gladičevi zapisi zvezani, se zdi, da je to delo opravil Joannes Helm (ali Helmb),²⁸ ki je imel delavnico nedaleč od ljubljanske stolnice, na Starem trgu, torej na široki ulici, kjer je takrat in v naslednjih desetletjih imelo svoje delavnice več knjigovezov in knjigotržcev. Njegovo poslovanje v času med okoli 1680 do okoli 1710 je zabeleženo v mestnih spisih, torej v letih, ko so bili zapiski dunajskih predavanj zvezani, in tako izvemo, da je Helm prodajal tudi papir, pivnike, vosek, peresa in črnilo, drobne tiske,²⁹ in taka navedba bi se ujemala celo z lepimi bakroreznimi naslovnici, ki krasijo nekatere Gladičeve zvezke.

²³ Sorazmerno preprosti kartuši v Ms 113 in 114 sta odtisa iste matrice, v Ms 115 in 120 pa sta mojstrska bakroreza prepričala Gladiča, da ju je pustil nedotaknjena kot lepa grafična lista.

²⁴ »Kosmat« oz. neenakomeren in neobrezan rob imajo rkp. 117, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 128 in 129.

²⁵ Ms 119 vsebuje predavanja iz matematike in geometrije; Gladič je preganil liste približno na pol in zunanji del pustil za risbe, tabele, matematične vaje itd. Ker je zvezek obrezan, je šlo po zlu nekaj volutaste obrobe okoli Pitagorovih tablic ipd.

²⁶ To sta rkp. 115 in 120.

²⁷ Rosenfeld, *Bücherpreis*, str. 358–363; na str. 363 navaja, da bilo treba za pergamentno vezavo s kartonastimi platnicami (po letu 1585) pri knjigotržcu Hundtu plačati 22 kron oz. 9 grošev.

²⁸ Dular, *Ljubljanski knjigovezi*, str. 58–67.

²⁹ Dular, *Živeti od knjig*, str. 86.

Fragmenti na nekaterih vezavah Auerspergovih knjig

Od Gladiča nekoliko starejši knez Wolfgang Engelbert Auersperg (1641–1709) je imel v svojem dvorcu knjižnico, ki jo je katalogiziral Janez Ludvik pl. Schönleben v letih 1655–1656 in 1668. Prva letnica je skupaj z imenom kneza Auersperga pogosto napisana na naslovni strani,³⁰ v katalog pa je bilo leta 1668 vpisanih 3257 naslovov. Na fotografijah iz leta 1896 je videti samo del knjižnice, ki je bila študijska, s funkcionalnimi omarami, brez slehernega okrasa, knjižnica kot zbirka knjig, in ne paradni prostor.³¹ Na policah se vrstijo sistematično urejene knjige, pogled razloči, da je dosti knjig tradicionalno vezanih z izrazitimi vezicami na hrbtih, knjižni hrbti niso tesno skupaj in razdalje med knjižnimi bloki nakazujejo, da so bile platnice lesene, kakšne prevleke z rokopisnim fragmentom pa ni nikjer opaziti. S fotografij ni razvidno, za kateri del knjižnice gre ne po vsebinski ne po kronološki naravi, pri čemer vsaj za nekatere srednjeveške rokopise iz Auerspergove knjižnice vemo, da so imeli vezave tako v nemških kot italijanskih slogih.³²

Vendar makulturnih vezav tudi v Auerspergovi knežji knjižnici ni bilo malo in kot enega od primerov iz ljubljanske zbirke naj navedem skupino petih Aldrovandijevih zooloških knjig, ki so izšle v Bologni v letih od 1606 do 1640 (slika 2), le da so knjižnim blokom dali platnice v Ljubljani, in to hkrati.³³ Vse so zvezane po enakem principu: na zunanji strani pregiba med knjižnim blokom in tenkimi kartonastimi platnicami se vidijo ozke in dolge galunske vezice (štiri oz. šest), ki so nalepljene na notranjo stran platnic in prekrite s papirnim spojnim listom. Platnice (350 x 255 mm) varujejo ne dosti manjši knjižni blok, pergamentna prevleka sega po vertikali vsaj 8 mm čez rob in je preganjena oz. zapognjena. Vse knjige so zavarovane z bifolijem iz rokopisnega misala (prvotnih dimenzij 390 x 302 mm), pri čemer teče veznik pergamentnega fragmenta precej natančno po sredini hrbta in je na nepopisanem delu nekdanjih notranjih margin ostal prostor za ime avtorja in naslov vsebine.³⁴ Dimenzije kodeksa so tako rekoč idealno ustrezale svojemu namenu in za ovijanje Aldrovandijevih knjig ni bilo treba seči po škarje in zmanjšati bifolijev ne po širini, ne po višini: knjigovez je samo zavihnil nepopisane margine in na platnici je ostalo celo besedilo s posamezne strani, s tem pa tudi številka izvirne foliacije. Dodal je spojne liste in proste liste med knjižnim blokom in kartonasto platnico, zaradi velikosti knjig je v platnice vpeljal svilene trakove za zavezovanje.

Ta knjigovez je iz istega rokopisnega misala vzel folije tudi za prevleko platnic knjig drugih naročnikov. Med njimi je *Musarum pars prima* Baldassara Bonifaci-

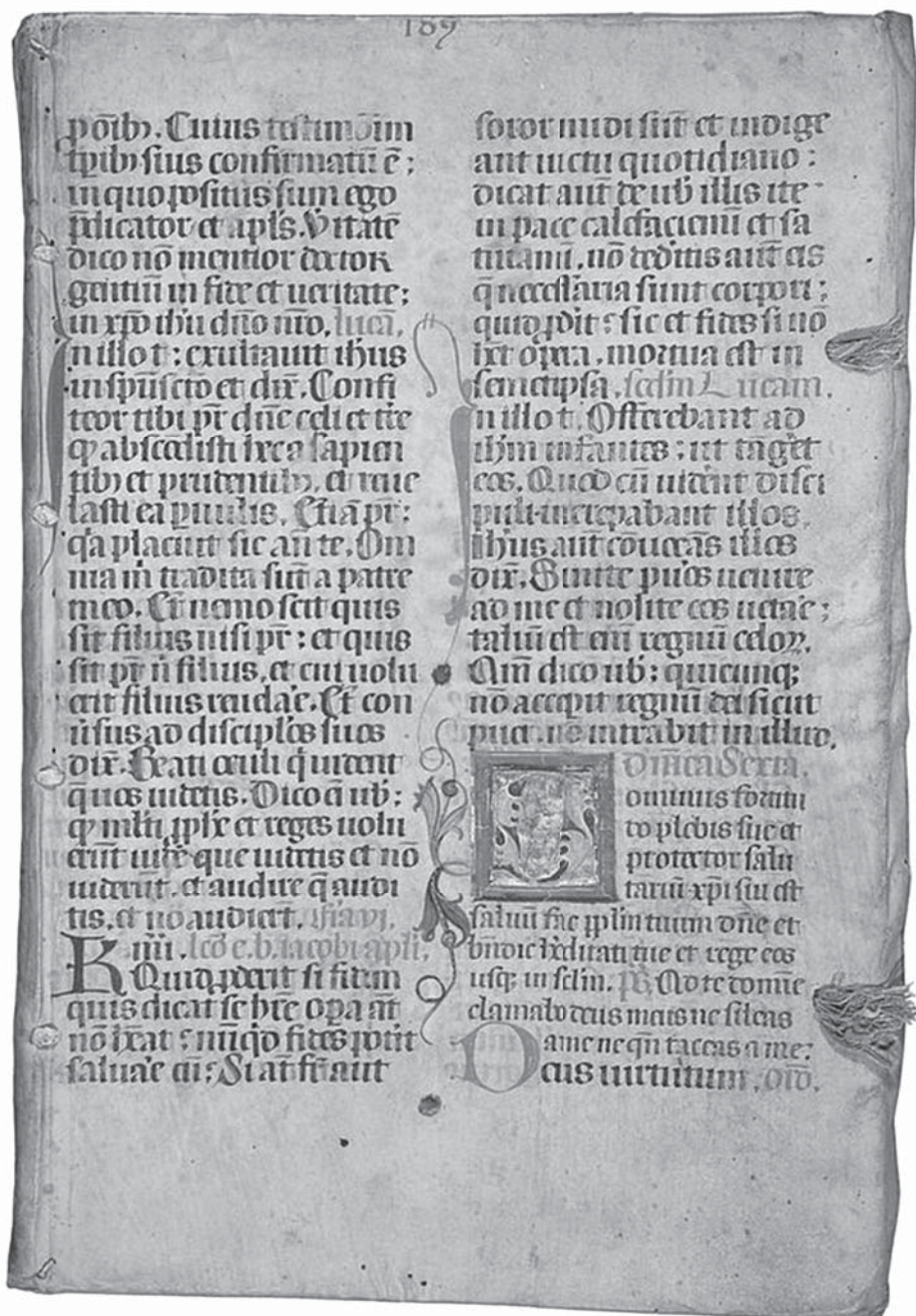
³⁰ Najpogosteje napisal: *Wolf. Engelb. S. R. I. Com. Ab Auersperg Sup. Cap. Carniol. / Cat. Inscriptus Anno 1655*. Reisp, O nekdanji knjižnici, str. 37–47; Fagin Davis, Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, str. 193–213; Žargi, Auerspergov knežji dvorec, str. 277–307, zlasti str. 285–292.

³¹ Žargi, Auerspergov knežji dvorec, sl. na str. 286.

³² Golob, Nekaj detajlov o vezavah, str. 53–58. O baročni prevezavi brevirja za škofa Žiga Lamberga, ki je prešel v knjižnico Wolfganga Engelberta Auersperga gl.: Golob, *Brevir*, str. 21–51, zlasti 30 in 46, sl. str. 31.

³³ Zdaj Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. 24780/1-5.

³⁴ Pickwood, The Use of Fragments, str. 5.

Slika 2: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. 24780-4: bifolij rokopisnega misala z inicialo Stuchsovega mojstra kot prevleka ene od knjig W. E. Auersperga.

Ljubljana, The National and University Library, shelf mark 24780-4: bifolium of the manuscript missal with the initial of Stuch's master as a covering of one of W. E. Auersperg's books.

ja, natisnjena v Benetkah leta 1645.³⁵ Tenke kartonaste platnice je povezal čez tri pretaknjene vezice, zgodovinsko pomemben je tudi ekslibris, napisan na spodnjem robu bakrorezne naslovnice s posebitvijo glasbe in Pegazom v ozadju. Ekslibris namreč imenuje priorja avguštinskega samostana Marijinega oznanjenja v Ljubljani Janeza Hočevarja. – Iz istega misala in z inicialo v enakem slogu je vzel fragment, v katerega je prek štirih pretakljenih vezic ovil kartonaste platnice še ene skoraj sočasne knjige, to je *Tractatus de exemptione regularium* Francisca Cespedesa, natisnjen v Benetkah leta 1647: in tudi tukaj je ekslibris priorja avguštinskega samostana v Ljubljani, sedaj je imenovan brat Angelin Vintimisi.³⁶

Ta, na bifolije in folije razdeljen misal, so po vsem sodeč prepisali in slikarsko okrasili v zadnjih letih 15. stoletja, velike modre in rdeče lombarde s plapolajočimi izrastki so značilne za južnonemški rokopisni slog, slikarske iniciiale pa še jasneje razkrivajo izvir misala – kot da se je knjigovez s pisanimi inicialami potrudil za čim bolj mikavne podobe platnic. Inicialne so postavljene pred zlato ozadje, obdano z okvirjem, v telesih inicial so listna polnila v izrazito svetlo-temnem kontrastu in spominjajo na slog Kobergerjevih iluminatorjev; iz okvirja vedno zrasteta dve kratki olistani vejici in vsak drugi list ima gladek rob s koničastim vrhom. Zaradi značilnega oblikovanja listov lahko iniciiale povežemo z delom iluminatorja z zasilnim imenom Stuchsov mojster. V gradivu iz slovenskih knjižnic in arhivov, kjer je več rokopisov, inkunabul in fragmentov s slikarskimi inicialami v njegovem slogu, izstopa slikarski okras v Salzburškem misalu, natisnjenem 14. avgusta 1492 pri nürnberškem tiskarju Georgu Stuchsu, od tod zasilno ime tega knjižnega slikarja.³⁷ Stuchsov mojster je sicer bil povezan z nürnberškim tiskarjem,³⁸ a je hkrati kot svoboden knjižni slikar poslikal številne pergamentne rokopise.

Ljubljanski knjigovez je nedvomno dal platnice mnogim knjigam; pri vezavah s fragmenti Stuchsovega mojstra in s fragmenti iz drugih srednjeveških rokopisov je videti, da je vezice dosledno pretaknil na stiku med platnico in hrbtom. Zdi se, da je imel občutek za slikarske detajle in zato je na marsikateri zunanjsčini videti inicialo ali dolgo listno in cvetlično kito.³⁹ Večina takih vezav je nastala za osebe iz

³⁵ Zdaj Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. 0 1729: *Adm. R. Cl. Johanni Hozheuar Priori Conv. S. Annunciata Labaci etc.* Baldassare Bonifacio je leta 1632 v Benetkah izdal knjigo *De arhivis liber singularis*, ki je prva znanstvena analiza tipov in faz v ureditvah arhivov.

³⁶ Zdaj Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. 16186: *Ad modum R. Priori Sanctissimam Annunciata Labaci ...Fr. Angelinus A. Vintimisi.*

³⁷ Zdaj Maribor, Nadškofijski arhiv, R 24.

³⁸ Stuchsove liturgične tiske so pošiljali daleč po Evropi in tako so naslovniki hkrati z besedili prejeli tudi ščep slikarske umetnosti iz njegove oficine. Estetske lastnosti gladkorobih lističev in inicial z dinamično zvitimi listnimi polnili so se ponekod tako priljubile, da so vplivale na slog novega okolja. Prim. Brodský, *Katalog iluminovaných rukopisů*, str. 82.

³⁹ Navajam nekaj primerov iz Narodne in univerzitetne knjižnice (brez ozira na lastnike, ki dostikrat niso znani): sign. 12724: fragment Biblije, začetek Juditine knjige, fragment z lepo slikarsko inicialo iz ok. 1270 v slogu vzhodnosrednjeevropskega knjižnega slikarstva; sign. 17843: fragment Brevirja za diecezo Eichstätt na Bavarskem z začetkom svetniškega dela, velika slikarska iniciala v južnonemškem slogu na zlati podlagi s konca 15. stoletja; sign. 715: Mašna knjiga (odlomki za sv. Andreja, Nikolaja in Zena) s fleuroniranimi inicialami; slog 1.

višjega cerkvenega sloja, za jezuitski kolegij v Ljubljani in več knjig ima ekslibris škofijske knjižnice v Gornjem Gradu.

V sredini 17. stoletja, ko je dal Wolfgang Engelbert Auersperg vezati knjige Aldrovandijeve zoologije, je bilo v Ljubljani več knjigovezov in knjigotržcev. Očitno je bil zelo upoštevan mojster Hanns Jacob Weber, ki je dosti delal za ljubljansko škofijo, saj je nameraval skupaj s škofom Tomažem Hrenom in knjigotržcem Hannsom Hillerjem ustanoviti tiskarno, pa je leta 1654 umrl. Istega leta je preminul tudi knjigovez Hans Schmidt, tako da ju moramo zaradi datumov, ki se nanašajo na vezave in katalogiziranje knjižnice kneza Auersperga, izključiti. Takrat je bil uspešen Georg Sixt Schaffer,⁴⁰ ki se je s Starega trga preselil na zračnejši in svetlejši Novi trg. Poleg seznama potrebščin, ki jih je bilo pri njem mogoče kupiti, govori o njegovem delu za kneza Wolfganga Engelberta Auersperga tudi podatek, da je zanj po knjigotrških poteh naročal dragocene knjige in jih nato tudi vezal.⁴¹ Tako zaradi dokumentiranih povezav kneza in Schafferja, kot datumov, bi znal biti prav on tisti knjigovez, ki je dal platnice omenjenim tiskom.

Drobni fragmenti iz romanskih rokopisov

Kmalu po smrti opata Folknanda v decembru 1180 je v Stični ugasnilo delo skupine rokopisnih mojstrov, ki so prišli iz različnih krajev in prinesli slog skriptorijev, kjer so pred tem delali. Vseeno pa je individualni duktus vodilnih kopistov in iluminatorjev prepoznaven v vsem času sodelovanja in njihove pisave se niso nikoli zlile v »stiški slog«.⁴² – V nekaj letih so ustvarili lepo število kodeksov; v ohranjenem fondu, ko lahko ob tako rekoč »klasičnih« besedilih monastičnih knjižnic preberemo tudi kakšno manj pogosto besedilo, pogrešamo knjige, brez katerih si delovanja samostana kar ne moremo predstavljati. Dve »pogrešani« besedili lahko ugotovimo na res majhnih kosih makuliranih nalepkov, to sta Homilijar in Komentar k Visoki pesmi, po vsej verjetnosti verzija, ki je izpod peresa redovnega očeta sv. Bernarda iz Clairvauxa.⁴³

Na njih je mogoče prepoznati roke zanesljivih in vedno enako izražajočih se kopistov. Vsaj ponekod je mogoče priti do kodikoloških podatkov o številu vrstic, vrstičnih enotah, risanju zrcala, širini medvrstičnega stolpca, postavljanju stavčnih

polovice 15. stoletja; sign. 385: fragment Biblije (Paralipomenon), lombarda v poznogotskem slogu z velikimi brsti, avstrijsko-nemško delo 2. polovice 15. stoletja; sign. 5221: Brevir (zaradi rubrik v nemščini je bil verjetno za rabo v damskem samostanu), fleuronirane inicialne po 1400, avstrijsko delo; sign. 16374 in 6512: oba fragmenta sta iz istega Misala, videti je dele olistanih vej v blede modri in srednjemodri barvi; avstrijsko delo po sredini 15. stoletja.

⁴⁰ Dular, *Ljubljanski knjigovezi*, str. 58-67.

⁴¹ Dular, *Živeti od knjig*, str. 84-86; Radics, *Geschichte des deutschen Buchhandels*, str. 82.

⁴² Golob, *Srednjeveški kodeksi iz Stične*.

⁴³ V tem prispevku ne morem obravnavati obrezanih folijev iz dveh latinskih slovarskih del iz samostana Stična, čeprav so na vseh 26 folijih nesporni sledovi uporabe za knjigoveške namene. Ponekod so vogali diagonalno odrezani, ker so foliji služili za zunanje prevleke platnic, drugod vidimo sledove zavihov, kot da so obrezane folije nalepili na notranje strani platnic. Žal ni podatka o nekdanjih nosilcih teh fragmentov, ne od kod izvirajo, niti kdo jih je našel. Za posnetka obeh skupin fragmentov gl.: Golob, *Srednjeveški kodeksi iz Stične*, sl. 33 in 267.

začetnic v verzalni stolpec, barvah tint za pisanje in okraševanje ipd., kar je pomembno, saj se povsem ujemajo s podatki, kakršne pokažejo v celoti ohranjeni rokopisi iz Stične; na nekaterih fragmentih so tudi iniciale ali vsaj deli slikarskih inicial. Rokopisne fragmente iz Stične je najti uvezane v knjige iz različnih knjižnic. Verjetno bi vprašanje, kdaj je samostan odstopil te rokopise knjigovezu, spadalo na konec tega odlomka, a podatki pomagajo razumeti, zakaj je že na pogled videti toliko razlik v knjigoveški uporabi teh romanskih ostalin.

Najbrž pomeni letnica 1642, ki jo je v več rokopisov in inkunabul vpisal stiški profes Gregorig, enega od mejnikov: njegovo nezamenljivo roko in urejanje knjižnice zaznamuje vsaj obrazec *Catalogo Sitticensi inscripto*, ki se ponavlja še nekaj let⁴⁴ in h kateremu je dodajal kronograme, podatke o zgodovinskih dogodkih, o podarjenih knjigah itd. V tem času bi utegnil iz glavne knjižnice izločiti rokopise, ki so bili zelo poškodovani ali pa je pomanjkljive in delne kodekse že nadomestila tiskana izdaja istega besedila. To pa ne pomeni, da jih je samostan pri priči oddal knjigovezom – zdi se, da se je to zgodilo šele sto let pozneje. Iz Gregorigovega časa bi utegnili biti tudi nekatera popravila romanskih rokopisov, ko so večje vreznine in zatrganine prelepili s papirnimi in pergamentnimi listi: dobre primere nekaj stoletij starega restavriranja vidimo na folijih Graduala za cistercijanski red.⁴⁵ Tudi v tem, danes samo delnem rokopisu s 64 foliji, so njegovi pripisi. V celoti gledano je bil profes Gregorig skrben bibliotekar.

Naslednjo veliko cezuro predstavljajo leta med 1750 in 4. oktobrom 1784. Kmalu po sredini 18. stoletja je večina ohranjenih romanskih rokopisov dobila novo vezavo, verjetno so slabo ohranjene rokopise izločili ob tehtanju, ali jih sploh nameravajo prevezati. Druga letnica, 1784, pa zaznamuje odlok cesarja Jožefa II. o razpustitvi samostanov. Ne zdi se verjetno, da bi knjigovezi dobili izločene rokopise po razpustitvi samostana, ker se v eni od knjig, vezanih v fragmente stiških rokopisov, pojavi ime profesa Alana (Smrekarja) iz cistercijanskega samostana Kostanjevica, in, kakor vemo, je bil ta samostan prav tako ukinjen z jožefinskimi reformami.

Naj se najprej ustavim ob okrepitevah na partiturnih zvezkih iz arhiva Frančiškanskega samostana Novo mesto: vse okrepitve so izdelane v enem zamahu in po enakem postopku. Partiture so bile natisnjene po sredini 18. stoletja in na fragmentih partitur za tri glasbena dela⁴⁶ je vidnega toliko besedila, da je bilo mogoče identificirati odlomke iz Homilijarja.⁴⁷ Ta kodeks smo pogrešali med

⁴⁴ Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ms 10, fol. 66r: *Gregorig in Sittich professus inscripsit*; Ms 52, fol. 1r (kodeks iz 15. stoletja): *Catalogo Sitticensi donavit nobilissima et castissima Virgo Susanna Zaulin inscribendum anno 1642*. Vsi njegovi podpisi so navedeni v: Kos: *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*. Gl. Jože Mlinarič, *Stiška opatija*.

⁴⁵ Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, Coll. I., fasc. 1. Verjetno alzaško delo (Metz?).

⁴⁶ To so: Rokopisi 327, 9 zvezkov: Johann Anton Kobrich: *Missale musicum etc.*, Augsburg 1756; Rokopisi 328, 9 zvezkov: Johann Anton Kobrich: *Supplementum misarum complectens XII offertoria etc.*, Augsburg 1756; Rokopisi 333, 10 zvezkov: Marian Königsperger: *Echo Marialis Laurentiani resonans etc.*, Augsburg 1753.

⁴⁷ Vse odlomke je identificiral Franz Lackner, Dunaj, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters. Objava fragmentov iz Frančiškanskega samostana v Novem mestu sledi.

Slika 3: Novo mesto, Frančiškanski samostan, hrbtna okrepitev partiture rkp. 333.

Novo mesto, The Franciscan Monastery, reinforcement of the spine on musical score Ms 333.

rokopisi 12. stoletja iz cistercijske Stične, na fragmentih pa razločimo, da gre za popolno delo kopista, ki je tesno sodeloval s knjižnim slikarjem z zasilnim imenom Gregorjev mojster, in številne slikarske iniciale so sodeč po slogu in barvni paleti nastale po zaslugi dveh brezhibnih slikarjev, Engilberta in Bernarda (slika 3). Knjigoveški izdelek sam po sebi ni izjemen, ni zahteval ne velike veščine in dosti časa, saj so samo nalepljeni trakovi na hrbtniških zvezkov in na vogalih, a to je bilo storjeno brez napak.

Čez hrbtno nalepljeni fragmenti merijo 360 x približno 67 mm, trikotne okrepitve vogalov pa 60 mm po diagonalnem rezu. Vseeno lahko ugotovimo, da je Homilijar prvotno meril 360 x približno 235 mm in je bil takih dimenzij kot več stiških

rokopisov.⁴⁸ Besedilo je bilo napisano v dveh stolpcih in vsaka homilija se je pričejala s kaligrafsko napisanim naslovom v rdeči tinti. Ker pa s fragmentov ugotovimo, da je vsak stolpec štel 35 vrstic, da je prostor med obema pisnima stolpcema širok 12 mm, da je besedilo napisano na zrcalu z vrstično višino 7,2 mm in da je homilije napisal kopist, ki je skupaj z Gregorjevim mojstrom zaslužen za izdelavo rokopisa Ms 8/IV s prepisom *Moralij o Jobu* (28.–35. knjiga) Gregorja Velikega, lahko ta dva rokopisa povežemo, po paleografski in kodikološki plati sta namreč enako urejena. Tudi roko tega odličnega kopista prepoznamo po lepi poznoromanski, nekoliko ožani minuskuli. Tako kot v Ms 8/IV je tudi tokrat kopist uporabil skoraj črno tinto; enako je rubrike in verzalne stavčne začetnice poudaril z rdečo in rumeno tinto.

Fragmenti so v tem primeru razveseljivo odkritje in ker vse tri partiture skupaj štejejo 28 glasbenih zvezkov (kar pomeni prav toliko trakov čez hrbte in 112 vogalnih okrepitev), je tudi prepoznavanje besedila dovoljevalo večjo zanesljivost. Poleg tega preprosto lepljenje na kartonaste platnice ni povzročilo dodatnih poškodb fragmentov zaradi pregibov in tudi glasbeniki so bili do partitur rahločutni. Letnice natisa partitur so mejnik, pred katerim rokopisa niso uporabili za knjigoveške okrepiteve. Ali je bil Homilijar najpozneje okoli leta 1756 poškodovan (in ga je mogoče iz samostanske knjižnice izločil že stoletje poprej Gregorig), ali takrat niso imeli razloga, da bi ga prevezali kot preostale romanske kodekse, ali pa je cistercijanska liturgija zahtevala drugačen nabor beril, različen od teh v izvornem Homilijarju – tega ne vemo in nobeni od teh možnosti ne moremo dati prednosti.

Takšna je končna usoda ene skupine stiških fragmentov. Kadar pa so bili uporabljeni za okrepitev hrbtov na knjigah v oktavu, je lahko njihova identifikacija otežena in ni nujno, da je pravilna. Na fragmentih majhnih dimenzij, ki so poleg tega precej obrabljeni, je povečini mogoče prebrati kakšno besedo, ne pa fraze. Kot je videti (omejujem se samo na uporabo romanskih fragmentov iz Stične) so za vezave majhnih formatov uporabljali odstrižene trakove in jih po potrebi sestavljali, prelepili enega čez drugega, porabili so zadnji košček. Takšna varčnost je še izrazitejša, ko je na zunanjšini ene knjige videti fragmente iz različnih pisnih tradicij, k varčnosti pa se pridružijo tudi majhni kosi prevlečnih papirjev za ovijanje kartonastih platnic. V Semeniški knjižnici je več tovrstnih vezav: tako ima 145 mm visoka knjižica z dvema »scenskima stvaritvama« hrbet iz glagolskega fragmenta, vogale pa iz romanskega rokopisa iz Stične,⁴⁹ prav obratno ima 142 mm visoka knjižica s tremi beletrističnimi besedili hrbet prelepljen z romanskim fragmentom in vogali so pokriti z zapisi v glagolici (slika 4).⁵⁰ Enake vezave – s fragmenti iz istih cistercijanskih in glagolskih rokopisov⁵¹ – ima še nekaj tiskov; v knjižico, ki

⁴⁸ Po dimenzijah se je izenačil z rokopisi: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ms 8/III, 8/IV in 16 ter Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 685 in 688.

⁴⁹ Ljubljana, Semeniška knjižnica, sign. Z I. 17 (črno): Filippo Mengarello: *Parinda, favola pastorale*, Benetke 1623; Jacopo Rossi: *Il Tommaso Moro. Opera scenica*, Bologna, s.a.

⁵⁰ Ljubljana, Semeniška knjižnica, sign. Z VI. 9 (črno): Battista Boccabadati: *Le garre del Merito. Tragicomedia*, Bologna 1685; Carlo Sigismondo Capece: *Il Dottore impaurito, opera scenica*, Roma 1719; Una Religiosa claustrale: *Il trionfo del Divino Amore etc., Opera intellettuale, teologica e sacra*, Benetke 1726.

⁵¹ Knjižica s signaturo Semeniška knjižnica, Z VI. 9 (črno) ima platnice oblečene v tiskan

je hvalnica vinu in pivu,⁵² za katero so uporabili samo fragmente iz Stične, se je podpisal profes Alanus Smrekar iz cistercijskega samostana Kostanjevica, najbrž med leti 1750 in 1765.⁵³ Prav na hrbtu te knjige je mogoče spet prepoznati besedilo Homilijarja, na hrbtih knjižic s »scenskimi besedili« pa besede iz Komentarja k Visoki pesmi, ki je najbrž delo Bernarda iz Clairvauxa. Vendar so hrbtni fragmenti le 35 mm široki in zaradi ravnega (ne pa okrogljenega) hrbita dvakrat preganjeni (ob stiku platnic in hrbitišča), kar otežuje prepoznavanje odlomkov.

Vse vezave so skrajno preproste, knjižni bloki so povezani s tremi ali štirimi vrvičastimi vezicami, platnice so vselej iz trdega in tenkega kartona, kar bi lahko bilo delo kateregakoli knjigoveza. A strukturno so vezave različne in, ker pravzaprav ni verjetno, da bi en rokopis iz Stične razdelili med več knjigovezov, se tako izrisuje pahljača rokodelskih postopkov in odločitev, v vseh primerih pa so vezave solidne. Ta skupina romanskih fragmentov, ki jih je knjigovez uporabil za okrepitev platnic, se je znašla na knjigah različnih naročnikov: nekateri bralci so nedvomno bili iz Ljubljane (te knjige so zdaj na policah Semeniške knjižnice), njim se pridružujejo glasbeniki in bralci iz samostanov v Novem mestu in Kostanjevici. Drugih naročnikov knjigovezovih uslug pa ni mogoče zanesljivo imenovati, ker nimajo lastniških vpisov, čeprav sta podatka o skupini enakih fragmentov in o enakem načinu dela dobra opora pri sestavljanju seznama del, ki jih je opravil. A tukaj se, ob dokaj zanesljivi dataciji, da je za knjigoveške okrepitev uporabil fragmente dveh romanskih rokopisov iz Stične in glagolskega evangeliarja med 1756 in 1765, razkrije, da je v delavnico dobil tudi tiske, ki so nastali več kot stoletje poprej (med obravnavanimi je najstarejša Mengarellova pastoralna igra *Parinda*, natisnjena leta 1623 v Benetkah). Razlogi, da so knjigotržci prodajali knjige brez platnic, so različni in v to se ne nameravam spuščati. Na splošno pa se zdi, da je večina natisnjenih del dobila trajno vezavo v desetletju po nakupu,⁵⁴ a izjem ni malo. Hellmut Rosenfeld je navedel nekaj primerov, ko so knjige brali, a jih pustili nevezane cela desetletja.⁵⁵ V našem primeru bi smeli domnevati, da so navedena literarna dela, natisnjena še v 17. stoletju, najbrž kupili kot antikvarno robo.

vijolični papir s cvetličnim vzorcem v zlatem tisku; knjižica s signaturo Z VI. 10 (črno) pa ima platnice prevlečene v svetlozelen papir s podobnim, a precej bogatejšim cvetličnim vzorcem; pergamentni fragmenti so iz glagolskega rokopisa, besedila pa so vnovič literarna: Anonimus: *La rivalità senza premio nelle nozze d'Evdosia e Genserico etc. Opera scenica*, Benetke 1709; Ettore Calcolona: *L'ardito vergognoso*, Napoli 1676. – Glagolske fragmente je najti tudi na drugih knjigah iz Semeniške knjižnice, ne manjka jih na vezavah – ali v obliki fragmentov, snetih z vezav – v drugih knjižnicah in arhivih; zvečine je njihova uporaba v drugotni vlogi iz poznega 17. stoletja, ko je ugasnila glagolska pisna in bralna tradicija v širšem okolju Ljubljane.

⁵² Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica P. 1720: Vinandus Biera: *Idem quidem qui pridem etc.*, s.l., s.a.

⁵³ P. Alanus Smrekar je bil še leta 1765 administrator samostanskih posesti in župnik v bližnjem mestu Kostanjevica. Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 514.

⁵⁴ Pickwood, *The Interpretation*, str. 209 dalje.

⁵⁵ Rosenfeld, *Bücherpreis*, str. 362; posebej vtisna je navedba, da je orientalist Johann Albrecht Widmanstetter ob smrti leta 1557 zapustil knjižnico, knjige pa so bile v veliki meri nevezane. Widmannstetterjevo knjižnico je kupil bavarski knez Albrecht V.

Slika 4: Ljubljana, Semeniška knjižnica, Z VI. 9 (črna): fragmenti stiške provenience in iz glagolskega evangeliarja na vezavah literarnih del v oktavu.

Ljubljana, The Seminary Library, Z VI 9 (black): fragments of Stična provenience and from Glagolitic evangeliary on bindings of literary works in octavo.

Utilitarnost, tudi če so karolinški fragmenti

Naše mnenje o pomenu in vrednosti fragmentov je bistveno drugačno od nazorov knjigovezov pred nekaj stoletji, ko se je zdelo, da je z obiljem natisnjenih knjig napočil čas povsem novih kvalit, ter da se lahko odrečejo marsičemu iz starejših časov. V Sloveniji so fragmenti karolinških rokopisov maloštevilni, poleg tega so nekateri ostali brez prvotnega nosilca in o njihovi nekdanji rabi v vezavi vemo toliko manj. Vsi, kar jih je evidentiranih, so nastali zunaj slovenskega ozemlja in le izjemoma smemo govoriti o njihovi rabi na našem območju še v srednjem veku.⁵⁶

Če se ozrem na karolinške fragmente zgolj v vlogi sestavine knjigoveške strukture, ni težko spredvideti, da je bila njihova raba raznolika, ne pa izjemna, in da so ti foliji bolj zanimivi zaradi svoje vsebine, izvira v nekem skriptorijskem okolju, sporočilnosti kopistove roke in včasih tudi risarjeve/slikarjeve veščine, kot v vlogi

⁵⁶ Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, sign. 123 / 99; bifolij je bil ovit okoli platnic poročne knjige v župniji Trbovlje za čas od 1660 do 1705.

knjigoveškega izdelka po 15. stoletju. Združitev pogleda na karolinški fragment, knjigoveški postopek, povezavo z zgodovino in lastniki je kalejdoskopsko pestra; pravzaprav se etimologija besede spoznanjem kar prilega. Naj sledi nekaj primerov karolinških fragmentov v vlogi knjigoveških sestavin.

Kodikološko⁵⁷ je zanimiv fragment na knjigi *Christliche Fragstück von dem Unterschied der zweyen Artickel des Apostolischen Glaubens* z odlomki iz 49. poglavja preroka Izaija.⁵⁸ Mogoče ima knjižica (ki vsebuje še eno besedilo) posebno zgodovinsko ozadje; to teološko razpravo so sestavili teologi z univerze v Wittenbergu in bi vsebina lahko na Kranjskem zanimala tako cerkvene kot posvetne bralce zaradi takrat aktualne protestantske doktrine. Vezava je tako preprosta, kot je le bilo mogoče: del karolinškega folija – brez podloge – ovija knjižni blok, pa še ta je premajhen in je na hrbtni strani za približno centimeter prekratek, zaradi česar se ne viha samo hrbtni del folija, ampak tudi lepo število listov papirnega bloka (slika 5). Vrstice svetopisemskega besedila tečejo navpično, cezuro predstavlja prazen »trak« medstolpičnega prostora. Knjižni blok je sešit z eno nitjo prek treh galunskih vezic, ki se na zgibu med knjižnim blokom in hrbtiščem pretaknejo na zunanjo stran platnice, na notranji strani pa niso utrjene oz. pritrjene in štrlijo. Na hrbet je knjižničar s temnejšo tinto pozneje napisal naslov in signaturo, ki velja še sedaj. – To bi utegnila biti začasna in skrajno poceni vezava,⁵⁹ a hkrati je vprašanje, če ni bila skromna, prav nič impresivna zunanjščina zavestno izbrana krinka pred nasprotniki protestantizma.

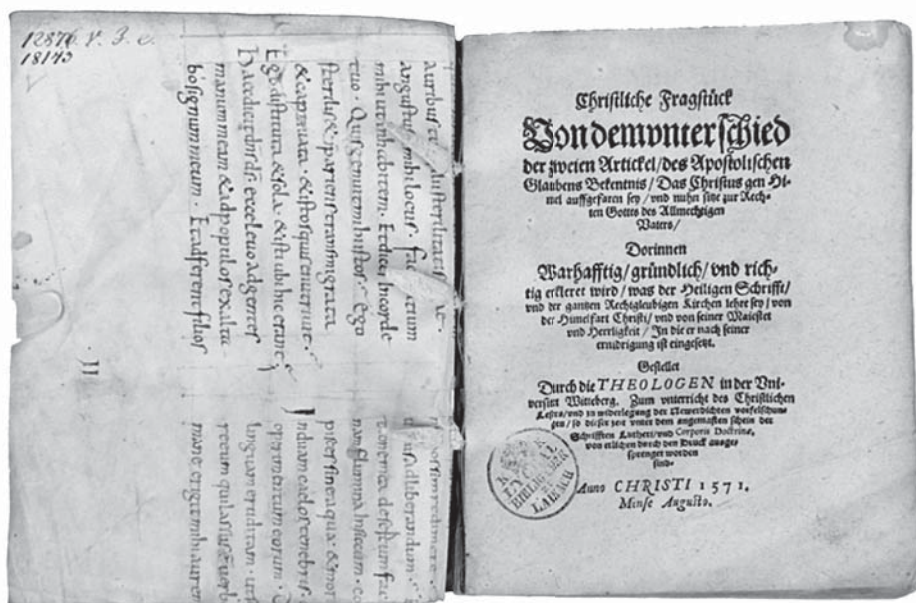
Podoben videz zasilne vezave je najti pri več drugih enotah, saj en sam pergamentni folij ni bil zagotovilo, da bo knjižni blok varoval daljše obdobje, a hkrati vemo, da je bila ohranjenost celote ne glede na vezavo v veliki meri odvisna od uporabe in hrambe. Nekoliko trdnejše so bile vezave, kjer so folije na notranji strani polepili vsaj s papirnimi listi. Na majhni knjižici z italijansko slovnico Leonarda de Martinija so pergamentni folij (brez opore) zavihali čez nekoliko obrezan papirni predlist.⁶⁰ Vezava na dve precej kratki in razpredeni konopljeni vezici, ki sta prilepljeni na pergament, je nastala »v naglici« in knjigovez ni namenil posebne pozornosti

⁵⁷ Pergament je odlične kakovosti, obojestransko enakomerno svetel in površinsko izrazito gladek. Gre za spodnji del folija: na notranji strani sprednje platnice je rimska številka II – kar je zaključna kustoda, nad katero so vidni vbodi pikiranja za štiri vertikalne črte medstolpičnega prostora. – Na tem delu folija je videti 30 vrst besedila, spodnja margina meri 61 mm, širina pisnega stolpca je 92 mm, UR je 8,3 mm; zrcalo je slepo, vendar so črte potegnene z izrazitim pritiskom. Ohranjeni fragment meri 337 x 199 mm. Knjižni blok meri 195 x 155 mm, hrbet 20 mm. – Pisava niha in se štirikrat spremeni.

⁵⁸ Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. 12876, Wittenberg 1571 in adligat, sign. 18143: Nikolaus Selnecker, *Christliche, wahrhaftige und trostliche Fragstück und Antwort etc.*, Wolfenbüttel 1570.

⁵⁹ Pickwood, *The Use of Fragments*, str. 3, je uporabil izraz »bottom end of the book trade.« Boljše definicije si ni mogoče zamisliti.

⁶⁰ Ptuj, Minoritski samostan, sign. 3856 j III. Knjižni blok meri 130 x 82 mm, hrbet 10 mm; fragment v celoti meri 160 x 210 mm; zrcalo je dvostolpično, ohranjenih je 16 vrst, UR = 7,8 mm. Vsebina: Aurelius Augustinus: *De Civitate Dei, liber XIII, cap. 16–17*. – Na notranji strani sprednje platnice je podpis z letnico: Joannes Bene(dictus) de Winckler 1753. To je eden redkih izvodov, ki ima ohranjeno posvetilo Leopoldu Engelbertu Jožefu Kacijanarju s Kacenštajna (... *a Leopoldo Engelberto Giuseppe Chatzianer di Chatzenstein ...*).

Slika 5: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. 12876: notranja stran vezave brez jedra z neutrjenimi galunskimi vezicami, kustoda na koncu druge lege.

Ljubljana, The National and University Library, shelf mark 12876: the inner side of the binding with no boards and with unsupported alum-tawed cords, quire signature at the end of the second gathering.

različnim kvalitetam papirja. Trdo zategovanje vrvic je povzročilo, da se je več listov v vezniku scejfralo in niso ostali čvrsti sestavni del knjižnega bloka. To so najslabše prenesli listi na samem začetku, ki tvorijo nalepljen predlist, naslovnico ter pet strani hvalnice, s katero je De Martini svoje slovnično delo posvetil knezu Kacijanarju. Ti štirje listi so iz papirja, ki je mehak in površinsko ni zaprt. Prav zato je zunanji bifolij s posvetilom in hvalnico Kacijanarju v vezniku povsem pretrgan. – Knjižica je bila natisnjena 7. aprila 1685 v Salzburgu; a kje je delal knjigovez, ki je uporabil karolinški folij z besedilom iz *De Civitate Dei*, ne vemo, vezava tega ne razkriva.

Te in druge primerjave med izdelki iz delavnic ljubljanskih in avstrijskih oz. južnonemških knjigovezov 16., 17. stoletja kažejo, da v kvaliteti ni razlik in da so bili delovni postopki knjigoveških mojstrov približno enaki. Ob upoštevanju pripisov in zaznamkov se sem in tja izkaže, da je kateri od poznejših bralcev oz. kupcev našel zaželene knjige v antikvariatu, prodajalni rabljenih ali v tiskarnah založenih knjig, ki jo je imel knjigovez ob svoji delavnici – zato je več knjig zvezanih po podobnih principih. Prav tako zgodovino nakazuje priročnik o kanonskem in civilnem pravu,⁶¹ ki ga je natisnil leta 1598 Michael Forster v bavarskem Ambergu. Knjižica je mogoče dobila vezavo v tiskarjevem okolju, lahko pa da se je zanjo odločil prvi lastnik (ali eden prvih), Julianus Lay, ki se je trikrat podpisal (tudi na sprednji platnici nad naslovom)

⁶¹ Ptuj, Minoritski samostan, sign. 3855 j III: *Sedes materiarum universi iuris. Hoc est iuris tam canonici qual civilis etc.*, Amberg 1598.

in dodal letnico 1632.⁶² – Zunanjščina kartonastih platnic je prekrita s fragmentom Teodozijevega zakonika, ki je zanimiv primer karolinškega oblikovanja tega ne prav enostavnega, podatkovno bogatega poznoantičnega dela (slika 8).⁶³ Platnice iz trdega in tenkega kartona imajo na notranji strani nalepljen papir, ki je drugačne, površinsko bolj reliefne strukture kot papir knjižnega bloka. 198 listov je šivanih prek treh širokih galunskih vezic, med knjižnim blokom in platnicami pa je reža, ker sta bila vsaj dva lista iztrgana; zavihki čez rob platnic so ob 15 cm visoki knjižici kar radodarni, široki skoraj 2 cm. V platnice so za zavezovanje vpeljani galunski trakovi, ki so sedaj togi in svojemu namenu več ne služijo. – Enako knjigoveško delo vidimo še na dveh drugih, prav tako majhnih knjigah iz tega samostana (vendar so fragmenti iz 13. in 14. stoletja) in tudi te so bile v lasti gvardijana Wutta, kar nakazuje, da jih je kupil hkrati; a v teh dveh primerih starejša lastništva niso razvidna.⁶⁴

Knjige v lasti Janeza Krstnika pl. Seebacha (1546–1613) in njihove usode bi bile zanimiva sestavljanka o nakupih in interesih tega svojevrstneža in bibliofila. Velik del knjig, ki nosijo njegov podpis ali monogram (*Ex Bibliotheca Johannis Baptistae à Seepach* oz. *JBvS*), je bilo natisnjenih in zvezanih še pred njegovim rojstvom, po imenih starejših lastnikov pa lahko ugotovimo, da so bili iz nemških krajev. Veliko Seebachovih knjig ima lesene platnice, na usnjenih prevlekah je najpogosteje najti odtise pečatnikov z vzorci, značilnimi za južnonemške kraje. Fragmenti so iz rokopisov nemških provenienc, vezave pa so delo povsem različnih mojstrov, sem in tja lahko na temelju enakih pečatnikov in fragmentov iz enega rokopisa povežemo knjige iz Seebachove lasti s knjigami v drugih zbirkah.⁶⁵ Njegova je bila tudi knjiga,

⁶² Naslednji lastnik, Andrea Prantauer se je podpisal na zgornjem robu naslovnice in zraven je letnica (1)687; ko je na notranjo stran sprednje platnice nalepil tiskani eklibris gvardijan Konstantin Wutt, je knjiga prešla v last Minoritskega samostana in je bila 1774 vpisana v katalog.

⁶³ Zunanje mere knjižice so: 155 x 96 mm, hrbet meri 17 mm. Na fragmentu je 14 vrstic besedila z UR 10,6 mm; dimenzije fragmenta 232 x 190 mm; ohranila se je celotna širina folija (190 mm). Na zunanji strani platnic je besedilo, s katerim se izteče XI. knjiga in se pričinja XII. V zgornjih desetih vrsticah preberemo zadnji paragraf XI. knjige; ker se napisani zakoni vselej končajo z navedbo datuma, ko je bil sprejet, in imen cesarjev, ki so zakon potrdili, lahko sredi sprednje platnice preberemo imeni Honorija VIII. in Teodozija III., dan – *Dat(um) XII. kal(endae) Febr(uarii). Rav(ennae)* – pa je zaradi pregibov in poškodb na hrbtu komaj viden. Ker so to bili pomembni podatki, so notranja polja besed zapolnili z rumeno tinto. – Vmesni naslov je napisan z rdečo tinto, precej je enklav; besedilo je na komaj opaznem slepem zrcalu. – Vogrin, *Fragment Teodozijevega kodeksa*, str. 169–170.

⁶⁴ Ptuj, Minoritski samostan, sign. 4138 p II: *Modus legendi abbreviaturarum*, Benetke 1612; sign. 3798 j II: *Dictionarium Teutsch // italienisch* etc., Frankfurt 1630. – Vse tri Wuttove knjige so priročniki!

⁶⁵ Zgolj eden od primerov: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ti II 4400: knjiga Francesca Petrarce *De remediis utriusque fortunae*, natisnjena med 1473 in 1475 pri Heinrichu Eggesteinu v Strasbourgu, je dobila vezavo v delavnici Leonharda Maira, kar dokazuje pečatnik v obliki razvitega traku z njegovim imenom. Na notranjih straneh platnic sta nalepljena fragmenta otonskega časa z nevmami. Ohranjenih je več Mairovih vezav, med katerimi je vezava prvotiska Guillelma Durantija *Rationale divinatorum officiorum*, zdaj Tübingen, Universitätsbibliothek, Gb 823.2. Obeh prvotiskov ne povezuje samo odtis pečatnika z imenom Leonharda Mairja, ampak tudi uporaba glasbenih fragmentov iz istega rokopisa (10. stoletje), torej je Leonhard Mair oba prvotiska zvezal ob približno istem času. – Petrarčova knjiga je bila v lasti Janeza Krstnika pl. Seebacha. Gl. opombo 78.

v kateri je več v Italiji natisnjenih inkunabul in nekaj rokopisnih besedil,⁶⁶ vendar je bila nedvomno zvezana v Nemčiji. Na usnju so odtisnjeni pečatniki z rozetami in šopki granatnih jabolk, značilnimi za nemški prostor v poznem 15. stoletju; knjigovez je uporabil tudi več fragmentov iz rokopisa, ki ga je Bernhard Bischoff povezal z lekcionarjem škofa Ermenricha iz Ellwangna (ok. 814–874),⁶⁷ kar pomeni, da je iz 3. četrtine 9. stoletja.⁶⁸ Zaradi velike iniciale *E(cce sacerdos magnus)* in njene značilne slikarske strukture, uporabe srebrne in zlate tinte ter drugih svetlih barv, je bilo mogoče te fragmente povezati s tistimi, ki jih hranijo v Stuttgartu in so tudi odrezki lekcionarja iz samostana Ellwangen v augsburški diecezi.⁶⁹

Več Seebachovih knjig ima še vedno rokopisne fragmente, ki so jih že v tiskarni uporabili za učvrstitev povezave, tako da so del pergamentnega folija ovili okoli prve in zadnje lege. Pergamentni kosi so praviloma široki le polovico ali eno tretjino nekdanjega folija, po večini so kakšen centimeter manjši od višine knjižnega bloka. Tako se je zgodilo tudi pri vezavi knjige *Margarita poetica* Alberta de Eyba.⁷⁰ Čeprav je bila natisnjena v Benetkah 1. januarja 1493, je polusnjena vezava pokrita s poznogotskimi pečatniki v južnonemškem slogu in knjiga je dobila sedanjo vezavo malone v času natisa, vendar v nekem nemškem mestu. Na zunanjščini hrbitišča izstopa šest dvojnih vezic, na notranji strani platnic pa je videti, kako so vezice vpeljali v kanale in so jih pri izstopu pritrdili na platnico z lesenimi čepki. Med posameznimi vezicami je pet širokih trakov pergamentnih odrezkov v gotski pisavi, ki so nalepljeni čez hrbtni del, preostanki pa na notranjo stran sprednje in zadnje platnice. Za učvrstitev hrbtna in za pokritje razpoke v lesu na hrbtni platnici je knjigovez uporabil fragmente iz vsaj treh gotskih rokopisov, kakor da jih je jemal iz škatle, kjer so bili nasuti: taka raznolikost fragmentov v eni vezavi ni ravno vsakdanja in k temu je treba dodati še dva karolinška fragmenta. Ovita sta okoli prve in zadnje lege: večji del fragmenta (širok 62 in 60 mm) je prost, medtem ko je ožji del (9–11 mm in 9 mm) zavihan okoli lege in trdno nalepljen na notranji del papirne pole. Ohranilo se je 27 spodnjih vrst na foliju, manjka pa jih še kakšnih 23 ali 25 na zgornjem delu. V oči zbode spodnji del iniciale *P(aulus apostolus non ab hominibus)*, s katero se pričinja 1. poglavje Pavlovega pisma Galačanom (slika 6). Slog, strukturni detajli iniciale, barve in kodikološke podrob-

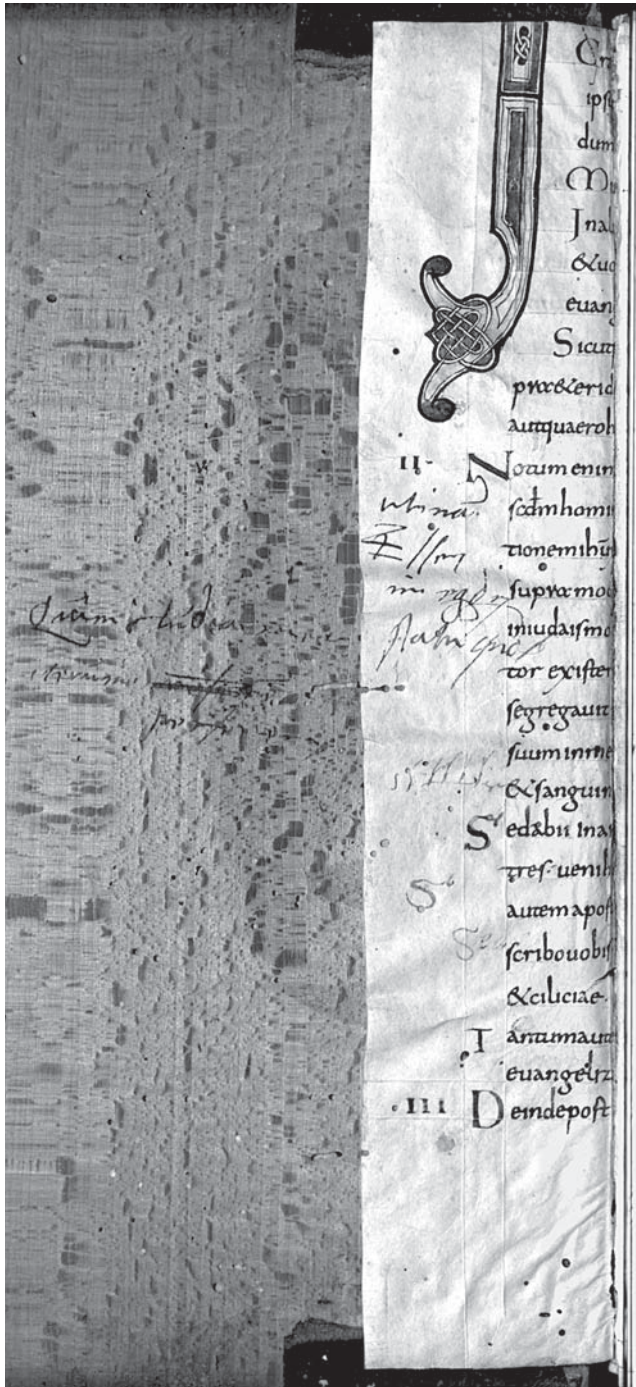
⁶⁶ Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. 4057-4061 E. c. 1; knjiga vsebuje več prvotiskov iz let 1471 in 1474 in rokopisov. O vsebini: Golob, *Manuscripta. Knjižno slikarstvo*, str. 183. V zadnjem desetletju 20. stoletja so knjigo razvezali, ločili fragmente in vezavo popravili; zato o prvotni situaciji fragmentov ne vem ničesar; knjigoveški pečatniki so po posegu izgubili del svoje reliefnosti. Sl. fragmenta z inicialo E je na str. 182.

⁶⁷ Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen*, str. 206.

⁶⁸ Večji fragment meri 190 x 130/135 mm, trakovi za okrepitev veznikov pa so široki do 10 mm in dolgi do 192 mm. Gre za perikope iz Stare zaveze v Apostolskih pisem. Posnetki so objavljeni v: Golob, *Manuscripta. Knjižno slikarstvo*, str. 182–185.

⁶⁹ Schwarzmaier, *Sozialgeschichtliche Untersuchungen*, str. 50–72; Hofmann, *Epistolarfragmente*, str. 192–206; Hoffmann, *Schreibschulen*, str. 154–155. Sedaj Stuttgart Hauptstaatsarchiv, iniciale E se ujema z inicialo F, ki je kot fragment J 43 B X a Nr. 524 hranjena v navedenem arhivu.

⁷⁰ Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. Ti 1567. Platnice: 315 x 207 mm. Fragment okoli prve pole meri 309 x 71 mm, okoli zadnje pole pa 307 x 69 mm. Na fragmentu je videti le 10 vrstic besedila z UR 9,2 mm. Golob, *S črnim in zlatom* (v tisku).

Slika 6: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. 1567: tiskarska povezava knjižnega bloka, utrjena s fragmentom Svetega pisma.

Ljubljana, The National and University Library, shelf mark 1567: booktrade binding of a text block, reinforced with a fragment of the Bible.

nosti omogočajo, da si smemo predstavljati, kje je nastala ta karolinška Biblija. Detajli vodijo proti rokopisom tako imenovane franko-saške šole, veliko stičnih točk imajo s slikarskimi segmenti inicial iz Druge biblije Karla Plešastega, ki je delo skriptorija v Saint-Amandu med leti 871 in 877.⁷¹

Biblija, iz katere je ta preostanek, bi utegnila biti prav tako visoka dobrih 40 cm kot Druga Biblija Karla Plešastega, ki jo je cesar namenil opatiji Saint-Denis; po vsem sodeč je bila skrbno izdelana, saj se iniciale ne razlikujejo ne po velikosti ne po risarski popolnosti, bistvena razlika je v uporabi dragocenih materialov, predvsem zlata. In zato so povsem na mestu Ovidijeve besede, da je več vredna mojstrova roka kot cena barv, ki jih je potreboval: *Materiam superabat opus* (Metamorfoze, II, 5).

Štirje tipi mehkih vezav

Ker se je v Srednji Evropi ohranilo večje število mehkih vezav na konvolutih, na spisovnem gradivu, zbirkah dokumentov ipd. (redkeje pa na liturgičnih in literarnih ali znanstvenih kodeksih),⁷² se je ustvaril napačen vtis, da je to posledica ustaljene prakse in nižjega vrednotenja takih knjig in da je tip vezave določen tudi z vsebino. Sploh ne: najstarejše znane mehke vezave so ovile epistolarje, znanstvena in literarna dela antičnih avtorjev, evangeliarje, psaltrje itd. Treba si je samo pogledati seznam knjižnih vezav iz sinajskega samostana Sv. Katarine in med 3329 enotami (v trdih in mehkih platnicah) ni kodeksov, ki ne bi vsebovali literarnih ali liturgičnih besedil. – Danes z izrazom »mehke vezave« zaznamujemo tiste, kjer platnice nimajo opore, ampak so pergamentne, usnjene, roževinaste, papirusne, tekstilne ipd. To sicer ne pomeni, da so platnice samo enoslojne: npr. tekstilne so lahko iz več slojev zlepljenega platna, pergamentne so marsikdaj iz preganjenih pergamentnih folijev, iz sešitih pergamentnih (npr. listinskih) kosov, druge krati je pergament na notranji strani polepljen s fragmenti ali kosi tkanine itd., a še vedno so platnice gibke, torej so mehke.

Raziskovanje poznoantičnih in zgodnjebizantinskih vezav kaže, da so mehke vezave zelo zgodnja oblika knjižnih vezav: najstarejši primerki so iz 4. stoletja in so se ohranili v egiptovskem kulturnem okolju, čeprav so jih uporabljali po vsem vzhodnem Sredozemlju. Po strukturi in tehnični plati so te vezave že povsem

⁷¹ Steblo črke je razdeljeno v nekaj segmentov, v enem je iz trakov spleten vozle, značilen za inzularno knjižno slikarstvo. Na koncu širokega in po širini posnetega stebela je še bolj zapleten vozle, ki ustvarja mrežo manjših geometričnih polj. Vsa so dovolj majhna, da v harmoniji rožnato-vijolične, svetle kromoksidne in presojno rumene učinkujejo kot naslikane vzporednice zlatarskih del. – V tem času se je karolinška iluminacija odmaknila od pripovednosti in se podredila prečiščenim kompozicijam, pristala je tako rekoč na robu abstrakcije. Zaradi oblikovanja segmentov in vozlov je vredno primerjati iniciale iz Druge biblije Karla Plešastega na fol. 396v, 408r, 416r, 421r in 432r (Paris, Bibliothèque nationale, Ms latin 2).

⁷² Značilen naslov *Koperte als Einband bei Gebrauchsschriftgut in Mittelalter und früher Neuzeit* pred nekaj leti objavljene raziskave vsiljuje misel o mehkih vezavah kot primerni obliki za gradivo, ki je »porabno« in ima začasno veljavo. Pieper-Mau, *Koperte als Einband*, naslovná stran.

dognani rokodelski in umetniški izdelki. Poznamo vezave z eno lego in take z več legami, starokrščanske mehke vezave (ki jih samo dobro desetletje stari katalogi kar počez in nekritično imenujejo »koptske vezave«) imajo tudi okras na platnicah že urejen v domišljene kompozicije, in zato so raziskovalci⁷³ knjižnih struktur in knjižnih vezav bistveno bolj zadržani glede razglašanja porekla in časa »ustvaritve« mehkih vezav; utemeljena je domneva, da ohranjene (mehke) vezave ne predstavljajo začetne faze te knjigoveške zvrsti.

Odličen vir informacij o videzu zgodnjih vezav (ne pa o strukturah) so slikarska dela, posebej tista iz predjustinijanskega časa. Tudi na zgodnjih upodobitvah je pogosto videti, da so zaprte knjige s preklopljenimi platnicami povezane z vrstico, ki ovije knjižni blok in je nasukana okoli gumba, ali pa se preklon nadaljuje s trakom, ki nekajkrat teče okoli knjižnega bloka in je učvrščen s paličko ali sponko.⁷⁴ Prav tako izdelane preklonpe usnjene platnice je najti v prenekaterem arhivu in so po mnogih stoletjih uporabe še vedno solidno ohranjene. Izkazale so se nadvse priročne za gradivo, ki je dostikrat moralo na pot, usnje ni bilo tako težko kot lesene platnice, hkrati pa je bilo trpežno in je dobro varovalo pred vremenom. Take vezave so imeli npr. brevirji za zasebno rabo, mašne knjige, ki jih je bilo treba nesti do nekaj kilometrov oddaljene podružnice, medicinski priročniki z zbirkami receptov, urbarji, računske knjige ipd.⁷⁵

Raznolikost knjigoveških invencij je presenetljiva, v slovenskih arhivih in knjižnicah je veliko mehkih vezav, ki bi bile vredne dolgoletnega raziskovanja ter kakšne zajetne razprave. Raziskovalnih prispevkov o mehkih vezavah ni v izobilju, eden od velikih problemov pa je terminologija, ker je to polje, ki je komajda pregnalo začetni strah: terminologija se oblikuje le na temelju gradiva, posamezne prvine lahko poimenujemo šele skozi analitični proces. Agnes Scholla je v uvodu svojega članka⁷⁶ navedla Konfucijev nasvet svojemu učencu Ce-Luju: »Če besede niso pravilne, potem tisto, kar je izrečeno, ni tisto, kar je bilo mišljeno; če tisto, kar je bilo mišljeno, ni pravilno povedano, potem tisto, kar bi moralo biti storjeno, ni bilo narejeno.« In terminologija je prav to: biti mora natančna, začasna in zasilna poimenovanja lahko povzročijo zmedo in trajati utegne zares dolgo, preden se pravilen izraz brez trohice dvoma uveljavi, napake pa je skorajda nemogoče izkoreniniti. Zato sem se v nadaljevanju omejila le na poimenovanja, ki so se doslej uveljavila v knjigoveških in restavratorskih delavnicah pri nas in jih lahko štejemo za tako rekoč obče sprejeta.

Iz fonda Nadškofijskega arhiva Ljubljana sem izbrala štiri srednjeveške kodekse z liturgičnimi in literarnimi deli: vsi imajo mehke pergamentne vezave, in, čeprav je na pogled videti, da med njimi ni posebnih razlik, so iz različnih časov in knjigovezi so se vsakič lotili dela po drugačnem postopku. Uporaba pergamentnih fragmentov je samo vzporedna informacija o materialih in njihovi uporabi v strukturi vezav, najbolj zanimiva pa je raznolikost knjigoveških odločitev, v resnici

⁷³ Brandis, *Die Handschrift*, str. 38.

⁷⁴ Greenfield, *ABC of Bookbinding*, str. 81.

⁷⁵ Boudalis, *The Bindings* (v tisku).

⁷⁶ Scholla, *Terminology and Typology*, str. 63.

Slika 7: Ljubljana, Nadškofjski arhiv, Ms 1 in 22: hrbtišči mehkih vezav z opletenimi dolgimi šivi. Ljubljana, The Archiepiscopal Archives, Ms 1 and 22: spines of limp bindings with long interwoven stitches.

je v delu, v prijemih, pretikanju šivalnih niti in detajlih, ki dajo čvrsto in hkrati likovno zanimivo vezavo, pahljača inventivnih odločitev.

Kot Ms 1⁷⁷ je evidentiran pergamentni rokopis (slika 7), ki je sestavljen iz treh kodikoloških enot, ki jih je treba datirati v prva tri ali štiri desetletja 14. stoletja. Pridižna besedila so – po paleografskih danostih sodeč – prepisali v jugovzhodni Nemčiji, kdaj in kje so jih sestavili v celoto in zvezali, pa ni nedvoumno jasno, le to je mogoče reči, da gre za nemško knjigoveško delo iz druge polovice 15. stoletja. – Platnici sta sestavljeni iz dveh (sešitih) listin, zato sta na zunanjščini mehkejšega otipa in nepopisani, na notranji strani pa je površina zglajena in popisana. S tem ko je knjigovez uporabil anopistograf, je na pogled ustvaril videz večje odličnosti in prikril drugotno rabo. Večja listina, ki ni popolna, ampak prirezana na dimenzije knjižnega bloka, je segala od notranje tretjine sprednje platnice čez hrbtišče in vso hrbtno platnico (približno 160 x 198 mm), manjši kos druge listine (68 x 198 mm) pa je prišit s pergamentnim trakom (širine 8 mm) in, ker si zareze za trak sledijo na razdalji 8–10 mm, deluje stik dveh listin dekorativno. Trak je enake kvalitete kot listini. Obe sta iz (2. polovice) 15. stoletja in to pomeni, da so Sermonarij zvezali približno stoletje po dokončanem prepisu.

Sredi šiva na sprednji platnici je trd pleten gumb, medtem ko je gumb na zunanjem robu platnice odpadel in je ostala samo rjasta luknja. To je manjša poškodba v primerjavi s tem, da je hrbtna platnica zgorela, od nje ni ostalo prav nič in ožgani so tudi zadnji listi, zogleneli robovi so še vedno sprijeti. Seveda ne moremo vedeti, kako je bila pritrjena povezovalna nit. A zaradi manjkajoče hrbtna platnice je razkrit del šivalnih poti in je mogoče pogledati knjigovezu »pod roke«, ker so šivalne vrvice ostale na svojem mestu.

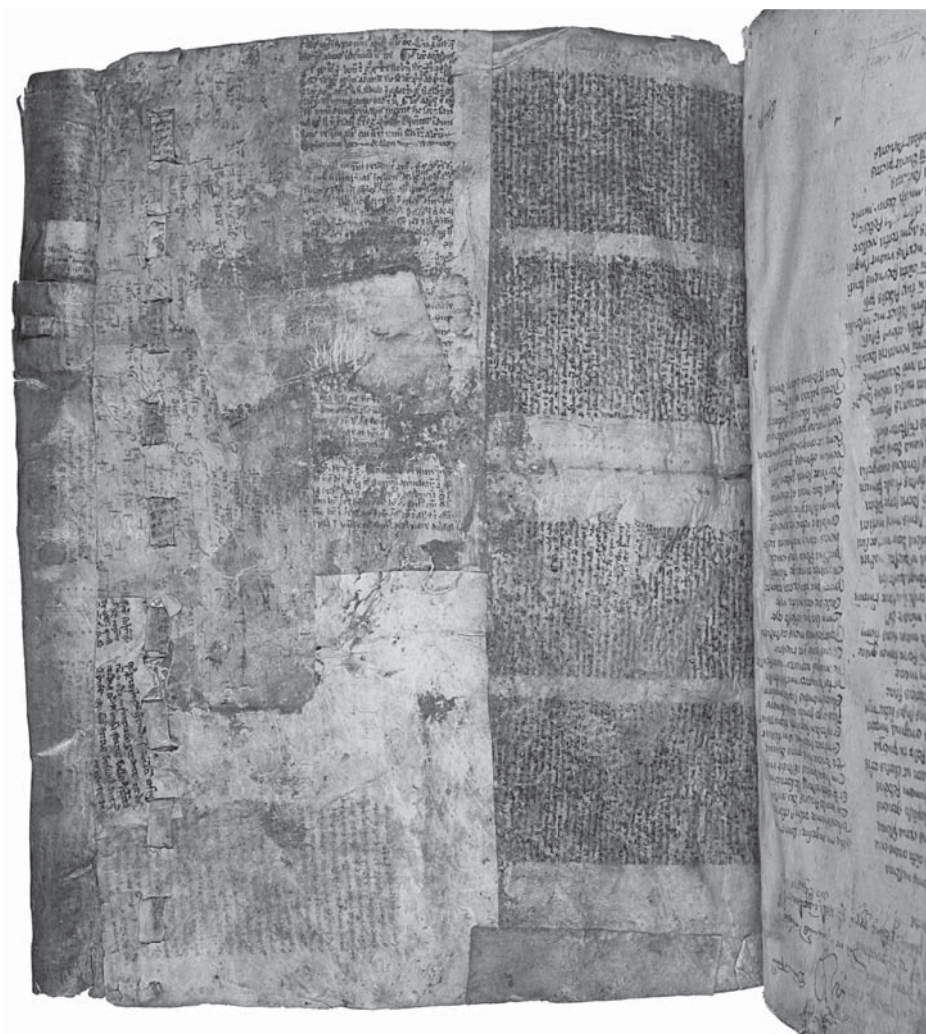
⁷⁷ Kos, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, kat. št. 89; dimenzije platnic: približno 200 x 145 mm; za kodikološki opis gl.: <http://manuscripta.at/?ID=1796>.

Slika 8: Ljubljana, Nadškofjski arhiv, Ms 22: zunanja stran hrbtne platnice iz dveh pergamentnih pol, sešitih s pergamentnim trakom.

Ljubljana, The Archiepiscopal Archives, Ms 22: outside of the back cover, consisting of two parchment pieces sewn with a parchment strip.

Kodeks je sestavljen iz osmih leg ($IV^8 + V^{18} + 4xIV^{50} + III^{56} + V^{66}$) in kot hrbtna okrepitev jih ovija pergamentni fragment, čez katerega je položena sešita platnica iz dveh listin. Knjigovez je pričel šivati pri zadnji legi – naredil je vozecel pri vbodu na peti in nato je pretikal dve niti: vedno po šest vbodov. V vezniku prve lege pa je zadnjo pot zgornje niti ponovil in s preostankom šivalne niti ovil zadnjo pot, spodnjo nit pa zavozljal. Na zunanjsčini hrbitišča je njegovo delo videti kar

Slika 9: Ljubljana, Nadškofjski arhiv, Ms 22: notranja stran hrbtna platnice, utrjene z nalepljenimi pergamentnimi fragmenti iz pretežno molitvenika.

Ljubljana, The Archiepiscopal Archives, Ms 22: outside of the back cover, consisting of two parchment pieces sewn with a parchment strip.

dekorativno: na šestih mestih je nit izstopila in tako dolgi vbodi tvorijo tri skupine, ki so podložene s precej debelim rjavim usnjem. Osem niti, ki so zvezale osem leg, je opletel – po dve niti skupaj – z gosto zbitim pretikanjem igle: kot bi hotel narediti oklep. Iz delno ohranjene vezave lahko ugotovimo, da je še vedno trdna, da se kodeks plosko odpira in platnice iz kompaktnega listinskega pergamenta so morale svojemu namenu dobro služiti. Taka vezava je zahtevala manj časa in truda kot trda (z lesenimi platnicami) in je bila tudi zaradi skromnejšega materiala cenejša. Ker pa pergamentne platnice samo prekrivajo knjižni blok, se foliji (in toliko bolj listi) vihajo.

Videti je, kot da je rokopis Ms 22⁷⁸ zvezan po približno enakih načelih, vendar je vezava več desetletij starejša: v knjižnem bloku je najti različne molitve in pridige, prepisane v zadnji četrtini 14. stoletja in, čeprav gre za pisave, ki pripadajo južnonemškim pisnim šolam, je kodeks najbrž nastal v okolju južne Štajerske, med drugim so navedeni kraji, ki so okoli Celja: Laško, Hum, Stranice, Konjice itd. (slika 8, 9).

Ker je sestavljen iz desetih leg, se v dolgih šivih na hrbtišču pojavi deset niti (slika 7), ki so združene v povese in je zelo gosto in nadvse pravilno obšita v kitasti prevezavi. Platnice niso povsem ustreznih dimenzij za papirni knjižni blok: sprednja je po širini preozka, hrbtna pa po višini prenizka (slika 8). Poleg tega je hrbtna platnica sestavljena iz treh kosov pergamenta, šivalni trak pa je na zunanji strani gladek in na notranji polepljen z odrezki vsaj dveh pergamentnih folijev: dvoslojni zlepki pergamentov različnih kvalitiet so preprečevali sukanje robov, raztezanje in podobno nezaželeno odzivanje šivalnega traka, ki bi lahko ob spremenjenih klimatskih pogojih vplival na trdnost vezave. Zunanja stran platnic razkriva precej trd in močno nagubančen pergament, notranja stran pa je povsem prekrita s pergamentnimi listi, največ je bifolijev molitvenika, napisanega v zelo majhni pisavi (slika 8 in 9).⁷⁹ Na notranjo stran hrbtna platnica je nalepljenih 11 (!) pergamentnih fragmentov različnih izvorov in navsezadnje so notranje okrepitve v veznikih posameznih leg iz še enega rokopisa, vendar vidimo, da je tudi ta rokopis sešit z dvema nitkama, ki se na vbodih prekrizata. Rokopis je zanimiv tudi zaradi popravil, ki so jih opravili še v 15. stoletju: restavrator je reševal knjižni blok in posamezne folije, ker je papir mehak in dovzeten za mehanske poškodbe.

V Kosovem Katalogu srednjeveških rokopisov ni najti enote, ki je danes evidentirana kot Ms 8 (slika 10):⁸⁰ kot pravi zapis na fol. 52v, je Postile Nikolaja iz Lyre prepisal Marino (ali mogoče Mariano?) iz Kranja, in sicer na Dunaju 31. oktobra leta 1407, na fol. 157v, kjer je komentar Alarda de Gelria, pa je navedena letnica 1406. Čeprav je rokopis prešel iz župnijskega arhiva v Kranju v Ljubljano, pa to ne dokazuje, kje je bil rokopis zvezan. Knjigovez je uporabil fragment Tore (Gen 12 in 13), ki v celoti meri 286 x 413 mm. Fragment je dvakrat preganjen, enkrat po višini kodeksa (na 210 mm), naslednjič na hrbtnem delu, tako da zavih pokriva obrezo. Vezava je kot knjigoveško delo brezhibno ohranjena, platnice pa so iz finega, tenkega pergamenta, zato so scefrane. Na hrbtni usnjeni okrepitvi vidimo sedem linij dolgih šivov, ki so iz dvojnih šivalnih niti – kodeks je namreč sestavljen iz 14 leg. V vseh veznikih so dvojne pergamentne okrepitve (zaradi debeline kodeksa in mehkega papirja), sicer pa potek šivanja razkriva pogled na temno usnje: šivalna mesta ob glavi in peti se navzven vidijo kot verižica, sredinske povezave se kažejo kot dolgi šivi in vmesne pričvrstitve zaznamujeta dva gumba. Ker je na usnju narejena slepa mreža iz vertikalnih in horizontalnih črt, je v kombinaciji s svetlo nitjo pogled na hrbet dovolj všečen. Če je pri Ms 1 bilo iz poteka niti nesporno, da

⁷⁸ Kos, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, kat. št. 101; dimenzije platnic: 285 x 205 mm; za kodikološke podatke gl.: <http://manuscripta.at/?ID=1809>.

⁷⁹ Pisno polje je visoko 130 mm in je približno 66 vrstic, visokih 1,9 mm.

⁸⁰ Dimenzije platnic: 210 x 153 mm; <http://manuscripta.at/?ID=1802>.

Slika 10: Ljubljana, Nadškofjski arhiv, Ms 8 in 12: dolgi in verižični šivi na hrbtni okrepitvi. Ljubljana, The Archiepiscopal Archives, Ms 8 and 12: long and chain stitches on black plates.

je knjigovez naredil vozle samo na začetni točki šivanja (v vezniku zadnje lege), pa je v tem rokopisu najti vozle v vezniku prve in zadnje lege (slika 10).

Tudi sedanjega Ms 12 (slika 10) ni v Kosovem katalogu.⁸¹ Spet gre za Sermonarij, ki je datiran 1415; zaradi interlinearnih glos v slovenščini bi utegnil nastati nekje v naših krajih. Za platnice je precej kompakten pergament in zunanost hrbtišča je zavarovana z usnjenim trakom, kjer teče počez pet linij verižnega vboda. To je najpreprostejša vezava tega tipa: dvojna nit se na petih točkah pretakne skozi veznik in z verižico na hrbtišču poveže oz. utrdi šive prejšnje lege s prišitjem nove. Vozli so samo zunanji, kar pomeni, da je knjigovez pričel šivati lege s hrbtni strani, pa tudi končal je tako.

Izbrani štirje primerki mehkih vezav so dobili prostor v tem zapisu zaradi uporabe pergamentnih kosov za zunanje varovalo knjižnega bloka. Če je splošni izraz *sine asscribus* za mehke vezave še v karolinškem času označil mnoge variante, se je zaradi vedno novih različic poimenovanje zlagoma obogatilo, sledilo je knjigoveškim novostim. Ne oziraje se na manjše strukturne razlike, še vedno velja, da so vezave *in pergamento* manj pogoste kot tiste v usnje.⁸² Duhovitosti knjigovezov ni motila raba ne pergamenta ne usnja, oba materiala so obvladovali enako sproščeno: treba je bilo rešiti nalogo. Pregled objavljenega slikovnega gradiva iz notranjeavstrijskih dežel, nemških mest in tudi oddaljenih pokrajin pod njihovim vplivom pa pokaže, da so bile tehnike mehkih vezav približno enake in vsaj rokopisa NŠAL Ms 22 (ok. 1380–1400) in Ms 12 (kmalu po 1415) bi morali upoštevati kot izdelka v naših krajih delujočih knjigovezov.

⁸¹ Dimenzije platnic: 300 x 225 mm; <http://manuscripta.at/?ID=1804>

⁸² Pieper Mau, op. 310.

* * * * *

Umetnost si po navadi nadene slog svojih gospodov in vsaj z nekaterih fragmentov se začutijo ustvarjalni nagibi, ki so spremljali nastanek izvirnika, srednjeveškega rokopisa. To so sicer drugotne informacije, ki ne smejo ali ne bi smele preglasiti pogleda na knjigovezovo delo, a so vseeno dobrodošla opozorila o plasteh v zgodovini obravnavanih knjig. Skupaj z vpisi lastnikov, s pripisi, ki razlagajo, glosirajo besedilo in z drugimi posegi nam kažejo metamorfoze v razumevanju knjige: sleherni bralec, ki je pustil znamenje svoje prisotnosti, je dodal v življenje knjige nov moment. Katerikoli zorni kot zastavimo pri raziskovanju procesov v nastajanju dokončne, sedaj vidne podobe knjige, se vedno znova izkaže, da je še boljši pogled na knjigo kot celoto, je zgovoren, opozarja in dodaja spoznanja k izbranemu raziskovalnemu segmentu. Knjiga je vseskozi antropološki fenomen.

Tisk je prav gotovo pospešil makuliranje rokopisnih knjig,⁸³ a množice tiskanih knjig so samo eden od razlogov, da so se verjetno tudi spodobno ohranjene pergamentne celote spremenile v kup folijev, zgolj uporaben material. Prav zato je – kakor je bilo nekajkrat mogoče zapisati – navzkrižno primerjanje fragmentov, vezav in knjigoveških tehnik pomembno. Tako v virtualnem sestavljanju nastajajo delne celote, ki jim pravim »fragmentni klastri«, ti pa lahko osvetlijo več kot samo eno knjigoveško enoto, omogočajo korak proti nekdanji rokopisni enoti. In s tem omogočajo vsaj delno rekonstrukcijo časa in okolja, ki mu sledimo.

Pergament je vseskozi uporaben in trepežen material, popisani fragment je še bolj zanimiv kot povsem čist in, ko sem v kapucinskem samostanu v Škofji Loki odpela zapirala na inkunabuli, sem na notranji strani usnjenih trakov videla z gotico popisane pergamentne fragmente. Redek pogled, ker so pergamentni odrezki, nalepljeni na usnjene zapiralne trakove skoraj vsi odpadli, saj se je lepilo, škrob ali klej, v teh stoletjih posušilo. Tako kot pri šivalnem traku, s katerim so sestavili dve listini za ovitek rokopisa NŠAL Ms 22, so bili ti pergamentni odrezki svoje čase strukturno pomembni detajli, zaradi njih se usnjeni trakovi niso niti preveč raztegnili, niti se niso sesvitkali, ampak so se po uporabi vrnili v svojo prvotno obliko. Zares, kdo bi pomislil na tako knjigoveško izkušnjo. Fragmenti kot *opera minora*.

⁸³ Glaßner, *Aus germanistischen Fragmentenforschung*, str. 117.

VIRI IN LITERATURA

Elektronski viri:

<http://manuscripta.at/?ID=1796>

<http://manuscripta.at/?ID=1802>

<http://manuscripta.at/?ID=1804>

<http://manuscripta.at/?ID=1809>

Sekundarna literatura:

- Bichoff, Bernhard, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. 2. Die vorwiegend österreichischen Diözesen*, Leipzig etc.: Harrasowitz 1980.
- Boudalis, Georgios, *The Bindings of the Early Christian Codex. Challenging the Coptic contribution to Bookbinding Structures. Bookbindings: Theoretical Approaches and Practical Solutions*, Turnhout: Brepols 2017 (v tisku).
- Brandis, Tilo, *Die Handschrift zwischen Mittelalter und Neuzeit, Gutenberg Jahrbuch 72*, 1997, str. 27–57.
- Brodský, Pavel, *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze*, Praha: Koniasch Latin Press, 2000.
- Dular, Anja, *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja / Vom Buch leben. Geschichte des Buchhandels in Krain bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, Ljubljana: Knjižnica »Kronike«, št. 7, Ljubljana 2002.
- Dular, Anja, *Ljubljanski knjigovezi v 16. in 17. stoletju. Konserviranje in restavriranje knjig in papirja 2 / Book and Paper Conservation 2*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, str. 58–67.
- Ellwein, Thomas, *Die private Bibliothek als Informationsbasis. Gutenberg Jahrbuch 56*, 1981, str. 46–54.
- Fagin Davis, Lisa, *Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, bibliofil 17. stoletja. Zbornik za umetnostno zgodovino*, s.n. 35, 1999, str. 193–213.
- Glabner, Christine, *Zwischen Christherre-Chronik und Iwein: Aus zwei Jahrhunderten germanistischer Fragmentenforschung. Fragmente. Der Umgang mit lückenhafter Quellenüberlieferung in der Mittelalterforschung*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2010, str. 109–120.
- Golob, Nataša, *Srednjeveški kodeksi iz Stične. XII. stoletje*. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1994.
- Golob, Nataša, *Srednjeveški fragmenti v javnih zbirkah v Sloveniji: 1. Piran, župnijski arhiv. Zbornik za umetnostno zgodovino*, s.n. 35, 1999, str. 136–146.
- Golob, Nataša, *Nekaj detajlov o vezavah srednjeveških rokopisov iz nekdanje Auerspergove ljubljanske knjižnice. Arhivi: Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije 24/2*, 2001, str. 53–58.
- Golob, Nataša, *Fragmenti srednjeveških rokopisov v javnih zbirkah v Sloveniji: 2. Ljubljana, Semeniška knjižnica. Zgodovinski časopis 56*, 2002, str. 133–160.
- Golob, Nataša, *Manuscripta. Knjižno slikarstvo v srednjeveških rokopisih iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*, Ljubljana: Narodna galerija & Filozofska fakulteta, 2010.
- Golob, Nataša, *Brevir škofa Žige pl. Lamberga in Bartolomeo del Tintore, alias Picov mojster. Zbornik za umetnostno zgodovino*, s.n. 51, 2015 [2016], str. 21–51.
- Golob, Nataša, *S črnilom in zlatom. Spomeniki knjižnega slikarstva v Sloveniji 850–1530*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Greenfield, Jane, *ABC of Bookbinding. A unique glossary with over 700 illustrations for collectors & librarians*. New Castle [Delaware]: Oak Knoll Press, 1998.

- Hoffmann, Hartmut, *Schreibschulen des 10. und 11. Jahrhunderts im Südwesten des Deutschen Reichs*, Hannover: Hahn, 2004.
- Hofmann, Norbert, Epistolarfragmente des 9. Jahrhunderts aus Ellwanger Archivbeständen. *Ellwanger Jahrbuch* 33, 1989–1990, str. 192–206.
- Kos, Milko, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji / s sodelovanjem Fr. Stelèta opisal Milko Kos*. Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo, 1931.
- Mau-Pieper, Maren, *Koperte als Einband bei Gebrauchsschriftgut in Mittelalter und früher Neuzeit*. Tübingen 2005 (magistrsko delo); dostopno: <https://publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/.../46251> (dostop 7. 5. 2016)
- Mittler, Elmar, *Bibliotheca Palatina*, Heidelberg: Braus, 1986.
- Mlinarič, Jože, *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Ljubljana: Delo, 1987.
- Mlinarič, Jože, *Stiška opatija 1136–1786*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Pickwood, Nicholas, The Interpretation of Bookbinding Structure. An Examination of Sixteenth-Century Bindings in the Ramey Collection in the Pierpont Morgan Library. *The Library*, Sixth Series, 17/3, 1995, str. 209–249.
- Pickwood, Nicholas, The Use of Fragments of Medieval Manuscripts in the Construction and Covering of Bindings on Printed Books. *Interpreting and Collecting Fragments of Medieval Books*, Los Altos Hills: Anderson-Lovelace & The Red Gull Press, 2000, str. 1–20.
- Radics, Peter, Geschichte des deutschen Buchhandels in Krain. *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels* 6, 1881, str. 73–93.
- Rajšp, Vincenc: *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773)*. Zbornik razprav, Redovništvo na Slovenskem, 4. Ljubljana 1998.
- Reisp, Branko, O nekdanji knjižnici knezov Auerspergov (Turjaških) v Ljubljani. *Zgodovinski časopis* 43, 1989, str. 37–47.
- Rosenfeld, Hellmut, Bücherpreis, Antiquariatspreis und Einbandpreis im 16. und 17. Jahrhundert. *Gutenberg Jahrbuch* 33, 1958, str. 358–363.
- Scholla, Agnes, Terminology and Typology of Limp Bindings. *Le reliure médiévale. Pour une description normalisée. Actes du colloque international (Paris, 22-24 mai 2203)* organisé par l'Institut de recherche ed d'histoire des textes (CNRS), Édités par Guy Lanoë avec collaboration de Geneviève Grand, Turnhout: Brepols 2008, str. 61–73.
- Schwarzmaier, Hans-Martin, Sozialgeschichtliche Untersuchungen zur Geschichte der Abtei Ellwangen in der Karolingerzeit. Ellwangen 764–1964. *Festschrift zur 1200-Jahrfeier*, Ellwangen: Schwabenverlag 1964, str. 50–72.
- Smith, Margaret M.: Preface. *Interpreting and Collecting Fragments of Medieval Books*. Los Altos Hills: Anderson Lovelace – Red Gull Press 2000, str. XI–XV.
- Svoljšak, Sonja – Kocjan, Urša, Zgodnje novoveško recikliranje in njegove uganke: rokopisni fragmenti kot knjigoveški material. *Knjižničarske novice*, 24, št. 7/8, 2014, str. 6–7.
- Vizkelety, Andras, Ein Beitrag zur regionalen Rezeptionsgeschichte mittelalterlichen Schrifttums. *Fragmente. Der Umgang mit lückenhafter Quellenüberlieferung in der Mittelalterforschung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010, str. 71–75.
- Vogrin, Marjan, Fragment Teodozijevega kodeksa v Minoritski knjižnici na Ptuj. *Kronika* 40, 1992, str. 169–170.
- Weber, B.: *Zeichen der Zeit. Aus den Schatzkammern der Zentralbibliothek Zürich*, Zürich 2002.
- Žargi, Matija, Auerspergov knežji dvorec v Ljubljani / The Princes of Auersperg Mansion in Ljubljana. *Theatrum vitae et mortis humanae / Prizorišče človeškega življenja in smrti: Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem / The Theatre of Human Life and Death: Images from the Seventeenth Century in Slovenia, Razprave*. Ljubljana: Narodni muzej, 2002, str. 277–307.

SUMMARY

Mediaeval Parchment Fragments in Bookbindings

Nataša Golob

There are many fragments in Slovene libraries and archives which were originally parts of mediaeval parchment codices or documents and were subsequently used in bookbindings. Fragments are a field of research in itself, they transmit data on formerly whole manuscripts and can contain parts of exceptional, unique texts. When documenting fragments with the aim of forming a catalogue, codicological features are of utmost importance, i.e. the fragment's dimensions, the number of fragments in an individual binding, the time and place of production, its state of preservation, the form of justification, the type of the writing field, layout, the distance between the lines, ink colour, rubrics and initials, all of which is followed by holder's census, shelf mark of holding library or collection, table of contents, congruity between publications, additions of owners and readers' glosses. Numerous fragments are disbound and often include lacking (or none whatsoever) data on former holders, which impedes the examination of their original book-related environment and course of history. The surveys conducted thus far lead to the assumption that bookbinders active in these parts acquired parchment fragments mostly from nearby church and monastic libraries, while fragments in bindings made for the booktrade purchased abroad appear to have been compiled from various places and cannot be regarded as proof of reading materials that played any role whatsoever in the local environment.

Binding of parchment fragments provided a good and permanent protection of the books' contents, which is evident from groups of books bound for Cathedral Canon and member of Academia Operosorum Jurij Andrej Gladič or Prince Wolfgang Engelbert Auersperg. Two different bookbinders are behind these bindings; Johannes Helm (Helmb) might have worked for the former around 1700 and Georg Sixt Schaffer for the latter around 1655. As the use of parchment folios from the same or related manuscript is repeated in both instances, which applies also to the bookbinding process, such a group could be crucial for the research of a craftsman's body of work. Gladič's booklets containing clean copies of lectures at the Jesuit College in Vienna are bound in fragments of three musical manuscripts by means of hempen cords and have almost flat spines. Schaffer, for instance, bound text blocks to cardboard front and back covers with alum-tawed bands by lacing them in the hinge between the spine and the cover; he used narrow and long thongs and was mindful of the depictions on the fragment, which was not a virtue of bookbinders at the time. Type of bands, lacing, careful highlighting of initials and leaf borders are the most obvious elements that point to Schaffer also in other instances and thus provide additional information on his clientele. Schaffer's work can be found on books printed up to the third quarter of the seventeenth century.

It is not possible to identify the text on some fragments due to their dimensions, while others provide a sufficient amount of consecutive words, enabling us to determine their contents. The re-support of spines on musical scores and literary prints serve as proof that the Homiliary and the manuscript with Interpretations of the Song of Songs by Bernard of Clairvaux were also produced in the Cistercian monastery in Stična. Along with the script, which is typical of the copyist alongside Gregory Master, the fragments include parts of illuminated initials produced by the best illuminators of the group, Bernard and Engilbert. In this particular instance the bookbinder cannot be named, however, we can state that these bindings into fragments of the Stična Homiliary were produced between 1756 and 1765; a view of several types of bindings produced by this master is of great value as well.

Waste parchments include Carolingian manuscripts, however, in terms of craftsmanship, each of the five selected bookbinding products is different, all fragments are a part of bindings on printed books, which were acquired from antiquarian dealers abroad. The simplest form of binding is binding in a single folio without support, which gives the distinct impression of its temporary nature. A version of such binding — no support but with the fragment folded over a

paper flyleaf — can be found on a book on Italian grammar, which includes a preserved dedicatory letter to Prince Katzianer and which due to the use of papers of different quality serves as a proof of the printing practice. A surprising find among Carolingian fragments are cuttings of the great Bible, which can owing to identical codicological elements and style of illumination be brought into connection with the Second Bible of Charles the Bald and thus with the scriptorium in the Benedictine monastery Saint-Amand between 871 and 877. At the same time, this is a prime example of a temporary booktrade binding, whose sole intention was to hold together printed quires.

The article also showcases four bindings with external stitches (long and chain stitches) with front and back covers made of documents, manuscripts, Hebrew scroll, and bookbinding parchment. These are instances of mediaeval manuscript bindings and not modern printed books. The type of binding discussed in this subchapter, which continues the ancient tradition in the most direct manner, was extremely widespread in the Middle Ages. Based on glosses and some historical data, we can assume that two of the selected manuscripts were bound in these parts between 1380 and 1415, thereby belonging to the oldest bookbinding products, which in all likelihood originate from Celje and Kranj.

The article could not avoid pointing to several details in the bookbinding process since structural elements per se are a document of the period, the region and, last but not least, of the craftsman. The forgotten and overlooked details include manuscript fragments adhered to leather straps or to parchment sowing strips; experience taught them that gluing two materials together produces stable structural elements of good quality and that leather does not stretch or roll up. Such narrow strips do not enable us to read or identify the texts from mediaeval manuscripts, however, they do show a manifold use of parchment and an extremely economical attitude towards any leftover material.

Tomaž Lazar
Oborožitev slovenskih dežel
v začetku 16. stoletja:
münchenski rokopis Cod.icon. 222

LAZAR Tomaž, dr., višji kustos, znanstveni sodelavec, Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, tomaz.lazar@nms.si

Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja: münchenski rokopis Cod.icon. 222

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 106–163, cit. 153

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Po naročilu kralja Maksimiljana I. je v prvih letih 16. stoletja nastalo več obsežnih popisov orožja v habsburških deželah. Ena od manj znanih, zgolj fragmentarno ohranjenih različic je danes v lasti Bavarske državne knjižnice. Ta popisna knjiga (*Zeugbuch*) doslej še ni doživela celovite objave in je slovenskemu zgodovino-pisju tako rekoč neznana. Pregled njene vsebine pa kaže, da gre za izjemno dragocen dokument, ki izčrpno opisuje stanje oborožitve na gradovih, v mestih, trgih, utrjenih taborih in samostanih v slovenskem prostoru in bližnji soseščini.

Ključne besede: orožje, topništvo, inventarji, vojaška organizacija, Maksimiljan I.

LAZAR Tomaž, PhD, Senior Curator, Research Associate, The National Museum of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, Ljubljana, tomaz.lazar@nms.si

Armament of Slovene Lands in the Early Sixteenth Century: The Munich Manuscript Cod.icon. 222

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 106–163, 153 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.)

Several extensive inventories listing weaponry in the Habsburg lands were compiled at the behest of King Maximilian I in the first years of the sixteenth century. One of the less known versions preserved solely in fragmentary form is nowadays kept in the Bavarian State Library. This inventory (*zeugbuch*) is yet to be published in its entirety and is virtually unknown to the Slovene historiography. An examination of its contents shows that this is an extraordinarily valuable document, which provides a detailed insight into the armament of castles, cities, towns, market towns, fortified churches, and monasteries in the Slovene ethnic territory and its immediate surroundings.

Key words: weapons, artillery, inventories, military organisation, Maximilian I, inventory books

Slovensko zgodovino pisje se je v splošnem le maloanimalo za preučevanje vojskovanja, oborožitve in vojaške organizacije v srednjem in zgodnjem novem veku. Kljub svežemu zagonu v zadnjih desetletjih, ki je vsaj delno presekaldolgotrajni zastoj vojaškozgodovinskih raziskav, omenjena tematika za zdaj ostaja enavidnejših belih – ali pa vsaj sivih – lis domače stroke.¹

Eden od najpoglavitejših razlogov za takšno stanje je gotovo sorazmerna skromnost vsebinsko povednih virov. Zato vsak poskus pisanja vojaške zgodovine slovenskega prostora v srednjem veku prejkone spominja na sestavljanje mozaika iz drobcev, zbranih iz množice listinskega gradiva, pripovednih virov in drugih dokumentov, ki se nemalokrat zgolj posredno dotikajo dogajanja v slovenskih deželah. Svoje doda še izjemna razpršenost gradiva, zlasti arhivskih dokumentov, ki jih v pretežni meri ne hranijo domače ustanove, temveč tiste v sosednjih državah ali celo v bolj oddaljeni soseščini.

Odveč je pripominjati, da takšna izhodišča zavirajo velikopoteznejše, bolj sintetično zasnovane zgodovinske raziskave. K sreči pa načrtna prizadevanja za sistematično objavljjanje, v zadnjem času tudi digitaliziranje dragocenega arhivskega gradiva slovenskim medievistom odpirajo vse udobnejšo pot do še nedavno težje dostopnih ali domači stroki neznanih virov, ki se lahko izkažejo za nesluteno zakladnico podatkov.

Eno takšnih nedavnih pridobitev dolgujemo Bavarski državnim knjižnicam, ki je na spletu objavila odlično skenirano digitalno reprodukcijo celotnega rokopisa Cod. icon. 222. Pod to signaturo se skriva ena od manj znanih variant ilustriranih popisov orožja kralja (in pozneje cesarja) Maksimiljana I., za katero se ob podrobnejšem pregledu izkaže, da razkriva resnično izjemen vpogled v vojaško organizacijo in oborožitev slovenskih dežel ob koncu srednjega veka.²

Maksimiljan – vladar in vojskovodja

Maksimiljan I. (*1459–†1519) se je v zgodovino zapisal kot ena najprepoznavnejših osebnosti iz dolge linije habsburških vladarjev. Njegova doba je v prostoru vzhodnih Alp sovpadala z zatonom srednjega veka in rojstvom moderne države

¹ Nabergoj, *Oboroženi stan*, str. 9–15; Lazar, *Viteštvo in vojskovanje*, str. 27–28.

² BSB, Cod. icon. 222. Dostopno na: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00020956/images/> (14. 2. 2016).

na pragu novega veka. Maksimiljana se pogosto spominjamo kot zadnjega viteza. Mirne vesti bi ga lahko označili tudi za pravega renesančnega moškega, le da je neverjetno široka paleta znanj, ki jih je menda obvladal, bolj kot talente »lepih« umetnosti zajemala najrazličnejše vidike umetnosti vojne.³

V času, ki je doživljal prelom s srednjeveško tradicijo, a se je kljub temu čutil neločljivo zavezan starim viteškim idealom, takšne značajske lastnosti nikakor niso delovale arhaično. Tedanja družba je od svojih vladarjev še vedno pričakovala solidno obvladovanje vojaških znanj. Ta so morali državni voditelji na bojnem polju dokazovati kot (vsaj nominalni) poveljniki svojih vojsk, po možnosti pa osebne bojevniske spretnosti potrjevati tudi z zmagami na napornih turnirskih tekmah in viteških igrah.

V tem pogledu se Maksimiljanu ni bilo treba bati, da bi razočaral svoje podložnike ali širšo evropsko javnost. Že od malih nog se je navduševal nad orožjem, borilnimi veščinami, lovom, športom in jezdenjem. Njegovo naravno nagnjenje k bojevniskemu življenjskemu slogu je odlično pristajalo duhu časa, še bolj pa ga je v očeh javnosti utrjevala vztrajna državna propaganda, ki je Maksimiljana povzdigovala v človeka malone nadnaravnih sposobnosti. V takem slogu ga ne nazadnje slika cikel slovitih (avto)biografskih del *Theuerdank*, *Freydal* in *Weißkunig* – za današnji okus očitno domišljijsko obarvanih, morda celo naivno prenapihnenih literarnih stvaritev. Kakor koli že presojamo vrednost tega opusa, vendarle zelo zgovorno priča o tem, kako je Maksimiljan dojemal samega sebe in kakšen vtis je želel pustiti na spomin poznejših rodov.⁴

Bržkone ni treba posebej pripominjati, da je olepšana, že kar mitologizirana podoba Maksimiljana kot idealnega vladarja in nepremagljivega bojevnika v prvi vrsti zapuščina cesarjevih propagandistov, ki so želeli svojega naročnika prikazati v kar najsvetlejši luči. Tako vzvišeni ideali niso nujno verno odražali zgodovinske realnosti, pa tudi ne bolj kritičnih mnenj, ki jih vsaj zunaj habsburškega dvora še zdaleč ni manjkalo.

O Maksimiljanovih vladarskih sposobnostih so veliko črnila prelili že njegovi sodobniki. Posebej nenaklonjeno jih je v 23. poglavju svojega dela *Vladar* ocenil Niccoló Machiavelli, ki je bojevitega Habsburžana postavil naravnost za zgled pretirano skrivnostnega, vase zaprtega, a po drugi strani neodločnega in nestanovitnega vladarja. Te osebnostne pomanjkljivosti naj bi Maksimiljana vedno znova zapeljale v snovanje nelogičnih, nikomur razumljivih načrtov, katerih končni izid je bila omahljiva, pogosto neuspešna politika brez prave premočrtne strategije.⁵

V Machiavellijevih pronicljivih ocenah se gotovo skriva vsaj zrno resnice. Tudi v modernem zgodovinopisju o Maksimiljanovi vladavini, vojaških podvigih in političnem delovanju ne manjka zadržanih ali odkrito negativnih sodb. Kljub temu se njegova državniška vloga s perspektive novejših zgodovinskih raziskav kaže v bolj prizanesljivih odtenkih. Navsezadnje Maksimiljanu niti bolj kritično

³ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*; Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 26–71; Murphey, *Ottoman Warfare*, str. 6 sl. Prim. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 113–116.

⁴ Schultz, *Der Weisskunig*; Kos, *Turnirska knjiga*, str. 45–49.

⁵ Machiavelli, *Vladar*, str. 105.

nastrojeni pisci ne morejo odrekati nespornega poguma, energije in osebnih vrlin, s katerimi se je odlikoval kot eden najuglednejših vojskovodij svojega časa. Še težje bi bilo zanikati njegove izjemne zasluge pri reformiranju habsburških oboroženih sil, uvajanju sodobnejših tipov oborožitve in zlasti izgradnji najučinkovitejšega topniškega parka v Evropi na prelomu iz 15. v 16. stoletje. Ti dosežki so v celoti še toliko bolj vredni občudovanja, če upoštevamo njihov zgodovinski kontekst ter vse prej kot naklonjene okoliščine, v katerih je bilo Maksimiljanu namenjeno preizkusiti vladarske kvalitete.⁶

Živahno zanimanje za vojskovanje in težnje po razvijanju novih taktičnih pristopov ter najmodernejšo oborožitve so zaznamovali vsako poro Maksimiljanove vladavine. Ambiciozni Habsburžan je živel v času, ko so vodilne evropske države iz nekdanjih temeljev fevdalnega izročila bliskovito preraščale v moderne nacionalne monarhije z vse učinkovitejšo centralno upravo in obsežnim birokratskim aparatom. Ta je po eni strani omogočal tesnejši nadzor nad vladarjevimi posestmi in podaniki, po drugi strani pa je v državno blagajno prinašal večje denarne prilive, brez katerih preprosto ni bilo mogoče ustvariti stalne poklicne vojske z najsodobnejšo oborožitvijo. Prav izgradnja učinkovitih, vladarju zvestih in vsak čas za boj pripravljenih oboroženih sil je v resnici pomenila najočitnejšo kratkoročno spodbudo za vzpostavitev modernih zgodnjenovoveških držav. Te so orjaško večino svojega proračuna – vsaj tri četrtine ali tudi več kot 90 % – namenjale izdatkom za vojsko, kar povsem jasno dokazuje, kaj je v resnici vodilo evropske vladarje k moderniziranju svojih držav.⁷

Maksimiljan je kot značilni vladar svojega časa tem trendom sledil vse od prvih velikih osebnih preizkušenj v bojih za burgundsko dediščino. Ta epizoda ga je zaznamovala za vse življenje, saj se je bil že kot mladenič prisiljen spoprijeti s težkimi izzivi vojnih pohodov in visoke politike. V Burgundiji se je srečal z visoko razvito, tehnološko zelo napredno vojaško organizacijo, ki mu jo je zapustil pokojni tast, vojvoda Karel Drzni. Hkrati se je mladi Maksimiljan znašel iz oči v oči s Francijo, nesporno najmočnejšo evropsko silo, in od blizu spoznal inovativno taktiko Švicarjev, najslavnejših vojakov tistega časa. Ti zgledi so Maksimiljana zgovorno usmerjali na težavni poti, na kateri je v naslednjih desetletjih temeljito posodobil organizacijo lastne države in oboroženih sil.⁸

Reforme, s katerimi je Maksimiljan posegel globoko v ustroj vojaške ureditve habsburških dežel, so bile večinoma postopnega značaja, zato bi jih težko objektivno označili kot revolucionarne spremembe. Na kratko bi jih lahko povzeli z zaporedjem ključnih izboljšav, ki so bile deloma organizacijske, deloma tehnološke narave. Najpomembnejšo inovacijo je zagotovo pomenila vzpostavitev najemniške pehote landsknehtov, oboroženih in izurjenih po švicarskem vzoru. Landsknehti so tako postali novo jedro habsburške armade, a še vedno ob močni podpori težko oklepljene konjenice kot tradicionalnega udarnega vojaškega rodu. Izjemno težo

⁶ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 185–189.

⁷ Ayton, Price, *The Medieval*, str. 1–22.

⁸ Hall, *Weapons & Warfare*, str. 122; Contamine, *War*, str. 136–137; Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 30 sl.; Smith, DeVries, *The Artillery*, str. 41.

Slika 1: Maksimiljan I. je svoje oborožene sile reorganiziral v učinkovito moderno armado. Njena udarna moč je temeljila na usklajenem delovanju najemniške pehote, topništva in konjenice. Značilno podobo takšne vojske kaže upodobitev bitke pri Pavii leta 1525 na lesorezu Hansa Schüefeina. (Staatliche Graphische Sammlung München).

Maximilian I reorganised his armed forces into an efficient modern army, whose striking power was based on the combined action of the infantry, artillery, and cavalry. A typical image of such an army is conveyed by the depiction of the Battle of Pavia in 1525 in a woodcut by Hans Schüefein. (Staatliche Graphische Sammlung München).

je v Maksimiljanovi strategiji pridobilo habsburško topništvo, ki si je z načrtnimi investicijami in prelomnimi tehničnimi izboljšavami do začetka 16. stoletja izborilo ugled najmočnejšega artilerijskega parka v Evropi. Redno vzdrževanje velike poklicne armade je seveda zahtevalo ogromna sredstva, zato je bilo treba preurediti način novačenja in financiranja vojaških enot. Nekdanji sistem razdrobljenih deželnih sil, namenjen predvsem lokalni obrambi, je doživel korenito prevetritev z obrambnimi redi, predvsem innsbruškim libelom iz leta 1511, katerega določila so sedem let pozneje razširili na vse habsburške dedne dežele. Za izvajanje zahtevnejših, predvsem ofenzivnih vojaških operacij je bilo nujno izgraditi tudi trdno logistično mrežo, ki se je opirala predvsem na velike, centralno vodene orožarne.⁹

Osrednje organizacijsko gonilo Maksimiljanovih vojaških reform je bilo torej povečanje vojaških zmogljivosti pod neposrednim vladarjevim poveljstvom. To pa je že pomenilo jasen odmik od tradicionalne fevdalne vojaške organizacije, ki

⁹ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*; Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo*, str. 56–81, 160–177.

je temeljila na razdrobljenih lokalnih silah plemiške elite, financiranih s prihodki z zemljiških gospodstev. Tu se je Maksimiljan spoprijemal z velikimi izzivi, saj si je moral zagotoviti tesnejši nadzor nad obrambnimi zmogljivostmi svojih posesti in podanikov, ob tem pa neizogibno dregniti v avtonomijo zemljiških gospodstev, kot si ni drznil še nobeden od njegovih predhodnikov na prestolu.

Okrog leta 1500 je bil Maksimiljan še precej oddaljen od svojega končnega cilja, kljub temu pa so njegove dotedanje reformne težnje že povsem jasno nakazovale smer, v katero se je gibala preobrazba habsburških oboroženih sil. Težišče Maksimiljanovih vojaških zmogljivosti je bilo tedaj že zgoščeno v mrežo ključnih orožarn, s središčem v innsbruškem arzenalu. Hkrati se je pokazala neizogibna potreba po jasnem pregledu nad oborožitvijo vladarjevih podložnikov in lokalnih orožarn, razpršenih po habsburških dednih deželah. To težavno nalogo je Maksimiljan zaupal Bartolomeju Freislebnu, vrhovnemu topniškemu mojstru v Innsbrucku. Plod Freislebnovega mukotrpnega dela so čudovito ilustrirani popisi orožja v habsburških dednih deželah (*Zeugbücher*), ki prinašajo prvovrsten vpogled v Maksimiljanovo vojaško organizacijo na začetku 16. stoletja.¹⁰

Münchenski rokopis Cod.icon. 222

Freisleben je v prvih letih 16. stoletja prepotoval habsburške dežele, si ogledal lokalne orožarne in popisal tamkaj shranjeno oborožitev. Tako pridobljene podatke je zbral v sistematično zasnovanih inventarnih knjigah, izdelanih v več različicah. Najbolj znan in tudi edini dokončno urejeni izvod danes hrani Avstrijska nacionalna knjižnica na Dunaju.¹¹

Sloviti dunajski *Zeugbuch* že vsaj od objave znamenitega avstrijskega preučevalca starega orožja Wendelina Boeheima sodi med najbolj prepoznavne vire, ki pričajo o oborožitvi habsburške armade na pragu novega veka. Monumentalni rokopis se osredotoča na osrednje Maksimiljanove orožarne – Innsbruck, Sigmundskron, Verono, Dunaj, Ostrovcico na Koroškem, Gradec, Gorico, Breisach in Lindau.¹²

Zaradi nazornih, večinoma zelo kakovostnih upodobitev orožja in vojaške opreme je dunajski *Zeugbuch* morda bolj kot klasično zgodovinopisno usmerjene raziskovalce pritegnil umetnostne zgodovinarje. To tendenco je opaziti že v Boenheimovi usmeritvi, saj se je bolj kot dokumentarni vsebini popisov posvetil tipom upodobljenega orožja ter jih podrobno umestil v klasifikacijo zgodnjerednjeveške oborožitve, še posebej topništva, ki v popisih zajema daleč najprezentativnejše mesto.

Taki pristopi so nehote potisnili v ozadje druge vidike tega obsežnega popisa. Bržkone zaradi zavajajočega občutka, da gre v prvi vrsti za likovni vir, zanimiv predvsem s stališča umetnostnih zgodovinarjev, je bil dunajski *Zeugbuch* v klasičnem zgodovinopisju deležen precej manj intenzivne obravnave. Tako je ostalo

¹⁰ Boenheim, *Die Zeugbücher I*, str. 96–97.

¹¹ ÖNB, cod. 10824.

¹² ÖNB, cod. 10824; Boenheim, *Die Zeugbücher I*, str. 116; Boenheim, *Die Zeugbücher II*.

redkeje opaženo, da se prava izpovedna vrednost Freislebnove popisne knjige ne skriva zgolj v upodobitvah oborožitve, temveč je to obsežno delo tudi prvovrsten dokumentarni vir – pa tudi, da druge ohranjene variante popisov niso zgolj bolj ali manj identične različice enega samega rokopisa, temveč med njimi obstajajo velike vsebinske razlike.

Eno od teh različic hrani Bavarska državna knjižnica v Münchnu.¹³ V primerjavi s svojim dunajskim vrstnikom je münchenski rokopis zgolj fragmentarno ohranjen. To je bržkone eden od razlogov, zakaj je bil deležen precej manj zanimanja. Boenheim ga je sicer povsem korektno vključil v svoje študije Maksimiljanovih orožarskih popisov in ga zgoščeno opisal, žal pa so poznejši pisci dokument bolj ali manj prezrli.¹⁴ Doslej ni pritegnil resnejše pozornosti raziskovalcev srednjeevropske vojaške zgodovine. Nezan je ostal tudi slovenskemu zgodovinopisju, najbrž preprosto zato, ker rokopis vse doslej ni dočakal natančnejše analize, ki bi pojasnila njegovo vsebino in kontekst. K sreči je po zaslugi nedavnega digitaliziranja in spletne objave münchenski *Zeugbuch* odslej zlahka dostopen strokovni javnosti.

Pri natančnejšem pregledu rokopisa se izkaže, da je bil Cod.icon. 222 očitno zamišljen kot dopolnitev bolj znane dunajske različice. Medtem ko slednja pokriva osrednje, torej največje in najbolj založene Maksimiljanove orožarne, münchenski rokopis prikazuje stanje oborožitve v mestih, trgih, na gradovih in drugih obrambnih točkah po celotnem prostoru habsburških dežel. Prvotno je vseboval vsaj okrog 650 listov oziroma 1300 strani. V sedanji, zelo okrnjeni obliki ga je ohranjenega manj kot polovica, 558 strani, ki večinoma niso zvezane po prvotnem vrstnem redu.¹⁵

To precej otežuje vsebinsko orientacijo, saj je treba rokopis za celovito razumevanje najprej preurediti po izvorni foliaciji. Podrobnejša analiza kodeksa je navsezadnje zahtevna tudi zato, ker imamo opraviti z dokumentom, ki zahteva dobro poznavanje historične topografije geografsko zelo obsežnega prostora. To je nedvomno še razlog več, zakaj rokopis doslej ni bil v celoti objavljen ali izčrpnje obdelan, saj ta naloga jasno presega okvire osnovne arhivistične obravnave same po sebi.¹⁶

Kolikor lahko rekonstruiramo prvotno strukturo rokopisa na podlagi njegove vsebine in fragmentarnega kazala, so se inventarni popisi začeli s Tirolsko, se nadaljevali s Švabsko, Breisgauom, Alzacijo, Sundgauom in Spodnjo Avstrijo.¹⁷ Z vidika domačega zgodovinopisja je posebej zanimiva druga polovica kodeksa, kjer okrog prvotnega folija *VC (500)* popis doseže slovenski prostor. V tem delu je rokopis slabo ohranjen, a se je očitno nanašal na pomembnejša mesta, denimo Ptuj, Ljubljano in Reko. V veselje slovenskih raziskovalcev je vsebina od folija

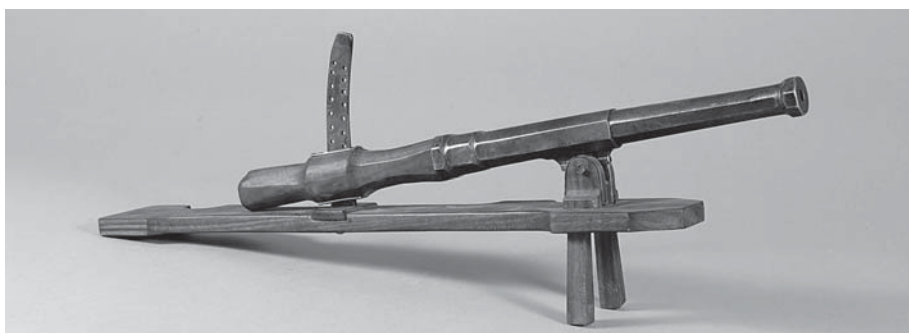
¹³ BSB, Cod.icon. 222.

¹⁴ Boenheim, *Die Zeugbücher I*, str. 99–107.

¹⁵ Prvotna paginacija je v rokopisu označena z rimskimi številkami na zgornjem desnem vogalu folijev.

¹⁶ V sedanji spletni predstavitvi dokumenta je vsebina popisov razumljivo le zelo zgoščeno predstavljena in posebej navaja zgolj peščico krajev, navedenih v rokopisu. Tudi pri teh izbranih toponimih ponekod naletimo na pomote, saj jih obdelovalcem dokumenta ni uspelo pravilno locirati. *Brem* so npr. namesto notranjskega Prema interpretirali kot kraj na južnem Tirolskem. <http://daten.digital-sammlung.de/~db/0002/bsb00020956/images/> (8. 2. 2016).

¹⁷ BSB, Cod.icon. 222, fol. 2r–8r.

Slika 2: Sodobna rekonstrukcija husitske tarasnice na lesenem podnožju. Orožje tega tipa se je v sredini in drugi polovici 15. stoletja razširilo po vsej srednji Evropi, predvsem pri obrambi obzidij in improviziranih poljskih utrdb iz vozov. (Husitské muzeum, Tábor).

A contemporary reconstruction of a Hussite trestle gun on a wooden mount. This type of weapon was widely used throughout Central Europe in the mid- and the second part of the 15th century, first and foremost, in the defence of walls and wagon forts. (The Hussite Museum, Tábor).

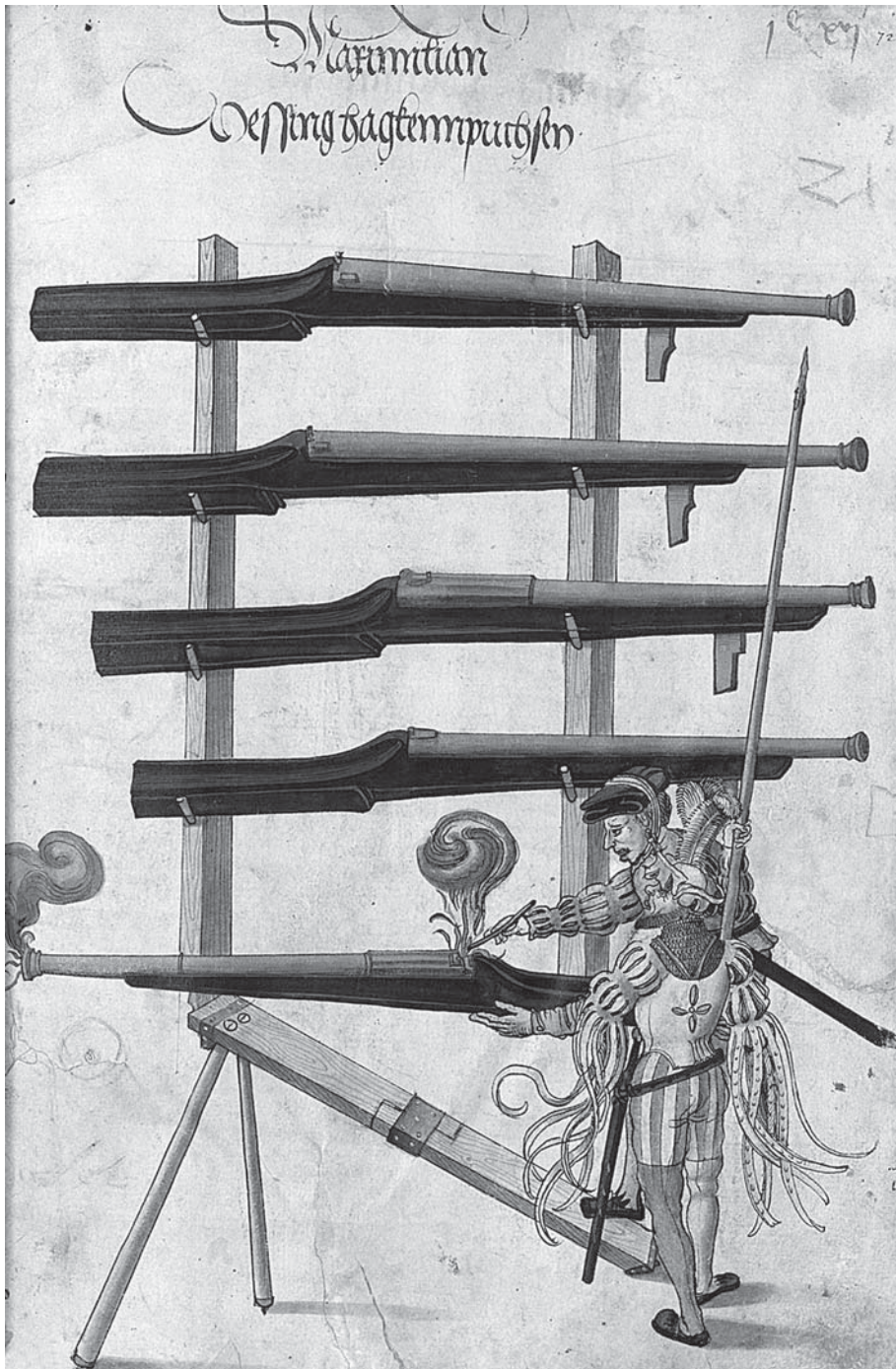
VCXLIII (544) do VICXV (615) tako rekoč popolna in navaja popise po lokacijah od Gorenjske, Posavja, Dolenjske in Bele krajine do Notranjske, Primorske, Istre in vzhodnega roba Furlanije.

S tem se nam odpre bogastvo podatkov, ki je za raziskave vojaške organizacije slovenskih dežel v Maksimiljanovem času neprecenljivega pomena. O oborožitvi gradov, mest in trgov na Slovenskem ob koncu srednjega veka vemo razmeroma malo, saj nas pri poznavanju te tematike vedno znova omejuje pomanjkanje kakovostnih virov. Münchenski rokopis pa to vrzel odlično zapolnjuje z izčrpnimi popisi orožja, shranjenega na Kranjskem, Štajerskem, Goriškem in v Istri med letoma 1500 in 1507.

Podoba obrambne ureditve slovenskih dežel, kot jo razkriva Maksimiljanov *Zeugbuch*, temelji na zelo pestri mreži utrdb. Ta se je opirala predvsem na gradove, utrjena mesta, trge oziroma v istrskem prostoru obzidane kaštele, a tudi utrjene samostane, cerkve in tabore. Večina teh obrambnih točk je bila razmeroma majhnih in zlasti v primerjavi z veliko večjimi osrednjimi orožarnami dokaj skromno opremljenih. Toda njihovo skupno število in zgostitev v celoti sestavljata upoštevanja vreden obrambni pas vzdolž južne meje cesarstva, to pa povsem nedvoumno priča o vojaški vlogi slovenskega prostora v okviru habsburške strategije.

Oborožitev, ki jo navajajo Freislebnovi popisi, obsega zlasti lažje topništvo, ročno ognjeno orožje in samostrelje z bolj ali manj obsežno zalogo streliva, delno tudi hladno orožje. Posebni izjemi sta grad Kamen pri Begunjah in bližnja Radovljica. Tam so v času popisa poleg druge opreme hranili še nič manj kot 8000 dolgih pehotnih sulic.¹⁸ Ta ogromna strateška rezerva, nakopičena tik pred izbruhom beneške vojne, daleč presega lokalne potrebe in je bila gotovo namenjena Maksimiljanovi armadi poklicnih najemnikov.

¹⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 210r.

Slika 3: Maksimiljanova landsknehta pri streljanju s težko kavljasto puško, nameščeno na podstavku. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 25r; 72r).

Maximilian's landsknechte shooting a heavy hackbut on a rest. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 25r; 72r).

Med tipi topništva, ki jih navaja *Zeugbuch*, prevladujejo tarasnice – malokalibrski topiči na lesenih podstavkih –, havbice – lahki poljski topovi na kamnite krogle – in kače, modernejši dolgocevni topovi na sprednje ali redkeje zadnje polnjenje z ločenimi smodniškimi komorami. Občasno so omenjeni tudi možnarji, lažje topniško orožje z zelo kratko cevjo za streljanje pod visokim kotom. Med težjim orožjem se pojavljajo predvsem težke bombarde (*Hauptbüchse*), daljši »četrtnski« topovi nekoliko manjšega kalibra (*Viertelbüchse*) kot predhodniki novejših kartavn in občasno še dolgocevni oblegovalni topovi težjega kalibra (*Scharfmetz*). Redkeje naletimo na druge tipe, denimo orgelne topove z več vzporedno nanizanimi cevmi manjšega kalibra (*Orgelbüchse*). Posebej eksotično deluje *Hagelbüchse*, kratkocevni protipehotni top, ki so ga razvili posebej po Maksimiljanovih načrtih. Prirejen je bil za izstreljevanje po sredini prevrtanih krogel, v katere je bil prečno vložen železni drog. To eksperimentalno orožje se v praksi ni obneslo, a ga kljub temu občasno zasledimo na seznamih.¹⁹

Osnovno obrambno oborožitev sestavljajo težke kavljaste oziroma trdnjavske puške (*Hakenbüchse*), ki jih je bilo treba za streljanje opreti ob naslon. Z njimi sta navadno ravnala po dva moža, saj kavljaste puške v tem času praviloma še niso bile opremljene z netilnim mehanizmom in jih je bilo treba prožiti ročno, z razžarjenim železnim prižigalom ali vžigalno vrstico oziroma lunto. Konstrukcijsko identične, le nekoliko manjše so bile »polovične« kavljaste puške (*Halbhakenbüchse*), na katere prav tako občasno naletimo v inventarnih zaznamkih. Splošno razširjene so bile tudi že arkebuzne lunte (*Handbüchse*), lahko in tehnično precej sodobnejše zasnovano orožje manjšega kalibra, opremljeno z netilnim mehanizmom na počasi tlečo vžigalno vrstico, zato je bilo z njimi mogoče streljati prostoročno. Ognjeno orožje je v splošnem doseglo že tako visoko stopnjo razvoja, da je večinoma izpodrinilo loke in samostrele. Ponekod popisi omenjajo še orožje na drogu, denimo helebarde, partizane, težke lovske sulice (*Schweinspiess*, *Tierspiess*) in bojne osti (*Ahlspiess*), občasno tudi ščite oziroma pazeve (*Tartsche*). Preostali del inventarjev zapolnjujejo zlasti večje količine krogel, svinca, smodnika in sestavin zanj, puščice ter različno orodje in pribor, tudi kalupi za ulivanje svinčenih krogel (*Modl*).²⁰

Tako velikopotezno popisovanje oborožitve je gotovo zahtevalo izjemne napore in tudi precejšnje stroške. Uspešna izvedba te dolgotrajne naloge jasno kaže, kako zelo se je do začetka 16. stoletja povečal domet habsburške uprave. Osrednji razlog za sistematično pregledovanje orožja in opreme je bil gotovo povsem praktične, vojaške narave. K temu pa moramo dodati tudi Maksimiljanove težnje po trdnjšem nadzoru nad dednimi deželami in podreditvi njihovih vojaških zmogljivosti osrednji vladarski oblasti.

To je seveda pomenilo odkrit poseg v avtonomijo zemljiških gospostev. Zato ne preseneča, da Freislebna in njegovih sodelavcev niso povsod sprejeli odprtih rok. Popisovanje orožja na deželnoknežjih posestih je razumljivo potekalo brez večjih

¹⁹ Boenheim, *Die Zeugbücher I*, str. 108–111, 117–199; Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 122–138.

²⁰ Prim. Boenheim, *Die Zeugbücher I*, str. 109–199. Gl. tudi Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 72–73; Kempers, *Hacquebuts*.

težav. Zapletlo pa se je, ker je Freisleben poskušal v svoje popise vključiti tudi oborožitev na gospostvih, nad katerimi deželnoknežja oblast ni imela neposredne pristojnosti. To se mu zaradi odpora posameznih zemljiških gospodov oziroma njihovih oskrbnikov ni vedno posrečilo. V freisinški Škofji Loki mu glavar Jurij Thurn ni dovolil popisati oborožitve gradu in mesta brez privolitve škofije, saj ta o Freislebnovi nameri ni bila vnaprej obveščena oziroma ni izdala ustreznega soglasja.²¹ Z enakim argumentom je freisinški oskrbnik Andrej Turjaški na gradu Prežek popisovalcem preprečil dostop do orožarne.²² Podobno sta oskrbnika rodbine Kreig zavrnila Freislebna na blejskem gradu in na Čretežu.²³ Popisa ni bilo mogoče izvesti tudi na gradu Švarcenek pri Divači ter na Vogrskem, saj se je tam grajski oskrbnik preprosto izgovoril, da gospoda Friderika Ungerspacha trenutno ni doma.²⁴

Številni zemljiški gospodje na Slovenskem torej še malo niso bili navdušeni nad vdiranjem v njihovo zasebnost, bržkone zaradi upravičenega strahu, da bi to utegnilo še bolj podžgati Maksimiljanove apetite po krepitvi centralizirane državne oblasti na račun lokalne avtonomije in tradicionalnih plemiških pravic. Ne glede na takšne zadržke je Maksimiljanova birokracija v veliki meri uspešno opravila svojo nalogo in si s sistematičnimi inventarji pridobila odličen vpogled v oborožitev slovenskih dežel tik pred začetkom velike beneške vojne.

Prav kopičenje orožja za odločilni spopad z Benetkami je ključno za razumevanje zgodovinskega konteksta Freislebnovih inventarnih knjig. Ko so leta 1507 Maksimiljanovi popisovalci sestavljali zadnja poglavja münchenskega rokopisa, so bile priprave na vojno že v polnem teku. Zdi se, da je Freisleben posebno poglavje namenil težji topniški oborožitvi, zbrani za načrtovano ofenzivo proti Benečanom. Od tega se je žal ohranil le skromen fragment, ki priča, da so v slovenskih deželah za ta namen pripravili »2 baziliska, 4 *Scharfmetzen* ter veliko drugih kartavn in topov«. ²⁵ Povedno je, da so inventarji istrskih kaštelov Lupoglav (*Marnfels*), Kožljak (*Waxenstein*) in Kršan (*Karschan*) ostali nepopolni.²⁶ Popisa na njih torej niso izvedli, verjetno zato, ker je Freislebna tik pred koncem monumentalnega dela prehitela vojna.

Popisi orožja v slovenskih deželah in bližnji okolici

Rokopis Cod.icon. 222 doslej še ni izšel v obliki celovite kritične izdaje. Tega cilja seveda ne more izpolniti niti pričujoča obravnava, saj je zamišljena kot predstavitev tistih delov dokumenta, ki so posebej relevantni za vojaškozgodovinske raziskave slovenskega prostora.

²¹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 209r.

²² BSB, Cod.icon. 222, fol. 274v.

²³ BSB, Cod.icon. 222, fol. 209r, 274v.

²⁴ BSB, Cod.icon. 222, fol. 261v, 264v.

²⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 245r.

²⁶ BSB, Cod.icon. 222, fol. 100r, 109v.

Transkripcijo oziroma prevod izbranih delov rokopisa Cod.icon. 222 smo nedavno že objavili kot samostojno poglavje v monografiji *Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem*.²⁷ Pričujoči prispevek je zamišljen kot dopolnjena nadgradnja omenjene objave z vsebinsko razširjeno spremno študijo, ki je v knjižno monografijo o topništvu na Slovenskem ni bilo mogoče vključiti zaradi prostorskih omejitev. S tem želimo vsebino münchenskega rokopisa približati tudi drugim slovenskim raziskovalcem, saj gre za večstransko uporaben, doslej praktično neznan primarni vir.

Inventarni popisi so navedeni po prvotni foliaciji. V objavo so zajeti vsi prepoznani kraji na prostoru sedanje Republike Slovenije in tudi lokacije v bližnji soseščini, ki so bile tesno povezane s historičnimi slovenskimi deželami. Pri manj znanih ali nejasnih terminih smo v oklepaju navedli nemški izraz, ki se pojavlja v rokopisu, vendar za lažje razumevanje v zapisu, prilagojenem sodobnemu nemškemu pravopisu. Na podoben način smo pri krajevnih imenih vključili nemška poimenovanja v sodobni oziroma uveljavljeni obliki, saj so v besedilu zapisana nedosledno, včasih v težko prepoznavnih različicah.

500

Mesto Gradec (Graz)²⁸

3 havbični topovi (*Haufnitzbüchsen*)²⁹

1 četrtnski top (*Viertelbüchse*)

4 havbice

4 kače

508

Ptuj (Pettau)³⁰

1 četrtnski top in 1 tarasnica brez lafet, sodita v Maribor

6 kač v orožarni

1 protipehotni top (*Hagelbüchse*)

1 orgelni top (*Orgelbüchse*)

2 krogelna kalupa za kače

1 polnjenje za *Hagelbüchse*

ok. 12 centov smodnika

200 svinčenih krogel za kače

ok. 1 cent smodnika

Leta 1507 so na Ptuj poslali še 1 sodček smodnika.

²⁷ Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo*, str. 92–130.

²⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 241r.

²⁹ Kako natanko je bilo to orožje zasnovano, ni povsem jasno. Očitno se je razlikovalo od klasične havbice, a je bilo po vsej verjetnosti še vedno zamišljeno za uporabo kamnitih krogel. Logično bi bilo predvidevati, da je bila njegova cev nekoliko daljša kot pri tradicionalni havbici.

³⁰ BSB, Cod.icon. 222, fol. 101r.

Slika 4: Popis orožja na Ljubljanskem gradu. Najiminenitnejši primerek oborožitve, ki so ga tedaj hranili na gradu, je bila očitno težka bombarda »Tržačanka« ali Triesterin. Poimenovanje reprezentativnih kosov težkega topništva po domačih mestih je bilo v Maksimilijanovem času ustaljena navada. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 102r).

Inventory listing weaponry at Ljubljana Castle. The most exquisite piece of weaponry kept there was clearly the "Triestine" or Triesterin, a heavy bombard. Naming representative pieces of heavy artillery after domestic cities was commonplace in Maximilian's period. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 102r).

542

Ljubljana, Ljubljanski grad (*Laibach*)³¹

1 velika bombardarda

1 majhna bombardarda

1 dolga kača

1 nov zaščitni zaslon za bombardardo in leseni deli za še 2 takšna zaslona

ok. 300 kamnitih krogel

543

Grad Reka (*St. Veit am Pflaum*)³²

2 četrtinska topova

18 kavljastih pušk

ok. 1 cent smodnika; v bitki s Turki sta bila porabljena ok. 2 centa smodnika

1,5 sodčka žvepla

100 krogel

200 puščic

Oborožitev, ki pripada gradu:

7 kavljastih pušk

8 centov smodnika

4 arkebuze na lunto

8 samostrelav

3 helebarde

2 sulici

3 pazeze

543'

Mesto Reka (*St. Veit am Pflaum*)³³

2 železni tarasnici

7 železnih havbic, od tega 3 majhne in 3 velike

544

Grad Polhov Gradec (*Billichgratz*)³⁴

1 železna havbica

1 železna tarasnica

12 železnih kavljastih pušk

3 polovične kavljaste puške

75 funtov smodnika

200 krogel za kavljaste puške

³¹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 102r.³² BSB, Cod.icon. 222, fol. 97r.³³ BSB, Cod.icon. 222, fol. 98r.³⁴ BSB, Cod.icon. 222, fol. 245v.

ok. 200 puščic
4 arkebuze na lunto

546

Mesto Radovljica (*Radmannsdorf*)³⁵

20 železnih kavljastih pušk
1 železna havbica
ok. 50 funtov smodnika
1000 puščic in puščičnih stebel
200 krogel za kavljaste puške
20 funtov svinca

546'

Pusti grad (*Waldenberg*) nad Zgornjo Lipnico³⁶

2 železni tarasnici brez podstavkov
4 kavljaste puške
1 funt smodnika
1000 puščic in stebel
200 krogel za kavljaste puške

547

Grad Kamen (*Stein*) pri Begunjah³⁷

22 kavljastih pušk
8 arkebuz na lunto
1 tovor smodnika
1000 krogel za kavljaste puške

Na Kamnu in v Radovljici je shranjenih še ok. 8000 dolgih pehotnih sulic.

Grad Gutenberk (*Gutenberg*) pri Tržiču

24 kavljastih pušk
2,5 centa smodnika
7000 puščic
6000 krogel za kavljaste puške
4 samostreli

³⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 209r.

³⁶ BSB, Cod.icon. 222, fol. 209v.

³⁷ BSB, Cod.icon. 222, fol. 210r.

547'

Grad Tržič (*Neumärktl*)³⁸

2 železni tarasnici
 32 železnih kavljastih pušk
 10.000 krogel za kavljaste puške
 5 centov smodnika
 24 jeklenih (samostrelnih) lokov³⁹
 1000 puščic

Novi grad na Kokri (*Neuburg an der Ganker*) pri Preddvoru

12 kavljastih pušk
 4000 krogel zanje
 1 cent smodnika

548

Stolp Šrotenturn (*Schrottenturn*) na Kokri pri Preddvoru⁴⁰

1,5 centa smodnika
 9 kavljastih pušk
 400 krogel zanje
 9 jeklenih lokov⁴¹
 7 arkebuz na lunto
 700 puščic

Samostan Velesovo (*Michelstetten*)

24 kavljastih pušk
 12 arkebuz na lunto
 0,5 centa smodnika
 800 krogel
 10 samostrelov
 800 puščic
 10 bojnih osti (*Ahlspiess*)

548'

Grad Goričane (*Görtschach*)⁴²

8 kavljastih pušk
 50 krogel zanje
 0,5 centa smodnika
 4 samostreli
 200 puščic

³⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 210v.³⁹ *Stählin pogen*. Zaznamek se verjetno nanaša na jeklene loke za samostrele.⁴⁰ BSB, Cod.icon. 222, fol. 211r.⁴¹ Prim. op. 38.⁴² BSB, Cod.icon. 222, fol. 211v.

Grad Smlednik (*Flödnig*)

1 bakrena tarasnica
 6 železnih kavljastih pušk
 4 polovične kavljaste puške
 ok. 1 cent smodnika
 ok. 1 cent žvepla
 250 krogel za kavljaste puške

549

Grad Kamnik (*Stein*)⁴³

1 bakrena havbica
 2 železni tarasnici
 14 kavljastih pušk
 5 arkebuz na lunto
 2 sodčka smodnika
 1 cent svinca
 5 polnih sodčkov puščic
 1 polna skrinja krogel

Mesto Kamnik (*Stein*)

2 železni havbici
 1 medeninasta tarasnica
 3 železne havbice
 10 kavljastih pušk
 8 polovičnih arkebuz na lunto
 1,5 sodčka smodnika
 1000 krogel
 1000 puščic

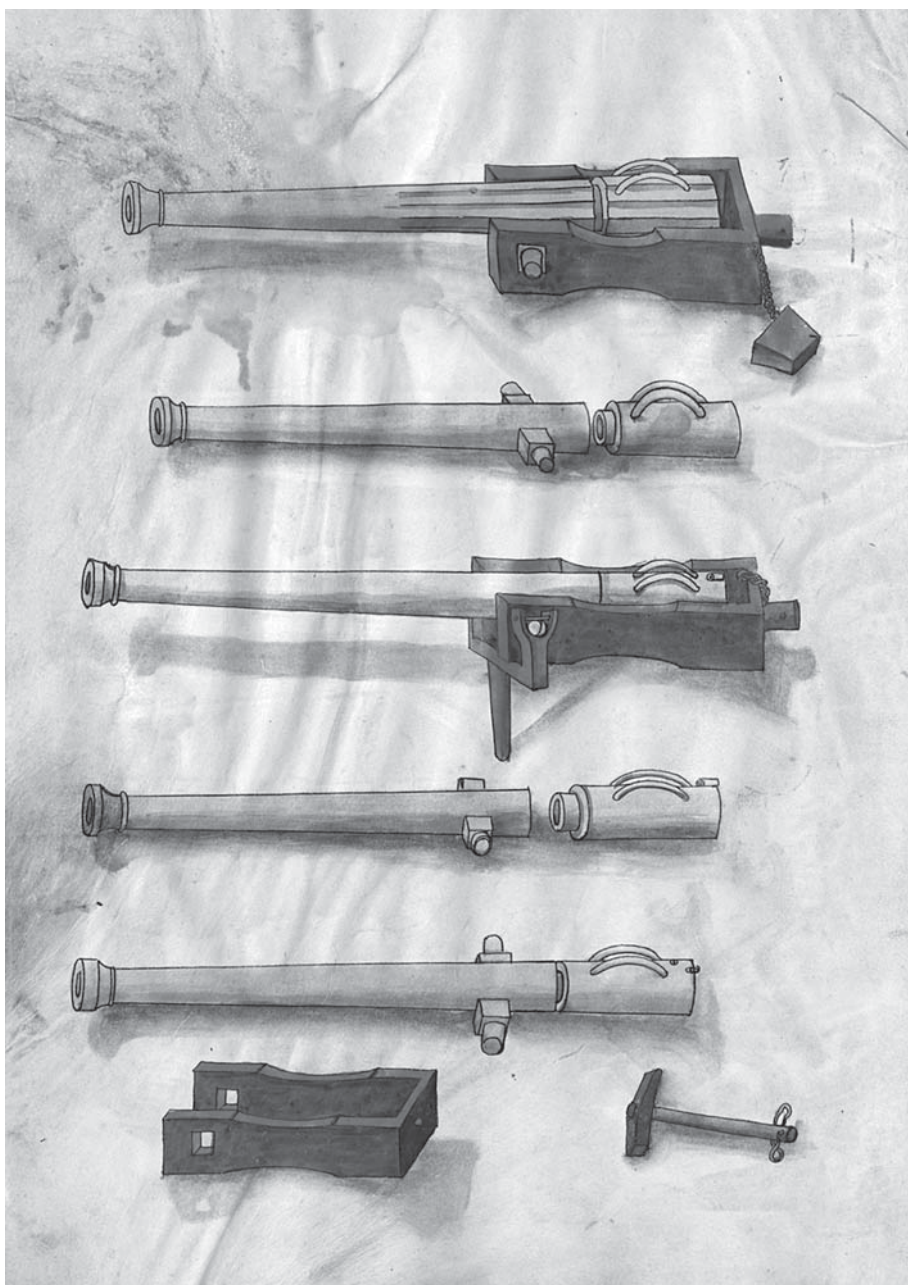
549'

Grad Kolovec (*Gerlochstein*)⁴⁴

1 bakrena kača
 2 tarasnici, poškodovani
 4 bakrene tarasnice
 24 kavljastih pušk
 4 arkebuze na lunto
 3 sodčki smodnika
 ok. 2000 krogel
 1000 puščic

⁴³ BSB, Cod.icon. 222, fol. 212r.

⁴⁴ BSB, Cod.icon. 222, fol. 212v.

Slika 5: Na začetku 16. stoletja so se med najnaprednejše tipe habsburškega topništva uvrščale kače na zadnje polnjenje. Konstrukcija takega orožja z ločeno smodniško komoro je dopuščala veliko hitrost streljanja kljub težavam z nezadostnim tesnjenjem in posledično izgubo potisnih plinov. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 21v).

At the beginning of the 16th century, breech-loading culverins belonged to the most advanced types of the Habsburg artillery. The construction of this type of weapon with a separate powder chamber allowed quick reloading, despite difficulties associated with insufficient sealing and, consequently, loss of propellant gasses. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 21v).

Črnelo (*Rotenbüchel*), Jablje (*Habach*) in Lebek (*Liebeck*)

- 1 železni možnar na Črnelem
- 4 železne tarasnice
- 2 železna topova na zadnje polnjenje (*Kammerbüchsen*), brez smodniških komor (*Pulversack*)
- 50 pravih in polovičnih kavljastih pušk
- 16 arkebuz na lunto
- 3 centi smodnika
- dovolj puščic in krogel

550

Krumperk (*Kreutberg*)⁴⁵

- 8 kavljastih pušk
- 4 arkebuze na lunto
- 1 cent smodnika
- 400 krogel
- 4 samostreli
- 300 puščic

Rožek (*Rudolfseck*) pri Moravčah

- 5 kavljastih pušk
- 3 arkebuze na lunto
- 100 krogel za kavljaste puške
- ok. 32 funtov smodnika

550'

Belnek (*Wildeneck*) pri Moravčah⁴⁶

- 6 kavljastih pušk
- 8 arkebuz na lunto
- 1 tovor in 1 sodček smodnika
- 400 krogel za kavljaste puške
- 1 cent svinca
- 6 samostrelov
- 1000 puščic in puščičnih stebel

Žebnik (*Siebenegg*)

- 17 železnih kavljastih pušk
- 2 polovični kavljasti puški
- 1 železna havbica brez lafete
- 1 cent svinca
- 70 funtov smodnika
- 600 puščic

⁴⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 213r.⁴⁶ BSB, Cod.icon. 222, fol. 213v.

Jurij Egk je Andreju Turjaškemu leta 1501 na grad poslal še tole oborožitev:

- 1 polovična kača
- 12 železnih kavljastih pušk
- 1 cent svinca
- 1 cent smodnika
- 600 puščic

551

Gamberk (*Gallenberg*)⁴⁷

Jakob Gall je prevzel ta grad od gospe Afpalterjeve, Lambergerjeve matere. Od deželnoknežje oborožitve je na gradu našel tole:

- 3 železne kavljaste puške
- 5 polovičnih kavljastih pušk

Gospa Apfalterjeva pa je s seboj odpeljala veliko dobrega ognjenega orožja in opreme. Zato bi bilo treba poizvedeti, ali je ta oborožitev pripadala gradu ali ne.

Oborožitev Jakoba Galla:

- 6 kavljastih pušk
- 8 arkebuz na lunto
- 20 funtov smodnika
- 400 krogel
- 1 cent svinca
- 400 puščic
- 1000 stebel za puščice
- 10 samostrelov
- 8 sulic
- 8 turških ščitov
- 2 ročni pavezi
- 3 bojne osti

551'

Svibno (*Schärffenberg*)⁴⁸

- 1 železna havbica brez lafete
- 2 polovični kavljasti puški

Erkenštajn (*Erkenstein*) pri Radečah

- 2 železni tarasnici
- 5 kavljastih pušk
- 2 polovični kavljasti puški
- 2 centa smodnika

⁴⁷ BSB, Cod.icon. 222, fol. 214r.

⁴⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 214v.

300 krogel za kavljaste puške
 50 krogel za tarasnice
 2 centa smodnika
 3000 puščic

552

Boštanj (*Savenstein*) pri Sevnici⁴⁹

10 kavljastih pušk
 3 arkebuze na lunto
 0,5 centa smodnika
 600 krogel
 3000 puščic

Rekštajn (*Ruckenstein*) pri Sevnici

1 železna havbica
 5 železnih tarasnic
 5 kavljastih pušk
 13 polovičnih kavljastih pušk
 2400 krogel za kavljaste puške
 2 centa smodnika
 2000 puščic (za samostrel)⁵⁰
 1000 stebel za puščice
 400 puščic (za lok)
 1250 železnih zagozd za smodniško polnjenje⁵¹

552'

Krško (*Gurkfeld*)⁵²

2 železni tarasnici
 50 kavljastih pušk
 7 centov smodnika
 400 krogel za tarasnice
 10.000 krogel za kavljaste puške
 10.000 puščic

⁴⁹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 215r.

⁵⁰ V veliki večini primerov so v popisih navedene bojne samostrelne puščice (*Hauspfeil*). V poznem srednjem veku so v slovenskem prostoru med orožjem na tetivo v vojaški rabi izrazito prevladovali samostreli. Na omembe lokov – bodisi kompozitnih bodisi lesenih oziroma tisovinastih – ter puščic zanje naletimo le redko, kot denimo tu v primeru Rekštajna.

⁵¹ Zagozde za utrditev smodniškega polnjenja v komori topovskega orožja so praviloma izdelovali iz lesa. Zato omemba tako velikega števila železnih zagozd (*Klotz*) vzbuja pozornost.

⁵² BSB, Cod.icon. 222, fol. 215v.

Mokrice (*Mokritz*)

12 kavljastih pušk
 9 arkebuz na lunto
 6 polovičnih kavljastih pušk
 6000 krogel zanje
 1,25 sodčka smodnika
 6000 puščic
 2 centa svinca

553

Grad Kostanjevica (*Landstraß*) na Krki⁵³

14 kavljastih pušk
 2 poškodovani kavljasti puški
 1 cent smodnika
 1000 krogel
 1000 puščic
 2 železni havbici, pripadajoči mestu

Samostan Kostanjevica (*Landstraß*) na Krki

8 kavljastih pušk
 8 polovičnih kavljastih pušk
 5 arkebuz na lunto
 50 funtov smodnika
 7 nabijal za smodnik
 100 krogel za kavljaste puške
 300 puščic

553'

Mesto Kostanjevica (*Landstraß*) na Krki⁵⁴

1 bakrena havbica
 2 železni havbici
 3 železne tarasnice, samo ena od njih na podstavku
 3 bakreni topiči na karteče (*Streubüchsen*)
 9 polovičnih kavljastih pušk
 30 krogel za havbice
 50 krogel za tarasnice
 100 krogel za kavljaste puške

⁵³ BSB, Cod.icon. 222, fol. 216r.

⁵⁴ BSB, Cod.icon. 222, fol. 216v.

Raka (Arch)

6 kavljastih pušk
 200 krogel zanje
 200 puščic
 1 cent smodnika

554

Žumberk (Sichelberg)⁵⁵

5 kavljastih pušk
 2 *Schüß*⁵⁶ smodnika zanje

Kranjski vicedom je na grad poslal še tole oborožitev:
 0,5 centa smodnika
 400 puščičnih stebel

Toda Nikolaj Semenič je to opremo odpeljal z gradu, kot je to bilo popisano med prenosom posesti. V njegovem času je bilo na Žumberku še tole:

1 bakreni četrtinski top
 1 bakrena havbica
 2 železni havbici
 4 železne tarasnice
 20 kavljastih pušk
 7 arkebuz na lunto
 4 sodčki smodnika
 5000 puščičnih osti
 15 funtov solitra

554'

Mesto Metlika (Möttling)⁵⁷

5 železnih tarasnic
 1 železna havbica
 5 kavljastih pušk
 3 sodčki smodnika
 200 krogel za kavljaste puške
 ok. 1000 puščic in puščičnih stebel

Pankrac Turjaški je med prenosom posesti meščanom s silo odnesel za 260 *lb* črnih pfenigov smodnika, poleg tega jih je prisil v opravljanje tlake.

⁵⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 217r.

⁵⁶ Pomen tega izraza ni jasen. Verjetno ga ni mogoče razlagati v pomenu, da bi na gradu hranili dovolj smodnika za komaj dva strela (*Schüsse*). Morda je mišljena skleda ali podobna posoda (*Schüssel*).

⁵⁷ BSB, Cod.icon. 222, fol. 217v.

555

Grad Metlika (*Möttling*)⁵⁸

29 kavljastih pušk
 2,5 sodčka smodnika
 2000 krogel za kavljaste puške
 1000 puščic
 1 poln sodček krogel za kavljaste puške

1 sodček oglja za izdelavo smodnika je Pankrac Turjaški prepustil Sigmundu Pirsu, vso oborožitev pa je odpeljal s seboj.

556–556'

Komenda nemškega viteškega reda v Metliki (*Möttling*)⁵⁹

7 kavljastih pušk
 6 polovičnih kavljastih pušk
 4 arkebuze na lunto
 6 samostrelav
 3 tarče
 3 bojne osti
 2 lovski sulici (*Schweinspiesse*)
 98 krogel za kavljaste puške
 49 krogel za arkebuze na lunto
 75 funtov smodnika
 1 partizana

556'

Grad Gradac (*Gradaz*) pri Metliki⁶⁰

8 kavljastih pušk
 1 arkebuza na lunto
 3 jekleni samostreli
 1 kompozitni (roževinasti) samostrel
 24 funtov smodnika
 100 krogel

557

Črnomelj (*Tschernembl*)⁶¹

9 kavljastih pušk
 4 polovične kavljaste puške
 1 cent smodnika

⁵⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 218r.

⁵⁹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 218r–218v.

⁶⁰ BSB, Cod.icon. 222, fol. 218v.

⁶¹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 219r.

400 krogel za kavljaste puške
 2 železni tarasnici
 2 železni arkebuzi na lunto

Straussov stolp (*Straussenturn*)⁶² in Turn (*Thurnau*) pri Dragatušu

4 kavljaste puške
 4 polovične kavljaste puške
 5 arkebuz na lunto
 1 cent smodnika
 900 krogel za kavljaste puške
 13 samostrelov
 800 puščic

557'

Kostel na Kolpi (*Castel an der Kulp*)⁶³

8 kavljastih pušk
 200 krogel za kavljaste puške
 1 sodček dobrih in slabih puščic
 2 poškodovana samostrela

V lasti Hansa Ravbarja:

3 kavljaste puške
 2 arkebuzi na lunto
 1 cent smodnika

Grad Poljane (*Polan*) na Kolpi

24 kavljastih pušk in 2 poškodovani
 2 tovara sodčkov smodnika
 1 sodček smodnika
 300 krogel za kavljaste puške
 300 puščic
 2 samostrela

558

Tabor pri cerkvi sv. Lenarta v Mozlju (*Mosel*) pri Kočevju (*Gottschee*)⁶⁴

7 kavljastih pušk
 19 arkebuz na lunto
 200 krogel
 10 funtov smodnika

Poleg tega imajo kmetje lastne samostrele in puščice.

⁶² Natančna lokacija tega stolpa za zdaj ni jasna. Očitno gre za utrdbo v okolici Črnomlja.

⁶³ BSB, Cod.icon. 222, fol. 219v.

⁶⁴ BSB, Cod.icon. 222, fol. 220r.

Fridrihštajn (*Friedrichstein*)

3 kavljaste puške
 4 polovične kavljaste puške
 100 krogel
 400 puščic
 1 cent 8 funtov smodnika
 še 1 cent smodnika je dal deželni vicedom

558'

Mesto Kočevje (*Gottschee*)⁶⁵

20 kavljastih pušk
 1 cent smodnika
 100 krogel
 in prav nič druge opreme

558'–559

Grad Ribnica (*Reifnitz*)⁶⁶

11 kavljastih pušk
 3 železni možnarji brez lafet
 2 železna možnarja na lafetah
 8 polovičnih kavljastih pušk
 300 krogel za kavljaste puške
 3 lovske sulice
 600 puščic

Poleg tega še oborožitev v lasti Andreja Hohenwarterja:

4 železne tarasnice
 4 sodčki puščic

Sigmundova oborožitev:

2,5 tovara sodčkov smodnika

559

Grad Trebnje (*Treffen*)⁶⁷

2 železni tarasnici
 8 kavljastih pušk
 6 arkebuz na lunto
 400 krogel za kavljaste puške
 1,5 centa smodnika
 1000 puščic

⁶⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 220v.

⁶⁶ BSB, Cod.icon. 222, fol. 220v, 253r.

⁶⁷ BSB, Cod.icon. 222, fol. 253r.

559'

Grad Kozjak (*Kosiack*)⁶⁸

10 kavljastih pušk
 4 arkebuze na lunto
 200 krogel za kavljaste puške
 50 funtov svinca
 1 cent smodnika
 4 samostreli
 600 puščic

560

Žužemberk (*Seisenberg*)⁶⁹

Kralj Maksimiljan je za obrambo Žužemberka poslal 1 železno havbico. V popisu je navedena oborožitev v lasti Viljema Turjaškega:

20 kavljastih pušk
 7 arkebuz na lunto
 200 krogel
 1,5 centa smodnika
 1000 puščic
 0,5 centa žvepla
 1,5 centa svinca
 8 samostrelav

561

Šumberk (*Schönberg*) in Mirna (*Neudegg*)⁷⁰

2 bakreni kači
 1 bakrena havbica
 2 dolgi železni kači
 9 železnih tarasnic
 62 železnih kavljastih pušk
 11 bakrenih kavljastih pušk
 20 železnih arkebuz na lunto
 3 bakrene arkebuze na lunto
 11 centov smodnika
 11 centov solitra
 9 centov žvepla
 20 centov svinca
 4000 puščic
 3000 železnih krogel za kavljaste puške
 10 samostrelav
 20 lovskih sulic

⁶⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 253v.

⁶⁹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 202r.

⁷⁰ BSB, Cod.icon. 222, fol. 268r.

11 bojnih osti
5 helebard
4 češki cepci⁷¹

561'

Grad Vrhrka (*Obergurk*)⁷²

4 kavljaste puške
2 arkebuzi na lunto
50 krogel
4 funti smodnika
3 samostreli
200 puščic

562

Grad Soteska (*Ainodt*)⁷³

6 kavljastih pušk
18 polovičnih kavljastih pušk
8000 puščic
3 centi smodnika
2000 krogel
9 centov smodnika
8 samostrel
8 prač na drogovich – fustibalov (*Stabschlingen*)⁷⁴

562'

Grad Rožek (*Rosegk*) – Podturn pri Dolenjskih Toplicah⁷⁵

2 železni tarasnici
14 kavljastih pušk
2 arkebuzi na lunto
1 cent smodnika
5 samostrel
2000 puščic
700 krogel

⁷¹ Značilno husitsko orožje, ki se je uveljavilo tudi v širšem srednjeevropskem prostoru. Popis ga dobesedno navaja kot *beheimsch Trischel*.

⁷² BSB, Cod.icon. 222, fol. 268v.

⁷³ BSB, Cod.icon. 222, fol. 269r.

⁷⁴ Orožje, namenjeno predvsem lučanju zažigalnih izstrelkov pri obleganjih, v času okrog leta 1500 že zastarelo.

⁷⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 269v.

563

Cerkev pri Rožeku (*Rosegk*) – Podturn pri Dolenjskih Toplicah⁷⁶

8 kavljastih pušk

150 krogel

1,5 centa smodnika

50 funtov svinca

4 arkebuze na lunto

3 samostreli

563'

Stolp Težka voda (*Swarnbach*)⁷⁷ pri Novem mestu⁷⁸

3 kavljaste puške

200 krogel

10 funtov smodnika

14 puščic in puščičnih stebel

564

Novo mesto (*Rudolfswerth*)⁷⁹

1 bakrena havbica na kamnite krogel

52 železnih kavljastih pušk

0,5 centa smodnika

200 krogel za kavljaste puške

3000 puščic

Meščani imajo tudi 32 *Vorderteile*,⁸⁰ ki pripadajo kralju (Maksimiljanu).

564'

Stolp Graben (*Mordaxturn*) pri Novem mestu⁸¹

10 kavljastih pušk

4 arkebuze na lunto

2 centa smodnika

400 krogel

4 samostreli

800 puščic

⁷⁶ BSB, Cod.icon. 222, fol. 270r.

⁷⁷ Lokacije za zdaj ni mogoče natančno določiti.

⁷⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 270v.

⁷⁹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 271r.

⁸⁰ Na kaj se ti *Vorderteile* nanašajo, ni jasno – očitno na dele oborožitve oziroma vojaške opreme.

⁸¹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 271v.

565

Grad Mehovo (*Meichau*)⁸²

14 kavljastih pušk
 2 arkebuzi na lunto
 1 cent smodnika
 200 puščic
 12 sulic

Viljem Turjaški (kranjski deželni glavar v letih 1483–1501) je dal z gradu po smrti svojega brata Jurija Turjaškega odpeljati vso oborožitev, veliko dobrih topov različne velikosti.

565'

Hmeljnik (*Hopfenbach*)⁸³

1 železna tarasnica
 1 bakrena tarasnica
 6 kavljastih pušk
 12 polovičnih kavljastih pušk
 1 arkebuza na lunto
 10 samostrelov
 2 tovara smodnika
 3000 puščic
 3 centi svinca
 1 sodček krogel

566

Stari grad (*Altenburg*) pri Otočcu⁸⁴

12 kavljastih pušk
 6 arkebuz na lunto
 1 cent smodnika
 400 krogel
 400 puščic

566'

Samostan Pleterje (*Pletriach*)⁸⁵

1 železna havbica
 1 polovična tarasnica
 35 železnih kavljastih pušk
 14 železnih arkebuz na lunto
 2 centa smodnika

⁸² BSB, Cod.icon. 222, fol. 272r.⁸³ BSB, Cod.icon. 222, fol. 272v.⁸⁴ BSB, Cod.icon. 222, fol. 273r.⁸⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 273v.

5000 krogel
3 centi smodnika
32 samostrelov
5000 puščic

567

Tabor v Šentjerneju (St. Barthelmä)⁸⁶

8 kavljastih pušk
2 polovični kavljasti puški
5 arkebuz na lunto
3 centi smodnika
200 krogel
50 funtov svinca
300 puščic
2 samostrela

568

Otočec (Wördl)⁸⁷

8 kavljastih pušk
4 arkebuze na lunto
2 centa smodnika
400 krogel
6 samostrelov
400 puščic

568'

Kleevž (Klingenfels)⁸⁸

12 kavljastih pušk
2 arkebuzi na lunto
0,5 centa smodnika
100 krogel
1000 puščic
0,5 centa svinca

569

Gorenji Mokronog (Obernassenfuß)⁸⁹

4 kavljaste puške
100 krogel
ok. 12 funtov smodnika (a ga ob popisu ni bilo več)

⁸⁶ BSB, Cod.icon. 222, fol. 274r.

⁸⁷ BSB, Cod.icon. 222, fol. 275r.

⁸⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 275v.

⁸⁹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 205r.

569'

Dolenji Mokronog (*Unternassenfuß*)⁹⁰

8 kavljastih pušk

1 tarasnica

150 krogel

300 zagozd za smodniško polnjenje

1 cent smodnika

8 funtov svinca

Oborožitev v lasti oskrbnika Mordaxa:

6 kavljastih pušk

2 tarasnici

570

Stolp Višnje – Turn pri Višnji Gori (*Weichselberg*)⁹¹

4 kavljaste puške

4 arkebuz na lunto

3 samostreli

50 funtov smodnika

200 krogel

400 puščic

570'

Šentjurjeva gora (*St. Georgenberg*)⁹²

14 kavljastih pušk

8 arkebuz na lunto

1,5 centa smodnika

8 krogel

571

Knežija (*Graffenweg*) pri Litiji⁹³

8 kavljastih pušk

5 arkebuz na lunto

50 funtov smodnika

600 krogel

⁹⁰ BSB, Cod.icon. 222, fol. 205v.⁹¹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 254r.⁹² BSB, Cod.icon. 222, fol. 254v.⁹³ BSB, Cod.icon. 222, fol. 242r.

571'

Lichtenberk (*Lichtenberg*) nad Šmartnim pri Litiji⁹⁴

6 kavljastih pušk

8 arkebuz na lunto

1 cent smodnika

700 krogel

4 samostreli

400 puščic

572

Roje (*Roy*) nad Grmačami⁹⁵

8 kavljastih pušk

4 arkebuze na lunto

1 cent smodnika

800 krogel

4 samostreli

400 puščic

572'

Samostan Stična (*Sittich*)⁹⁶

30 novih kavljastih pušk

64 starih kavljastih pušk

5 arkebuz na lunto

1,5 centa smodnika

ok. 6000 krogel

10 samostrelov

10 tarč (ščitov)

1000 puščic

8 centov svinca

573

Grad Višnja Gora (*Weichselberg*)⁹⁷

4 mali in veliki železni možnarji, nobeden nima lafete

30 funtov smodnika

Vso drugo oborožitev je dal gospod Viljem Turjaški odpeljati drugam.

Vicedomova oborožitev:

12 železnih kavljastih pušk

6 medeninastih kavljastih pušk

⁹⁴ BSB, Cod.icon. 222, fol. 242v.

⁹⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 243r.

⁹⁶ BSB, Cod.icon. 222, fol. 243v.

⁹⁷ BSB, Cod.icon. 222, fol. 249r.

21 medeninastih arkebuz na lunto
 300 krogel za kavljaste puške
 1000 krogel za arkebuze na lunto
 5 jeklenih samostrelav
 3 kompozitni (roževinasti) samostreli
 2 sodčka puščic
 1 cent svinca
 20 sulic
 10 medeninastih arkebuz na lunto

573'

Mesto Višnja Gora (*Weichselberg*)⁹⁸

18 kavljastih pušk
 4 polovične kavljaste puške
 5 arkebuz na lunto
 25 funtov smodnika
 400 krogel
 600 puščic

Poleg tega imajo meščani doma lastne arkebuze na lunto, samostrele, sulice in drugo oborožitev.

574

Šrajbarski turn (*Hardesturn, Turn am Hart*)⁹⁹

6 kavljastih pušk
 4 arkebuze na lunto
 0,5 centa smodnika
 200 krogel
 3 samostreli
 100 puščic

574'

Galenštajn (*Gallenstein*) pri Podpeči¹⁰⁰

8 kavljastih pušk
 4 arkebuze na lunto
 50 funtov smodnika
 400 krogel
 4 samostreli
 800 puščic

⁹⁸ BSB, Cod.icon. 222, fol. 249v.

⁹⁹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 250r.

¹⁰⁰ BSB, Cod.icon. 222, fol. 250v.

575

Škrljevo (*Greulach*)¹⁰¹

8 kavljastih pušk
 5 polovičnih kavljastih pušk
 1 majhna železna tarasnica
 4 arkebuze na lunto
 20 funtov smodnika
 500 krogel
 6 samostrelav
 600 puščic
 6 bojnih osti

575'

Ig (*Sonegg, Igg*)¹⁰²

4 kavljaste puške
 9 polovičnih kavljastih pušk
 4 arkebuze na lunto
 30 funtov smodnika
 100 krogel
 6 samostrelav
 2000 puščic

576

Ortnek (*Ortenegg*)¹⁰³

1 železni možnar

Lambergerjeva oborožitev:

8 kavljastih pušk
 1 sodček puščic
 50 funtov smodnika
 300 krogel

577

Turjak (*Auersperg*)¹⁰⁴

14 železnih havbic
 1 bakrena havbica
 2 bakreni kači
 9 železnih tarasnic
 1 bakrena tarasnica
 6 železnih možnarjev

¹⁰¹BSB, Cod.icon. 222, fol. 251r.

¹⁰²BSB, Cod.icon. 222, fol. 251v.

¹⁰³BSB, Cod.icon. 222, fol. 224r.

¹⁰⁴BSB, Cod.icon. 222, fol. 227r.

106 kavljastih pušk
 14 polovičnih kavljastih pušk
 20.000 puščic
 ok. 20.000 puščičnih osti
 1 sodček smodnika
 velik kup malih in velikih kamnitih krogel za možnarje in havbice
 2000 krogel za kavljaste puške

V zaprti obokani kleti so shranjeni še smodnik, soliter, žveplo, svinec in drugo, kar sodi zraven. Toda oskrbnik nima ključa od kleti, tega hrani le gospod Volker Turjaški. (Zato streliva ni bilo mogoče popisati.)

577'

Breg (*Billingrain*) pri Ribnici¹⁰⁵

22 kavljastih pušk
 3 arkebuze na lunto
 2 sodčka smodnika
 100 krogel
 2 sodčka puščic
 8 sulic
 16 samostrellov

578

Čušperk (*Zobelsberg*)¹⁰⁶

20 kavljastih pušk
 1 tovor smodnika
 600 krogel
 2000 puščic

579

Grad Lož (*Laas*)¹⁰⁷

1 železni četrtinski top
 1 železna havbica
 3 železne tarasnice
 8 kavljastih pušk
 3 polovične kavljaste puške
 3 krogle zanje
 120 puščic

¹⁰⁵BSB, Cod.icon. 222, fol. 227v.

¹⁰⁶BSB, Cod.icon. 222, fol. 256r.

¹⁰⁷BSB, Cod.icon. 222, fol. 257r.

Oborožitev oskrbnika Andreja Durrerja:

5 kavljastih pušk
 1 arkebuza na lunto
 3 helebarde
 2 partizani
 2 metalni kopji (*Schefflin*)
 3 samostreli
 2 jeklena ročna loka
 3 loki iz tisovine
 76,5 funta smodnika

579'

Mesto Lož (*Laas*)¹⁰⁸

1 železna tarasnica
 14 dobrih in slabih kavljastih pušk
 15 arkebuz na lunto
 11 samostrelov
 236 krogel
 360 puščic
 2 funta smodnika
 2 helebardi
 29 kopij
 20 partizan
 21 pavez

580

Tabor Nadlišek (*Nadlischeck*) na Blokah¹⁰⁹

20 kavljastih pušk
 3 sodčki smodnika
 1 železna tarasnica
 dovolj puščic in krogel

580'

Snežnik (*Schneeberg*)¹¹⁰

2 polovični tarasnici
 12 kavljastih pušk
 8 arkebuz na lunto
 1,5 centa smodnika
 700 krogel
 8 samostrelov
 1100 puščic

¹⁰⁸BSB, Cod.icon. 222, fol. 257v.

¹⁰⁹BSB, Cod.icon. 222, fol. 258r.

¹¹⁰BSB, Cod.icon. 222, fol. 258v.

581

Šteberk (*Stegberg*)¹¹¹

12 kavljastih pušk
 500 krogel
 50 funtov smodnika
 1 sodček solitra
 1 sodček zmlatega žvepla

581'

Hošperk (*Hasberg*)¹¹²

8 kavljastih pušk

Ravbarjeva oborožitev:

8 kavljastih pušk
 1 železna tarasnica
 1 top (*Fartzerl*)¹¹³
 1 sodček smodnika

582

Planina (*Alben*) pri Rakeku¹¹⁴

32 kavljastih pušk
 3 tarasnice
 1 bakreni četrtinski top
 1 havbica
 1 bakrena polovična kača
 6 sodčkov smodnika
 5 sodčkov solitra
 3 sodčki žvepla
 dovolj krogel in puščic

582'

Postojna (*Adelsberg*)¹¹⁵

18 kavljastih pušk
 2 železni tarasnici brez podstavka
 5 polovičnih kavljastih pušk
 1 tovor puščic
 400 krogel
 1 tovor smodnika
 50 funtov smodnika

¹¹¹ BSB, Cod.icon. 222, fol. 246r.

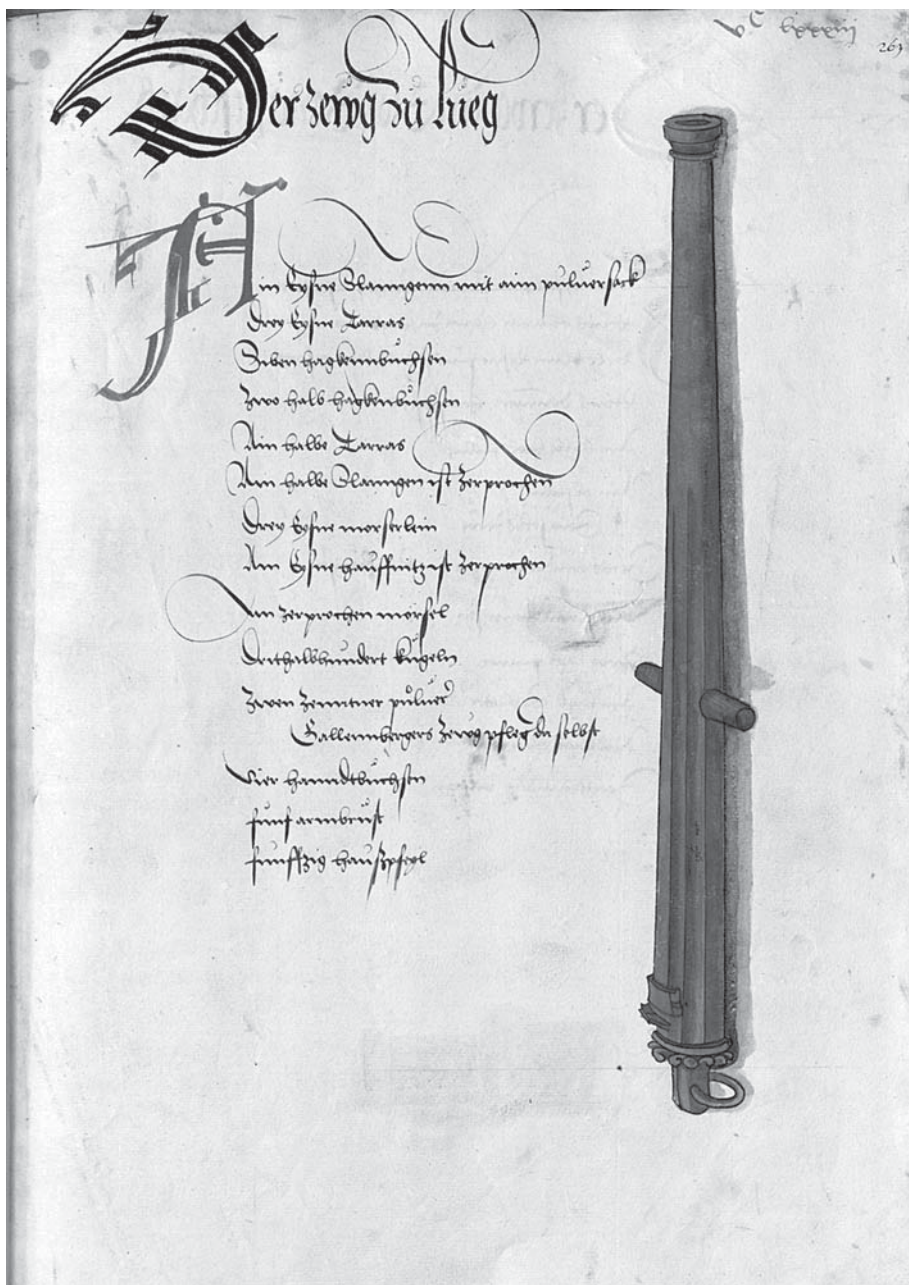
¹¹² BSB, Cod.icon. 222, fol. 246v.

¹¹³ Ta termin se pozneje še pojavi, a ga za zdaj ne moremo natančneje opredeliti. Gotovo je le, da se nanaša na vrsto topa, po vsej verjetnosti zasnovanega za zadnje polnjenje. Gl. op. 121.

¹¹⁴ BSB, Cod.icon. 222, fol. 247r.

¹¹⁵ BSB, Cod.icon. 222, fol. 247v.

Oborožitev v lasti Bernardina Raunacherja:
7 kavljastih pušk

Slika 6: Popis razmeroma dobro založene orožarne na gradu Jama z upodobitvijo značilne kače na sprednje polnjenje. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 263r).

The inventory of a relatively well-stocked arsenal at Jama (Lueg) Castle with a depiction of a typical muzzle-loading culverin. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 263r).

583

Jama (Lueg)¹¹⁶

1 železna kača (na zadnje polnjenje) z 1 smodniško komoro
 3 železne tarasnice
 7 kavljastih pušk
 2 polovični kavljasti puški
 1 polovična tarasnica
 1 polovična kača, poškodovana
 3 železni možnarčki
 1 železna havbica, poškodovana
 1 poškodovan možnar
 250 krogel
 2 centa smodnika

Gallenbergerjeva oborožitev pri oskrbniku:

4 arkebuze na lunto
 5 samostrellov
 50 puščic

583'

Grad Senožče (Senosetsch)¹¹⁷

2 železna topova (na zadnje polnjenje) s 6 smodniškimi komorami
 nekaj obklesanih kamnov za topove
 3 majhni železni topovi na starih lafetah
 nekaj razpadlih puščic
 0,5 sodčka smodnika
 1 brusni kamen

Oborožitev gradu:

26 kavljastih pušk
 4 arkebuze na lunto
 2 sodčka smodnika
 1 sodček solitra
 1 sodček žvepla
 600 krogel

584

Trg Senožče (Senosetsch)¹¹⁸

4 kavljaste puške
 1 železni možnar
 ok. 25 funtov smodnika

Poleg tega imajo tržani še lastno oborožitev.

¹¹⁶BSB, Cod.icon. 222, fol. 263r.

¹¹⁷BSB, Cod.icon. 222, fol. 263v.

¹¹⁸BSB, Cod.icon. 222, fol. 223r.

585

Prem (*Prem*)¹¹⁹

1 železna havbica

1 bakreni četrtinski top z železnim obročem¹²⁰

1 bakreni možnar

6 železnih možnarjev

15 starih in novih kavljastih pušk, 1 poškodovana

1 tovor smodnika

50 funtov svinca

400 puščic

60 kamnitih krogel za havbice

Orožje, ki pripada gradu:

13 kavljastih pušk

1 železna kača

800 krogel

585'

Gotnik (*Gutenegg*)¹²¹

2 železna možnarja

1 železni top na zadnje polnjenje (*Fertzerl*) s 3 smodniškimi komorami¹²²

15 kavljastih pušk, 2 poškodovani

1 tovor in 1 cent smodnika

300 krogel

30 kamnitih krogel za možnar

200 puščic

Oskrbnikova oborožitev:

2 železni tarasnici

2 centa smodnika

4 arkebuze na lunto

6 samostrelav

586

Mesto Kastav (*Kastau, Castua*)¹²³

6 kavljastih pušk

6 polovičnih kavljastih pušk

¹¹⁹BSB, Cod.icon. 222, fol. 108r.¹²⁰Morda je mišljen železni obroč za dviganje cevi, lahko pa tudi železna ojačitev cevi.¹²¹BSB, Cod.icon. 222, fol. 108v.¹²²Gl. op. 112.¹²³BSB, Cod.icon. 222, fol. 252r.

586'

Trsat (*Tersatt, Tersatto*)¹²⁴

14 kavljastih pušk s kopiti
 4 kavljaste puške brez kopit
 50 funtov svinca
 150 puščic
 50 krogel

588

Kaštel Boljun (*Finale*) pri Lupoglavu¹²⁵

2 tarasnici
 5 kavljastih pušk
 3 polovične kavljaste puške
 50 krogel
 20 funtov smodnika
 200 puščic

589

Rakalj (*Rackel*)¹²⁶

3 kavljaste puške
 1 poškodovan samostrel

591

Kaštel Lindar pri Pazinu¹²⁷

9 kavljastih pušk
 20 arkebut na lunto
 12 samostrel
 1 cent smodnika

591'

Grad Završje (*Piemonte d'Istria*)¹²⁸

12 kavljastih pušk
 1 cent železa
 1,5 sodčka smodnika
 1 cent in 33 funtov svinca

Oskrbnikova oborožitev:

5 kavljastih pušk
 7 polovičnih kavljastih pušk

¹²⁴BSB, Cod.icon. 222, fol. 252v.¹²⁵BSB, Cod.icon. 222, fol. 109r.¹²⁶BSB, Cod.icon. 222, fol. 100r.¹²⁷BSB, Cod.icon. 222, fol. 255r.¹²⁸BSB, Cod.icon. 222, fol. 255v.

9 arkebuz na lunto
 14 samostrelav
 200 krogel
 4000 puščic

592

Kaštel Završje (*Piemonte d'Istria*)¹²⁹

3 kavljaste puške
 2 arkebuzi na lunto
 1 železni možnar

593–593'

Grad Trst (*Trieste*)¹³⁰

1 velika bombardarda
 10 starih možnarjev
 688 pušičnih osti
 6 sodčkov solitra, skupne teže 10 centov in 94 funtov
 12 sodčkov smole, skupne teže 15 centov in 1 funt
 4 sodčki smodnika, skupne teže 5 centov in 95 funtov
 7620 krogel za kavljaste puške
 59 kavljastih pušk in 4 poškodovane
 12 arkebuz na lunto
 2 torbi za smodnik
 5 svedrov (*Nebiger*) za topove
 1 skrinja pušičnih stebel
 0,5 tovara pušičnih stebel
 777 prešteti pušičnih stebel
 1 sodček smolnatih vencev (*Pechkränze*)¹³¹
 3 krogelni kalupi za kavljaste puške
 5 velikih in malih vrvi
 vsakovrsten les za mlin¹³²
 2 okovani stojali in 1 velike klešče za dvigovanje kamnov
 1 železna veriga in 1 na vodnjaku
 1 nov okovan dvokolesni voz
 1 lesen štirikolesni voz
 1 dolga skrinja s starim in novim železom ter prav takšnimi motikami in lopatami
 3 sodčki žeblice, skupne teže 2 centov in 77 funtov
 12 bojnih osti
 4 ključavnice za vrata

¹²⁹BSB, Cod.icon. 222, fol. 111r.

¹³⁰BSB, Cod.icon. 222, fol. 228r–228v.

¹³¹Zažigalna sredstva, namenjena obleganjem utrd.

¹³²Verjetno za mletje smodnika.

596

Grad Prosek (*Prosegg, Prosecco*) pri Trstu¹³³

6 kavljastih pušk in 1 poškodovana
 1 sodček smodnika
 460 železnih krogel za kavljaste puške
 100 dobrih in slabih puščic
 2 vlečni vrvi

599

Spodnji Devin (*Tybein, Duino*)¹³⁴

6 krogelnih kalupov za kavljaste puške
 10 kavljastih pušk
 200 krogel zanje v 1 sodčku
 2 stari kratki tarasnici
 18 železnih zagozd zanje
 1/3 sodčka smodnika

600

Vipava (*Wippach*)¹³⁵

12 kavljastih pušk
 2 arkebuzi na lunto
 1 železna tarasnica
 1 železni možnar
 1,5 tovara smodnika v sodčkih
 ok. 200 krogel
 0,5 tovara svinca

1 bakreno tarasnico je Simon Ungerspach poslal v Vipavo iz Krmina.
 4 tovore solitra je poslal Ambrosius iz Trsta

600'

Spodnji grad v Vipavi (*Wippach*)¹³⁶

15 kavljastih pušk
 5 arkebuz na lunto
 4 železni možnarji
 2,5 centa smodnika
 500 krogel za kavljaste puške
 600 puščic

¹³³BSB, Cod.icon. 222, fol. 199r.

¹³⁴BSB, Cod.icon. 222, fol. 261r.

¹³⁵BSB, Cod.icon. 222, fol. 221r.

¹³⁶BSB, Cod.icon. 222, fol. 221v.

601

Stolp pri Vipavi (*Wippach*)¹³⁷

2 kavljasti puški
 5 kavljastih pušk pripada stolpu
 2 arkebuzi na lunto
 200 krogel za kavljaste puške
 ok. 0,5 centa smodnika pripada cerkvi

601'

Rihemberk (*Reifenberg*)¹³⁸

12 kavljastih pušk in 4 poškodovane
 4 polovične kavljaste puške
 400 krogel za kavljaste puške
 2 tovara sodčkov smodnika in še 0,5 centa (smodnika)

602

Dornberk (*Dornberg*)¹³⁹

1 železna polovična kača
 13 kavljastih pušk
 3 centi smodnika
 500 krogel
 7 samostrelav
 200 puščic

608–608'

Krmin (*Karmaun, Cormons*)¹⁴⁰

55 kavljastih pušk
 3 velike železne kače na stolpu
 3 bakrene kače
 1 velika pomožna kača (*Notschlange*)
 1 četrtinski top
 1 top na kamnite krogle
 1 tricevni topič na podstavku (*Bockbüchse*)
 1 majhen top na kamnite krogle
 1 majhen možnar brez lafete
 60 svinčenih krogel za medeninaste kače
 ok. 300 kamnitih krogel za četrtinski top
 20 kamnitih krogel za pomožno kačo
 24 krogel za mali možnar

¹³⁷BSB, Cod.icon. 222, fol. 230r.¹³⁸BSB, Cod.icon. 222, fol. 230v.¹³⁹BSB, Cod.icon. 222, fol. 264r.¹⁴⁰BSB, Cod.icon. 222, fol. 289r–289v.

ok. 1 cent svinčenih krogel za kavljaste puške
 ok. 18 centov železnih krogel za kavljaste puške
 8 krogelnih kalupov za kavljaste puške
 2 krogelna kalupa za železne kače
 3 krogelni kalupi za medeninaste kače
 za ok. 6 tovorov sodčkov prečiščenega solitra
 3 sodčki smodnika
 23 polnih sodčkov žvepla
 velik kup oglja
 9 centov in 70 funtov svinca krminske teže
 nekaj šotorov in kosov bakra

608

Belgrado v Furlaniji¹⁴¹

28 železnih kavljastih pušk, od tega 2 poškodovani
 4 bakrene arkebuze na lunto, od tega 1 poškodovana
 4 sodčki smodnika
 4 centi žvepla
 400 puščic
 200 krogel
 ok. 30 funtov svinca

V lasti oskrbnika:

5 arkebuz na lunto
 4 samostreli
 1 kavljasta puška

610

Novi grad (Neuburg) – Podgrad na Krasu¹⁴²

8 kavljastih pušk
 1 polovična kavljasta puška
 7 bakrenih arkebuz na lunto
 1 majhen tricevni bakreni top
 1 železni topič, nasajen na drogu
 4 stari samostreli
 1 staro samostrelno napenjalo – zobata letev (*Winde*)
 4 stare furlanske sulice (*Friauler Spiesse*)
 1 stara partizana
 2,5 sodčka smodnika
 0,5 centa svinca

¹⁴¹BSB, Cod.icon. 222, fol. 262r.

¹⁴²BSB, Cod.icon. 222, fol. 222r.

Oskrbnikova oborožitev:

7 kavljastih pušk

7 samostrelav

1200 krogel za kavljaste puške

400 puščic

613

Mesto Pordenone¹⁴³

100 kavljastih pušk

14 polovičnih kavljastih pušk

7 železnih arkebuza na lunto

2 železna možnarja

3 paveze

6 centov smodnika

3 centi solitra

Skupna oborožitev meščanov:

302 sulice, partizane in kopja

28 samostrelav

51 kavljastih pušk in arkebuza na lunto

35 brigandin (*Corassin*)

32 runk (*Ranchoni*) in helebard

ok. 40 lokov

615

Bela peč (Weissenfels) pri Ratečah¹⁴⁴

Bartolomej Freisleben je grofu Henriku Hardeggu na novo poslal:

12 železnih kavljastih pušk

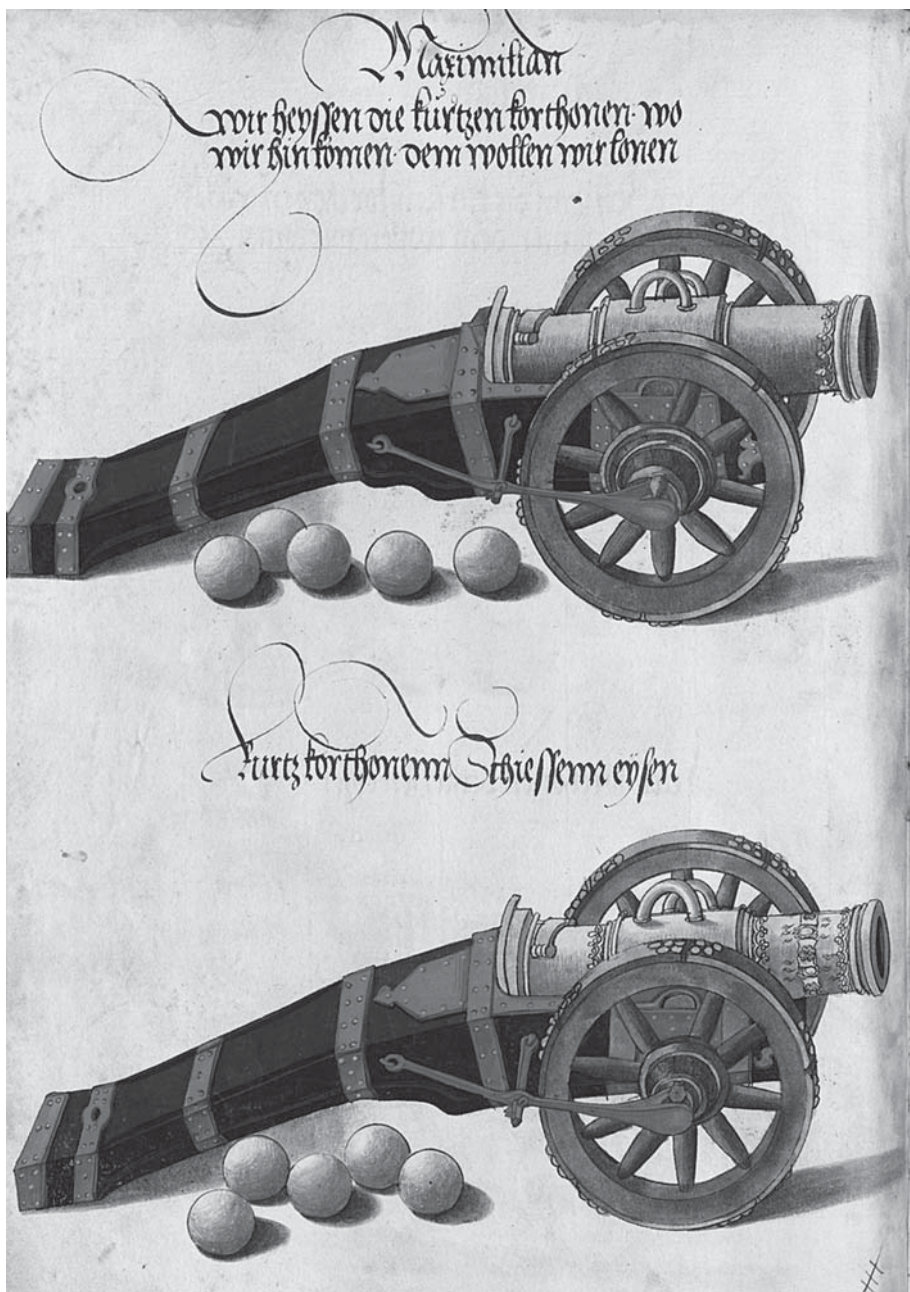
12 medeninastih arkebuza na lunto

2 krogelna kalupa zanje

6 centov smodnika

¹⁴³BSB, Cod.icon. 222, fol. 229r.

¹⁴⁴BSB, Cod.icon. 222, fol. 292r.

Slika 7: V začetku 16. stoletja so se staromodne bombarde na kamnite krogle že umikale sodobnejšemu težkemu topništvu. Kratki kartavni na prevoznih lafetah novega tipa sta dober primer moderne vojaške tehnologije, ki je Maksimiljanovi armadi zagotavljala občutne prednosti na bojnem polju. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 37v).

At the beginning of the 16th century, old-fashioned stone-firing bombardrs started to give way to more modern heavy artillery. Short kartaunen on new-pattern mobile carriages are prime examples of contemporary military technology, which provided Maximilian's army with considerable advantage in the battlefield. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 37v).

Vsebinska analiza popisov

Münchenski rokopis opisuje oborožitev dežel pod habsburško oblastjo, ki so jo hranili zlasti za lokalno obrambo. Kako zelo razvejana je bila ta obrambna mreža na Slovenskem, jasno priča množična koncentracija vojaških oporišč posebej na Dolenjskem, Notranjskem, Primorskem in v Istri. Popisi posameznih lokacij se le v grobem ujemajo z deželnimi mejami, vendar si kljub temu sledijo v logičnem zaporedju bolj ali manj sklenjenih geografskih enot. To bržkone ni zgolj posledica poteka popisov na terenu, temveč vsaj do določene stopnje izraža strateško strukturo Maksimiljanovih dežel na predvečer spopada z Benetkami.

Glede na temeljitost in razsežnost popisov münchenški *Zeugbuch* ostaja brez prave primerjave v znanih zgodovinskih virih. Tako sistematičnih, izčrpnih podatkov o oborožitvi slovenskega prostora ne poznamo ne iz zgodnejših in tudi ne precej mlajših obdobj. Kljub temu naštetu orožje glede na količino in tipe ne odstopa posebej izrazito od sporadično ohranjenih popisov grajskih orožarn, kot jih denimo razkrivajo približno 60 let starejši dokumenti freisinške ali krške škofije. V tridesetih in štiridesetih letih 15. stoletja sestavljeni inventarji gradov v Škofji Loki, v Vitanju in na Bizeljskem navajajo podobne koncentracije kavljastih pušk, samostrellov, tarasnic, havbic in streliva, kot bi jih na primerljivih lokacijah zasledili v Freislebnovih poročilih vsaj dve človeški generaciji pozneje.¹⁴⁵

To je po eni strani znak, da vojaška tehnologija v drugi polovici 15. stoletja ni napredovala s prav bliskovitim tempom. Naprednejše vojaško orožje, še posebej topništvo, je vsekakor pomenilo veliko naložbo, zato starejših tipov oborožitve ni bilo mogoče zamenjati z novejšimi kar mimogrede. To navsezadnje niti ni bilo smotno, vsaj dokler so starejši primerki še lahko učinkovito opravljali svojo nalogo in so jih redno vzdrževali. Po drugi strani je očitno, da je bilo vojskovanje v slovenskem prostoru poznega srednjega in zgodnjega novega veka bolj kot ne endemični pojav, menjavali so se kvečjemu aktualni viri vojaških groženj. Tako kot je bilo nujno zavarovati izpostavljene gradove pred nenadnim napadom v času celjsko-habsburške fajde, so morali generacijo ali dve pozneje branilci tega istega prostora računati z možnostjo bliskovitega vdora ogrskih čet, turških plenilcev ali celo beneške armade. Vzdrževanje vsaj osnovne vojaške pripravljenosti in zaloge orožja, streliva in druge opreme je bilo tako nenehna potreba.

Münchenski *Zeugbuch* zaradi narave popisovanja in nepopolne ohranjenosti dokumenta ne prikazuje celotnega stanja oborožitve, ki so ga v prvih letih 16. stoletja hranili na Slovenskem. Freislebnovi popisi so v osnovi zajeli zgolj deželnoknežje posesti. Delno sicer pokrivajo tudi nekatera druga gospostva, ki niso bila pod neposredno deželnoknežjo jurisdikcijo – vsaj tista, katerih lastniki so popisovalcem zagotovili vstop v lastne orožarne. Nekateri deli popisa so se sčasoma žal tudi izgubili. Z vidika slovenskega zgodovinopisja gre posebej obžalovati izgubo tistih poglavij, ki so se nanašala na Koroško in večje mestne naselbine.

¹⁴⁵ ADG, HS 122, fol. 31v, 43v; Orožen, *Das Bisthum VI*, str. 453–454; Stopar, *Ostra kopja*, str. 106; ADG, HS 106, fol. 139v–140r, 141r–140v; Orožen, *Das Bisthum VIII*, str. 454–457; Stopar, *Ostra kopja*, str. 103–106; Bizjak, *Obračuni 3*, str. 363; Bizjak, *Obračuni 4*, str. 455; Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo*, str. 32–46.

V grobem je tu obravnavani izbor lokacij, zastopanih v münchenskem rokopisu, na severu zamejen s črto od Karavank do Gradca, na vzhodu z Dravo in Sotlo, na jugu sega do Kolpe, Reke in osrednje Istre, na zahodu pa do tržaškega zaledja in skrajnega vzhodnega roba Furlanije. Če odštejemo Prekmurje, ki je tedaj sodilo pod oblast ogrskega kraljestva, popisi pokrivajo veliko večino slovenskega etničnega prostora v okviru Svetega rimskega cesarstva, s še najočitnejšo izjemo Koroške. Vsaj približno lahko površino tega prostora ocenimo na okrog 20.000 km², na katerih je živelo do 500.000 prebivalcev.¹⁴⁶

Kljub naštetim vsebinskim omejitvam količina orožja, zajeta v popisih, deluje impresivno. Prave razsežnosti oborožitve, ki so jo hranili v teh krajih, se pokažejo še bolj jasno, če podatke s posameznih lokacij združimo v pregledno tabelo.

	Havbice	Četrtnski topovi	Bombarde	Kače	Možnarji	Tarasnice	Preostalo lahko topništvo	Kavljaste puške ¹⁴⁷	Arkebuze na lunto	Samostrelji	Loki	Orožje na drogu	Ščiti
Uporabni primerki	54	8	3	30	41	98	19	2112	445	334	45	8538	50
Izrabljeni ali poškodovani	6	1		1	9	9		22	1	36			

Seštevek popisanih tipov orožja pokaže, da so bile obrambne zmogljivosti obravnavanega prostora na začetku 16. stoletja vse prej kot zanemarljive. Količina težjega topništva, kamor sodijo bombarde in četrtnski topovi, je bila resda skromna. To niti ne preseneča, če upoštevamo, da je bilo takšno orožje zgoščeno predvsem v maloštevilnih centralnih orožarnah. Hkrati je slika, ki jo kaže münchenski rokopis, v tem delu verjetno nekoliko popačena tudi zato, ker so iz kodeksa zlasti okrog folijev 500 do 544 izpadli popisi nekaterih večjih urbanih središč – prav tistih, v katerih so bržkone hranili znaten delež težje topniške oborožitve in preostali vojaški material, namenjen velikopoteznejšim bojnim operacijam.

Toliko več je naštetega poljskega topništva – skupno 125 uporabnih havbic, kač in možnarjev ter še 27 primerkov, ki bi jih bilo po vsej verjetnosti prav tako mogoče v kratkem usposobiti za boj z manjšimi popravili ali namestitvijo na lafete. K temu je treba dodati še 19 kosov lažjega topništva različnih tipov ter najmanj 98 tarasnic, ki so bile v prvi vrsti namenjene obrambi utrdb, ne pa delovanju na bojnem polju.

Daleč največjo skupino v popisani oborožitvi predstavljajo kavljaste puške. Ta zvrst strelnega orožja je zagotavljala temeljno obrambo utrjenih postojank, učinkovito pa bi jo bilo mogoče uporabiti tudi za neposredno ognjeno podporo na

¹⁴⁶Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 127.

¹⁴⁷K tej in naslednji kategoriji je treba dodati še skupno 51 kavljastih pušk in arkebuz na lunto v oborožitvi meščanov Pordenona.

bojišču. Precej manjšo, a kljub temu zelo vidno vlogo zavzemajo lažje, tehnično modernejšje arkebuzi na lunto. Te so v prvih letih 16. stoletja predstavljale najso-
dobnejši tip ročnega ognjenega orožja in so številčno tudi že prekosile samostrele.¹⁴⁸

V splošnem je očitno, da je zmagoviti pohod smodnika v zahodno vojskovanje do tega časa že izrazilo zasenčil orožje na tetivo. Število samostrelcov, navedenih v popisih, je resda še vse prej kot neznatno in na večini naštetih lokacij so zanje hranili tudi bolj ali manj obsežno zalogo bojnih puščic. Ne glede na to je iz razmeroma visokega deleža poškodovanih oziroma nedelujočih samostrelcov razvidno, da se je ta vrsta orožja postopoma umikala iz aktivne bojne uporabe. Po drugi strani so veliko redkeje zastopani loki. Največ, okrog 40, so jih hranili v mestu Pordenone. V tej skupini bi verjetno našli določeno število refleksnih kompozitnih lokov. Iz drugih občasnih omemb se lahko prepričamo, da v slovenskem prostoru niso bili povsem neznan niti dolgi loki iz tisovine ter celo takšni, izdelani iz jekla. Vseeno pa so bili tod loki kakršne koli že konstrukcije v vojaški rabi očitno zgolj eksotično, bolj ali manj izjemoma zastopano orožje.

Med popisanim hladnim orožjem naletimo samo na tiste tipe, ki so jih hranili v orožarnah, da bi z njimi v primeru vojaškega spopada opremili bojno osebje. To je v praksi pomenilo pravzaprav le orožje na drogu – predvsem sulice, redkeje helebarde, runke in bojne osti. Skupno število kosov orožja na drogu je na prvi pogled izjemno veliko, a izključno po zaslugi velikanskega kontingenta 8000 pehotnih sulic, uskladiščenih na gradu Kamen in v Radovljici. Ta oborožitev je bila na Gorenjskem verjetno shranjena zgolj začasno, kot premišljeno zbrana rezerva za Maksimiljanove landsknehte neposredno pred vojno napovedjo Benečanom, zato je ne moremo brez pridržkov zajeti v statistično obravnavo lokalnih obrambnih zmogljivosti slovenskih dežel v širšem časovnem obdobju.

Kot zanimivost omenimo tudi, da med popisanim orožjem na drogu skupno zasledimo 45 bojnih osti in 50 ščitov različnih vrst, predvsem velikih pehotnih tarč oziroma pavez. Kombinacija bojnih osti in pavez je bila značilna za težko pehoto, oboroženo po zgledu čeških husitov. Ta rod oboroženih sil, v vzhodnoalpskem okolju zelo v časih od sredine pa vse do konca 15. stoletja, je bil priljubljen tudi v slovenskem prostoru, dokler ga po letu 1500 ni dokončno izpodrinila pehota landsknehtov, oboroženih zlasti z dolgimi pehotnimi sulicami, helebardami in strelnim orožjem.¹⁴⁹

Absolutne številke, ki jih lahko razberemo iz Freislebnovih popisov, zaradi obsega popisanih lokacij nesporno pomenijo zanimivo izhodišče za statistične obravnave in nadaljnje vojaško zgodovinske študije. Dejstvo pa je, da zaradi svojih vsebinskih omejitev ne kažejo popolnega stanja vojaške oborožitve v slovenskem prostoru, saj bi morali popisnemu orožju dodati še vse tisto, skladiščeno na drugih krajih, ki jih popisi niso zajeli.

Zelo v grobem morda lahko ocenimo, da količina tu naštetih bojnih sredstev predstavlja dobro polovico vsega orožja, tedaj shranjenega na slovenskem etničnem ozemlju pod habsburško oblastjo. Za celovitejšo sliko bi morali vključiti še zaloge

¹⁴⁸Prim. Contamine, *War*, str. 135; Willers, *Kaiserburg-Museum*, str. 33.

¹⁴⁹Dürriegl, *Das Wiener Bürgerliche*, str. 12; Waissenberger, *Die wehrhaften Bürger*, str. 22–26; Dürriegl, *Die wehrhaften Bürger*, str. 7; Lazar, *Vitezi, najemniki*, str. 137–142.

orožja na tistih krajih, ki jih Freislebnovi popisovalci niso obiskali ali pa so se njihovi inventarni sezname pred vezanjem rokopisnih listov izgubili. Poleg nekaterih mest in trgov, ki v popisih niso zajeti, manjkajo tudi inventarji kopice grajskih stavb, najočitneje na Koroškem in Štajerskem. Zlasti tiste v lasti pomembnejših plemiških rodbin in še posebej cerkvenih gospodstev so bile nedvomno vsaj tako dobro založene z orožjem kot gradovi, ki jih je Freisleben imel priložnost pregledati od blizu.

Ob takem hipotetičnem preračunu bi lahko sklepali, da je bilo v prvih letih 16. stoletja v lokalnih orožarnah na Slovenskem za potrebe neposredne obrambe dovolj kavljastih pušk, arkebus, samostrelav in orožja na drogu za približno 10.000 mož.¹⁵⁰ K temu bi morali po zgornji oceni prišteti skupno še kakih 200 tarasnic in drugih kosov lahkega topništva ter okrog 250 poljskih topov, vključno z manjšim številom težjih bombard in četrtskih topov. Ravnanje z vsakim kosom takšne topniške oborožitve je zahtevalo bolj ali manj izurjeno veččlansko posadko in dodatno podporno osebje, vključno s primernimi transportnimi zmogljivostmi za morebitno delovanje v operacijah onstran domačega obzidja.

Za prostor s približno pol milijona prebivalcev je bila to vsekakor občutna količina oborožitve, še toliko bolj, ker moramo upoštevati, da ta številka ne zajema orožja plemiške konjenice in najemniških vojakov – z izjemo velike zaloge pehotnih sulic na Gorenjskem –, ki so sestavljali ofenzivno hrbtnico Maksimiljanove armade. Popisi namreč niso zajeli osebnega orožja, zaščitne opreme in drugih vojaških pripomočkov ter pribora, ki so jih lastniki hranili pri sebi. Kot dokazujejo zgoraj omenjeni primeri inventarjev posameznih gradov freisinške ali krške škofije, je bila takšna praksa na Slovenskem običajna že sredi 15. stoletja, saj popisi grajskih orožarn praktično vključujejo zgolj topništvo, ročno ognjeno orožje, samostrelav in strelivo. Popolnoma enako stanje odražajo tudi pol stoletja mlajši Freislebnovi popisi.

Iz naštetih inventarjev je torej izpuščena pisana paleta najrazličnejše druge oborožitve, ki je bila v tem prostoru prav tako množično zastopana, a se je izmaknila nadzoru uradnih evidenc. V to kategorijo so sodili denimo oklepi, čelade in konjeniška oprema kot ključni del oborožitve težke konjenice, prav tako raznovrstno hladno orožje: konjeniška kopja, dvorezni meči, enorezni messerji, sablje, bodala, bojne sekire, buzdovani ipd. Poleg takšnega vojaškega orožja, značilnega za plemiško elito in poklicne najemnike nižjega rodu, ne smemo pozabiti na civilno oziroma samoobrambno orožje, ki je bilo v poznosrednjeveškem svetu dostopno tako rekoč vsakomur. Med meščani in kmeti so bili v tem času izjemno razširjeni enorezni meči in dolgi bojni noži (nem. *Bauernwehr*, *Hauswehr*), ki jih je za osebno zaščito nosil bolj ali manj vsak odrasli moški nižjega stanu.¹⁵¹

Ob koncu srednjega veka je bilo torej orožja na Slovenskem veliko – pa ne le v inventarnih evidencah oblasti in zemljiških gospodstev, temveč tudi v zasebni

¹⁵⁰ Zaloge 8000 pehotnih sulic s Kamna in Radovljice pri tem nismo upoštevali, saj je šlo očitno za orožje, namenjeno poklicnim najemniškim vojakom, ne pa lokalnim obrambnim silam. S kavljasto puško sta navadno ravnala po dva moža. Arkebuze na lunto, samostrelav in orožje na drogu je načeloma uporabljal en sam vojak.

¹⁵¹ Seitz, *Blankwaffen*, str. 192–220; Dolínek, Durdík, *Historische Waffen*, str. 87–90; Müller, *Albrecht Dürer*, str. 62–67.

Slika 8: Ptujška havbica kalibra 190 mm, datirana v sredino 15. stoletja, je edini ohranjeni primerek svoje vrste na Slovenskem. Ta zvrst poljskega topništva je bila v slovenskem prostoru zelo razširjena vse do zgodnjega 16. stoletja. (Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož, inv. št. UO 963o, foto: Tomaž Lauko).

A 190 mm calibre howitzer from Ptuj, dated to the mid-15th century, is the only preserved example of its kind in Slovenia. This type of field artillery was used widely in the Slovene territory up to the early 16th century. (Ptuj – Ormož Regional Museum, inventory no. UO 963o, photo by Tomaž Lauko).

lasti plemičev, meščanov in kmetov. Vsaj kak posamezen, preprostejši kos hladnega orožja, npr. velik bojni nož ali enorezni meč, bi našli skorajda na vsakem domu. To morda še ni zadosten razlog, da bi lahko družbo naših poznosrednjeveških prednikov opredelili kot izrazito militarizirano. Večina orožja v osebni lasti večinskega civilnega prebivalstva, pa navsezadnje tudi v orožarnah gradov, mestnih naselbin, utrjenih cerkva, samostanov in drugih postojank, je bila namenjena predvsem obrambi v primeru neposredne nevarnosti. Glavno breme aktivnega bojevanja so ob koncu srednjega veka vendarle nosili poklicni vojaki in najemniki, ki so tvorili razmeroma maloštevilno, povsem samosvojo družbeno plast in jim je vojna pomenila vir preživetja, če ne celo življenjsko poslanstvo.¹⁵²

Kljub temu vpetost orožja v vsakdan slovenskih dežel na prehodu iz srednjega v novi vek nedvoumno priča o času nenehno pretečih groženj, ko je bilo posameznikovo preživetje v skrajni sili odvisno od njegove sposobnosti, da si ubrani lastno življenje. V tem smislu zagotavljanje varnosti ni bilo prepuščeno zgolj oblastem, plemstvu in poklicnim vojakom. Vsaj v trenutku najhujše nevarnosti je morala za orožje poprijeti vsaka za boj sposobna oseba, to pa je navsezadnje pomenilo določeno vojaško samoorganiziranje sleherne skupnosti, od mesta, trga, gradu

¹⁵² Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 79–80, 523–524.

ali skromne vasi. V tem kontekstu lahko bolje razumemo občasne Freislebnove zaznamke – denimo pri popisih tabora v Mozlju, mesta Višnja Gora in trga Senožče – ki potrjujejo, da so poleg bojnih sredstev v lokalnih orožarnah tamkajšnji prebivalci učinkovito vojaško orožje hranili tudi na svojih domovih.

Količina orožja, shranjenega za potrebe deželne obrambe, sama po sebi ni enoznačni dokaz dejanskih vojaških zmogljivosti slovenskega prostora. Ob natančnejšem pregledu popisov se večkrat izkaže, da so bile posamezne lokacije le skromno založene s primernim orožjem, pogosto še slabše s smodnikom, krogli, puščicami in drugimi potrebnimi pripomočki. Toda resnici na ljubo trčimo tudi ob orožarne, osupljivo bogato opremljene z vojaško tehniko, kot je posebej opazno pri primerih gradu Turjak in stiškega samostana.

Kakšna je bila resnična bojna pripravljenost moštva, ki naj bi rokovalo z vsem uskladiščenim orožjem, je seveda drugo vprašanje, prav tako kakovost urjenja in organizacije te zgodnje različice »teritorialne obrambe« v Maksimiljanovem času. Ne glede na takšne pomisleke pa ob pravkar povedanem postane jasno, da je bil v začetku 16. stoletja delež prebivalstva na Slovenskem, tako ali drugače vključenega v vojaško organizacijo vsaj na ravni najosnovnejše lokalne obrambe, v resnici visok. Zgolj na številčni ravni ga zagotovo ne moremo primerjati s stanjem zmogljivosti profesionalizirane Slovenske vojske, ki ob dveh milijonih prebivalcev trenutno šteje komaj dobrih 7000 pripadnikov stalne sestave in 900 pogodbenih rezervistov.¹⁵³ Bližjo vzporednico bi lahko potegnili šele z nekdanjim konceptom splošnega ljudskega odpora in naborniške armade, podprte z množično rezervo.

V perspektivi širšega razumevanja vojaške organizacije slovenskih dežel je münchenki *Zeugbuch* dragocen zgodovinski dokument, ki zgovorno priča o življenjskih razmerah v nemirni dobi pred skoraj natanko pol tisočletja, na krvavem vrhuncu turških vpadov in v pričakovanju skorajšnje vojne z Benetkami. Freislebnova poročila se tako uvrščajo med najpomembnejše primarne vire, ki govorijo o vojaški oborožitvi prostora na pragu novega veka, vendar je iz njih mogoče vsaj posredno izluščiti tudi druge uporabne podatke. Po eni strani zanimive drobce o organizaciji kmečkih taborov, obrambni zmogljivosti mestnih naselbin in najrazličnejših utrjenih postojank, po drugi strani tudi indice o posestni strukturi nekaterih gradov, njihovem relativnem pomenu in življenju v času tik pred usodnim potresom leta 1511, ko je marsikatera od omenjenih stavb doživela hud udarec ali celo dokončni propad. S tem upamo, da bo pričujoča objava dokumenta iz Bavarske državne knjižnice koristno pripomogla k nadaljnjim raziskavam v slovenskem zgodovinopisju.

¹⁵³<http://www.slovenskavojska.si/o-slovenski-vojski/> (6. 2. 2015).

Viri in literatura

Arhivski viri

- ADG – Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt
 HS 106, Računska knjiga krških uradov v »Marki« 1425–1437
 HS 122, Računska knjiga krških uradov v »Marki« 1438–1452
 BSB – Bayerische Staatsbibliothek, München
 HSS Cod.icon. 222, Popisi orožja Maksmiljana I.
 ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
 Cod. 10824, Popisi orožja Maksmiljana I.

Objavljeni viri

- Bizjak, Matjaž, Obračuni gospostva Škofja Loka 1437–1439, 3. del. *Loški razgledi* 54, 2007, str. 353–380.
 —, Obračuni gospostva Škofja Loka 1439–1442, 4. del. *Loški razgledi* 55, 2008, str. 435–458.
 Boeheim, Wendelin, Die Zeugbücher des Kaisers Maximilian I. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 13/1, 1892, str. 94–201.
 —, Die Zeugbücher des Kaisers Maximilian I. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 15/1, 1894, str. 295–391.
 Machiavelli, Niccoló, *Vladar*. Ljubljana: Slovenska matica, 2006.
 Orožen, Ignacij. *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, VI. Marburg: Cyrillus-Buchdruckerei, 1887.
 —, *Das Bisthum und die Diözese Lavant* VIII. Marburg: Cyrillus-Buchdruckerei, 1893.
 Schultz, Alwin, ed. Der Weisskunig. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 6/1, 1888, str. 1–551.

Literatura

- Ayton, Andrew, Price, J. L., ur., *The Medieval Military Revolution. State, Society and Military Change in Medieval and early Modern Europe*. – London, New York: St. Martin's Press, 1995.
 Contamine, Philippe, *War in the Middle Ages*. – Oxford: Basil Blackwell, 1984.
 Dolínek, Vladimír, Durdík, Jan, *Historische Waffen*. – Augsburg: Bechtermünz Verlag, 1996.
 Dürriegl, Günter, Das Wiener Bürgerliche Zeughaus. Die Geschichte einer Waffensammlung.
 Dürriegl, Günter (ur.), *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus. Rüstungen und Waffen aus 5 Jahrhunderten*. Wien: Museen der Stadt Wien, 1977, str. 9–19.
 —, Die wehrhaften Bürger Wiens und ihre Waffen. Dürriegl, Günter (ur.), *Wehrhafte Stadt. Das Wiener Bürgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert*, Wien: Museen der Stadt Wien, 1986, str. 6–11.
 Hall, Bert S., *Weapons & Warfare in Renaissance Europe*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
 Kempers, R. T. W., Haquebuts from Dutch Collections. *The Journal of the Arms & Armour Society* XI/2, 1983, str. 56–89.
 Kos, Dušan, *Turnirška knjiga Gašperja Lambergerja. Čas bojevnikov*. – Ljubljana: Viharnik, 1997.
 Kurzmann, Gerhard, *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches*. Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 5. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985.
 Lazar, Tomaž, *Vojška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani (doktorska disertacija, tipkopolis), 2009.

- , Viteštvo in vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku. Lazar, Tomaž, Nabergoj, Tomaž, Jerin, Barbara (ur.), *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem I, Razprave*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 27–39.
- , *Vitezi, najemniki in smodnik. Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku*. – Ljubljana: Viharnik, 2012.
- , *Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem. Raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož / Late-medieval artillery in Slovenia. A study of two early artillery pieces from the Regional Museum Ptuj – Ormož*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2015.
- Müller, Heinrich, *Albrecht Dürer. Waffen und Rüstungen*. Mainz: Phillip von Zabern, 2002.
- Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare 1500–1700*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1999.
- Nared, Andrej, *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 7. Ljubljana: ZRC SAZU, 2009.
- Nabergoj, Tomaž, *Oboroženi stan na Slovenskem na podlagi materialnih virov. Primer: meči*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani (magistrsko delo, tipkopis), 2001.
- Smith, Robert D., DeVries, Kelly, *The Artillery of the Dukes of Burgundy 1363–1477*. Woodbridge: Boydell Press, 2005.
- Seitz, Heribert, *Blankwaffen I. Geschichte und Typentwicklung im europäischen Kulturbereich von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Braunschweig: Klinhardt & Biermann, 1965.
- Simoniti, Vasko, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Stopar, Ivan, *Ostra kopja, bridki meči*. Ljubljana: Viharnik, 2006.
- Štih, Peter, Simoniti, Vasko, Vodopivec, Peter, *Slovenska zgodovina. Družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008.
- Waissenberger, Robert, *Die wehrhaften Bürger Wiens*. Dürriegl, Günter (ur.), *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus. Rüstungen und Waffen aus 5 Jahrhunderten*. Wien: Museen der Stadt Wien, 1977, str. 20–38.
- Willers, Johannes, *Kaiserburg-Museum des Germanischen Nationalmuseums*. Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 2001.

SUMMARY

Armament of Slovene Lands in the Early Sixteenth Century: The Munich Manuscript Cod.icon. 222

Tomaž Lazar

It is due to Maximilian I's reform efforts that the military organisation of the Habsburg lands underwent a profound change at the turn of the sixteenth century. Along with the introduction of new tactical methods and the most up-to-date arms technology, Maximilian put great effort into the system of recruitment and financing of military forces and set up of a suitable logistical support, which relied on the network of well organised central arsenals.

In order to obtain a clear overview of the existing military capacity the Habsburg ruler decided to produce a detailed inventory, listing weaponry kept in central state-run arsenals but also in castles, cities, market towns, and other fortified strongholds. He entrusted Bartholomäus Freisleben, master of ordnance in Innsbruck, with this demanding task, which was concluded

in 1507 and resulted in extensive inventory books (*zeugbücher*) listing military weaponry. The best known one and the only complete version thereof is kept in the Austrian National Library in Vienna. However, the fragmentarily preserved version form the Bavarian State Library is of far greater interest to the Slovene historiography.

The Munich manuscript Cod.icon. 222 has yet to be exhaustively published and is thus practically unknown to Slovene historians. This is a highly important document, containing detailed reports on weapons stored in various castles, forts, fortified villages, and urban settlements in Slovene lands and their immediate surroundings. Even though more than a half of the original sheets were lost, the preserved part provides inventories of a large majority of territorial princes' but also other estates in the area extending from the Karawanks to the rivers Drava, Sotla, and Kolpa, Istria and the western edge of Friuli. With the exception of Carinthia, the preserved remainder of the inventory book thus covers almost the entire Slovene ethnic territory under the Habsburg rule. These data are all the more valuable considering that not much is known about the armament of Slovene lands in the Middle Ages and in the Early Modern Period, as merely a handful of sources provide reports on the subject matter.

The publication of the part of the manuscript dealing with the Slovene space and its immediate neighbourhood aims to acquaint Slovene researchers with lists of locations embedded in the defence network of the Holy Roman Empire's vulnerable southeastern border. Freisleben's systematic lists provide an excellent insight into the local arsenals and weapons stored in them, which were intended, first and foremost, for the local defence.

Numerically, the majority of weapons consisted of firearms, particularly heavy hackbuts. This weapon, of which more than 2,100 items were listed in the Slovene lands, was widespread at the beginning of the sixteenth century and actually provided the foundation for the defence of fortified posts. Lighter and technically more modern match-lock arquebus was gaining ground as well, a considerable number of crossbows, which were at the time gradually disappearing from combat, could still be found. Heavy artillery pieces, such as stone-firing bombards and quarter cannons, were relatively scarce. Field artillery, on the other hand, was numerically superior. This category includes particularly older howitzers, small-calibre trestle guns, mortars, and newer long-barrel culverins. Cold weapons listed in inventory books include merely weapons intended for group combat, mainly pole weapons, e.g. spears, awl pikes, and halberds. 8,000 long pikes stored in the castle Kamen (Stein) and Radovljica stand out in this set, they were to be used by Maximilian's *landsknechte*. Along with weapons, inventories list also supplies of gunpowder, shot, arrows, and other equipment.

Freisleben's lists do not paint a complete picture of Slovene lands' military capability in the period in question, partly due to their fragmentary nature and more so since they omit a large part of estates that were not under the immediate jurisdiction of the princely authority. For a comprehensive overview of the defence power in the Slovene space one has to take into consideration also the arms and armour owned by the nobility, mercenaries, and, last but not least, the civilian population in possession of various types of weapons for self defence.

Regardless of such content-related limitations, the Munich *Zeugbuch* bears witness to the organisation of defence in Slovene lands in the period of intense Turkish incursions and preparations for the war with Venice. By analysing this document and considering its historical context, we can estimate that at the time this area, which was populated by up to half a million people, stored arms for about 10,000 men and 250 pieces of light artillery. If to all this we add the provincial cavalry and the support of well-trained mercenary troops along with a ramified network of local fortifications, a distinctly clearer image of the military organisation on the threshold of the modern period is conveyed.

Tanja Gomiršek

Vrste zakupnih pogodb v Goriških brdih v prvi polovici 19. stoletja

GOMIRŠEK Tanja, dr., muzejska svetovalka, Goriški muzej, SI-5000 Nova Gorica, Grajska cesta 1, Kromberk, tanja.gomirsek@goriski.muzej.si

Vrste zakupnih pogodb v Goriških brdih v prvi polovici 19. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 164–185, cit. 118

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Namen prispevka je raziskati in prikazati razlike med posamičnimi gospodinjstvi kmečke družbe Goriških brd glede na njihov gospodarski in s tem povezani družbeni položaj. Slednji je bil podlaga za razumevanje nasledstvenih strategij ter načinov preživetja posameznih gospodinjstev pa tudi povezav in odnosov v skupnosti. Na podlagi analize zakupnih pogodb ter strukture prebivalstva lahko rečemo, da večina kmečkega prebivalstva ni imela v lasti zemljišč, ki jih je obdelovala. Iz skromnega stanja dosedanjih raziskav lahko zaključimo, da zakupne pogodbe z enakim poimenovanjem v različnih časovnih obdobjih in območjih, kjer so se pojavljale, niso bile enake. Prilagajale so se danim gospodarskim okoliščinam in še zlasti zahtevam na trgu.

Ključne besede: Goriška brda, zakupne pogodbe, dajatve, dedovanje, lastniška struktura

GOMIRŠEK Tanja, PhD, Museum Consultant, Goriški muzej, SI-5000 Nova Gorica, Grajska cesta 1, Kromberk, tanja.gomirsek@goriskimuzej.si

Types of Lease Contracts in the Goriška Brda Region in the First Half of the Nineteenth Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 164–185, 118 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.)

The article aims to research and show differences among households within the peasant society in the Goriška brda region in terms of their economic and thus social standing. The latter served as a basis for understanding inheritance strategies and households' manners of survival, as well as links and relations within the society. Based on an analysis of lease contracts and population structure, we can state that the majority of peasants did not own the land they worked on. The meagre state of research so far leads to the conclusion that lease contracts referred to with the same term varied in different periods and areas in which they occurred. They were adapted to the economic circumstances at hand and, in particular, to market requirements.

Key words: Goriška brda, lease contracts, tribute, inheritance, ownership structure

Zakup kot oblika agrarno premoženjskega razmerja

Zakup oziroma lastništvo sta bila eden od številnih dejavnikov, ki so vplivali na način kmetovanja.¹ Bila sta tudi pomembna faktorja socialnih odnosov, ki so se vzpostavljali na vasi. V prispevku so predstavljeni pravni vidiki, ki so regulirali odnos med lastnino, delom in pridelkom. Ti so kazali strukturo oziroma organizacijo družbe. Vidni so bili v vrstah in določilih zakupnih pogodb, ki so se pojavljale na območju. Agrarna struktura Goriških brd je bila sorodna tisti v Furlanski nižini.² Zemljiška posest je bila raztresena in razdrobljena³ in ni bila nujno povezana s sodnimi pravicami.⁴ Prevladujoča oblika agrarnega premoženjskega razmerja so bile zakupne pogodbe oziroma tako imenovani kolonat.⁵ Kolonat je bil v prvi polovici 19. stoletja v okviru današnjega Slovenskega ozemlja razširjen na Goriškem, v Istri ter na delu Vipavske in Krasa.⁶ Razširjen je bil še v nekaterih delih današnje hrvaške Istre in Dalmacije, na Tirolskem⁷ ter v Furlaniji in Toskani, oziroma severni Italiji, še zlasti na območju, ki je bilo del Beneške republike.⁸ Pravna in gospodarska plat obravnavanega razmerja, njegove oblike ter njihovo preoblikovanje tekom stoletij niso bili predmet pogostih ali podrobnih raziskav. S kolonatom se je ukvarjalo malo raziskovalcev. Naj od italijanskih zgodovinarjev omenim edino obsežno študijo Giorgia Giorgettija *Contadini e proprietari*. Gre za poskus prikaza pogodbenih ter njim sorodnih razmerij na teritoriju današnje Italije. Preostali avtorji se posvečajo izbranemu teritoriju in časovnemu obdobju. Na tak način oblike zakupnih pogodb prikazuje gospodarski zgodovinar Furio Bianco ob raziskavah kmečke družbe v Furlaniji⁹ ter nekaj starejših

¹ Med druge dejavnike bi lahko šteli: tip zemljišča, položaj nepremičnin, njihova dostopnost trgu in moč zahtev trga (Hoyle, *Conclusion*, str. 373) ... Pomemben faktor je bilo tudi favoriziranje raznih oblik produkcije, kot je bilo npr. v Goriških brdih vinogradništvo. Lastništvo je pomenilo tudi možnost svobode odločanja o načinu izrabe zemljišča (Overton, *Agricultural revolution*, str. 30). Te možnosti zakupniki niso imeli.

² Bianco, *L'armonia sociale*, str. 37; *Contadini, sbirri e contrabandieri*, str. 197.

³ Gomiršek, *Gospodarska, socialna in kulturna*, str. 42–50.

⁴ Panjek, *O mejnosti*, str. 167–171.

⁵ »Kolonat je bil odpovedljivo razmerje, v katerem je osebno svobodni obdelovalec prevzel v obdelavo zemljo in plačeval zakupnino (Vilfan, *Agrarna*, str. 441).« Na Slovenskem je bil razširjen samo ob zahodnem obrobju (Vilfan, *Agrarna*, str. 441).

⁶ Vilfan, *Izročilo o kolonatu*, str. 141.

⁷ Schullern zu Schrattenhofen, *Das Kolonat*, str. 2.

⁸ Giorgetti, *Conadini*

⁹ Bianco, *Nobili castellani; Contadini, sbirri; Le terre*.

raziskovalcev, kot so Perusini,¹⁰ Rossini¹¹ in Zangheri.¹² Na Slovenskem se je zaradi obrobnosti pojava s fenomenom kolonata do sedaj ukvarjalo malo raziskovalcev. Njegovo uvedbo na Goriškem je raziskal Vojko Pavlin.¹³ Oblike zakupa v 16. in 17. stoletju na primeru Beneške Slovenije je raziskala Ines Beguš¹⁴ ter Aleksander Panjek na primeru gospostva Dobrovo ter posestev družine De Grazia v 17. stoletju.¹⁵ Po literaturi ga je za konec 19. stoletja raziskal Peter Stres ter na podlagi arhivskega gradiva proučil njegovo ukinitvev leta 1947.¹⁶ Pravnozgodovinsko je fenomen kolonata orisal Sergij Vilfan.¹⁷ Njegovo delo pomeni sicer osnovo za nadaljnje delo, vendar omenjeni pisec ni proučeval različnih tipov pogodb na posameznem območju ter njihovo spreminjanje od 16. do 20. stoletja. Iz njegovega prispevka Oris kolonata, ki se nanaša na proučevano območje, namreč Goriška brda, je razvidno, da se je, kot je tudi zapisal, naslonil na že obstoječe raziskave italijanskih avtorjev ter na ustno izročilo. To je bilo leta 1953 sicer še živo, vendar podvrženo določenim spominskim »predelavam« in manipulacijam informatorjev.¹⁸ Vilfanove ugotovitve, da na območju Kojškega, Dolnjega Cerovega, skratka v prispevku proučevanega območja, ni večjega števila zakupnih kmetij,¹⁹ veljajo za obdobje po prvi svetovni vojni. Kot je razvidno iz raziskave zemljiškoposestne strukture, je bil delež takih kmetij še 100 let prej bistveno višji. Prav tako ne drži njegova ugotovitev, da je bil kolonat razvit tam, kjer je bila rodovitna zemlja²⁰ in ga zato denimo na območju t. i. Kožbanskega kota ni bilo. Franciscejski kataster je za območje vasi Slapnik, Kožbana, Vrhovlje pri Kožbani zabeležil, da so to pretežno zakupne kmetije s kratkoročnimi pogodbami.²¹ Kot pravni zgodovinar ni poznal sprememb na področju agrarnih panog v 19. stoletju ter pojava trtnih bolezni, ki so temeljito spremenile obdelovalne tehnike ter vrste kultur in so vplivale na spremenjen interes lastnikov zemljišč plemiškega in meščanskega izvora.

Kolonat na današnjem Slovenskem ozemlju naj bi se po do sedaj znanih raziskavah pojavil v 16. stoletju pod vplivom novih razmer in gospodarskih spodbud ob prehodu Goriške grofije v okvir habsburških dednih dežel.²² Kot pogodbeno razmerje ga ni ukinitil ali kakorkoli reguliral niti Obči državljanski zakonik, ki je bil za Goriško sprejet leta 1815, niti zemljiška odveza leta 1848. Modernizacija v

¹⁰ *Vita di popolo.*

¹¹ *Contratti agrari.*

¹² *La proprietà terriera.*

¹³ Pavlin, Primer uveljavljanja.

¹⁴ Beguš, *Ekonomija*, str. 126–157.

¹⁵ Panjek, *Terra di confine.*

¹⁶ Stres, Oris kolonata, Odprava kolonata.

¹⁷ Vilfan, *Agrarna*, str. 426–429, 441.

¹⁸ Zanimive so trditve informatorjev Sergiju Vilfanu kot tudi drugim članom etnografske ekipe leta 1953, ki so bile bodisi namerno bodisi nenamerno zavajajoče. Vsi prebivalci v Slapniku, ki je bil del t. i. Kožbanskega kota so poudarjali, da so bili tudi v preteklosti samostojni lastniki zemljišč (SEM, Orlove ekipe 1953, terenski zvezki 29, 30, 31 in 32). Franciscejski kataster njihovo trditev radikalno zanika.

¹⁹ Vilfan, *Izročilo*, str. 146–147.

²⁰ Vilfan, *Izročilo*, str. 146.

²¹ AST, *Elaborati*, 215.

²² Pavlin, Primer uveljavljanja, str. 289.

drugi polovici 19. stoletja je pod vplivom meščanske miselnosti in kapitala prinesla na območje, kjer je bil uveljavljen kolonat, dve spremembi: ukinitvev srednjeročnih in dednih zakupnih pogodb ter spremembo kvot dajatev. Zaradi razvoja novih transportnih sredstev in poti je postalo sadje nov komercialno pomemben pridelek. Poleg deležne kvote vina, ki se je zmanjšala na tretjino ali polovico pridelka, so morali zakupniki konec 19. in v 20. stoletju oddajati tudi polovico češenj, sliv in drugega sadja.²³ S tem povezane predstavitve kolonata v slovenskem zgodovinopisju ne pokrivajo vseh njegovih pojavnih oblik v preteklosti, saj se je krovni izraz za kolonat kot kratkotrajno razmerje uveljavil pod vplivom raziskav, ki so se nanašale na obdobje pred prvo svetovno vojno in po njej, kot srednjeročnih in dednih ni bilo več. Gotovo pa lahko razmerja, definirana z izrazi *affitto fermo*, *livello*, *affitto semplice*, tako v 16. kot tudi v 19. stoletju štejemo k zakupnim razmerjem. Dajatve v obliki pogodbeno določene fiksne količine zgoj pritrjujejo ugotovitvam Pavlina, da se je kolonsko razmerje razvilo na podlagi procesa uveljavljanja kupnega prava v 16. stoletju. Iz sicer skromnih raziskav stanja v 16. stoletju, torej v času, ko naj bi se uvajala kolonska razmerja, lahko ugotovimo, da sta v Goriških brdih obstajali vsaj dve obliki, imenovani *affitto semplice* ter *livello*.²⁴ Zakupnina je bila v obeh oblikah fiksna,²⁵ medtem ko se je na začetku 17. stoletja na primeru gospostva Dobrovo že pojavila deležna dajatev za vino.²⁶ Iz tega lahko sklepamo, da se je oblika *affitto semplice* na območju Brd in v različnih časovnih obdobjih spreminjala. Tudi Vilfan ugotavlja, da je temeljna značilnost kolonata pogodbeno, obojestransko odpovedljivo razmerje, ki je načeloma kratkoročno. Za obliko zakupa imamo lahko tudi pogodbeno sicer daljša razmerja, ki so se pojavila v preteklosti, saj so vsebovala pogodbeni člen, da je bilo pogodbo mogoče prekiniti tako s strani gospodarja kot najemnika. Prav tako je iz gradiva razvidno, da tudi dedne pogodbe podaljšujejo oziroma jih vsakih nekaj desetletij obnavljajo pri notarju. Vse pogodbe nosijo enako oznako *affitto*.

Zakupne pogodbe so bile proučevane in kategorizirane z različnih vidikov in ved od paleografije do diplomatike²⁷ ter tudi po posameznih območjih. V prispevku so oblike in tipi zakupnih pogodb analizirani in klasificirani na podlagi vseh vzorcev pogodb, zapisanih v gradivu notarskih zapiskov in zapuščinskih razprav krajevnega sodišča v Kojskem, vzorcih, zapisanih v cenilnih elaboratih franciscejskega katastra ter gradivu lastniških knjig in zemljiškoknjižnih vložkov. Obravnavan je celotni JV del Goriških brd, in sicer vasi: Brestje, Gornje in Dolnje Cerovo, Hum, Kojsko, Oslavje, Podsabotin, Pevma, Snežatno, Šentmaver ter Števerjan. Gre za vasi, ki so danes v državah Sloveniji in Italiji ter so v predmarčni dobi predstavljale enotno območje v bližini mesta Gorica.

²³ Czoernig, *Gorizia*, str. 74.

²⁴ Gomiršek, *Kojsko in Brestje*, str. 57.

²⁵ Za to obliko zakupnine je definiran izraz *pars quanta* (fiksna količina pridelkov) za razliko od deležne dajatev ali *pars quota* (Vilfan, *Agrama*, str. 413).

²⁶ Panjek, *Terra di confine*, str. 97.

²⁷ Rossini, *Contratti agrari*, str. 10.

V nadaljevanju so pogodbe razvrščene glede na njihovo poimenovanje, s tem povezano trajanje zakupa, vrsto in delež zakupnine²⁸ ter možnost njihove vknjižbe, kar je zakupnika razvrstilo v različni pravno socialni²⁹ položaj. Iz dokumentacije sodišča v Kojskem, notarskih zapisov, zemljiškoknjižnih vložkov in župnijskih arhivov³⁰ je razvidno, da je v prvi polovici 19. stoletja v Goriških brdih obstajala prevladujoča oblika zakupa, imenovana *affitto semplice*³¹ ali preprosto *affitto*, ter tri manj razširjene oblike: *affitto fermo*, *affitto fermo ereditario* ter emfitevčni zakup ali emfitevza. Kljub poskusu tipizacije z namenom predstavitve posameznih oblik pogodbe lahko trdimo, da so se te uporabljale za vrsto različnih zakupnih pogodb,³² katerih oblike so se medsebojno prelivale, kot je to opazil leta 1909 vitez Hermann Schullern zu Schrattenhoffen: »Vsa druga določila kažejo veliko raznolikost, tako da se ne da niti pomisliti na oblikovanje kakšne enotne pravne, gospodarske ali socialne predstavitve.«³³ To je bila posledica različnih kulturnih okolij, različnih lastnikov ter prilagajanju pogodbe tipom na zemljišču uspevajočih kultur, ki so terjale drugačne oblike zakupa,³⁴ kot je na primeru razvoja v Italiji prikazal tudi Perusini.³⁵

Skupne poteze zakupnih pogodb

Vse zakupne pogodbe³⁶ so se sklepale ob istem času. To je bilo v Goriških brdih ob svetem Martinu, za razliko od Furlanije, kjer so se sklepale ob svetem Juriju.³⁷ Nekateri gospodarji, ki so že vnaprej vedeli, da bodo na zemljišču nastanili novega zakupnika, so pogodbe sklenili že kakšen mesec prej, in sicer konec avgusta ali septembra, drugi pa so pogodbo sklenili po preteku nekaj mesecev, ko so že nekaj časa imeli zakupnika na zemljišču ali kmetiji. Tako je npr. baron Wilhelm Tacco s pogodbo, sklenjeno 22.

²⁸ Deležna dajatev je bila določena kvota glavnega ali komercialnega pridelka.

²⁹ Zakupnik z dedno pogodbo in fiksno zakupnino je bil postavljen v drugačen položaj kot zakupnik z enoletno pogodbo. V takih okoliščinah je lahko prvi prosto samoiniciativno izboljševal zakupljeno nepremičnino, kar je bilo vidno v njegovem boljšem gospodarskem položaju, kot to že za srednjeveške zakupe na območju beneške republike prikaže Rossini (*Contratti agrari*, str. 11).

³⁰ Mišljeno je gradivo, ki ga hrani Archivio di stato di Gorizia, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, *Contratti notarili*, *Contratti amichevoli*, 87 ter pogodbe, ki so pripojene zemljiškoknjižnim vložkom v fondu Tavolare teresiano, *Libri strumenti tavolari*, 57–295.

³¹ Vilfan prevaja izraz *affitto semplice* kot »navadni zakup«, ki je bil kratkoročen (Vilfan, *Agrarna*, str. 427). Enako povzema tudi Pavlin (Primer uveljavljanja, str. 289–302). Sama sem tipe pogodb razvrstila glede na trajanje pogodbe. Tako imenujem *affitto semplice* – kratkoročni, *affitto fermo* – srednjeročni in *affitto ereditario* – dedni zakup.

³² Rossini definira zakupno pogodbo kot pravno reguliran odnos, ki nastane med tistim, ki ima v lasti in to želi predati v uporabo v zameno za pridobitev ene ali več koristnih komponent (*Rossini, Contratti agrari*, str. 9).

³³ Schullern zu Schrattenhoffen, *Das Kolonat*, str. 3.

³⁴ Podobno trdita tudi Rossini (*Contratti agrari*, str. 9) in Giorgetti (*Contadini*, str. 4–13).

³⁵ Perusini, *Vita di popolo*, str. XI.

³⁶ Za veljavno je veljala pogodba, ki jo je zapisal notar v prisotnosti obeh pogodbenih strani ter prič (Perusini, *Vita di popolo*, str. 5). Pogodbo je podpisal družinski poglavar (Perusini, *Vita di popolo*, str. 7).

³⁷ Perusini, *Vita di popolo*, str. 24.

3. 1819 v Kojskem, oddal Jožefu Gabrovicu v Števerjanu v 10-letni najem našete nepremičnine. Pogodba je začela dejansko veljati že 11. 11. 1818, ko je zakupnik dejansko prevzel nepremičnine.³⁸ Vse pogodbe so se predčasno prekinile na zahtevo gospodarja ob neplačilu obveznosti zakupnika. Zakupnik pa je pogodbo prekinil v primeru, da je dobil drugo ugodnejšo pogodbo ali preprosto, ker posamičnega kosa ni več potreboval. Zakupnik je lahko v za dogovorjeno obdobje trajanja pogodbe za enako najemnino zemljišče dal v najem drugemu.³⁹ Ob prekinitvi pogodbe s katerekoli strani je bil gospodar v primeru poslabšanja zemljišč upravičen do dodatnega poplačila, zakupnik pa je bil v primeru izboljšav⁴⁰ upravičen do poplačila le-teh.⁴¹

Skupna značilnost zakupnih pogodb je bilo plačilo zakupnine v naturalijah oziroma v denarju. Vrste in višina zakupnih dajatev so bile odvisne od vpliva tržnih in gospodarskih razmer. Dajatve so bile v Goriških brdih večinoma v vinu, saj je bilo, kot to prikaže že Panjek, »za kolonat značilno, da sta bili struktura rente in tipologija prejemkov usmerjeni v specializacijo.«⁴² Najbolj znano in cenjeno vino rebulo⁴³ so po visokih cenah prodajali kupcem iz Koroške in Kranjske. Woolf je ugotovil, da je prav sistem kolonata, kjer je gospodar zahteval zakupnino, ki je bila tržno najbolj zanimiva, privedel do tega, da je najemnik povečal površine s pridelavo takih kultur, kar je spremenilo strukturo kmetijskih površin v korist slednjim.⁴⁴ Usmeritev v proizvodnjo in prodajo cenjenega vina rebule to trditev potrjuje. V Furlaniji je moral zakupnik sam predelati grozdje ter pripeljati vino in tropine⁴⁵ na svoje stroške v gospodarjeve prostore.⁴⁶ V Goriških brdih so, verjetno zaradi strahu pred krajo ter tudi zaradi finančne in prostorske nezmožnosti, zakupniki na svoje stroške pripeljali grozdje v gospodarjevo mastilnico, kjer so ga predelali in nato razdelili. »Kolon mora grozdje pripeljati v gospodarjevo hišo na

³⁸ ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 87.

³⁹ Navajam primer zakupne pogodbe, sklenjene 22. 1. 1819 pred notarjem v Kojskem: »Anton Kumar, imenovan Boleaunik, iz Gornjega Cerovega zase in za dediče v daje srednjeročni najem – *affitto fermo* tukaj prav tako prisotnemu Janezu Peršolji s Huma kos njive s trtami, imenovane Zadedno, v Kojskem, ki meji na tri strani na dediča mladoletnega gospoda Leona, grofa Coroninija in dediče pokojnega Anotna Boleta, za letno najemnino 13 bokalov čistega žita oziroma vrednost dveh goldinarjev in 27 krajcarjev, ki jih mora plačati 11. 11. z obvezo, da mora izboljševati in ne poslabševati zemljišča. Ta najemna pogodba velja vse dotlej, dokler se bo držal točk najemne pogodbe in dokler bo veljala najemna pogodba z grofi Coroniniji, od katerih je prvi dobil zemljišča v najem (ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 87).«

⁴⁰ Cenitev izboljšav se je izvedla z dvema izvedencema (Perusini, *Vita di popolo*, str. 29).

⁴¹ ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 22. 3. 1819.

⁴² Iz primera gospostva Dobrovo je razvidno, da je leta 1630 dohodek od prodanega vina, ki ga je gospostvo dobilo iz najemnin, znašal 99 % celotne prodaje dajatev v naturalijah, ki jih je gospostvo dobilo. Količine ostalih kmetijskih pridelkov, s katerimi so bile plačane najemnine, so bile tako majhne, da so pokrile izključno domačo porabo gospoda (Panjek, *Terra di confine*, str. 94–107).

⁴³ Rebula je bilo vino belih sort, ki so rasle na gričevnatem območju ter je bila pridelana po posebnem postopku. Ločili so »vinski cvet« – rebulo, ki so jo dobili s tlačanjem grozdja, ter »prešanino,« ki je bila nižje kakovosti in vrednosti (ASG, SC, Elaborati, 15, 51, 66, 69).

⁴⁴ Woolf, *A history*, str. 19.

⁴⁵ Tropine so se v Furlaniji delile na pol (Perusini, *Vita di popolo*, str. 15).

⁴⁶ Perusini, *Vita di popolo*, str. 14.

Oslavju in ga tam dobro zmečkati in odcediti. Kolonu ostane tretjina vina in vsa prešanina ter vse tropine.«⁴⁷ Žito,⁴⁸ ki se je pridelalo na njivah v ravnini, je moralo biti očiščeno in omlateno in so ga morali zakupniki tako kot v Furlaniji na svoje stroške pripeljati gospodarju.⁴⁹

Dodatno se je najemnina plačevala za oljke ter murvina in kostanjeva drevesa, ki so rasla na zakupnih kmetijah. Zakupnina za oljke je bila navadno deležna (dve tretjini), za murve pa v denarni protivrednosti. Elaborati zapišejo, da je najemnina za murvina drevesa na območju JV Goriških brd nižja kot v Furlaniji, »ker tu ne gojijo toliko sviloprejk kakor v Furlaniji in zato tudi murvino listje nima take cene.«⁵⁰ Tudi za kostanjeva drevesa so plačevali s fiksno količino kostanja. V gozdu so zakupniki smeli samo pobirati suha drva ter listje. Sekanje lesa ni bilo dovoljeno in zakupnik ga je moral vzdrževati v takem stanju kot na dan najema. Podobno so bili travniki na razpolago za košnjo in so bili dani v najem za fiksno količino vinskega pridelka oziroma denarja. Enako je bilo z najemom hiš. Glede na visoko ceno vina je večina pogodb, pri katerih je bila dana v najem celotna ali večji del kmetije skupaj s hišo, predvidela plačilo zakupnine z vinom. Tako lahko rečemo, da so zakupniki plačevali s komercialno najzanimivejšimi pridelki: vinom, oljem, sadjem, žitom in kostanjem.

Zakupnika so dodatno obremenile t. i. regalije, ki so se plačevale z grozdem, perutnino in jajci. V večini pogodb niso jasno definirane, zabeležene so kot »ustaljene regalije« – *oltre le solite regalie*.⁵¹ Na primeru zakupnikov grofa Mihaela Coroninija v Dolnjem Cerovem so bile regalije za celotno zakupno kmetijo: dva piščanca, deset jajc ter košara izbranega grozdja.⁵² Zakupnik Jernej Furlan je kot regalije za zakup celotne kmetije v lasti grofov Thurn v Pevmi dajal dva kopuna, dve kokoši, štiri piščance in 20 jajc.⁵³ Vse oblike zakupa, vendar še najbolj kratkoročni – t. i. *affitto semplice*, so lastniku omogočale lažje prilagajanje višine in tudi vrste dajatev, ki so bile določene v zakupnih pogodbah, razmeram na trgu. Zemljiški posestniki in tudi kmetje – zakupniki so lažje sestavljali kmetije in spreminjali njihov obseg kakor v primeru fevdalnih gospodstev,⁵⁴ saj so se poleg zaokroženih kmetij v zakup pogosto dajali posamezni kosi *brajde*,⁵⁵ gozda ali njivske površine.

⁴⁷ ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 87, 1. 12. 1819.

⁴⁸ Navajam primer določila iz pogodbe, ki sta jo za kratkoročni zakup njiv s trtami v okolici Krmina s Simonom Olivom in Janezom Krstnikom Vecchietom sklepal Andrej Cotič iz Dolnjega Cerovega in Anton Urbančič iz Brestja: »za letno najemnino 40 polovnjakov čistega, suhega in dobro presejanega žita (ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 87, 21. 5. 1819).«

⁴⁹ Perusini, *Vita di popolo*, str. 14.

⁵⁰ ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 15, 66, 69.

⁵¹ V Furlaniji so zakupniki plačevali regalije s kokošmi ali pršutom, vozom (ali manj) lesa ali denarnimi vsotami ob sv. Juriju, sv. Martinu ali sv. Mihaelu (Perusini, *Vita di popolo*, str. 165).

⁵² ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 15.

⁵³ ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 51.

⁵⁴ Panjek, O mejnosti, str. 167–171.

⁵⁵ *Brajda* je izraz za obdelano terasirano zemljišče na gričevnatem terenu. Na njem najdemo mešano kulturo vinske trte, sadnega drevja ter žitaric.

Cenilni elaborati povsod zapišejo, da gospodarji pri določanju najemnine zakupniku ne upoštevajo razmerja med stroški obdelave in bruto pridelkom, zato da bi s tem postavili pravično najemnino. Najemnine so bile tako v Goriških brdih kot v vsej Furlaniji neprimerno⁵⁶ visoke.⁵⁷ Gospodarji so namreč sami določali ceno pridelkov, ki so jih morali kmetje poravnati v denarju. Cena teh pridelkov je bila zato močno znižana, glede na tržno. Cene pridelkov ob času žetve in kmalu po trgatvi so bile bistveno nižje od tistih, ki jih je lastniku uspelo skladiščiti ter jih prodati oziroma se pogoditi za višjo odkupno ceno.⁵⁸ Še posebno je bilo to vidno pri ceni vina, ki ga je večinoma vsega dobil gospodar in ga nato po dvojni ceni prodal gostilničarjem. Ti so ga nato prodajali kmetom, zato so začeli določati fiksne cene ob sv. Martinu, ki je bil čas plačila dajatev.⁵⁹ Kolonom je s svojimi družinami uspelo plačati gospodarju predpisano najemnino in hkrati preživeti s tisto malo pridelka, ki so ga pridobili s sejanjem v *brajda* in njivah, z dopolnjevanjem dohodkov od prodaje sadja in dninami.

Poleg regalij so bile del zakupnih pogodb tudi dnine. Zapisane so bile neplačane dnine, vendar so gospodarji lahko zahtevali tudi dodatne dnine, ki so jih plačali. Pogodbe, ki so jih sklepali s posestniki z območja Brd, neplemiškega in posvetnega porekla, torej s premožnimi kmečkimi družinami, so bile navadno enostavno sestavljene in krajše ter manj razdelane. Pogodbe, povezane z lastniki plemiškega ali meščanskega porekla,⁶⁰ pa so bile kompleksnejše. Dnine so zakupnika dodatno obremenile zlasti v času delovnih konic, hkrati pa je z dnino lahko poravnal del zakupnine. »Kolon je dolžan gospodarja ali njegovega oskrbnika primerno ubogati in za tista dela, ki jih bo naredil za gospodarja ali z osebami ali s prevozi bo dobil ustrezno plačilo, pol mu bo šlo na račun zakupnine in pol bo dobil takoj plačano.«⁶¹

Povprečna velikost zakupnih kmetij je bila osem čampov⁶² obdelovalnega zemljišča.⁶³ Predvsem v zahodnih Goriških brdih, kot npr. v Medani, kjer je bilo veliko obdelovalnih površin v ravnini, so bile zakupne kmetije večje⁶⁴ in so obsegale 15

⁵⁶ Vprašanja plačila zakupnikov ne moremo pojmovati »kot najemnino v modernem smislu, saj ni bilo povezano z dejansko vrednostjo zemlje ali dobičkom od kmetovanja temveč je bilo produkt dolgotrajnega razvoja s tem povezanih praks (Overton, *Agricultural revolution*, 32).« Najemnina v modernem smislu je bila postavljena šele na dejanski oceni dobička od kmetovanja.

⁵⁷ ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 15, 66, 69.

⁵⁸ Podobno na primeru raziskave o prehrani plemiške družine Cervera ugotavlja Sarasúa (Upholding status, str. 38), saj so uspešne španske veleposestniške družine, ki so funkcionirale kot podjetja, svoje pridelke predelale (oljke) oziroma skladiščile (žitarice) ter jih nato prodajale, za razliko od gospodarsko manj uspešnih družin, ki so vse pridelke prodale po pobiranju.

⁵⁹ Perusini, *Vita di popolo*, 14.

⁶⁰ Ti so želeli odnose do drobnosti pravno razdelati ter si kvečjemu pustiti določila sebi v prid.

⁶¹ ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 22. 3. 1819.

⁶² Gomiršek, Spremembe, str. 266. V Goriških brdih je bila površinska mera za zemljišča njiva oziroma čamp > 'čə:mp -a m ploščinska mera 3.650 m² ① ← furl. *ciàmp*, it. *campo* 'ploščinska mera 3.650 m² (Zuljan, Brda, str. 240). V tekstu uporabljam lokalni briški izraz čamp, ki ga je v svoji raziskavi o gospodarstvu Nadiških dolin uporabljala tudi Ines Beguš (*Avtonomija in ekonomija*, 2015).

⁶³ Zakupne kmetije v bližnjem Ruscu – Rusiz so bile velike šest do sedem čampov (Schullern zu Schrattenhoffen, *Das Kolonat*, str. 7).

⁶⁴ V Veljanu – *Begliano*, ki je bil v ravninskem delu so bile zakupne kmetije velike 12

čampov obdelovalnega zemljišča.⁶⁵ Odprto ostaja vprašanje, ali je bila morda težavnost obdelovanja zemlje v gričevnatem svetu razlog majhnih kmečkih obratov. Ti so se namreč sorazmerno večali z velikostjo obdelovalne površine v ravnini.⁶⁶ Vse oblike so določale obvezo zakupnika, da je skrbel za obdelovalno zemljišče ter ga izboljševal in ne poslabševal.⁶⁷ S tem je mišljeno obdelovanje in gnojenje *brajdi* ter pomlajevanje trtnih nasadov. Ta posplošena formulacija se je realizirala v obliki zakupnikovega dela in ni bila mišljena kot vlaganje zakupnikovega kapitala,⁶⁸ čeprav je bilo tudi njegovo delo oblika investicije. Zanimivo je dejstvo, da v zakupnih pogodbah na obravnavanem JV območju Goriških brd, kjer je bilo pomanjkanje goveje živine, pogodbe ne definirajo tudi obveze, da morajo biti zemljišča dobro pognojena glede na zahtevo gospodarja, kot je to zabeleženo v osrednjem in severnem delu Goriških brd.⁶⁹ Ob prvem sklepanju zakupnih pogodb je bilo tudi popisano stanje zemljišča, število in starost vinskih trsov ter število in starost sadnega drevja, še zlasti oljk.⁷⁰ V gozdovih in na drugih neobdelovalnih zemljiščih je bilo pomembno tudi število kostanjevih dreves. V ravninskem predelu, vendar le na območju Pevme, kjer so rasla,⁷¹ so bila popisana tudi murvina drevesa. Svilogojstvo se na obravnavanem območju v prvi polovici 19. stoletja ni razvilo v takšnem obsegu kot v Furlaniji in so ga opravljali »le občasno.« Elaborati franciscejskega katastra to pripišejo »premajhnemu številu murvinih dreves, ki tu nimajo take bujne rasti kakor v Furlaniji in zelo majhnim bivališčem.«⁷² Zaradi pomena, ki ga je imelo murvino listje v bližnjem sosedstvu – v Furlaniji so murvine liste, če jih niso porabili lastniki, vsako leto prodali.

Več kot 50 let kasneje od proučevanega obdobja je na željo dunajskega dvora dr. Hermann Ritter von Schullern zu Schrattenhoffen opravil terensko raziskavo in leta 1909 izdal tiskano študijo kolonata. Ta je pokazala glavno slabost sistema kolonata na italijanskem delu Goriško-Gradiščanske grofije. »Temeljita študija tega območja

čampov (Schullern zu Schrattenhoffen, *Das Kolonat*, str. 12).

⁶⁵ ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 39.

⁶⁶ To velja za gričevnato območje Goriških brd, kjer so prevladovale terase z mešano kulturo. V prvi polovici 19. stoletja so bile zakupne kmetije v čedajskem okolišu velike od 15 do 40 čampov (od 5 do 13 ha), v okolišu Cadroioppa od 14 ha pa do majhnih koščkov, v okolišu San Vitto od 17,5 hektarjev do 2,3 ali 1,3 ha (Barbina, Battigelli, *Il paesaggio*, str. 348).

⁶⁷ ASG, GDCG, *Contratti amichevoli*, 87, 22. 3. 1819.

⁶⁸ Rossini, *Contratti agrari*, str. 12.

⁶⁹ Za primer navajam postavko iz kratkoročne – *affitto semplice* zakupne pogodbe z dne 28. 7. 1800, ki je bila sklenjena med ključarjem cerkve v Gradnem, Blažem Sirkom ter zakupnikom Blažem Kristančičem za *brajdo*, last cerkve sv. Jurija v Gradnem. »Zakupnik mora zemljišče obdelovati kot je potrebno in ga vsako leto pognojiti s toliko gnoja, kot mu bo naročil pristojni ključar (ŽAG, *Urbario della chiesa di S Giorgio sin dal 1763*).«

⁷⁰ Navajam primer popisa ob sklepanju dedne zakupne pogodbe 18. 12. 1818 v Kojskem, ko je »Jožef, sin Luke Jeretiča iz Marmorij, dal zemljišča ter hišo v dedni najem – *affitto fermo ed ereditario* Štefanu in Valentinu, očetu in sinu Terčiču iz Podsabotina.« Popis kultur na vseh zakupnih zemljiščih na koncu pogodbe je bil naslednji: na vrtu, *brajdi*, imenovani Polja, na njivi, imenovani Njiva in *brajdi*, imenovani Pušča: »vinskih trsov 10.839, fig 108, hrušk 92, jabolk 27, breskev 53, sliv 101, češenj 106, orehov 27, vrbe 35, marelic 3, oljk 17, navadnih kostanjev 7, maronov 43 (ASG, GDCG, *Contratti amichevoli*, 87).«

⁷¹ ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 51.

⁷² ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 15, 66, 69.

nam pokaže, da je glavna slabost tega sistema, negotovost zaradi trajanja pogodbenih odnosov, tukaj mislim kratkost, pomanjkanje garancije kolonu, in da bi bil za izboljšave na zemljišču plačan ter končno in to je posebnost območja, obstoj obveznosti robot in tam kjer stopa v ospredje, nezadostna izraba zemljišča, zaostale oblike obdelave, globoka kulturna zaostalost prebivalstva saj so v manj ugodnem položaju ne samo koloni temveč tudi posestniki.«⁷³ Zakupniki so mu zaupali, »da nimajo nobenega interesa povečati prihodke, ker je s tem povezano povečanje njihovih obveznosti, večina jih zapade v letargijo in ne naredi več kot je nujno potrebno.⁷⁴ Kot največje zlo izpostavljajo kratkost oziroma nestanovitnost pogodbe,⁷⁵ množico odškodnin, ki je povezana z izboljšavami in delovne obveze izven kolonskega zemljišča.« Za Goriška brda je pripomnil, da so pogodbe sicer podobne tistim kot na italijanskem delu, vendar manj izžemajoče.⁷⁶ Najugodnejši položaj so tako zaradi pogodb kot dajatev imeli spolovinarji – *mezzadri*, ki so bili v okolici Krmina.⁷⁷

Affitto semplice ali kratkoročni zakup

Affitto semplice ali kratkoročni zakup se je sklepal za obdobje od enega do pet let. Zanimivo je, da se pogodbe, ki so trajale eno leto, navadno niso zapisale, temveč je šlo le za ustni dogovor. Podaljševale pa so se lahko prav tako dogovorno iz leta v leto. Nekatere zapisane pogodbe so vsebovale določilo, da se je po preteku pogodbenega roka pogodba podaljšala za enako obdobje, če ni bilo preklica z ene ali druge strani. Najemnina je bila za posamezne kose obdelovalnega zemljišča deležna,⁷⁸ za posamezne kose neobdelovanega zemljišča (gozd, travnik) fiksna v denarni vrednosti,⁷⁹ za celotno kmetijo pa fiksna in deležna.⁸⁰ Za prepletanje obeh

⁷³ Schullern zu Schrattenhoffen, *Das Kolonat*, str. 4.

⁷⁴ Dolžina najemne pogodbe je bila, kot so ugotavljali raziskovalci v S Evropskih državah, zlasti v Angliji, tista, ki je stimulatивно vplivala na modernizacijo kmetije. V Angliji so v zakup za obdobje enega leta oddajali kmetije, na katerih lastniki niso želeli nobenih novosti. Dolgoročni zakupi za obdobje življenja zakupnika ali bolj običajno za obdobje 21 let so bili zakupi, pri katerih je najemnik izboljševal kmetijo in hkrati povečal svoj in gospodarjev prihodek (Kerridge, *Landowners*, str. 221–222). Na ta kontrast kažeta vinjeti, nastali v Angliji leta 1853, ki prikazujeta moderen in star način kmetovanja: izgubo in dobiček. »Izgubo kaže letni zakup, dobiček pa dolgoročni zakup, ki je omogočal zakupniku, da je izkoristil svojo energijo in željo za vlaganje (Hoyle, *Conclusion*, str. 373).«

⁷⁵ Terenska raziskava je pokazala, da veliko zakupnikov ni imelo nobene pisne pogodbe z dogovorjenimi obveznostmi, temveč le ustni dogovor o zakupu.

⁷⁶ Schullern zu Schrattenhoffen, *Das Kolonat*, str. 14.

⁷⁷ Schullern zu Schrattenhoffen, *Das Kolonat*, str. 6.

⁷⁸ V Goriških brdih v prvi polovici 19. stoletja je bila deležna dajatev dve tretjini pridelka vinskega cveta.

⁷⁹ V tem primeru bi lahko iskali analogijo z Giorgettijevim opisom *piccolo affitto* (Giorgetti, *Contadini*, str. 64–66).

⁸⁰ Tak primer je bila kratkoročna zakupna pogodba z dne 1. decembra 1819. Z njo je »plemenita gospa Marijana, vdova de Marinelli, rojena Conti,« dala v »kratkoročni najem – *affitto semplice* – Antonu Kodelji, sinu Martina iz Deskel navedene nepremičnine na Oslavju, in sicer: – hišo št. 37 s pripadajočim dvoriščem, kot jo je imel prej Luka Mikolus,

oblik najemnine se uporablja tudi izraz *affitto misto*,⁸¹ to je mešani zakup. Kratkotrajne pogodbe, ki so se sicer lahko podaljševale, navadno niso vsebovale določil, kako je z izplačili zaostalih najemnin, prav tako to zaradi deležnih dajatev ni bilo potrebno. Gospodar je v primeru slabe letine dobil dve tretjini pridelka vinskega cveta. Drugače je bilo pri srednjeročnih in dednih pogodbah, kjer je bila najemina fiksna. Kratkoročnim pogodbam v Goriških brdih je podobna t. i. *piccola fittanza*, ki je prikazana v čedajskem, coidropskem in san vitovškem okolišu. Tudi tu raziskovalec ugotavlja, da so se dajatve spreminjale glede na območje, kjer so se sklepale, ter glede na plodnost zemljišča. Značilno pa je bilo, da je bila mešana dajatev v fiksni količini žitaric in deležni za vino značilna za ravninske predele.⁸² Kratkoročne pogodbe so za gospodarja imele prednosti in slabosti. Ob preteku pogodbe je lahko gospodar zahteval več ter drugačne dajatve. Kratkotrajnost pogodbe je onemogočala zakupnikov interes za povečan vložek dela v obnovo in izboljševanje zemljišča.

Affitto fermo ali srednjeročni zakup

Affitto fermo ali srednjeročni (dolgoročni) zakup je bila oblika najema za obdobje od pet do deset let oziroma do prekinitve pogodbe s katerekoli strani. V primeru, da je pogodba trajala do prekinitve s katerekoli strani in ni vsebovala roka, se je približeval dednemu zakupu. Zakupniki so lahko, tako kot pri dednem zakupu, to zemljišče vknjižili in ga pravno predajali izbranemu dediču.⁸³ Za posamezne kose

- *brajdo* na griču, imenovano Puhlica, v velikosti dveh čampov,
- *brajdo*, imenovano Polja, v velikosti dveh čampov in dveh četrтин,
- *brajdo*, imenovano Podškoršo, v velikosti dveh čampov in dveh četrтин, velikost vseh *brajd* je sedem čampov,
- gozd Puhlica poleg omenjene *brajde* v velikosti enega čampa in dveh četrтин,
- drug gozd v Števerjanu, imenovan Kuzorik, v velikosti enega čampa in dveh četrтин; velikost vseh gozdov skupaj znaša tri čampe.

Zgoraj omenjena gospa Marijana daje te nepremičnine v najem za najemnino dveh tretjin belega in rdečega vina. Kolon mora grozdje pripeljati v gospodarjevo hišo na Oslavju in ga tam dobro zmečkati in odcediti. Kolonu ostane tretjina vina in vsa prešanina ter vse tropine. Oddati mora tudi določeno količino vsega ostalega sadja z obvezo, da mora izboljševati in ne poslabševati najemna zemljišča in biti ubogljiv, zvest in priden kolon. Za najemnino za hišo in gozd se bodo dogovorili v posebni pogodbi. Ta najemna pogodba traja 5 prihodnjih let in je začela veljati 11. 11. tega leta (ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 87).«

⁸¹ Zakup s plačilom dajatve z deležno kvoto je postal precej razširjen in v Furlaniji znan pod imenom *affitto misto*. Baza je bilo plačilo v fiksni kvoti žitaric ter polovici nadzemnih pridelkov vina, sadja, sviloprejk ter nekaj regalij in daril (Perusini, *Vita di popolo*, str. XVI–XVII). Od furlanske ravnine preko gričev do hribov so se ambientalno-prostorski pogoji spreminjali in z njimi tudi zakupne pogodbe, ki so bile v navadi. V nižini na desnem bregu Taljamenta je bila od 15. stoletja najbolj razširjena pogodba s fiksno zakupnino, v naslednjih stoletjih pa je prevladoval *affitto misto*: fiksna količina žitaric ter polovica pridelkov vina, sadja in sviloprejk, kar poznamo kot *mezzadrio* (Perusini, *Vita di popolo*, str. 1).

⁸² Barbina; Battigelli, *Il paesaggio*, str. 348–349.

⁸³ Tak je primer darilne pogodbe, sklenjene 18. 12. 1816 v Kojskem: »Štefan Korsič, sin pokojnega Antona, doma iz Kojskega, daruje sinu Antonu polovico hiše in dvorišča št. 102 v

obdelovalnega zemljišča in celotno kmetijo je bila najemnina fiksna v denarju ali v določeni količini pridelka. V tem primeru bi ga lahko primerjali s klasično obliko, ki je bila v Italiji⁸⁴ znana kot *affitto semplice*.⁸⁵ Za celotno kmetijo lahko zasledimo tudi fiksno in deležno dajatev.⁸⁶ Bistven razloček je med obdelovalnima zemljiščema na gričevnatem območju – *brajdo* in njivo s trtami v ravnini. V nekaterih primerih je bila tudi pri srednjeročnem zakupu dajatev v vinu za *brajde* deležna, medtem ko so bile najemnine v vinu za njive s trtami vedno fiksne. Deležna dajatev je obremenjevala zemljišča na gričevnatem območju, kjer so pridelovali najboljše vino – rebulo, torej *brajde*. Za neobdelovalno zemljišče je bila najemnina vedno fiksno določena v denarni vrednosti.⁸⁷ Problem je nastal v primerih slabih in nezadostnih letin. Pogodbe, pri katerih je zakupnina fiksno določena, vsebujejo tudi klavzule, pod kakšnimi pogoji potekajo poplačila. Pogoji izplačil zaostalih najemnin so bili lahko različni.⁸⁸ Grofje Thurn so svojim najemnikom v Pevmi postavili naslednjega: »Tisti, ki plačujejo najemnino z rebulo v dogovorjenih količinah, v primeru da se ne nabere dovolj (dogovorjenega) vina za poplačilo najemnine, se obvezuje upravitelj gospoda grofa, da počaka na naslednje leto, v katerem lahko poplačajo zaostale (manjkajoče deleže) najemnine, vendar se ne preračunava vino za vino, temveč v denarni vrednosti po srednji ceni ob trgatvi.«⁸⁹ V primeru slabe letine, ko je bila cena vina višja, je moral tako zakupnik naslednje leto oddati več vina, ki je imelo ob dobri letini nižjo ceno. Tako je bil tudi odlog plačila v zakupnikovo škodo. Gospodar pa je, sicer z odlogom, prejel enako najemnino, če bi le-to izrazili v denarni vrednosti.

Kojskem. Sin ga mora vzdrževati in podpirati v zdravju in bolezni ter dnevno dajati 12 krajcarjev, v nasprotnem primeru se manjkajoči zneski vknjižijo kot hipoteka na hiši in zemljišču. Sin mora plačevati polovico od 4 ducatov, ki jih morajo kot najemnino (*affitto fermo*) za hišo plačevati Coroninijem (ASG, UTG, Libri strumenti tavolari, 241, No 52).«

⁸⁴ Giorgetti, *Contadini*, str. 64–66.

⁸⁵ *Affitti semplici* so bili v Furlaniji različni tipi najema z zakupnino v naturalijah, denarju ali z deležno kvoto. V 15. stoletju so prevladovali zakupi s fiksno dajatvijo, ki so bili nadomeščeni z delno deležno kvoto ter delno fiksno dajatvijo in v nekaterih pokrajinah na desni strani Taljamenta s postavkami – *partitanze* (Perusini, *Vita di popolo*, str. XVI).

⁸⁶ V knjigi »prijateljskih«⁸⁶ pogodb sodišča v Kojskem je ena od najemnih pogodb naslednja (ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 87, 2. 7. 1819): »Tukaj prisotni Štefan, sin pokojnega Jožefa, pokojnega Jurija Figla iz Šentmavra zase in za dediče odda v srednjeročni najem – *affitto fermo* tukaj prav tako prisotnemu Jožefu, sinu pokojnega Petra Figla iz istega kraja kos *brajde*, imenovane Draga v Šentmavru št. 17 v velikosti enega čampa, za letno najemnino dveh orn (orna je bila mera, ki so jo uporabljali v Gorici in je odgovarjala 97 litrom), dveh veder in šestih bokalov (bokal je meril 1,2 litra) vinskega cveta rebule v moštu, ki jih pridelal na omenjenem zemljišču in jih mora najemnik na svoje stroške pripeljati v klet najemodajalca.«

⁸⁷ V Furlaniji je bila zakupnina na gričevnatem in višje ležečem terenu, kjer je bilo manj plodno zemljišče vedno v fiksni kvoti denarja (Perusini, *Vita di popolo*, str. XVII).

⁸⁸ Pogodbe so sicer imele točno določene pogoje, vendar je bilo v njih tudi določena stopnja fleksibilnosti, ki je bila potrebna v spremenjenih okoliščinah, kot so bile npr. slabe letine.

⁸⁹ ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 51.

Affitto fermo ereditario ali dedni zakup

Affitto fermo ereditario ali dedni zakup je bila oblika najema, ki se je prekinila le na željo zakupnika oziroma na zahtevo lastnika, če je zakupnik slabo obdeloval zemljišče. Najemnina je bila fiksna. Za obdelovalno zemljišče – *brajdo* so plačevali z vinom oziroma moštom,⁹⁰ za njivske površine z moštom in žitom, za neobdelovalno zemljišče pa z denarjem. Lastnik je vknjižil in predajal ali prodajal lastništvo nepremičnine, obdelovalec pa predajal pravico do obdelave.⁹¹ Tako jo je

⁹⁰ Zakupne pogodbe so del gradiva notarskih zapisov ali pa prijateljskih pogodb in so se navadno sklepale novembra ali decembra. Pogoste so tudi v gradivu zemljiškoknjžnih vložkov, vendar je bilo to način kreditiranja (Gomiršek, *Gospodarska, socialna in kulturna*, str. 91–95). Dne 18. decembra 1818 je bila zapisana naslednja zakupna pogodba: »Tukaj prisotni Jožef, sin Luke Jeretiča iz Marmorij daje v dedni najem – *affitto fermo ed ereditario* tukaj prav tako prisotnima Štefanu in Valentinu, očetu in sinu Terčiču iz Podsabotina naslednje nepremičnine, ki so bile s pogodbo 20. 11. 1817 kupljene od Štefana Terčiča, sina pokojnega Mateja:

– hišo št. 16 v Podsabotinu z vrtom,

– *brajdo*, imenovano Polja,

– njivo s trtami, imenovano Griva, s priključenim travnikom,

– travnik z drevesi, imenovan Brugnolech,

– *brajdo*, imenovano Pušča, z zraven ležečo pustoto z grmičjem, vse v podsabotinski okolici, v velikosti, kot je bila določena v kupoprodajni pogodbi in v okviru in isti pogodbi določenih mej pod naslednjimi pogoji:

– da morata najemnika vsako leto in točno plačevati 14 kvinčev cveta rebule v

moštu, ne glede na predvidene in nepredvidene nesreče,

– da morata najemnika v primeru nesreče oziroma naravne neplodnosti zemljišč, če ne bosta pridelala določene količine vina, najemnino v celoti plačati v naslednjem plodnejšem letu, tako da bo v 3. letu poravnana vsa najemnina vina z vinom, pod pogojem, da najemnika v slabem letu oddata na račun najemnine ves vinski cvet, v nasprotnem primeru bosta izgubila pravico do te dedne najemne pogodbe:

– ker navedena najemnika nista nič zastavila kot jamstvo za navedeno pogodbo, sta obvezana izboljševati in ne poslabševati navedena zemljišča in bosta v slednjem primeru izgubila pravico do najemne pogodbe,

– da sta najemnika dolžna ohranjati hišo v dobrem stanju in vsa popravila gredo na račun omenjenih najemnikov,

– da zemljišč ne bosta poslabševala, sledi popis v vinogradih in na njivi. Hiša in gozd Brugnolech sta v dobrem stanju (ASG, GDCG, *Contratti amichevoli*, 87)...«

⁹¹ Tak primer je poročna pogodba, sklenjena 22. 1. 1846 v Kojskem: »Sklenjen bo zakon med Antonom Gabrijelčičem, sinom Luke in Ane iz Kojškega, ženinom na eni, in Katarino, hčerko Ludvika Lenardiča, nevesto na drugi strani. Vsi navedeni so se zbrali in sklenili naslednjo poročno pogodbo:

1. Nevestin oče, Ludvik Lenardič, hčerki daruje kot njen, očetov in materin dedni delež, doto v višini 200 goldinarjev, ki se jih zase in za svoje dediče brez obresti obvezuje plačati v roku 6 let od dneva poroke dalje poleg tega še balo oziroma poročno opremo, ki jo bo nevesta dobila na dan poroke glede na navade, ki so v tej deželi in zmožnost dediščine.

2. Bodoči ženin Anton Gabrijelčič, ki je bil razglašen za polnoletnega na podlagi odloka sodišča 22. 1. tega leta vse to sprejema tudi v imenu bodoče neveste, ki je tudi še mladoletna.

3. Ker je ta zakon sporazumno sklenjen tudi v soglasju z zakoncoma Gabrijelčič, le-ta darujeta svojemu sinu Antonu *inter vivos* svoje tako nepremično kot premično premoženje in še posebej pravico srednjeročne – *affitto fermo* najemne pogodbe in dedne – *affitto fermo ereditario* pogodbe, ki jo imajo na nepremičninah v Kojskem. Te so last Elizabete grofice Attems, rojene grofice Coronini, in sicer: hiša s pritiklinami št. 64/61, grmičevno zemljišče, imenovano Arnišček, vrt, *brajdo*, imenovano Vrh in delno grmičavnat svet imenovan U čelih. Na sina prenašata vse pravice, vključno s pravico vknjižbe na svoje ime (ASG, GDCG, *Atti notari*, 87)...«

lahko tako lastnik kot obdelovalec pravno⁹² predajal izbranemu dediču. V primeru nesreče oziroma slabe letine, tako da najemnik ni pridelal pogodbeno določene količine vina, je moral le-ta, tako kot je bilo to tudi pri srednjeročnem zakupu, najemnino v celoti plačati v naslednjem letu. Tudi tu so se pogodbe razlikovale: v nekaterih je bilo določilo za zakupnika ugodnejše, saj je moral naslednje leto neizplačano najemnino v vinu poravnati z enako količino vina, kot je manjkala do poplačila dogovorjene količine.⁹³ Pri drugih je moral, enako kot pri srednjeročnem zakupu, najemnino nadomestiti z vinom iste kvalitete, ki ga je pridelal na lastnem zemljišču oziroma plačati z denarjem glede na ceno, po kateri bi bila taka količina prodana.⁹⁴ Razlika je bila v določilu, da je moral najemnik v slabem letu oddati na račun najemnine ves vinski cvet, v nasprotnem primeru je izgubil pravico do dedne najemne pogodbe. Kljub temu »da lastniki točno definirajo načine poplačila zakupnine,« menita Bavel in Hoyle,⁹⁵ »so imeli zakupniki tudi določeno stopnjo moči nad gospodarji.« Ob času krize so lahko padli v dolgove, ki so jih morali gospodarji prenašati ali celo odpisovati ali pa so tvegali, da izgubijo najemnika in še neplačano zakupnino.

Emfitevčni zakup

Emfitevčni zakup se je na obravnavanem območju in obdobju pojavljal le v Števerjanu⁹⁶ in v Kojskem.⁹⁷ Emfitevza je bila, kot meni Vilfan,⁹⁸ »podedljiva in odsvojljiva stvarna pravica do trajnega izkoriščanja tujega kmetijskega zemljišča. Šlo naj bi za poznoantično obliko dednega zakupa v kateri so se združili neki prejšnji zakupi zahodnega in orientalskega izvora.« Zanimivost te oblike⁹⁹ je, da je bil zakupnik – *emfiteuta* vknjižen kot lastnik zemljišča, za katerega je plačeval določeno najemnino. Prejemnik najemnine je bil zabeležen v rubriki, ki je sicer služila vpisu obremenitev zemljišča, vendar je bila najemnina formulirana kot *affitto amfiteotico*, sam obdelovalec pa kot *emfiteuta*. V Števerjanu so bili vknjiženi Franc Bregantič, ki je imel v zakupu tri kose *brajde* v velikosti petih čampov, dve četrtini in 123 *tavol*,¹⁰⁰ pet čampov in 70 *tavol* velik gozd ter en čamp in eno četrtino velik

⁹² Mišljene so darilne, poročne pogodbe in oporoke.

⁹³ ASG, GDCG, *Contratti amichevoli*, 87, 18. 12. 1818.

⁹⁴ ASG, GDCG, *Contratti amichevoli*, 87, 2. 7. 1819.

⁹⁵ Bavel, Hoyle, *Social relations*, str. 15.

⁹⁶ ASG, UTG, *Libri fondiari*, 111.

⁹⁷ Na novo zgrajena hiša pokojnega Štefana Štekarja iz Kojškega je bila postavljena na zemljišču, ki je bilo *d'enfiteusi* pokojnega grofa Coronini (ASG, GDCG, *Ventilazioni ereditarie*, 83, inv. 57). Tudi v Furlaniji je bilo emfitevčnih zakupov zelo malo, pojavljali pa so se na celotnem območju tudi v 18. stoletju (Perusini, *Vita di popolo*, str. 5).

⁹⁸ Vilfan, *Agrarna*, str. 413–414.

⁹⁹ Tudi emfitevčni zakup je v Evropi pomenil različne oblike in odnose (Béaur; Chevet, *Institutional changes*, str. 32).

¹⁰⁰ Čamp se je delil na štiri četrtine – *quarto*, četrtina pa na 210 *tavol* – *tavola*. Za najmanjšo enoto ohranjam sloveniziran izraz *tavola*, saj v lokalni terminologiji nisem zasledila ustreznega izraza, kakršenkoli prevod pa bi bil nesmiseln.

pašnik, od katerih je najemnino plačeval družini Tacco. Luka Klanjšček je imel v emfitevničnem zakupu dva kosa *brajde* v velikosti petih čampov in 110 *tavol*, gozd z grmičjem v velikosti ene četrtine ter 124 *tavol* velik vrt, za katere je poleg nekaterih urbarialnih dajatev družini Tacco in cerkvi v Števerjanu plačeval 20 dukatov ter orno rdečega vina družini Fabris. Manjšo *brajdo* je imel v zakupu tudi Lovrenc Gabrovic, ki je zanjo družini Tacco plačeval dva kvinča in tri vedra rebule ter par piščancev in še Valentin Terčič, ki je za *brajdo* Močila Coroninijem plačeval štiri orne rebule.¹⁰¹ Kot je razvidno iz teh redkih zapisov, je bila najemnina fiksna v vinu ter denarju. Emfitevt pa je zemljišče lahko predajal dediču ali obdarovancu.¹⁰² Tako emfitevnični kot tudi dedni zakup sta bila ostanka srednjeveških fevdalnih oblik.¹⁰³ Tako velja trditev, da je zakupnik v obravnavanem obdobju pokrival velik razpon pogojev od skoraj popolnega pomanjkanja pravic do skoraj popolnega lastništva, dokler ni končno ostala norma lastnik – obdelovalec, ki ima v lasti in obdeluje zemljo (Hoyle, *Conclusion*, str. 351).

Vpliv zakupnih pogodb in z njimi povezanega socialnega položaja zakupnika na družbene odnose in mentalne okvirje kmečke družbe

V primeru neplačanih najemnin je bil po zakupni pogodbi najemnik izgnan – *escomeo* z zemljišča ali iz hiše. Ta postavka se pojavlja v vseh obravnavanih oblikah zakupnih pogodb. Pri emfitevzi pa zaradi pomanjkanja pogodb ne poznamo te plati odnosa. Vsekakor gospodarjem ni bilo v interesu, da bi v tem primeru najemnika izgnali, temveč da bi prišli do zaostalih neplačanih vsot. Včasih je do dogovora prišlo ustno, drugič pisno. Pisne pogodbe kažejo, da so lastniki nepremičnin poskušali dobiti zaostala plačila v več manjših obrokih,¹⁰⁴ kar kaže na nezmožnost zakupnikov, da bi prihranili ali zbrali večje vsote denarja ali pridelka. To lahko razumemo tako z ekonomskega kot tudi s psihološkega vidika. Zakupnik je največje količine komercialno zanimivih pridelkov oddajal lastniku, preostalo pa je porabil za lastno prehrano oziroma za pridobitev denarnih virov s prodajo le-teh na trgu. Zakupnika je tako stimuliral »takojšnji in neposredni učinek dela,

¹⁰¹ ASG, UTG, Libri fondiari, 111.

¹⁰² Kojško, 20. 11. 1801: »Tomaž Škorjanc je po dogovoru med tremi brati dediči pridobil navedena *emfiteusim* zemljišča: polovico *brajde* št. 329, 332 in celotno *brajdo* št. 342, Močila, Krajc in Teja in jih sedaj daruje zetu Valentinu Terčič z možnostjo vknjižbe (ASG, UTG, Libri strumenti tavolari, 61, No 218).«

¹⁰³ Vilfan, Agrarna, str. 413.

¹⁰⁴ Navajam primer pogodbe sklenjene 4. 8. 1819 pred notarjem v Kojškem: »Tukaj prisotni Mihael, sin pokojnega Franca Simčiča, iz Gonjač priznava, da je resnični dolžnik tukaj prisotnemu Antonu Matjaju iz Kojškega za vsoto 30 goldinarjev za zaostale najemnine za hišo in zemljišče, imenovano Za sveto lesko za celotno leto 1818, ki jo bo poravnal v 6 obrokih v 6 letih po 5 goldinarjev letno, začenši 11. 11. letos. Lastnik, ki je hišo tudi sezidal, jo je dal v najem že očetu tukaj prisotnega, pokojnemu Francu Simčiču. Mihael Simčič se obvezuje, da bo hišo izpraznil do 11.11. drugače ga bo gospodar lahko prisilno izselil (ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 87).«

povezan z njegovim obstojem.«¹⁰⁵ Dolgoročne posledice, ki so zahtevale njegovo delo in bi prinesle izboljšave za naslednje generacije, so bile izven njegovega miselnega horizonta. S takim načinom razmišljanja nam tudi »nezmožnost«¹⁰⁶ varčevanja razložijo cenilni elaborati, ki so glede zakupnikov in tudi drugih prebivalcev Goriških brd zabeležili, da celoten zaslužek od sadja večinoma takoj porabijo in preostanek naslednjo nedeljo.¹⁰⁷ Seveda ne moremo trditi, da so se tako obnašali vsi zakupniki. Podjetnost zakupnikov kažejo odkupi zemljišč že v prvi polovici 19. in očitno pogosti in uspešni odkupi kmetij v drugi polovici 19. stoletja ter ukvarjanje s sekundarnimi dejavnostmi ter delovnimi uslugami, ki zaokrožijo ekonomijo kmečkega obrata.

Iz redkih primerov zakupnih pogodb je razvidno, da so morali zakupniki ob prvem sklepanju pogodbe lastniku zastaviti določen predmet ali vsoto denarja kot jamstvo, da bodo poplačali najemnino. V dedni zakupni pogodbi z dne 18. 12. 1818, ki sta jo sklepala Jožef Jeretič iz Marmorij in Štefan ter Valentin (oče in sin) Terčič iz Podsabotina, je zapisano, da »navedena najemnika nista nič zastavila kot jamstvo.«¹⁰⁸ V primeru neplačila zakupnine je gospodar obdržal zastavljene predmete v vrednosti neizplačane vsote. Tisti zakupniki, ki so imeli v lasti kakšno nepremičnino in so bili torej polzakupniki,¹⁰⁹ so ob sklepanju pogodbe zastavili nepremičnino, ki so jo imeli v lasti. Tako je polzakupnik Simon Terčič ob sklepanju ponovne pogodbe z Antonom Fabrisom priznal, da je lastniku dolžan 106 goldinarjev in 28 krajcarjev kot plačilo zaostale najemnine ter 13 goldinarjev in 23 krajcarjev kot plačilo poslabšanja zemljišča, ki ga ima v *affitto semplice*, torej skupaj 119 goldinarjev in 51 krajcarjev. Terčič se je obvezal plačati vsoto v roku desetih let od 11. 11. 1851 dalje po 11 goldinarjev in 50 krajcarjev do izplačila, skupaj z dogovorjeno novo najemnino. Kot jamstvo za plačilo dolga in najemnin na novih zemljiščih je Terčič vpisal hipoteko na svoji hiši št. 64 in zemljišču št. 89 v Števerjanu, ki ju je imel v lasti.¹¹⁰

Odnosa med gospodarjem in zakupnikom ne moremo ocenjevati strogo kot ekonomsko pogodbo brez osebnih povezav. Zakupniki so imeli tesnejše odnose s premožnimi posamezniki v vasi, lokalno cerkvijo in njenimi bratovščinami. Manj povezani pa so bili z lastniki plemiškega in meščanskega porekla, ki niso prebivali na območju, in so z zakupniki poslovali preko oskrbnikov. Premožni posamezniki, ki so prebivali na območju, so včasih poplačali dolgove zakupnikov tretjim osebam.

¹⁰⁵ Caracciolo, *Tipi di colture*, str. 482.

¹⁰⁶ Sodobnemu evropskemu človeku tuj vedenjski vzorec razloži Montanarijeva interpretacija, da je kmečki svet stiskal strah pred lakoto, ki je silil ljudi, da so se preobjedali, ko so imeli možnost priti do hrane (Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 38).

¹⁰⁷ ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 15, 66, 69.

¹⁰⁸ ASG, GDCG, *Contratti amichevoli*, 87.

¹⁰⁹ Polzakupniki kot termin ne obstaja v lokalni terminologiji. Niti ni kakršnegakoli izraza, ki bi označeval tiste, ki so imeli del nepremičnin v lasti, del pa v zakupu. Tako sem jih poimenovala z izrazom polzakupnik. Posameznik je lahko imel v lasti večji ali pa manjši delež nepremičnin. V prvem primeru se je socialno in družbeno približeval malemu samostojnemu kmetu v drugem pa zakupniku.

¹¹⁰ ASG, UTG, *Libri strumenti tavolari*, 279, No 1691.

Zakupnik se je nato obvezal poplačati dolg gospodarju v roku naslednjih nekaj let. Ena takih pogodb je naslednja: »Mihael, sin pokojnega Antona Florjančiča, je dolžnik Jožefa Gentillija iz Gorice. Ker ne more plačati tega dolga ne da bi resno ogrozil dediščine, je ta znesek poravnal njegov gospodar Matija Kristančič. Zakupnik mu je sedaj dolžan 34 goldinarjev ter šest krajcarjev stroškov za notarski zapis, ki ga bo plačal z vinom, ki ga bo pridelal na zemljiščih: Traunčič, Ušje in Dolenja Njiva v letu 1820. V primeru slabe letine bo dolg poplačal leta 1821. Tega leta bo znesek obračunan s takratno ceno vina v deželi in 6 % letnimi obrestmi pod grožnjo izvršbe. Jožef Gentilli je dolgove izbrisal in Kristančič je zagotovil in zavaroval dolžnika Florjančiča proti katerikoli upnikovi zahtevi.«¹¹¹ S tem je gospodar zakupniku ne samo pomagal pri izplačilu dolga, temveč mu je zaradi izplačila trgovec, kot je očitno iz nadaljevanja pogodbe, vrnil zasežene predmete, ki so mu bili potrebni za vsakdanje delo in preživljanje.

Struktura kmečke družbe na podlagi lastništva in delež zakupnikov z ugodnejšimi pogodbami

Analiza terezijanskega katastra ter zemljiško-posestna struktura franciscejskega katastra,¹¹² torej zgolj tistih, ki so se ukvarjali s kmetijsko dejavnostjo, pokaže, da je bilo na območju JV dela Goriških brd nad 50 % družin zakupnikov oziroma dve tretjini družin, ki so imele vsaj del zemljišča v zakupu. Ob analizi gradiva zapuščinskih razprav, ki zajame celotno območje JV dela Goriških brd in upošteva vse umrle moške osebe, ki so bili družinski poglavarji, ter tiste redke¹¹³ ženske, ki so po smrti moža prevzele vodenje družine in s tem tudi nepremičnine ali zakupne pogodbe, pridemo do rezultatov (Preglednica 1), ki se približujejo¹¹⁴ rezultatom analize iz omenjenih katastrov.

¹¹¹ ASG, GDCG, Contratti amichevoli, 87, 20. 11. 1819.

¹¹² Obravnavani in analizirani so, kot je že na začetku povedano, katastri za Brestje, Gornje in Dolnje Cerovo, Hum, Kojsko, Oslavje, Podsabotin, Pevma, Snežatno, Šentmaver ter Števerjan.

¹¹³ V celotnem vzorcu 213 oseb je deset žensk.

¹¹⁴ V Dolnjem Cerovem je bilo leta 1752 58,8 % družin zakupnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa 56 %. Podatki iz zapuščinskih razprav za obdobje med 1820 in 1840 pa za celotno območje kažejo 54,1 % takih družin. V Dolnjem Cerovem je bilo leta 1752 23,5 % družin polzakupnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa 33,3 % družin polzakupnikov. Podatki iz zapuščinskih razprav za obdobje med 1820 in 1840 pa za celotno območje kažejo 30,8 % takih družin. V Dolnjem Cerovem je bilo leta 1752 17,7 % družin posestnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa je bilo 10,5 % posestniških družin. Podatki iz zapuščinskih razprav za obdobje med 1820 in 1840 za celotno območje kažejo, a je bilo takih družin 13,1 % (Gomiršek, *Gospodarska, socialna in kulturna*, str. 186).

Status	Število	Odstotek
Zakupniki	111	54,1 %
Polzakupniki	66	30,8 %
Posestnik	28	13,1 %
Drugi poklici	9	4,2 %
Skupaj	214	100 %

Preglednica 1: Lastniška struktura po zapuščinskih razpravah.¹¹⁵

Analiza strukture glede na kataster pa ne more odgovoriti na vprašanje, kolikšen delež družin je imel manj ugodne kratkoročne pogodbe in kolikšen delež srednjeročne in dedne pogodbe. Slednje nam omogoča gradivo zapuščinskih razprav, ki vsebuje tudi inventarne popise premičnega in nepremičnega premoženja umrlega. Inventarni popisi navajajo nepremičnine, ki jih je imel umrli v »polni lasti« – *beni immobili di piena proprietà*, ter »nepremičnine na katerih so bile pravice tako razdeljene in je nekemu pripadal lastninski delež drugemu pa uporabniški delež« – *beni immobili su quali i diritti sono in tal modo divisi, che all'uno spetta il dominio diretto, ed all'altro il dominio utile*.¹¹⁶ Zaradi izrazite težnje lastnikov zakupnih kmetij, da so bile pogodbe kratkoročne, je iz vzorca tudi razvidno (Preglednica 2), da so ugodne pogodbe že skoraj izginile, saj jih je razmeroma malo.

Status	Število	Dedna pogodba	Srednjeročna pogodba	Dedna in srednjeročna
Zakupniki	111	3	2	0
Polzakupniki	66	2	6	1

Preglednica 2: Število ugodnejših kratkoročnih in srednjeročnih zakupnih pogodb v primerjavi s celotnim številom zakupov po zapuščinskih razpravah.¹¹⁷

Na podlagi podatkov, ki jih za konec 19. in začetek 20. stoletja navajajo Czoernig ter Schullern zu Scrattehofen, Stres ter Vilfan, lahko rečemo, da smo v obdobju, ko srednjeročne in dedne zakupne pogodbe izginjajo oziroma jih nadomeščajo zgolj kratkoročne eno- do triletno zakupne pogodbe, znane pod imenom *affitto semplice*. Pod vplivom modernizacije kmetijstva in s tem povečanega donosa zemljišč ter novih možnosti zaslužka, kot so aleksandrinstvo, služenje v industrijskih mestih, prodaje sadja v letoviščih Avstrijskega cesarstva, so kmečka gospodinjstva uspela povečati dohodke ter kupovati zakupna zemljišča. Plemiške in meščanske družine, ki so jih imele v lasti, so jih namreč začele prodajati in kapital vlagati v industrijske in trgovske posle. Tako se je tekom 19. stoletja zelo zmanjšal delež¹¹⁸ zakupnih kmetij na obravnavanem območju.

¹¹⁵ ASG, GDCG, Ventilazioni ereditarie, 83–87.

¹¹⁶ Podobno situacijo o dvojnosti pravic do zemlje prikazujejo avtorji raziskav o lastniških oblikah v severni Franciji do 19. stoletja. Uporabljajo pa latinski pravni izraz *dominium directum* in *dominium utile* (Béaur, Chevet, Institutional changes, str. 34).

¹¹⁷ ASG, GDCG, Ventilazioni ereditarie, 83–87.

¹¹⁸ Vilfan, Izročilo o kolonatu, str. 146–147.

Zaključek

Fenomen kolonata je v slovenskem zgodovinopisju zaradi obrobnosti pojava slabo raziskan. Lahko bi rekli, da za slovensko ozemlje pogrešamo temeljito raziskavo in sistematičen prikaz njegovih pojavnih oblik od uvedbe pa do ukinitve. V Goriških brdih imamo, v nasprotju z do sedaj prevladujočimi mnenji, ki so nastala na podlagi raziskav stanja na začetku in sredini 20. stoletja, v obdobju prve polovice 19. stoletja tanko plast kmečkih posestnikov. Pod njimi je bila srednja plast samostojnih malih posestnikov in polzakupnikov, ki so imeli posestva v dednem ter drugih oblikah zakupa ter prevladujočo plast »kmečkega proletariata« – zakupnikov. Iz ohranjenega gradiva lahko izluščimo, da je obstajala prevladujoča in najmanj ugodna oblika kratkoročnega zakupa, imenovana *affitto semplice*, poleg te pa še srednjeročni – *affitto fermo* ter dedni zakup – *affitto fermo ereditario*. Poznana je bila še redka v stoletjih spremenjena poznoantična oblika dednega zakupa, t. i. emfitevza, kjer je bil zakupnik vknjižen kot dejanski lastnik zemljišča. Obdobje prve polovice 19. stoletja je torej čas, ko tipi zakupa, ki so se ohranjali od 16. stoletja dalje, izginjajo, saj je njihov delež že komaj zaznaven. Za korektno razlago sprememb zakupnih odnosov, ki so se odvijale po letu 1848, bi potrebovali najmanj poglobljeno raziskavo ekonomskih, družbenih faktorjev, ki so vplivali na obnašanje tako plemiških posestnikov kot tudi kmečkega prebivalstva območja Goriških brd v kontekstu goriške grofije kot tudi širše v okviru Avstro-Ogrske monarhije.

Viri in literatura

Arhivski viri

- ASG – Archivio di stato di Gorizia, Catasti secoli XIX–XX (CS XIX–XX), Elaborati, Operato d'estimo della Comune di Cerou superiore ed inferiore, 15.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia, Catasti sec. XIX–XX (CS XIX–XX), Elaborati, Operato d'estimo della Comune di Piuma, 51.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia, Catasti secoli XIX–XX (CS XIX–XX), Elaborati, Operato d'estimo catastale della Sottocomune di San Floreano, 66.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia, Catasti sec. XIX–XX (CS XIX–XX), Elaborati, Operato d'estimo della Comune di San Mauro e Podsenizza (con Podsabotino), 69.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano). Ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario (GDCG), Contratti degl'instromenti ut amichevoli convenzioni dell'anno 1819, 87.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia – Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario (GDCG), Ventilazioni ereditarie, 83–87.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia (ASG), Ufficio tavolare di Gorizia (UTG), Libri fondiari (1761–1891), Libro di evidenza del possesso, Cerò inferiore, 21.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia (ASG), Ufficio tavolare di Gorizia (UTG), Libri fondiari (1761–1891), Libro di evidenza del possesso, Cerò superiore, 22.

- ASG – Archivio di stato di Gorizia (ASG), Ufficio tavolare di Gorizia (UTG), Libri fondiari (1761–1891), Libro di evidenza del possesso, Potsabotino, Potseniza, Mormuria e Dou, 87.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia, Ufficio tavolare di Gorizia (UTG), Libri fondiari (1761–1891), Libro di evidenza del possesso, San Floreano nel Coglio, 111.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia (ASG), Ufficio tavolare di Gorizia (UTG), Libri fondiari (1761–1891), Libro di evidenza del possesso, San Maure e Peuma, 114.
- ASG – Archivio di stato di Gorizia (ASG), Ufficio tavolare di Gorizia (UTG), Libri degli strumenti tavolari, 57–295.
- AST – Archivio di stato di Trieste (AST), Catasto franceschino (CF), Elaborati catastali, Operato d'estimo della Comune di San Martino (Quisca), 678.
- ŽAG – Župnijski arhiv Gradno, Urbario della chiesa di S Giorgio sin dal 1763.
- SEM, Orlove ekipe 1953, Terenski zvezki 29, 30, 31 in 32.

Literatura

- Barbina, Guido; Battigelli, Franca, Il paesaggio agrario friulano dalla fine dell'amministrazione veneta all'annessione al regno d'Italia. *Contributi per la storia del paesaggio rurale nel Friuli-Venezia Giulia: ricerche svolte per conto della Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia*. Pordenone, 1980, str. 339–369.
- Béaur, Gérard; Chevet, Jean Michel, Institutional changes and agricultural growth. *Property rights, land market and economic growth in the european countryside*, Turnhout, 2013, str. 19–68.
- Bas van, Bavel; Hoyle, Richard, Social relations: property and power in the north sea area, 500–2000. *Rural Economy and Society in North-Western Europe: social relations property and power*. The Netherlands, 2010, 1–25.
- Beguš, Ines, *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Bianco, Furio, L'armonia sociale nelle campagne: economia agricola e questione collonica nella principesca Contea di Goriza e Gradisca tra '800 e '900. *Economia e società nel Goriziano tra 800 e 900: il ruolo della Camera di Commercio (1850–1915)*. Gorizia, 1991, str. 33–66.
- Bianco, Furio, *Contadini, sbirri e contrabbandieri nel Friuli del Settecento: la comunità di villaggio tra conservazione e rivolta (Valcellina e Valcovera)*. Pordenone: Biblioteca dell'Immagine, 1995.
- Bianco, Furio, *Nobili castellani comunità, sottani: il Friuli dalla caduta della repubblica alla restaurazione*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1997.
- Caracciolo, Alberto, Tipi di colture, modi di gestione e paesaggio. *Agriculture as a factor in the modifying of the environment: a five century survey (1200–1700)*, Firenze, 1984.
- Giorgetti, Giorgio, *Contadini e proprietari nell'Italia moderna*. Torino: Giulio Einaudi, 1974.
- Gomiršek, Tanja, Spmembe na področju agrarnih panog v jugovzhodnem delu Goriških brd v 19. stoletju. *Kronika* 59 (2), 2011, str. 257–282.
- Gomiršek, Tanja, *Brestje in Kojsko: upravni in kulturni center Brd do 1945*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2009.
- Gomiršek, Tanja, *Gospodarska, socialna in kulturna zgodovina kmečkih družin v Goriških brdih v predmarčni dobi (območje Kojskega, Števerjana in sosednjih vasi)*. Doktorska disertacija. Koper, 2016.
- Hoyle, Richard, *Conclusion: reflections on power and property over the last millennium. Rural Economy and Society in North-Western Europe: social relations property and power*. Turnhout, 2010, str. 349–375.
- Kerridge, Eric, Landowners and farmers in England during the 'price revolution'. *Agriculture as*

- a factor in the modifying of the environment: a five century survey (1200–1700)*, Firenze, 1984, str. 219–254.
- Montanari, Massimo, *Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: *cf, 1998.
- Overton, Mark, *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500–1850*. Cambridge: Cambridge university press, 1996.
- Panjek Aleksander, Il miserabil paese: lotte di potere, conflitti economici e tensioni sociali nella contea di Gorizia agli inizi del Settecento. *Metodi e ricerche* XV (2), 1996. 39–76.
- Panjek, Aleksander, *Terra di confine: agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2002.
- Panjek, Aleksander, O mejnosti goriške grofije v baroku – gospodarski in družbeni pogled. *Barok na Goriškem*. Nova Gorica, Ljubljana, 2006, str. 167–171.
- Pavlin, Vojko, Primer uveljavljanja kupnega prava in kolonata na Goriškem 16. stoletja. *Goriški letnik* 28, 2001, str. 289–302.
- Perusini Gaetano, *Vita di popolo in Friuli: patti agrari e consuetudini tradizionali*. Firenze: Leo S. Olschki editore, 1961.
- Rossini, Egidio, Contratti agrari a Verona dal secolo IX alla fine del XIV: aspetti e problemi. *Il mondo rurale veneto attraverso i contratti agrari*, Verona, 1982, str. 9–67.
- Sarasúa, Carmen, Upholding status: the diet of a noble family in early nineteenth century la Mancha. *Food drink and identity: cooking, eating and drinking in Europe since the middle ages*, Oxford; New York, 2001, str. 37–61.
- Schullern zu Schrattenhoffen, Hermann, *Das Kolonat in Görz und Gradisca, in Istrien in Dalmatien und in Tirol*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1909.
- Stres, Peter, Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško-Gradišćanske do konca prve svetovne vojne. *Goriški letnik* 12/14, 1987, str. 175–203.
- Vilfan, Sergij, Agrarna premoženjska razmerja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, 2. zvezek. Ljubljana, 1980, str. 403–479.
- Vilfan, Sergij, Izročilo o kolonatu v Goriških Brdih. *Etнолог* LIII (2/1), 1992, str. 137–150.
- Woolf, Stuart, *A history of Italy 1700–1860*. London, New York: Routledge, 1986.
- Zangheri Renato. 1961. *La proprietà terriera e le origini del risorgimento nel Bolognese*. Bologna: Zanichelli.

SUMMARY

Types of Lease Contracts in the Goriška Brda Region in the First Half of the Nineteenth Century

Tanja Gomiršek

The paper shows legal and administrative factors serving as a basis for an analysis of the ownership system and regulation of ownership-based relations. An estate was fragmented among many individuals and noble families within a village, who did not reside permanently in the area since their main residences were located outside of Goriška brda, mainly in Gorizia. They did not farm the land themselves; rather, they leased it. Lease, which turned out to be a flexible component, was characteristic of the area since farms could be composed and their sizes modified at will. All preserved contracts dating back to the first half of the nineteenth century found in land register entries, studies of the Franciscan land cadastre, notarial records of the court at Kojško, probate records, and the Theresian land registries were dealt with. Four types of lease contracts were examined, whereby the least favourable form of short-term lease, *affitto semplice*, was the most widely spread one. The other three more favourable forms, *affitto fermo*, *affitto fermo ereditario*, and emphyteusis, were less common and, clearly influenced by commercialisation, no longer in use by the end of the nineteenth century. The registration of entitlement to farm the land represented an important legal and proprietary aspect thereof, since it enabled the handover or transfer of ownership to successors. By analysing the landholding structure, we can state that more than 50% of families residing in the area were tenant farmers and an additional third consisted of households that owned and leased parts of land. Land was owned by various noble families, the Church and its institutions, as well as bourgeois, who regarded real estate as a safe and profitable investment. Due to the importance of wine sale, rent was mainly collected in wine. In the hilly area, *Rebula* was the most popular white wine, in the lowlands red wine was produced along with white wine known as *Cividin*. Cultivable land, which was located mostly in the hilly area, was leased *affitto semplice*, in some cases *affitto fermo*, and was subject to a 2/3 tribute in form of *Rebula*-based spirits of wine. Additionally, the landlord was entitled to wine as rent for a house, forest and land. The examination focuses on the research situation and forms of lease contracts in the first half of the nineteenth century in a closed and delineated area prior to 1848 and shows that the portion and types of lease forms differed from those from the beginning of the twentieth century.

Mateja Ratej

Vojna po vojni – ljubezenski trikotnik Antona Bračka leta 1920

RATEJ Mateja, dr., znanstvena sodelavka, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za kulturno zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 1; mratej@zrc-sazu.si

Vojna po vojni – ljubezenski trikotnik Antona Bračka leta 1920

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 186–206, cit. 79

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Kulturnozgodovinska študija je zadnji del trilogije *Vojna po vojni* (prva dva sta bila objavljena v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* ter *Kroniki*), ki se osredotoča na odnose med štajersko kmečko populacijo po prvi svetovni vojni. Avtorica se v razpravi ukvarja z ljubezenskim trikotnikom med zakoncema Antonom in Julijano Bračko ter njeno sestro Jožefo Razborčan, ki je umrla, potem ko ji je svak in prepovedani ljubimec jeseni 1920 prerezal vrat v bližini domače hiše. Zaradi tragičnega zaključka ljubezenske zveze lahko življenjsko zgodbo nekdanjega vojaka avstro-ogrsko vojske Antona Bračka spremljamo v kazenskem spisu mariborskega okrožnega sodišča. Avtorica v študiji mdr. ugotavlja, da je vojna boleče zamajala usidrane patriarhalne vzorce v štajerskih kmečkih družinah, ob koncu pa odpira vprašanje o kazenskih spisih kot zgodovinskem viru.

Ključne besede: prva svetovna vojna, kmečke družine, zgodovina mentalitet, zgodovina spolov, Anton Bračko, kazenski spisi

RATEJ Mateja, PhD, Research Associate, Research Centre of Slovenian Academy of Sciences and Arts, Institute of Cultural History, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 1; mratej@zrc-sazu.si

A War after the War — Anton Bračko's Love Triangle of 1920

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 186–206, 79 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.))

This cultural and historical treatise is the final part of the trilogy *A War after the War* (parts I and II were published in *Časopis za zgodovino in narodopisje* and *Kronika*), focusing on relations among the Styrian peasantry after World War I. The author examines the love triangle between the spouses Anton and Julijana Bračko, and her sister Jožefa Razborčan, who died after her brother in law and forbidden lover had slit her throat in the proximity of her house in the autumn of 1920. The story of Anton Bračko's life, formerly a soldier of the Austro-Hungarian army, can due to the tragic ending of the relationship be followed in the criminal file of the Maribor District Court. The author states, inter alia, that the war disrupted the firmly anchored patriarchal patterns of Styrian peasant families and addresses the question of criminal files as a historical source.

Key words: World War I, peasant families, history of mentalities, gender history, Anton Bračko, criminal files, court record

Novinar France Gerželj je leta 1935 slovenski javnosti ponudil prevod dela češkega ruralnega sociologa Antona Palečka pod naslovom *Novo kmetstvo*. Pospremil ga je s pomenljivim predgovorom, ki nakazuje, da je slovenski kmečki razred po koncu svetovne vojne doživljal spremembe v (samo)razumevanju. Na temeljno ugotovitev, da je za slovenski narod »slovenska kmetška hiša /.../ zibel, od koder vse izhaja ter se fizično in duhovno pomlajuje,« je Gerželj z obžalovanjem pripel »dejstvo, da je med Slovenci precej v navadi nagnjenje, čimprej zatajiti svoje kmetško poreklo, se sprostiti kmetškega bistva in se protinaturno in miselno vzgojiti ob vzorih in manirah tujega sveta.« Še več, po njegovem se je večji del povojne generacije izkoreninil iz svojega (kmečkega) temelja. Zavrnil je ukoreninjeno (tako Gerželj) misel, da je kmetstvo pojem za nazadnjaštvo, in pozval državo k sistematični vzgoji kmeta, »kajti naša zemlja bo ostala s tistim vred, ki jo bo negoval, obdeloval, s kmetom in bajtarjem kot najštevilnejšo našo narodno družabno skupino«.¹

So bili miselni premiki v kmečkem imaginariju, ki jih je zaznal sodobnik Gerželj, res v prvi vrsti posledica odtujevanja kmeta od zemlje? Opažanja lahko razumemo v okviru aktualnih razprav o stanovski organiziranosti družbe ter v luči prevajalčevega delovanja v *Zvezi kmetških fantov in deklet*. Identitetne premike kmečkega človeka, nastale po veliki vojni, se zdi medtem bolj utemeljeno iskati v hudih pretresih patriarhalnega ustroja kmečke družine, ki jih je povzročila (dolgo) trajna telesna ali mentalna odsotnost moških (anonimnih vojakov) kot nespornih patriarhalnih poglavarjev.

Tudi življenje vaških skupnosti štajerskega miselnega obrobja je bilo neposredno po koncu prve svetovne vojne v znamenju bolečih pretresov predvsem zato, ker je ta močno zamajala usidrane patriarhalne vzorce v kmečkih družinah. Ko so se psihično in telesno poškodovani vojaki vračali v svoje družine, ali pa so te ostale brez patriarhalnih poglavarjev, ni bilo več mogoče vzpostaviti odnosov, kakršni so vladali med njimi pred vojno. Neizbežne vsakodnevne konflikte so pogosto reševali na način, ki so ga ponotranjili kot sodobniki vojne – s strahovitim nasiljem, ki je tudi v prvih letih miru izpodrinjalo besedno sporazumevanje. Medtem ko je mariborsko okrožno sodišče v letih 1904–1914 beležilo manj kot deset primerov umorov oz. poskusov umorov v intimnopartnerskih zvezah, je bilo v letih 1915–1929 takih primerov več kot štirideset, prav vsi pa so se zgodili zunaj urbanih središč.² Ne glede na to, da se je

¹ Paleček, *Novo kmetstvo*, str. 9–15.

² Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond: Okrožno sodišče – Maribor 1898–1941, kazenski spisi za leta 1904 do 1929.

mariborsko Okrožno sodišče po letu 1919 razširilo še na sodna okraja Murska Sobota in Lendava, povečanja nasilja med intimnimi partnerji v primerjavi z desetletjem pred vojno ni mogoče spregledati. Povzročitelji hudih kaznivih dejanj, ki so prvo svetovno vojno preživeli na fronti, so lahko še leta po njenem koncu računali, da bodo zaradi psiholoških travm v kazenskih procesih deležni bistvene olajševalne okoliščine. Zdi se, da je dr. Ivan Jurečko, ki je kot sodni izvedenec mariborskega okrožnega sodišča v dvajsetih letih 20. stoletja pomembno vplival na izid sodb, v polno zadel »ljudsko miselnost«, stanje duha po koncu vélike vojne, ko je zanj v neobjavljenih spominih zapisal, da »veliko ljudi ne smatra za zločin, kar zakon v raznih državah prepoveduje«. Tudi sam je z izkušnjo frontnega zdravnika po prihodu v Maribor leta 1919 ugotavljal, da je vojna »zbudila najnižje instinkte ljudi«.³

* * *

Eden od najuglednejših tedanjih štajerskih humanistov Franjo Baš je pred drugo svetovno vojno razločeval dve kmečki miselnosti na Slovenskem. Prvo je imenoval meščanski tip, postavil jo je v okolico večjih mest (zlasti Ljubljane, Celja in Maribora) ter v Savinjsko dolino. Za pomeščanjenega kmeta je bilo po mnenju Baša značilno, da je v prehrani, obleki, stanovanju in duševnem življenju sledil meščanskemu življenju, tj. užival kavo, meso, obleko je imel ukrojeno po meščanskem vzoru, pohištvo izdelano po meri, redno je bral časopise, na njegove poglede so vplivale kulturne in gospodarske organizacije, v katere je bil vključen. Med pripadniki patriarhalne kmečke miselnosti na drugi strani pa je bil medtem po mnenju Franja Baša individualen pogled na življenje neznatno, ravnali so se po Katoliški cerkvi ali gospodarju, od katerega so bili odvisni; brali so le pozimi in neredno. Zajtrk sicer v splošnem slabo prehranjenega patriarhalnega kmeta ni bil sestavljen iz kave, temveč iz koruzne ali krompirjeve juhe, vsakodnevni jedilnik pa je bil enoličen ob relativnem pomanjkanju živeža.⁴

Če želimo misliti štajerske kmečke družine v gabaritih časa, katerega del so bile, in upoštevamo Bašovo tipologijo, lahko družino Antona Bračka, o kateri bo govora v nadaljevanju, razumemo kot zastopnico patriarhalne kmečke miselnosti. Razborčanovi, h katerim se je priženil Anton Bračko, so ob tem spadali med trdne oz. manjše kmečke posestnike, kar je pomenilo, da so imeli v lasti okrog pet hektarjev zemlje. Kot je leta 1938 ugotavljala raziskava Socialno-ekonomskega inštituta v Ljubljani, katere del je bil tudi Bašev razmislek, je bil okraj Maribor – levi breg, kamor je spadalo tudi posestvo Razborčan/Bračko, med najrevnejšimi kmečkimi okraji na Slovenskem; ljudje so se »slabo hranili in slabo stanovali«, tu je bila po prvi svetovni vojni oz. pred drugo stopnja nalezljivih bolezní in umrljivosti – zlasti tudi med dojenčki – med najvišjimi.⁵

³ PAM, fond: Eman Pertl, 34/2, Sodno-izvedenski spomini Ivana Jurečka.

⁴ *Socialni problemi slovenske vasi*, 1. zvezek, str. 120–121.

⁵ Prav tam, str. 80, 101–102.

* * *

Državno tožilstvo v Mariboru je 18. oktobra 1920 prejelo telefonski klic z orožniške postaje v bližnji Zgornji Kungoti (tedaj Zgornja sv. Kungota). Tamkajšnji orožnik je poročal o najdbi trupla ob vaški poti, ki je pripadalo triindvajsetletni domačinki Jožefi Razborčan iz Vrtič. Da je posestniška hči umrla nasilne smrti, je bilo jasno zaradi prerezanega vratu žrtve in številnih udarcev in ureznin po glavi. Tožilstvo je preiskavo brez pomišljanja zastavilo kot umor,⁶ že dan kasneje pa je bil v celico številka 109 mariborskih sodnih zaporov zaradi bojazni pobega kot glavni osumljenec pripeljan Jožefin svak, kmečki gospodar Anton Bračko. Obraz rjavolasega sto sedemdeset centimetrov visokega tridesetletnika je pokal od zdravja, pod rjavimi brki sta se svetili dve vrsti zdravih zob.⁷

Sodna izvedenca, zdravnika dr. Ivan Jurečko in dr. Ivan Zorjan, sta bila med prvimi, ki sta se v tistih dneh v mrtvašnici pokopališča v Kungoti soočila s truplom, odetim v kmečka oblačila, predpasnik, nogavice in obutev ter umazano spodnje perilo v predelu zadnjice. Obleka in ovratna rumena ruta okrog Jožefinega vratu sta bili prepojeni s strjeno krvjo, prav tako celotna glava. Njeno truplo je pričalo, da je bila Jožefa za časa življenja zdravo in postavno dekle, ali kot sta v medicinskem žargonu o truplu zapisala zdravnika: zadostna podkožna tolšča, dobro razvito mišičevje, krepko srce. Zdravnika sta ugotovila, da je Jožefa umrla zaradi treh silovitih udarcev s topim predmetom po glavi in izkrvavitve potem, ko ji je morilec nezavestni prerezal vrat. Medtem ko je bilo desno uho žrtve prerezano, se je v levem še zmeraj bleščal okrogel uhan, kot bi hotel tudi po smrti lastnice ubraniti njeno dostojanstvo.⁸

Slednje je bilo mrtvi Jožefi naglo odvzeto, saj je z orožniške postaje v Kungoti še pred sredo novembra 1920 prispela nedvoumna, porazna oznaka njene osebnosti, ki je v razburkanju spolnih vlog po vojni doletela toliko njenih kmečkih sodobnic: »Umorjena Razborčan je bila pri ljudstvu na slabem glasu, češ da rada z moškimi spolno občuje. Da bi pa ona občevala s kakim domačim fantom, se ni moglo dognati, pač pa se splošno govori, da je ona z aretiranim svakom Antonom Bračko spolno občevala.«⁹

Prvo zaslihanje osumljenca za umor 21. oktobra 1920 je razkrilo, da skrbi Anton Bračko ob ženi Julijani še za dva majhna otroka. Ob soočenju z dejstvom, da je bilo le petsto metrov od njegove domačije najdeno truplo svakinje Jožefe, je Anton kratko povedal: »Jaz sem popolnoma nedolžen.« Ob poskusu rekonstrukcije dogajanja na domačiji neposredno pred smrtjo Jožefe je povedal, da se je ob peti uri popoldne odpravil k staršem, kamor je došel po približno pol ure hoda. Na obisku se je zadržal le petnajst do dvajset minut, ob pol sedmih zvečer pa je bil

⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče – Maribor 1898–1941, Vr VII 2254/20 (dalje Vr VII 2254/20), državno pravdnštvo Maribor, prepis telefonskega pogovora, 18. 10. 1920.

⁷ PAM, Vr VII 2254/20, dopis orožniške postaje Zgornja Kungota, 19. 10. 1920; Prevezemno poročilo, 20. 10. 1920.

⁸ PAM, Vr VII 2254/20, Ogled in zaslihanje izvedencev.

⁹ PAM, Vr VII 2254/20, dopis orožniške postaje Kungota, prejeto 9. 11. 1920.

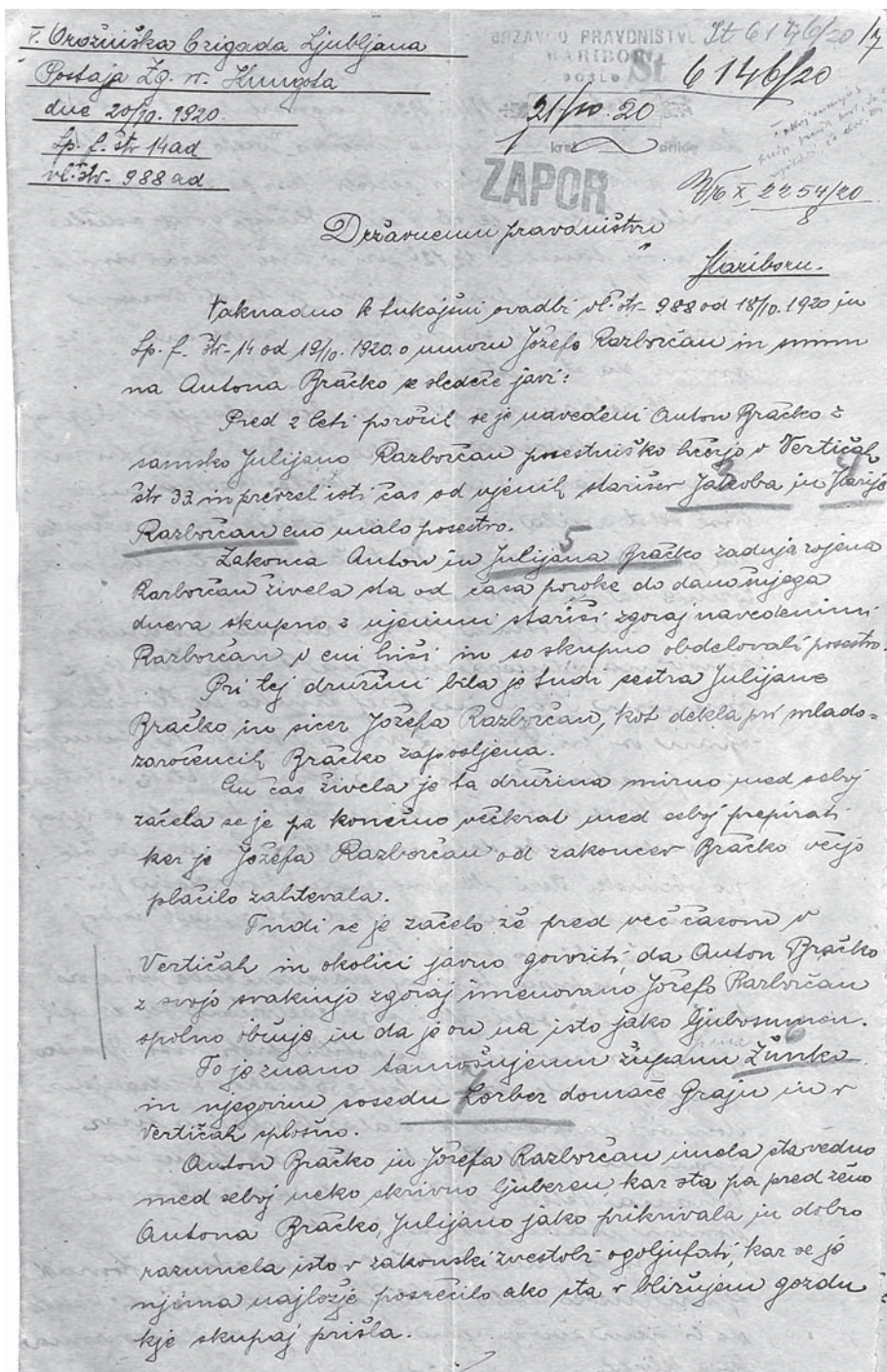

foto 1: Del poročila orožniške postaje Zgornja Kungota o umoru Jožefa Razborčan, oktober 1920 (PAM, Vr VII 763/20).

A part of the report issued by the Zgornja Kungota gendarmerie about the murder of Jožefa Razborčan, October 1920 (PAM, Vr VII 763/20).

že doma; njegov prihod je opazila tudi soproga, ki je v hišo ravno tedaj prinašala vodo. Družina je povečerjala in se odpravila spat. Pol ure čez dvajseto pa je zakonca prebudil silovit pasji lajež. Anton je odšel v sobo Jožefe Razborčan, kjer je hranil orožje, in s puško nekajkrat ustrelil v zrak, saj mu je žena prigovarjala, da se okrog hiše potikajo neznanci. Naslednje jutro je družino obiskal domačin z novico, da leži ob poti truplo članice družine.¹⁰

Bračkova rekonstrukcija dogajanja govori kulturnemu zgodovinarju o vsakodnevnih življenjski rutini kmečke družine z začetka dvajsetih let 20. stoletja, a tudi o visokem pragu strpnosti do nošnje in uporabe orožja pri civilnih osebah po vojni. Bračko je bil orožja vjen tudi zato, ker je leta 1916 postal vojak 47. pešpolka avstro-ogrške vojske, katerega naborni okoliš je bil Maribor z okolico.¹¹ Polk je bil od zadnje četrtine 19. stoletja ustaljen v mestu ob Dravi, ki je bilo njegov uradni sedež že od leta 1817. Sestavljali so ga večinoma Slovenci, pešpolk pa je bil že v letih pred svetovno vojno sestavni del mestne identitete. Zaradi njegove vloge pri oblikovanju Maistrove vojske je bilo podobno tudi v času prve jugoslovanske države, ko je ob poti na mariborsko Kalvarijo stal spomenik padlim vojakom polka; po koncu druge svetovne vojne je bil spomenik, sestavljen iz več neenakih skal, odstranjen.¹²

* * *

Če je mariborsko sodišče računalo na to, da bo pripor omehčal kmečkega gospodarja in nekdanjega vojaka, je bila predpostavka napačna, saj je Bračko tudi v nadaljevanju zaslišanja trdil, da ni kriv nasilne smrti ženine sestre, neomajen je ostal tudi v tretjem poskusu 11. novembra 1920: »Ostanem pri tem, da sem nedolžen.«¹³ Že v drugo pa je bil obdolženec natančnejši v pojasnjevanju razmerij med njim in sestrama Razborčan, od katerih je bila ena njegova žena. Povedal je, da je šele poldrugo leto poročen z Julijano – srečno poročen, je trdil. Z ženino sestro ni bil v sporu in še manj v ljubezenskem razmerju, je pripovedoval in dodal, da je Pepa, kakor so jo klicali domači, na zadnje popoldne svojega življenja skupaj z drugimi domačini pri sosedu trgala jabolka. Zatem je zaslišanec postregel z drzno domnevo: umor naj bi mu naprtli sosedje, malo iz zlobe, predvsem pa zaradi političnega nasprotovanja, saj je bil sam pristaš Kmetijske zveze, medtem ko so bili sosedje vključno z županom in neposrednim sosedom Bračkovih Francom Žunkom, pristaši Samostojne kmetijske stranke.¹⁴

Ker so med svetovnjima vojnama zlasti na slovenskem podeželju med člani nasprotnih političnih strank velikokrat brezkompromisno pele pesti, je bil Bračkov zagovor v trenutku, ko ga je izrekel, precej manj nenavaden kot se zdi danes. Med

¹⁰ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba obdolženca, 21. 10. 1920.

¹¹ Prav tam.

¹² Radovanovič, *47. mariborski pešpolk*, str. 51.

¹³ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba obdolženca, nadaljevanje zaslišanja, 28. 10. 1920, 11. 11. 1920.

¹⁴ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba obdolženca, nadaljevanje zaslišanja, 28. 10. 1920.

drugim govori tudi o močni prisotnosti strankarske politike (v nadvse popreproščeni obliki) v vsakodnevnem življenju običajnega človeka v času intenzivnega terenskega dela političnih strank. Podobno simptomatična, ker je razkrivala nianse odnosa do ženskega spola na slovenskem podeželju, je bila Bračkova pripoved v nadaljevanju: »Jožefa Razborčan je pri meni stanovala; bila je pridna delavka in smo jo radi imeli. Imela je le to napako, da se je rada družila s fanti in je imela več ljubimcev.« Mladeniči so po trditvah gospodarja Bračka redno prihajali k Pepi, z nočnimi obiski se je bahala tudi sama, pod njenim oknom pa so bile jasne sledi pogostih vstopov in izstopov ljubimcev.¹⁵ A to ni bilo nič neobičajnega, saj so imeli tamkajšnji fantje navado zlasti v jesenskem času po luščenju koruze hoditi pod okna samskih vaških mladenk, jim prepevati podoknice in trkati na okna.¹⁶

Bračko, ki je kot kaže Pepine snubce zelo težko prenašal, je bil tako v pravnem kot dejanskem smislu nesporni gospodar kmetije, kar je bilo razvidno tudi iz njegove dikcije pred sodiščem. Ob poudarku, da pri njem kot preužitkarja živita ženina starša Jakob in Marija Razborčan, je pripomnil, da beleži domače gospodarstvo spričo njegove odsotnosti izgubo: ob skrbi za štiri krave in trinajst prašičev je zastajalo jesensko pobiranje pridelkov, kot so ajda, repa, korenje ipd. Hudo obremenilen očitek sodišča, da so preiskovalci na njegovem predpasniku našli sledove krvi, je Bračko mahoma zavrnil s pojasnilom, da je dan pred umorom zaklal petelina.¹⁷ Na preiskovalcih je bilo, da ugotovijo, ali je bila kri na predpasniku petelinova ali umorjenkina.

Četudi je obdolženec očitno računal, da mu bodo starši, ki jih je obiskal v času, ko je umrla Jožefa Razborčan, zagotovili alibi, si je spričo več bližnjih sorodnikov umrle pod Bračkovo streho v Vrtičah tudi sodišče lahko obetalo, da bo ob koncu preiskave poleg Bračkovega sorazmerno verodostojno osvetljen še tisti del resnice, ki je ni mogla več izpovedati Pepa. Njen svak je na novembrskem zaslišanju pred sodiščem povedal, da dekle zadnji dan svojega življenja ni večerjalo z družino, kar pa ni nikogar vznemirilo, saj se je domov večkrat vračala v poznih večernih urah. Razumljivo je, da je Bračka v zaporniški celici najbolj peknil očitek o krvavem predpasniku; na novembrskem zaslišanju je zgodbo o petelinu zamenjal s trditvijo, da je kri njegova – v predpasnik naj bi si nekaj dni pred Jožefino smrtjo obrisal poškodovan prst. Ker je v domačem arzenalu po umoru manjkal tudi zakrivljeni nož za obrezovanje poljščin,¹⁸ se je manevrski prostor za Bračkov zagovor ožil.

Sodišče je medtem razpolagalo tudi z informacijo, da je prišlo pri Bračkovih dan pred umorom do hudega spora, kar je Anton potrdil in dodal, da sta bili njegovi glavni akterki sestri: »Pepa je bila jezna, ker ji moja žena ni prinesla iz mesta blaga za predpasnik.« Priznal je, da je bila svakinja njegova prva opora pri obdelovanju zemlje, z veseljem je delala na polju in mu občasno tudi posojala denar za nakup galice ter drugih poljskih potrebščin. Ljudje so mu zavidali poceni delovno silo, zato so škodoželjno širili govorice o njunem ljubezenskem razmerju. Govorili so tudi, da je Pepa od Bračka v zadnjem času terjala svinjo in telico, ki sta ji pripada-

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ PAM, Vr VII 2254/20, dopis orožniške postaje Kungota, prispelo 9. 11. 1920.

¹⁷ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba obdolženca, nadaljevanje zaslišanja, 28. 10. 1920.

¹⁸ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba obdolženca, nadaljevanje zaslišanja, 11. 11. 1920.

li, na kar pa gospodar ni želel pristati. Bračko je ljudske govornice pred sodiščem zavrnil kot neresnične.¹⁹

Se je poskušala Jožefa Razborčan z odhodom od doma izviti iz kočljivega ljubezenskega razmerja? »Imela je sploh pri meni vse prosto in si je tudi lahko vse skuhala, kar je hotela,« je kmečki gospodar razgrinjal nianse lastne pokroviteljske drže do neomožene mladenke ter pripomnil, da so se v družini v glavnem dobro razumeli.²⁰ Kolikor piškave prepričljivosti si je že Bračko nabral na dotedanjih zaslišanjih, je ta naglo izgubljala pomen ob presenetljivem preobratu ob decembrskem prihodu pred sodišče, saj mu ni preostalo drugega kot potrditi, da je Pepa spomladi 1920 rodila sina, ki je po dveh mesecih življenja umrl. Zanical je, da bi bil oče otroka, ki se je rodil maja 1920, temveč je očetovstvo naprtil Pepinemu nekdanjemu ljubimcu iz Poljčan.²¹

* * *

Kazalo je, da ne bo nihče od pristojnih poiskal razloga za pomanjkljivo zdravniško mnenje izvedencev Jurečka in Zorjana, ki ob obdukciji trupla Jožefe nista ugotovila sledi nedavnega poroda. Ivan Jurečko je bil v tistem času delovno preobremenjen, saj je leta 1920 v širši mariborski okolici izbruhnila epidemija črnih koz, ki so preživelim puščale globoke brazgotine po obrazu. Obolevali so zlasti otroci in starejši, Jurečko pa je bil med tistimi zdravniki, ki so izvajali splošno cepljenje prebivalstva.²²

Številna zasliševanja pred sodiščem so Antonu Bračku korak za korakom poslabševala položaj, saj ni zmožal zagotoviti konsistentnosti svojim izjavam. Kljub dvomljivi uspešnosti metode igre mačke z mišjo, ki jo je ubralo mariborsko sodišče, je vendarle jasno, da igre ne bi moglo zastaviti brez obsežnega poročila orožniške postaje v Kungoti, ki je že 20. oktobra 1920 prispelo na mariborsko tožilstvo. Komandir postaje Melhior Supan je v njem brez oklevanja opredelil odnos med Julijano, Antonom in Jožefo kot peklenski ljubezenski trikotnik, splošno znan vsej lokalni skupnosti: »Tudi se je pričelo že pred časom v Vrtičah in okolici govoriti, da Anton Bračko s svojo svakinjo, zgoraj imenovano Jožefo Razborčan, spolno občuje in da je on na isto jako ljubosumen.«²³

Ljubezenski odnos med Bračkom in Jožefo je močno poslabšal odnose med sestrama, ki sta bili ljubosumni druga na drugo, je nadaljeval Supan. Skrivna ljubimca sta se srečevala v gozdu, kamor sta odhajala ločeno, a istočasno in se tako tudi vračala. Jožefina starša sta nemočno opazovala vse bolj napete odnose pod domačo streho. Zeta sta se bala, zato nista želela pričati proti njemu, četudi sta bila prepričana, da je dekle umoril prav on. Ko so se le nekaj ur pred smrtjo Jožefe Razborčan mladi v poznih popoldanskih urah družno vračali od soseda, kjer so

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam.

²¹ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba obdolženca, nadaljevanje zaslišanja, 19. 12. 1920.

²² PAM, fond: Eman Pertl, 34/2, Sodno-izvedenski spomini Ivana Jurečka.

²³ PAM, Vr VII 2254/20, poročilo orožniške postaje Zgornja Kungota, 20. 10. 1920.

obirali jabolka, je eden od fantov razločno slišal žvižg, ki je bil morda Bračkov znak Jožefi za skrivno srečanje pred vrnitvijo domov. Razposajena družba je bila zadnja, ki je v poznem mraku videla Jožefo živo, saj domov ni več prispela.²⁴

Četudi se je Pepa še v začetku oktobra 1920 v Mariboru sestala s simpatijo Francom Turinom iz Poljčan, komandir Supan ni dvomil, da je dekle umoril Bračko: »Kakor že navedeno, je javno znano, da je Anton Bračko poleg svoje žene tudi navedeno Jožefo Razborčan ljubil.« O Bračkovi krivdi je po Supanovem mnenju poleg izgube ukrivljenega noža pričalo njegovo obnašanje v usodnem nedeljskem popoldnevu, ko se je le za kratek čas oglasil pri starših in nato, domnevno po umoru, še »jako razgret« pri sosedu, od koder je odbrzel brez slovesa; Bogomir Požgan si ni znal razlagati Bračkove naglice, saj je daljni sosed običajno ostajal na obisku cele ure, pri čemer je vselej veliko pil. Jožefina starša sta se spominjala, da se je zet vrnil domov v trdi temi. Brez uvoda je začel s čudno veselostjo pripovedovati o ženitvi in svatovanju brata; iz njega so kar vrele besede, »jezik mu je šel, kakor nikdar poprej.« Naslednje jutro je odredil okopavanje na njivi, s katere se je najbolje videlo mesto zločina.²⁵

Komandir Supan je konec oktobra 1920 mariborskemu sodišču posredoval novo poročilo, ki je z zaslišanjem sedemindvajsetletne Julijane Bračko širilo razsežnosti družinske drame. Povedala je, da sta bila z možem Antonom v soboto, 16. oktobra 1920, v Mariboru, kjer sta v enem od gostišč malicala kruh in klobaso, ki ju je Anton rezal s prav tistim ukrivljenim nožem, ki je bil po umoru pogrešan. Gotovo je čustveni vihar, v katerega se je zapletel, spravljal v stisko tudi Bračka, saj je Julijani večkrat omenil, da bi bilo njuno zakonsko življenje brez Jožefe lepše. A kdo ve, kaj je na drugi strani pripovedoval Jožefi, ki je poleg dveh glav živine hranila solidno vsoto denarja. Bračko je že na dan najdbe trupla pri županu (občinskem predstojniku) Francu Žunku poizvedoval, kdo je dedič njenega denarja, za katerega si je obetal, da bo oplemenitil proračun kmetije.²⁶

Šestinpetdesetletni Žunko je razmere na sosednji kmetiji dobro poznal, vedel je, da Anton ljubimka s svakinjo in pretepa ženo Julijano, ki ni marala verjeti sosedam, ko so jo opozarjale na moževo nezvestobo. Na dan umora Anton ni bil pijan, je nadaljeval Žunko, četudi se je po prihodu s fronte redno vdajal alkoholu; pil je običajno že od jutranjih ur, v pijanosti pa je bil hitre jeze in napadalen. Žunko je zavrnil Bračkovo idejo, da bi imel v domačem okolju politične nasprotnike, a izrazil mnenje, da je Julijana Bračko pripravljena ščititi moža.²⁷

* * *

Nadvse zanimiv pogled na Antona Bračka je na zaslišanju razgrnil njegov tast, petinšestdesetletni preužitkar Jakob Razborčan, ki je po psihični ohromelosti ob izgubi hčerke vendarle sklenil pričati proti Bračku. Na sodišču se je podpisal s križcem. Tako njegova žena Marija, ki je v nasprotju z njim znala za silo pisati, kot

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam; Zaslišba priče – Jakob Razborčan, 9. 11. 1920.

²⁶ PAM, Vr VII 2254/20, poročilo orožniške postaje Zgornja Kungota, 27. 10. 1920.

²⁷ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Franc Žunko, 9. 11. 1920.

Bračkova žena Julijana ter Antonova nepismena starša so se pričanju odpovedali.²⁸ Stari Razborčan je Bračka poznal še kot šolarja, nato pa ga ni videl vse do takrat, ko je po vojni prišel na Razborčanovo posestvo v družbi svaka, ki je kmetom izplačeval denar za mleko, oddano državi kot erar. Jakob je videl, da je mlademu bolj všeč posestvo kot starejša hči Julijana, ki jo je hotel za ženo. Ker si je tudi dekle želelo poroke in je očetu prigovarjalo, da bo po predaji kmetije živel bolje in udobneje, je slednjič popustil ter pristal na ženitev. A vendar je že tedaj opazil zametke prihodnjih težav: »Pepe takrat ni bilo doma. Ker je pa (Bračko, op. p.) prišel pozneje večkrat k nam, je spoznal tudi Pepo, bil žnjo vedno zelo prijazen in videlo se je, da čuti do nje neko nagnjenje. /.../ Takoj v začetku se je že videlo, da s to poroko ni prišla sreča v našo hišo.«²⁹

Nič niso pomagali očetovi in Julijanini očitki, Jožefa se je po sestriini poroki z vso mladostno zaljubljenostjo predajala skrivni ljubezni. Jakob ju je nekoč ujel med poljubljanjem na Jožefini postelji, medtem pa je bil Bračko z ženo nadvse surov; očetu ni bilo prav, ko je videl, kako je kmečki gospodar nekoč rjovel, ker je Julijana zaspala nad šivanjem, češ da s takšno gospodinjo ni mogoče gospodariti. Vsi skupaj so vendarle vztrajali in nekako shajali v primežu Bračkove nepredvidljive gospodovalnosti, dokler se ni Pepa poleti 1920, torej po smrti njenega otroka, odločila, da bo zapustila kmetijo. Od takrat je bil Bračko njen največji sovražnik. Med ljubimcema je rasla napetost, ki je dosegla vrh na sobotni večer, dan pred umorom. Ker sta bila zakonca Bračko dopoldne v Mariboru, je vsak od domačih pričakoval običajno malenkostno obdaritev. Jakob je, denimo, dobil hlače, Pepa pa je edina ostala praznih rok, kar jo je silno razburilo. V ihti je zabrusila Bračku, da zapuša domačijo, nato pa sta se začela prerivati po sobi, pri čemer je Pepa davila Antona, on pa je silovito udarjal po mizi grozeč, da bo vse razbil. Četudi je Jakob slednjič uspel pregovoriti Pepo, da je odšla v svojo sobo, je slutil, da so razmere na robu vrelišča.³⁰

V nedeljo dopoldne se je Anton odpravil na obisk k staršem, Jakob pa je z ženo odšel k maši. Prigovarjal je Jožefi, da se jima pridruži, a je le odkimavala. Opoldne je družina še zadnjič skupaj obedovala. Jedli so petelina, ki mu je Anton, kot je zagotavljal, dopoldne odsekal glavo. Nad prisotnimi je spričo večernega prepira visel občutek napetosti, ki ga Jožefa in Anton nista poskusila pretrgati, saj nista spregovorila med seboj. Popoldne je Pepa preživela ob trganju jabolk, Jakob je kot običajno pasel živino, Anton pa je stiskal sadje, iz katerega je tisto leto nastajal zelo močan sadjevec. Jožefinemu očetu se je zdelo čudno, ko je Anton v popoldanskih urah spet odšel od hiše z izgovorom, da bo obiskal starše, pri katerih je trdil, da je bil že dopoldne.³¹

Tudi preužitkar Jakob, ki ni vedel ničesar o Pepinih nočnih obiskih, čeprav ni zanimal, da se je hči rada spogledovala s fanti, je bil v preteklosti že žrtev zetovih udarcev, zaradi česar je neuspešno iskal pomoč orožnikov. Antona se je bal, zdelo se mu je pomembno povedati, da je bil na fronti dvakrat ranjen in je po vrnitvi

²⁸ PAM, Vr VII 2254/20, Zasllišba priče – Marija Razborčan, Julijana Bračko, 9. 11. 1920.

²⁹ PAM, Vr VII 2254/20, Zasllišba priče – Jakob Razborčan, 9. 11. 1920.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

veliko pil. »Lahko rečem, da je vedno pijan,« je nadaljeval užaloščeni oče in dodal, da je Anton tudi trezen vzrojil za vsako malenkost. Njegov uvodni »kruce fiks« je domačim pognal strah v kosti, saj so vedeli, da se bo nasilno znesel nad tem ali onim članom družine.³² Je bil avtoritarni gospodar, ki očitno nikoli ni izpustil priložnosti za potrditev svojega položaja, takšen že po naravi, ali ga je gospodovalnega naredila izkušnja fronte, kjer je moral kot navadni vojak prenašati gospodovalnost nadrejenih? Mladi Jožefi je najbrž godilo, ker je bil z njo zmeraj mehak in prijazen. A zdi se, da je ljubezensko zaslepljenost po smrti otroka, kateremu pri krstu ni bila pripravljena imenovati očeta, zamenjal razum.

O tem je pričalo zaslišanje Franca Turina, s katerim se je Jožefa na začetku oktobra 1920 sestala v Mariboru. Devetindvajsetletni samski rudar iz Poljčan je deklo spoznal po koncu vojne, nato pa se nista videla vse do srečanja v Mariboru, a sta bila v pisnih stikih. Pepa je tarnala nad svakom alkoholikom, ki ji ni pustil dihati, želela se je čim prej zaposliti ali se poročiti, vendar ne prej, preden bi dorasla telica v domačem hlevu in njeni lasti. Mlada sta se dogovorila, da se bo Franc na začetku novembra oglasil v Vrtilčah, kjer se bodo s Pepinimi domačimi dogovorili o podrobnostih poroke in dote.³³ Čeprav naj bi Jožefa domačim zagotavljala, da je oče njenega otroka Turin, je ta še pred koncem leta 1920 to odločno zanikal, saj z umorjeno nista nikoli imela spolnih odnosov.³⁴

* * *

Neporočena sinova župana Žunka, petindvajsetletni Ivan in tridesetletni mizar Jožef, sta bila v družbi obiralcev jabolk, ki so se usodnega večera skupaj z Jožefo vračali z dela. Ivan je na sodišču povedal, da mu je vse popoldne zelo dobro razpoložena Pepa ob slovesu nedaleč stran od domače hiše dejala: »Ne, Ivan, le nič hud ne bodi, če sem te kaj žalila.« Ivan je bil zadnji, ki je pred smrtjo govoril z njo,³⁵ Jožef je po najdbi trupla zanjo stesal krsto.³⁶ Najmlajši v družbi, sedemnajstletni Konrad Špan, je med poslavljanjem od Pepe slišal žvižg, ki ga je razumel kot skrivno znamenje, a Pepa ni dajala vtisa, da bi jo vznemiril.³⁷

Po izpovedih Jožefinih vrstnikov, obiralcev jabolk, je v zgodbi o smrti Jožefe zevala luknja, ki je kazala, da so se njeni domači na neki točki strahu in negotovosti poenotili v srhljivem molku. Kako to, da so se ob odsotni Jožefi sprijaznili z mislijo, da je po končanem delu prespala pri Žunku, ko pa tega ni storila nikoli prej? Zakaj so trdili, da jih njen neprihod k večerji ni vznemiril, ko pa so tako obiralci jabolk, ki so se pred njenim domom poslavljalji od Pepe, kot sestra Julijana, ki je ravno tedaj iz studenca zajemala vodo, potrdili, da so opazili drug drugega?

³² Prav tam.

³³ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Franc Turin, 9. 11. 1920.

³⁴ PAM, Vr VII 2254/20, dopis orožniške postaje Poljčane, 27. 12. 1920; izpoved Julijane Bračko, 28. 12. 1920.

³⁵ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Ivan Žunko in Jožef Žunko, 9. 11. 1920.

³⁶ PAM, Vr VII 2254/20, glavna obravnava, 24. 3. 1921.

³⁷ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Konrad Špan, 9. 11. 1920.

V istem dnevu kot vsi drugi se je na mariborskem sodišču zglasil tudi sosed Bogomir Požgan, pri katerem se je hudo vznemirjen Bračko kratko oglasil (domnevno) po storjenem dejanju. Dvainštiridesetletnik je bil dober Bračkov znanec, zato je poznal njegovo vročekrvnost. Večkrat se je stregel z okoličani, pri čemer je grozil z ukrivljenim nožem, ki ga je imel zmeraj pri sebi. Ne glede na to je Požgan označil Bračka kot dobrega gospodarja in zaključil: »Razmere v družini Bračkotovi niso urejene. Da je imel Jožefo Razborčan raje kakor svojo ženo, je bil to povod prepričani in včasih sem opazoval, da je svojo ženo ignoriral, z Jožefo Razborčan pa je bil zelo prijazen.«³⁸ Tudi Bogomirjev triindvajsetletni sin Jožef je večkrat videl Antona in Jožefo, kako skupaj pohajata po okolici; zdelo se mu je, da se je Pepa vselej zelo rada pridružila svaku.³⁹

Petinštiridesetletna Bračkova sosedica Terezija Robnik, ki se je podobno kot toliko drugih prebivalcev širše mariborske okolice med svetovnjima vojnama podpisovala v nemški obliki kot Terezia Robnig, je bila krstna botra sester Razborčan. Zdi se, da sta si bili blizu zlasti s starejšo, ki ji je po poroki z Antonom večkrat potožila, da se z zakoncem nenehno prepirata zaradi njegovega ljubimkanja z Jožefo. Julijana je bila prepričana, da je bil Anton oče Jožefinega zgodaj umrlega otroka. Ko sta šli nedavno skupaj k maši, je Julijana botri zaupala, da nima v hiši nobenih pravic in jo mož v vseh pogledih zapostavlja. Velikokrat ji je govoril, da bi bil njun zakon mirnejši, če bi Jožefa zapustila dom.⁴⁰ Je upal in pričakoval, da bo z vsakim dnem bolj zapleten čustveni vozle prerezala Julijana?

* * *

Le ona je vedela, kaj se je dogajalo v njeni notranjosti, medtem ko je bil mož v priporu. V naslednjih tednih pa je bil rezultat Julijaninega razmisleka znan tudi sodnikom okrožnega sodišča v Mariboru. Proti koncu novembra 1920 je sklenila odkrito stopiti v bran možu Antonu, njena odločitev pa je prinesla novega vetra v kazenski proces, na koncu katerega so se Bračku obetale vislice. Julijanina izpoved je pričala o miselnosti trdno usidranega patriarhata, ki je po prvi svetovni vojni preživljal velikanske pretrese. Odsotnost kmečkega gospodarja je bila za Julijano očitno nezamisljiv, na eksistencialni propad družine obsojen eksperiment, ki ga ni bila pripravljena sprejeti. Kdo ve, koliko samopremagovanja je bilo potrebno, da je lahko o svojem možu odločno izjavila: »Živiva v dobrem razmerju in ni res, da bi vladal med nama prepir radi ljubosumnosti.«⁴¹

Resda so jo sosede zbadale, da imata Anton in Jožefa ljubezensko razmerje, česar pa ni verjela, ker ni pod domačo streho nikoli opazila indicev za to. Trdila je, da je Anton »priden, vesten«, gospodar, ki je spravil posestvo v »najlepši red«. Očetovo drugačno mnenje je pripisala njegovi zavisti, češ da je sam gospodaril slabše od zeta. Skoraj v potankostih enako kot oče pa je Julijana opisala sobotni

³⁸ PAM, Vr VII 2254/20, Zasllišba priče – Bogomir Požgan, 9. 11. 1920.

³⁹ PAM, Vr VII 2254/20, Zasllišba priče – Jožef Požgan, 9. 11. 1920.

⁴⁰ PAM, Vr VII 2254/20, Zasllišba priče – Terezija Robnik, 11. 11. 1920.

⁴¹ PAM, Vr VII 2254/20, Zasllišba priče – Julijana Bračko, 20. 11. 1920.

prepir in Pepino jezo po vrnitvi zakoncev Bračko iz Maribora ter namignila, da bi Jožefo utegnil umoriti kdo od tihotapcev, ki so mimo njihove hiše redno prenašali blago iz Maribora v Avstrijo in obratno.⁴² Podobno je na zaslišanju januarja 1921 trdil tudi njen mož,⁴³ oba pa je na laž postavila Julijanina botra, ki je zagotovila, da so tihotapci uporabljali težko prehodne gozdne poti in ne obljudenih, kakršna je bila tista mimo Bračkove domačije.⁴⁴

Mariborsko sodišče je bilo vsaj deloma seznanjeno z dogajanjem v Vrtilah po umoru Jožefe Razborčan, ki je razburkal odnose med vaščani. Na dan zaslišanj večine prič je Bračkov zagovornik, ugledni mariborski odvetnik Josip Leskovar, sodišču sporočil, da je Julijana po umoru deležna pritiskov lokalne skupnosti, zlasti še župana Žunka, ki ji je prigovarjal, naj preneha ščititi moža, saj bo sicer ona njegova naslednja žrtev. Julijana je menila, da Žunko na ta način ščiti sina, ki je bil med zadnjimi v družbi Jožefe, v nadaljevanju pa je sodišču razkrila nov srhljiv vidik umora: ko so vaški možje prispeli do trupla Jožefe Razborčan, je Žunko zabrusil Bračku, naj le dvigne okrvavljeno truplo Pepe na voz, »saj jo je popreje rad imel«. Bračko ga je zavrnil rekoč, da bi jo dvignil, če bi bila njegova žena, Pepe pa ne bo dvigoval, saj ni kot Žunko, ki je dopustil, da mu je žena umrla pri kravi v hlevu, medtem ko je bil on v hiši z drugo žensko.⁴⁵

* * *

Dejstvo, da je bil Bračkov zagovornik Josip Leskovar, je bilo pomenljivo, saj je bil odvetnik obenem vplivni mariborski politik in pomemben član štajerskega kroga Slovenske ljudske stranke, h kateri se je po lastni izpovedi prišteval tudi Bračko. V letih 1919–1926 je bil Leskovar gerent mariborskega okrajnega zastopa, leta 1920 vladni komisar mariborske mestne občine in v letih 1925–1927 mariborski župan.⁴⁶ Odvetnik je že na začetku novembra 1920 v Bračkovem imenu zaprosil sodišče za njegovo izpustitev, češ da gre »za veliko pomoto«: »Ker se moralična škoda, ki jo trpi vsak, ki je po nedolžnem zaprt, neizmerna, prosim, da se čimpreje izvrši vse najnujnejše poizvedbe in da se Antona Bračka izpusti na slobodo.«⁴⁷ Anton Bračko je imel pravnega zagovornika, kakršnega si je lahko samo želel.

Da je Anton sodišču lagal o sledovih petelinje krvi na modrem kmečkem predpasniku, ki ga je nosil ob vsakodnevnih opravilih, je v tistem času ugotovil že sodni izvedenec Ivan Zorjan, vendar je v mariborskem laboratoriju lahko ugotovil le, da je kri na predpasniku pripadala sesalcu, ni pa mogel odgovoriti tudi, ali je bila človeška. Predlagal je biokemijske preiskave madeža na univerzi v Zagrebu, ki so bile opravljene v drugi polovici novembra 1920. Rezultat je bil jasen – na

⁴² Prav tam.

⁴³ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba obdolženca, nadaljevanje zaslišanja, 14. 1. 1921.

⁴⁴ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Terezija Robnik, 11. 11. 1920.

⁴⁵ PAM, Vr VII 2254/20, naznanilo Josipa Leskovarja Okrožnemu sodišču Maribor, 8. 11. 1920.

⁴⁶ Slovenska biografija: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi324750/>.

⁴⁷ PAM, Vr VII 2254/20, dopis Josipa Leskovarja mariborskemu sodišču, 2. 11. 1920.

predpasniku so bili sledovi človeške krvi.⁴⁸ Naknadno je bil v Zagreb poslan tudi Antonov suknjič, ki je bil okrvavljen najden med preiskavo. Sredi februarja 1921 je bilo znano, da tudi kri na suknjiču ni bila petelinova, ampak človeška.⁴⁹ Odvetnik Josip Leskovar je imel nemudoma pri roki odgovor na to: Anton naj bi od otroških let trpel za pogostimi krvavitvami iz nosu, težave pa so se nadaljevale tudi v odraslosti, kar so bili pred sodiščem pripravljene potrditi oba Antonova starša, žena in tašča Marija.⁵⁰

* * *

Na decembrskih zaslišanjih pred mariborskim sodiščem leta 1920 je bil med pričami tudi sedemintridesetletni kmečki posestnik iz Vrtič Ivan Šerbinek, pri katerem se je Bračko oglasil pred mesecem in pol s prošnjo za nasvet, kako priti do orožnega lista.⁵¹ Dodatno je slabo luč na obdolženca vrgel devetinspetdesetletni vdovec, viničar Simon Peklar, ki ga je Bračko nekoč pijan napadel z nožem in ob tem grozil, da bo »ta nož« še danes »Šerbineku vrat prerezal«. Tudi Peklar je poskušal povzeti glavne značilnosti Bračkove osebnosti, njegov opis pa se ni bistveno razlikoval od mnenja nekaterih drugih prič, ki so poskušale storiti podobno: »Anton Bračko je surov človek, bil je vedno pijan in ni bil nikoli na dobrem glasu.«⁵² Vse je kazalo, da je lokalna skupnost svojega člana že obsodila in nič bolje mu ni kazalo, ko sta morala tudi Bračkova starša kljub prvotni odpovedi pričanju sredi februarja 1921 priznati kungoškim orožnikom, da je bil sin Anton pri njih na obisku samo v nedeljo popoldne, ne pa tudi v dopoldanskih urah, kakor je zagotavljal doma.⁵³ Preiskava se je bližala koncu.

Državno pravdnštvo (tožilstvo) je imelo konec februarja 1921 na voljo dovolj dokazov za izdajo obtožnice proti Antonu Bračku, ki je bil še zmeraj v preiskovalnem zaporu. Glede na njegovo zanikanje krivde se zdi vsaj nekoliko presenetljivo, da je po seznanitvi z obtožnico le-to sprejel mirno.⁵⁴ Še pred koncem marca 1921 je bila sklicana glavna obravnava pred mariborskim okrožnim kot porotnim sodiščem. Obtoženi je v zagovoru enega za drugim zavnil očitke, ki so kompromitirali njegov položaj: z Jožefo ni imel ljubezenskega razmerja in z njo nikoli ni bil v sporu, z ženo se je dobro razumel, grozil ni nikomur. Ker je Bračkov zagovornik očital županu Žunku sovražno razpoloženje do obtoženca in podpihovanje ljudskih govoric proti njemu, je bil tudi ta na glavni obravnavi previdnejši in bolj zadržan ter je strogo ločil govorice od lastnega védenja.⁵⁵

⁴⁸ PAM, Vr VII 2254/20, Ogled in zaslihanje izvedencev, 3. 11. 1920; mnenje Kr. hrvat. slavon. zemaljskog kemijsko-analitičkog inštituta, Zagreb, 26. 11. 1920.

⁴⁹ PAM, Vr VII 2254/20, mnenje Kr. hrvat. slavon. zemaljskog kemijsko-analitičkog inštituta, Zagreb, 14. 2. 1921.

⁵⁰ PAM, Vr VII 2254/20, Predlog zaslihanja prič, 16. 2. 1921.

⁵¹ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Ivan Šerbinek, 18. 12. 1920.

⁵² PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Simon Peklar, 18. 12. 1920.

⁵³ PAM, Vr VII 2254/20, dopis orožniške postaje Kungota, 10. 2. 1921.

⁵⁴ PAM, Vr VII 2254/20, obtožnica, 26. 2. 1921.

⁵⁵ PAM, Vr VII 2254/20, glavna obravnava, 24. 3. 1921.

Po dvourni prekinitvi razprave ob 13. uri se je ta nadaljevala v razgretem vzdušju, saj je odvetnik Leskovar ugotovil, da se je Julijana Bračko v prvem delu razprave pomotoma odpovedala pričanju misleč, da bo upoštevana njena izpoved v prid možu s konca novembra 1920. Četudi se je državni tožilec upiral, je moral slednjič dopustiti njeno pričanje, ki se je skoraj v popolnosti skladalo z izpovedjo Antona Bračka. V nadaljevanju je pričal še dvainštiridesetletni orožniški narednik Melhior Supan, ki je bil prva uradna oseba, do katere je pritekel Bračko z naznanitvijo umora. Bil je objokan in razburjen, zato se je zdelo Supanu nenavadno, da se je med potjo do kraja zločina povsem pomiril. Razen tega so se domačini, ki so skupaj z njima obstopili truplo, tako očitno spogledovali in delali grimase proti Bračku, da ga je Supan brž ocenil kot možnega storilca.⁵⁶

Bržkone je bil najbolj mučen del glavne obravnave tisti, v katerem je nastopil sodni izvedenec dr. Ivan Jurečko, saj je poskušal pojasniti, zakaj je bil domnevni morilec Bračko sorazmerno blago oškropljen s krvjo. Ker je Jožefa ob najdbi trupla ležala na trebuhu, je Jurečko domneval, da ji je morilec v tem položaju, ležeč ali čepeč na njej, držeč jo za lase potegnil glavo kvišku in ji prerezal vrat. Kljub prvotni odpovedi pričanja sta slednjič spregovorila tudi obtoženčeva starša Jožef in Elizabeta Bračko ter za njima še tašča Razborčan; drug za drugim so hiteli zagotavljali, da Anton pogosto krvavi iz nosu. Ne glede na to je po celodnevni razpravi ob pol desetih zvečer devet porotnikov proti trem odločilo, da je Anton Bračko 17. oktobra 1920 z namenom usmrtnice večkrat udaril po glavi Jožefo Razborčan in ji nato prerezal vrat, zaradi česar je napadena umrla. Obsojen je bil na smrt na vešalih.⁵⁷ Dejstvo, da je bil udeleženec vojne, pri njem ni odigralo nobene vloge.

Če odvetnik Josip Leskovar ni prepričal večine porotnikov, je nekaj dvomov o Bračkovi krivdi ali pač nedolžnost vzbudil vsaj pri poročevalcu mariborskega liberalnega *Tabora*, ki je obširno poročilo s sojenja podnaslovil z retoričnim vprašanjem: »Je pravi morilec obsojen na vešala?« V nadaljevanju je pripisal poguben pomen vaških govoric za sojenje, »dobrim jezikom, ki po vaseh še bolj stikajo po osebnih skrivnostih, kakor je to v mestih navada.« Kot pisec za časnik z liberalnega političnega pola ni pozabil dodati, da je užival Bračko kot »veren pristaš« katoliške stranke kljub svojemu nenavadnemu življenjskemu slogu ugled in spoštovanje med domačini. »Nikdar še ni občinstvo s tako napetostjo pričakovalo, kaj poreko porotniki. Ni nobenega direktnega dokaza, ga bodo obsodili na podlagi indicij, njegovega očitvidno izmišljenega zagovora,« se je v stopnjevanem dramaturškem loku spraševal pisec, ki je sklenil, da je obsodbi »ljudskih sodnikov« nujno sledila še pravnoformalna.⁵⁸

Da je novinar *Tabora* s prostodušno opazko povedal kaj tudi o ravni pravosodnega sistema na Slovenskem kmalu po prehodu iz ene državne tvorbe v drugo, daje slutiti dejstvo, da se je tako tožilcu kot preostalim prisotnim sodnikom sodnega dvora zdela Bračku izrečena kazen pretirana in so se zato takoj zavzeli za njeno

⁵⁶ PAM, Vr VII 2254/20, glavna obravnava, 24. 3. 1921.

⁵⁷ PAM, Vr VII 2254/20, glavna obravnava, 24. 3. 1921; Sodba V imenu Nj. Vel. kralja, 24. 3. 1921.

⁵⁸ Porotno sodišče, Tabor, 27. 3. 1921, str. 3.

znižanje v dvajsetletno zaporno kazen (t. i. težko ječo).⁵⁹ Ničnostno pritožbo je napovedal tudi obsojenec in jo sodišču predložil sredi aprila 1921. Na podlagi skoraj dvajsetih strani obrazložitve je poskušal odvetnik Leskovar doseči razveljavitev sodbe, ki je bila izrečena na podlagi posrednih dokazov, medtem ko je bil obtoženi po mnenju odvetnika med glavno obravnavo celo s strani predsednika sodišča prikazovan kot storilec; nedopustno se mu je zdelo, da je svoj rezime pred odločitvijo porotnikov pričel s stavkom, ki je porotnikom sporočal, da imajo krivca za umor pred seboj v sodni dvorani: »Današnji slučaj se razlikuje od drugih slučajev toliko, ker nimamo direktne priče za storilca, pa to je ravno značilno pri vseh umorih, da storilec prikriva svoje dejanje in da torej nimamo direktnih prič.«⁶⁰

Očitno je bilo, da je odvetnik v pritožbo vložil veliko truda, obiskal je prizorišče zločina in opravil pogovore z domačini, nato pa v dokumentu skrbno seciral napake, ki so jih po njegovem mnenju naredili preiskovalci. Ni zaupal poročilom orožniške postaje Kungota, ker so na podlagi govoric hipoma označili Bračka za morilca. Ker maje temelje v kasnejših desetletjih skonstruiranega (nacionalnega) mita o slovenskem zaledju nemškega Maribora, je za kulturnega zgodovinarja izjemno zanimiv Leskovarjev argument o jezikovnem položaju prič, ki so vse izhajale iz Vrtič v neposredni bližini avstrijske meje. Večina med njimi je bila izobrazena v času Avstro-Ogrske v utrakvističnih šolah, kjer so se naučili specifične mešanice nemškega in slovenskega jezika, »in govore z obtožencem vred v čudnem narečju, na katero se mora uho šele privaditi.« Po mnenju odvetnika so priče zaradi tega pred porotniki izzvenele neprepičljivo, še več – bilo jih je mučno poslušati.⁶¹

* * *

Kljub vložnemu trudu pa Josip Leskovar in Anton Bračko dober mesec kasneje nista imela razloga za veselje, saj je Stol sedmorice v Zagrebu kot višje sodišče zavrnil pritožbo, češ da »to, kar branitelj v pritožbenem spisu graja, ne ustanavlja nobenega ničnostnega razloga.« V Leskovarjeva opažanja o jezikovnih položajih govorcev pred sodiščem se zagrebški sodniki v utemeljitvi za zavrnitev pritožbe niso spuščali,⁶² a so bili ravno oni tisti, ki so okrožnemu sodišču v Mariboru na začetku julija 1921 sporočili vsebino naredbe pravosodnega ministrstva, ki je Bračko prinašala kraljevo pomilostitev oz. je njegovo smrtno kazen spreminjala v dvajsetletno zaporno kazen.⁶³ Si je obsojeni Bračko vsaj malo oddahnil? Ko je bil sredi julija 1921 iz mariborske kaznilnice ponovno priveden pred sodišče, da bi mu sodnik prebral naredbo o pomilostitvi, ni kazal svojih občutij, temveč je kratko izjavil: »Vzamem to na znanje, vztrajam pa pri tem, da sem povsem nedolžen.«⁶⁴

⁵⁹ PAM, Vr VII 2254/20, poročilo o sodniškem posvetovanju, 24. 3. 1921.

⁶⁰ PAM, Vr VII 2254/20, ničnostna pritožba, 8. 4. 1921.

⁶¹ Prav tam.

⁶² PAM, Vr VII 2254/20, rzsodba Stola sedmorice, 18. 5. 1921.

⁶³ PAM, Vr VII 2254/20, dopis Stola sedmorice v Zagrebu okrožnemu sodišču v Mariboru, 4. 7. 1921.

⁶⁴ PAM, Vr VII 2254/20, zapisnik mariborskega okrožnega sodišča, 14. 7. 1921.

Kazen za umor svakinje se mu je v skladu z odredbo o izvršitvi kazni iztekala 27. junija 1941 ob 12. uri.⁶⁵

Dodatna pričanja jeseni 1921, v katerih so posamezniki poskušali bolj pojasniti umor ali definirati morilca, so dokazovala, da je umor Jožefe Razborčan še mesece po obsodbi Antona Bračka kot enigma odzvanjal v domačinih Vrtilč, obenem pa so bila zaslišanja plod prizadevanj odvetnika Josipa Leskovarja za obnovo kazenskega postopka.⁶⁶ Še najbližje preobratu je bilo dogajanje v primeru Bračko z najdbo okrvavljenega žepnega robca pod kopico sena v bližini Bračkove hiše. Robec je po izrečni sodbi po naključju odkril oče umorjene, kar je moralo v njem povzročiti hude notranje boje, saj je o najdbi razpravljal z nekaterimi sosedi. Menil je, da Antona Bračka ne bi nikoli več videli na kmetiji, če bi najdbo naznanil policiji.⁶⁷ Kako naj ravna z najdbo, je Jakob Razborčan vprašal tudi petinštiridesetletnega krojaškega mojstra Franca Šabederja. Krojač mu je odgovoril, da kot star mož gotovo ve, kaj mu je storiti.⁶⁸ In je resnično vedel: ko je moral sredi oktobra 1921 ponovno pritisniti svoj okorni križec pod pričanje pred mariborskim sodiščem, je odločno povedal: »Meni o kakem krvavem robcu ni ničesar znano in tudi nikomur nisem pravil, da bi bil takega našel.«⁶⁹ Jakob kot preužitkar na kmetiji svoje hčere, ki si je vse bolj odkrito prizadevala za izpustitev moža, ni imel veliko avtonomije odločanja.

* * *

Dobro leto po umoru Razborčanove Pepe je mariborsko okrožno sodišče zavrnilo predlog Antona Bračka za obnovo kazenskega postopka, saj jima z odvetnikom ni uspelo zagotoviti novih informacij, ki bi lahko bistveno vplivale na drugačen razplet sodbe.⁷⁰ Kljub slabim obetom za Bračkovo prihodnost, ki jih je konec maja 1922 močno poslabšala še naključna najdba Antonovega ukrivljenega noža v gozdu približno sto metrov od kraja zločina, je bila Julijana Bračko trdno odločena, da bo moža spravila na svobodo. Le na kaj je mislila, ko je na orožniški postaji v Zgornji Kungoti skupaj z očetom in materjo gledala v nož, ki je pred skoraj dvema letoma prerezal vrat sestri Pepi.⁷¹

Bržkone je bila zasluga odvetnika Josipa Leskovarja, da je bila zaporna kazen kaznjenca mariborske moške kaznilnice Antona Bračka poleti 1922 na podlagi kraljevega ukaza z dvajsetih znižana na šestnajst let; v novih okoliščinah bi se lahko ženi v Vrtilčah pridružil konec junija 1937.⁷² Je prav tako sodilo v dejavnost

⁶⁵ PAM, Vr VII 2254/20, Odredba izvršitve kazni, 14. 7. 1921.

⁶⁶ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Alojz Reiterer, Ludvik Skribe, Ignac Robič, 13. 9. 1921.

⁶⁷ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Ivan Žunko, 13. 9. 1921.

⁶⁸ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Franc Šabeder, 28. 9. 1921.

⁶⁹ PAM, Vr VII 2254/20, Zaslišba priče – Jakob Razborčan, 18. 10. 1921.

⁷⁰ PAM, Vr VII 2254/20, sklep Okrožnega sodišča o zavrnitvi kazenskega postopka, 20. 11. 1921.

⁷¹ PAM, Vr VII 2254/20, dopis orožniške postaje Zg. Kungota, 22. 5. 1922; 12. 6. 1922.

⁷² PAM, Vr VII 2254/20, dopis Kr. Moške kaznilnice v Mariboru, 19. 7. 1922.

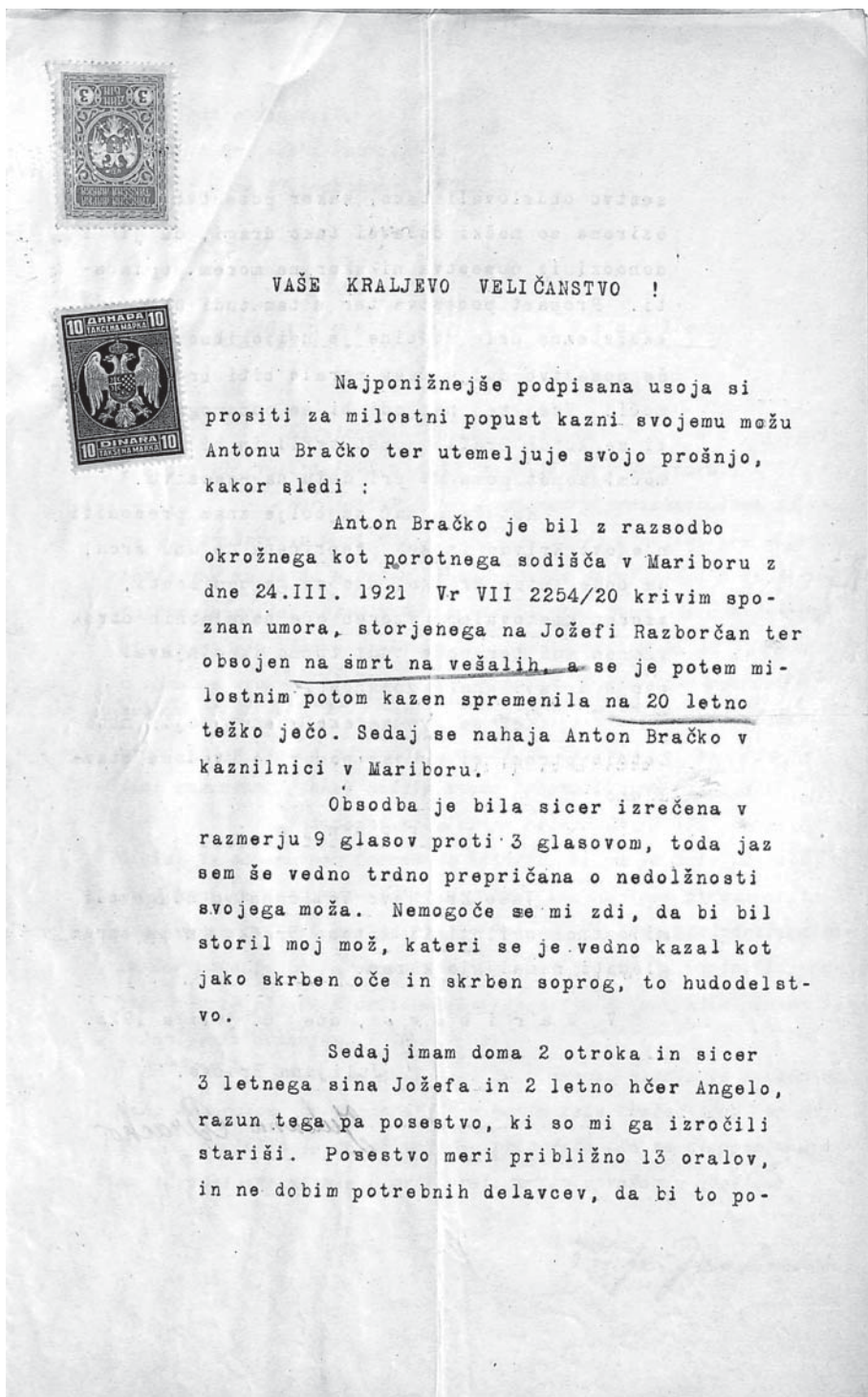

foto 2: Del pisma Julijane Bračko kralju Aleksandru Karađorđeviću, julij 1923 (Vr VII 2254/20).
 Julijana Bračko's letter to King Alexander Karađorđević, July 1923 (Vr VII 2254/20).

odvetnika Leskovarja, ko je Julijana Bračko v začetku leta 1922 pri mariborskem okrožnem sodišču vložila zahtevo za ločitev od moža? Pri naroku sredi februarja 1922 sta se zakonca poravnala tako, da je Bračko prepustil svojo polovico posestva ženi, medtem ko je znesek, ki ga je leta 1919 prinesel v zakon, pripadel preskrbi njegovih dveh mladoletnih otrok.⁷³ A Julijana ni obmirovala, temveč je sredi leta 1923 prošnjo za moževo pomilostitev naslovila neposredno na kralja Aleksandra Karadorđevića. Samo današnjemu opazovalcu se zdi, da je morala kot ženska, mati, hči in soproga iti prek vseh razumnih meja, ko je pisala: »Nemogoče se mi zdi, da bi bil storil moj mož, kateri se je vedno kazal kot jako skrben oče in skrben soprog, to hudodelstvo.« Niti misliti ni hotela na to, da bi po njegovi obsodbi sama vzgajala otroka, tedaj triletnega Jožefa in dveletno Angelo, ter ob tem gospodarila na posestvu, katerega propad z rodbino vred se ji je »brez moške moči« zdel neizogiben.⁷⁴

Zahtevala ni nič več in nič manj od svojega podrejenega, a varnega položaja v patriarhalnem ustroju družine, zato je bila pripravljena odločno zapisati: »Kot žena pač najboljše znam presoditi njegove krivde in sem prepričana do dna srca, da bode Anton Bračko, ako se ga pomilosti, vzoren kmetovalec, vzoren oče nedoletnih otrok, vzoren mož ter bode tudi točno izpolnjeval svoje državljanske dolžnosti.«⁷⁵ Presenetljivo je Julijanino prošnjo pisno podprla celotna garnitura občinskega urada Vrčiče z županom Francom Žunkom in občinskim odbornikom Bogomirjem Požganom na čelu.⁷⁶

* * *

Meseci preiskovalnega zapora, v katerem ni bil deležen dnevne svetlobe, in nekaj let kaznilniškega življenja so po besedah kaznilniškega zdravnika Frana Jankoviča močno načeli Bračkovo zdravje, zaradi skrofuloze (tj. tuberkuloze vratnih bezgavk) sta mu na vratu zevali veliki rani. Avgusta in septembra 1923 je preživel v kaznilniški bolnišnici zaradi črevesnega katarja.⁷⁷ Ali pa je bilo tudi zdravniško mnenje s septembra 1923, naklonjeno Bračkovi izpustitvi, plod vztrajnega delovanja odvetnika Leskovarja? Bračko po prepustitvi polovice posestva ženi ni imel več lastnega premoženja. Je odvetniške usluge plačevala ona? Ali pa je stroške sojenja poravnala politična stranka, kateri sta skupno pripadala?

Kaznilniški kurat Pavel Zavادلal se oktobra 1923 ni pridružil prizadevanjem za Bračkovo izpustitev, temveč je kljub zapornikovemu vzornemu obnašanju in njegovim obljubam o »korenitem popljšanju« ocenil kot preuranjeno misel o njegovi izpustitvi, saj bi bila ta krivična do sojetnikov, ki so jih bremenila podobna dejanja kot Bračka.⁷⁸ Tako državni tožilec kot kaznilniška uprava z višjim ravna-

⁷³ PAM, Vr VII 2254/20, uradni zaznamek, 10. 12. 1922.

⁷⁴ PAM, Vr VII 2254/20, Vaše kraljevo Veličanstvo!, 6. 7. 1923.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ PAM, Vr VII 2254/20, priporočilo občinskega urada Vrčiče, 12. 7. 1923.

⁷⁷ PAM, Vr VII 2254/20, zdravniško spričevalo, 27. 9. 1923.

⁷⁸ PAM, Vr VII 2254/20, npravstveno spričevalo, 16. 10. 1923.

teljem na čelu so pritrldili njegovemu mnenju z dodatkom, da je bil Bračko za hud zločin že dvakrat pomiloščen in je dotlej v zaporu preživel komaj dve leti. Prošnjo za njegovo predčasno izpustitev iz zapora so zavrnili.⁷⁹

Šele v povsem sklepni fazi Bračkovega kazenskega postopka, ki je obravnavala prošnjo za njegovo močno predčasno izpustitev, je bilo razkrito, da je bil Anton oče tudi dvema nezakonskima otrokoma. Podatek je nujno vsiljeval ne le vprašanje, kolikšen delček svojega življenja je Bračko pravzaprav razkril pred mariborskim sodiščem, temveč tudi domnevo, da je bil čas vojne in neposredno po njej čas svobodnejše spolnosti, kar je dokazoval tudi ljubezenski trikotnik, v katerega je bil vpet Anton Bračko. Kako to, da sodišče ni namenilo pozornosti materama njegovih nezakonskih otrok, za katera je očitno vedelo? Odgovor je le eden izmed tistih, ki ostajajo zakodirani v čas, s katerim se lahko današnje generacije le izjemoma in zgolj začasno uglasimo na skupnih miselnih frekvencah.

* * *

Kako je družina Julijane Bračko preživela leta do trenutka, ko je sredi tridesetih let 20. stoletja prag mariborske kaznilnice verjetno zapustil njen soprog Anton? Je vendarle sprejela odgovornost, ki jo prinaša avtonomna drža človeka, ali je tudi med moževo odsotnostjo mrzlično iskala nadomestilo za izgubo patriarhalnega gospodarja? Kako je svojima otrokoma razložila, da je njun oče kaznjeneč? Sta ga sin in hči v času zaporne kazni obiskovala? Kakšno je bilo njihovo (morda skupno) življenje v kratkih nekaj letih do izbruha novega orjaškega vojaškega spopada?

Ob utemeljenosti vsaj nekaterih po drugi strani večina zgornjih vprašanj kaže na to, kako blizu območja tabloidnosti se giba kulturni zgodovinar, ko z namenom preiskovanja globokih, očem skritih plasti realnosti brska po temnih skrivnostih konkretnih ljudi. Vendar zadostitev nizkih strasti človeške radovednosti ni namen zgodovinarjevega dela. Četudi bi bilo mogoče z nekaj truda obnoviti potek biografij posameznikov pred in po družinskih tragedijah, celoviti življenjepisi akterjev v tem primeru niso in ne smejo biti naša stvar. Kdor odpira kazenske spise ljudi preteklih časov, mora z vso bojevitostjo, ki jo premore beseda, varovati zamejitev med upravičenostjo raziskovalnega zanimanja in neupravičenostjo posega v intimo preteklih posameznikov.

Hkrati je branje kazenskih spisov s kulturnozgodovinskega stališča bistveno drugačno od pravniškega branja, zaradi katerega je gradivo v osnovi nastalo. Izid kazenskih zadev za kulturnega zgodovinarja ni bistvenega pomena, temveč je njegov poglavitni razmislek od začetka do konca podrejen tistim za izid kazenskih procesov večinoma nepomembnim niansam, ki so sestavljale edinstvene mreže odnosov med udeleženci procesov v prostoru in času. Krhki obrisi čustvovanj, občutenj, vrednot, hotenj, zatajevanj, strahov, misli, samorazumevanj in vsakodnevnih (ne)pomembnih rutin preteklih ljudi so domala vse, kar išče v kazenskih spisih kulturni zgodovinar.

⁷⁹ PAM, Vr VII 2254/20, prošnja Julijane Bračko za oprostitev izvrševanja kazni Antonu Bračku, nedatirano.

VIRI IN LITERATURA

Viri

PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 2254/20.

PAM, fond: Eman Pertl. Sodno-izvedenski spomini Ivana Jurečka.

Tabor, 1921.

Paleček, Anton, *Novo kmetstvo*. Ljubljana: Kmetijska tiskovna zadruga, 1935.

Socialni problemi slovenske vasi (zvezek 1). Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1938.

Slovenska biografija: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi324750/>.

Literatura

Radovanovič, Sašo, 47. mariborski pešpolk. *Mariborčan*, št. 140/2007, str. 50.

SUMMARY

A War after the War – Anton Bračko's Love Triangle of 1920

Mateja Ratej

Immediately after World War I, which disrupted the deeply anchored patriarchal patterns within peasant families, the lives of village communities on the fringes of the Styrian mentality were marked by turmoil. When the physically and psychologically wounded soldiers returned to their families, or when families lost their patriarchal leaders, it was not possible to re-establish the relations of the pre-war period. The unavoidable day-to-day conflicts were resolved in a manner they had internalized during the war – by means of horrific violence, which in the first years of peace replaced the verbal communication. For years after the end of World War I, offenders who had spent the war at the front could count on the fact that their psychological traumas would be taken into consideration as extenuating circumstances during the trials. In October 1920, the body of the 23-year old Jožefa Razborčan from Vrtiče was discovered in the Zgornja Kungota gendarmerie precinct. The following day, Anton Bračko, Jožefa's brother in law and peasant master, was arrested as the prime suspect for her murder. She was accused of debauchery in the gendarmerie's report, which was subsequently impossible to prove. At the same time, she was involved in a love triangle with Bračko, who was married to Jožefa's sister Julijana. Bračko, who maintained his innocence throughout the trial, was sentenced to death by hanging in March 1921 by the Maribor District Court. His death penalty was soon turned into imprisonment, which did not put his wife Julijana at ease, and in mid 1923 she submitted an appeal for clemency for her husband to King Alexander Karađorđević. Leaders of the Municipality of Vrtiče supported her appeal. Examination of criminal files differs considerably if they are read from the cultural and historical perspective rather than from the legal one, as a result of which it was produced in the first place. The outcome of criminal proceedings is not of vital consequence to cultural historians, their main deliberation is subject to nuances that in the majority of cases bear no significance in terms of the outcome, but which formed unique networks of participants' relations in a space and time. In criminal files, cultural historians seek to find fragile outlines of feelings, senses, values, aspirations, concealment, fears, thoughts, self-understanding, and daily (in)significant routines of people from the early 1920s.

Izidor Janžekovič

Mnogo hrupa za nič (1. del): Potek in ozadje odkritja »staroslovanskega svetišča« na ptujskem gradu*

JANŽEKOVIČ Izidor, mag. arh. in univ. dipl. zgod., SI-2250 Ptuj, Sovretova pot 54, izidor.janzekovic@gmail.com

Mnogo hrupa za nič (prvi del): Potek in ozadje odkritja »staroslovanskega svetišča« na ptujskem gradu

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 208–245, cit. 226

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Pred okvirno 70 leti je v drugi oziroma tretji številki Zgodovinskega časopisa potekala vroča diskusija, ki še danes ni razrešena. Gre za eno najbolj perečih vprašanj arheologije v Sloveniji, to je problem staroslovanskega svetišča na Ptuj. Avtor predstavi pester potek odkritja zloglasnega objekta v »podivjanih« povojnih letih v Jugoslaviji med velikimi arheološkimi izkopavanji na zahodnem platoju ptujskega gradu. Izkopavanja postavi v širši okvir povojne gradnje države in nacije (Jugoslovanov), ko so tudi arheologi in zgodovinarji pomagali postavljati novo državo na nove temelje.

Ključne besede: slovansko svetišče, srednjeveški stolp, srednji vek, pozna antika, Slovani, Ptuj, Jugoslavija, povojni čas, ptujski grad, arheološka izkopavanja

JANŽEKOVIČ Izidor, MA in Archaeology and BA in History, SI-2250 Ptuj, Sovretova pot 54, izidor.janzekovic@gmail.com

Much Ado About Nothing (Part I): the Course and Background of the Discovery of the „Slavic Sanctuary“ at Ptuj Castle.

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 208–245, 226 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.)

A still unresolved heated discussion took place nearly 70 years ago in the second and third issue of the *Historic Review*. It is one of the most controversial archaeological issues in Slovenia, i.e. the problem of the so-called Slavic sanctuary in Ptuj. Author presents the vibrant background of the discovery in the post-war Yugoslavia during the big archaeological excavations on the western plateau of the Ptuj Castle. Excavations are presented in a bigger context of the post-war (re)building of the state and nation (of Yugoslavs), as archaeologists and historians laid new foundations of new state.

Keywords: Slavic sanctuary, Medieval tower, Middle Ages, Late Antiquity, Slavs, Ptuj, Yugoslavia, post-war period, Ptuj Castle, archaeological excavations

* S to tematiko sem se najprej srečal pri pisanju diplomskega dela za arheologijo, nakar me je profesor Peter Štih spodbudil, da bi bilo vredno temo natančneje preučiti. Tako sem si to temo vzel za magistrsko nalogo, ki sem jo spisal pod mentorstvom Katarine Katje Predovnik. Pri nalogi mi je praktično kot somentor pomagal Andrej Pleterski. Vsem trem se iskreno zahvaljujem.

Uvod

»Naj hudič vzame vse skupaj,« je Josip Korošec zapisal v terenski dnevnik 25. junija 1947 na ptujskem gradu. Kaj je prignalo vodjo izkopavanj na zahodni planoti do roba, da je poslal vse k vragu? Med izkopavanjem so odkrili objekt, ki ga je Korošec interpretiral kot staroslovansko svetišče (odslej občasno Objekt). Hitro so se oglasili kritiki, ki so tej tezi nasprotovali in jo poskušali ovreč. Med njimi je bil najbolj glasen direktor mariborskega muzeja Franjo Baš, ki je zagovarjal stališče, da gre za negativ (srednjeveškega) stolpa.¹ Te tabu teme se strokovnjaki najraje na veliko ognejo ali pa njeno spornost omenijo le v opombi.

Kaj so torej tisto usodno jesen 1946 in potem poleti 1947 sploh počeli na zahodnem platoju? Zahodni plato ptujskega gradu obkroža obzidje, na severu ga omejuje ogromna žitnica, na zahodu zahodni stolp, na jugu »vrtna hišica« oziroma južni pravokotni stolp, na jugovzhodu južni okrogli stolp in na vzhodu pobočje osrednje grajske kope. Površina »turnirskega prostora«² meri krepko prek 3.000 m², nadmorska višina je 255 m, to je okvirno 43 m nad reko Dravo in dobrih 10 m pod grajskim jedrom. Na severu je pobočje precej položno, na jugu in zahodu pa relativno strmo (sl. 1).

Slika 1: »Kraj zločina« - zahodni plato ptujskega gradu danes.³
 „Crime scene“ - the western plateau of Ptuj Castle today.

¹ Curk, *Sto zgodb*, 192-193.

² Turnirski prostor (*Turnierplatz*) je neoromantična skovanka iz 19. stoletja. Viri in dimenzije prostora ne potrjujejo teze, da bi se tukaj odvijale kakršnekoli igre ali turnirji. Na načrtih iz 17. stoletja se ta prostor že imenuje kot grajski park (*Schloschgarten*). Za obrazložitev in usmeritev se zahvaljujem Tomažu Lazarju.

³ Vir: http://gis.arso.gov.si/atlasokolja/profile.aspx?id=Atlas_Okolja_AXL@Arso (24.4.2017).

Problema se lotim celostno.⁴ Poslužujem se metode ameriškega antropologa Cliforda Geertza. Pri gostem opisu (*thick description*) nas zanima najmanjša podrobnost in navidez nepomembna malenkost. Tako s pozornim branjem (*close reading*) pridemo karseda blizu realni sliki dogodkov in razmeram na terenu.⁵ V bistvu gre za hermenevitično oziroma ideografsko metodo vživljanja (*Einfühlung*), ki zahteva večkratno poglobljen pretres virov, saj da razumeš del, moraš razumeti celoto in obratno.

Pomembno je namreč razumeti kontekst povojnih izkopavanj, da bi bolje razumeli, zakaj je do »problema« sploh prišlo (in zakaj problem ostaja). Korošec in ostali so izkopavali »z misijo« v novonastali državi, ki se je borila za svoj »življenjski prostor« pod (svobodnim) soncem po koncu druge svetovne vojne. Tako orišem povojno klimo s številnimi citati in krajšimi ekskurzi, da pokažem, kako plodno je bilo tedanje ozračje za razne »prestižne« interpretacije, ki so dosegle tudi državni in mednarodni vrh.

Bistvene informacije sem zraven arhivov prejel v pogovorih z Josipom Koroščem in Andrejem Pleterskim. Zgoraj omenjeni Korošec je istoimenski sin glavnega izkopavalca in je imel v času izkopavanj pet oziroma šest let, a se določenih prigod živo spominja. Pleterski mi je pomagal pri izdelavi diplomskega dela, a sem ga še enkrat prosil, da mi razjasni nekatere nejasnosti in me do določene mere usmeri; tudi sam poglobljeno raziskuje ta problem. Čeprav ne delimo stališča glede Objekta, sta bila pripravljena pomagati, za kar se jima zahvaljujem.

Članek sicer temelji predvsem na arhivskih virih. Večina arhivirane dokumentacije iz izkopavanj leta 1946 je v Zgodovinskem arhivu Ptuj (ZAP; Zbirka Muzejskega društva 1605-1961: škatli 4 in 7), za leto 1947 na Inštitutu za arheologijo SAZU (IZA; Poročila in terenski dnevniki: škatla 5; mapa Slovansko svetišče na Ptujem gradu). Pomembne informacije sicer relativno obrobni akterjev, ki pa mečejo dolgo luč na nekatere aspekte izkopavanj, sem našel v Informacijsko-dokumentacijskem centru ZVKDS (INDOK; mape za leta 1946-49, 1951, 1954-55), Arhivu Republike Slovenije (ARS; AS 231 Ministrstvo za prosveto: škatle 54, 60, 74, 76, 90, 92, 93, 115, 124, 152), Narodnem muzeju Slovenije (NMSlo; Spisi 1946-49)⁶ in Biblioteki SAZU.

Kljub vsem dodatnim pojasnilom in virom gre pri Objektu za eno tistih težav, pri kateri več bereš, manj veš oziroma so stvari manj jasne. Da ne bi izpadel preveč črnogled, je treba izpostaviti, da je bilo tudi veliko sodelovanja in smeha ter da so glede na »pionirske« povojne razmere pravzaprav izvršili relativno zavidljivo delo, a so rezultati v večji meri nezanesljivi. Moram pa poudariti, da me ne zanima osebno, ampak strokovno in javno delovanje glavnih akterjev zgodbe. Tako to ni

⁴ S to temo sem se na kratko ukvarjal že v diplomskem delu: Janžekovič, *Začetki srednjeveškega Ptuja*, 25-32. V magistrskem delu sem se omejil samo na Objekt: Janžekovič, *Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp*.

⁵ Geertz, »Z domorodskega zornega kota«.

⁶ Ločen del dokumentacije, predvsem fotografije izkopavanj in stanja na terenu ter nekaj merilnih zapisnikov Rudolfa Berceta, hrani posebej Arheološki oddelek Narodnega muzeja Slovenije.

napad *ad personam* oziroma *ad hominem*, ampak *ad modum operandi et pensandi*, torej takratnemu načinu dela in mišljenja.⁷

Izkopavanja Viktorja Skrabarja leta 1909

Na Ptujju in v neposredni okolici so s sistematičnimi arheološkimi raziskavami začeli konec 19. stoletja.⁸ Petoviono so preučevali že v letih pred ustanovitvijo Muzejskega društva leta 1893, najdbe pa so odnašali v takrat najbližji muzej *Joanneum* v Gradcu.⁹ Pravzaprav je ustanovitev muzeja posledica dejstva, da so ustanovitelji, člani turističnega Olepševalnega društva (*Verschönerungsverein*), želeli ohraniti arheološke artefakte »doma«.¹⁰ Na Ptujju so izkopavali arheologi t.i. dunajske šole, in sicer Balduin Saria, Walter Schmid¹¹ in Mihovil Abramič.¹² Najdbe je od leta 1903 dokumentiral domačin, notar in ljubiteljski arheolog Viktor Skrabar (1877-1938), ki je ostal do svoje smrti *spiritus agens* ptujškega muzeja.¹³

Prav Skrabar je bil prvi (arheolog), ki je zasadil lopato na zahodni planoti. Graščak grof Joseph von Herberstein und Proskau je na pobudo in prošnje številnih arheologov pogojno privolil v izkopavanje planote, da bi odkrili tam predvideno rimsko trdnjavo. Tako je mesec dni, od srede oktobra do srede novembra leta 1909, izkopavanja vodil Skrabar. Najprej je izkopal dva jarka na severnovzhodnem pobočju skozi zemljen nasip, a ni dobil odgovora o nastanku te obrambne konstrukcije.¹⁴

⁷ Da ne bi bežal od svoje, *per definitionem* subjektivne, pozicije: sem bolj pristaš teze, da gre za ostanke izkopanih temeljev stolpa. Tako bo morda bolj jasna selekcija virov in intenca pisanja.

⁸ Prva sistematična izkopavanja na Ptujju je med šolskimi počitnicami 1889 vodil graški gimnazijski profesor Franc Ferik (1844-1925). Jurkovič, *Zapuščina Franca Ferka*; Emeršič, *Raziskovalec, zbiralec in ohranjevalec*.

⁹ *Joanneum* si je pridržal pravico do »pomembnejših najdb« tudi po ustanovitvi ptujškega muzeja.

¹⁰ Vomer-Gojkovič, Kolar, *Archaeologia Poetovionensis*, 9-13; Mikl-Curk, *Zgodovina arheološkega raziskovanja*, 7-9.

¹¹ Predvojna »kolega« Saria in Schmid, generacijo starejša od naših akterjev, nista gojila pretirano toplega odnosa. Tako je pisal Schmid novembra 1946 Jožetu Kastelicu kot odgovor njegovi kritiki članka, v katerem »grete, ne z uma svitlim mečem, kar s kolom nad mene. Ne morem se temu dovolj začuditi. Ali ste kot učenec Baldvina Saria podedovali njegovo sovraštvo do mene? Ali veste, kaj je ta človek meni storil? Denunciral me je pri tukajšnji Gestapo kot nemški državi nevarnega človeka, ki se v Ljubljani druži z deutschfeindliche Gesellschaft, pri policiji v Mariboru in Ptujju me je pa denunciral kot nemškega špiona in organizatorja pete kolone, istotako pri deželni vladi v Ljubljani«; NMSlo 535/46.

¹² Abramič je ohranil tesne stike s Ptujčani tudi po drugi svetovni vojni, ko je prevzel vodstvo arheološkega muzeja v Splitu. Tako je prišel večkrat na ogled izkopavanj na gradu in preživel leta 1946 tam 21 dni. Še pred vojno je napisal temeljni katalog oziroma vodnik po ptujških (rimskih) spomenikih; Abramič, *Poetovio: Führer*.

¹³ Lamut, *Ob stoletnici*, 14-15; Fran, Štirje ptujski lokalni zgodovinarji, 13-14.

¹⁴ Od 7. do 29. julija 1949 je tukaj (ponovno) izkopaval Josip Korošec (Sekcija za arheologijo Zgodovinskega inštituta SAZU) s pomočjo seminarja za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. V teh treh tednih je čez nasip naredil dva prereza, okvirno dva metra široka in deset metrov dolga. Oba prereza sta zajela srednji del nasipa, kjer je bil ta najbolje ohranjen. Po Ko-

Jarka mu je namreč zalivala voda, zato ni kopal do sterilne plasti. Odkril je nekaj puščičnih osti in poznorimskih novcev.¹⁵

Nato je kopal vzhodni del zahodne planote, kjer je imel graščak park z eksotičnimi rastlinami, zato je bil »poseg« pogojen z ohranitvijo le-teh. Zgornji sloj je bil do globine 75 cm v večji meri iz zemlje za izravnavo platoja s poznorimskimi novci, fragmenti opek in posod. Pod tem je bil sloj gline, ki je segal ponekod do treh metrov v globino in je bil poln ruševin zidu, tudi dveh marmornih stebrov. V tem sloju so odkrili 66 zgodnjerednjeveških grobov.¹⁶ Najdbe iz grobov je primerjal z grobiščem na Spodnji Hajdini, ki ga je izkopaval lekarnar F. Pollak dve leti poprej,¹⁷ (ponovno) objavil pa še Skrabar dve leti kasneje.¹⁸

Skrabar je naletel tudi na nekaj ostankov (rimskih) zidov, ki so bili globlji od grobov. Pri večini je šlo samo za posamezne večje nepovezane kamne, je pa naletel na globini 90 cm na večji del 80 cm širokega zidu iz lomljenca, ki je bil na zgornji ravni poravnan. Zid je na sredi prekinjen, kar bi lahko kazalo na vhod. Skrabar ni našel sledi estriha, je pa bil notranji predel na tem nivoju zapolnjen z močnim slojem gline. Z obzidjem in južnim stolpom bi lahko tvoril kvadrat, a bi za potrditev tega bila potrebna raziskava celotnega terena. Poudari še, da je ta zid starejši od pokopov, ker je bil grob 24 odkrit na zidu.¹⁹

Korošec je kasneje na podlagi Skrabarjevih skic in dnevnika²⁰ ter svojih izkopavanj rekonstruiral njegov način dela. Skrabar je kopal v obliki mreže rovov v raznih smereh, v širino največ 1 m, v dolžino pa različno (označeni na njegovem načrtu kot podolgovati pravokotniki). Prav zaradi tega je Korošec pravilno sklepal, da zemljišče ni dovolj preiskano, saj Skrabar ni kopal do sterilne plasti, in da so tukaj ostali še »nedotaknjeni grobovi«.²¹ Tako je jasno, zakaj se glede na številke grobov med »Skrabarjevimi« skeleti pojavljajo tudi »Koroščevi« grobovi.²² Delna (ne)raziskanost grobišča je bila eden izmed razlogov za ponovno povojno izkopavanje, a ključna motivacija je prišla z drugega naslova.

ročju je glede na »polnilo« šlo za pozni oziroma mladi fortifikacijski element, vsaj iz poznega srednjega, če ne zgodnjega novega veka. Korošec, *Raziskovanje nasipov*.

¹⁵ Skrabar, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld*, 1.

¹⁶ *Ibid.*, 1-15.

¹⁷ Pollak, *Prazgodovinske najdbe v ptujski okolici*.

¹⁸ Skrabar, *Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin*.

¹⁹ Skrabar, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld*, 15-16.

²⁰ ZAP Viktor Skrabar, Pettau 1909: Izkopavanja – delovni dnevnik.

²¹ Korošec, *Poročilo o izkopavanju*, 6-7.

²² Korošec, *Nekropola na ptujskem gradu*, priloga. Tudi to delo in prilogo je treba uporabljati previdno. Večkrat se opisi grobov ne skladajo s katalogom, prav tako je kakšen grob v floris vrisan dvakrat (cf. grob 405). Za namig se zahvaljujem Špeli Vučak.

Kontekst in priprava izkopavanj Josipa Korošca po 2. svetovni vojni

Po deževni noči se je na hladno in oblačno soboto, 26. aprila 1941, okrog 9:30 v Mariboru za kakšno uro nenapovedano oglasil Adolf Hitler.²³ To je bila velika »čast«, če upoštevamo, da je bilo Hitlerjevo pojavljanje v (civilni) javnosti po izbruhu vojne izredno redko. Maribor je spadal v njegovo novo pridobitev, Spodnjo Štajersko, s čimer je povezan njegov »ukaz« štajerskemu gauleiterju Sigfriedu Uiberreitherju: »Napravite mi to deželo spet nemško!«²⁴ Pri tem ni šlo samo za prazno frazo, ampak za pravi politični program, ki je sprva vključeval množične deportacije slovenskih intelektualcev, kasneje pa so germanizacijo prilagodili oziroma jo izvajali s postopno akulturacijo in šolskim poukom.²⁵

Ta politični program je baziral tudi na delih nemških geografov, zgodovinarjev in arheologov, ki so redno sledili ali celo predhajali nacistični osvajalski stroj. Izpostavljam najbolj zloglasnega arheologa, ob katerega so se kasneje večkrat obregnili slovenski arheologi. Karl Dinklage (1907-1987) je vodil pra- in protohistorični del nacističnega Inštituta za koroške deželne raziskave (*Institut für Kärntner Landesforschung*) graške univerze, ki so ga ustanovili oktobra 1942 v Celovcu. Eksplicitna naloga inštituta je bila, da vodi in podpira nacistično ponemčevalno politiko oziroma da »razvije v neizpodbitni obliki ideologijo nemškega zahtevka po Gorenjski kot prostora prastare nemške naselitve.«²⁶

Dinklage je na primer začel članek tako: »Skozi ponovno pridružitve Spodnje Štajerske in večjega dela Kranjske v rajh je prišlo zelo staro nemško kulturno in naselbinsko območje iz slovanske tuje oblasti domov.«²⁷ Podobno je prej »dokazoval« za območje Češke oziroma Egerlanda (češ. *Chebsko*)²⁸ in kasneje za celotno Kranjsko.²⁹ Med drugim je leta 1943 vodil manjša arheološka izkopavanja na Bledu

²³ Ujeto na film in vključeno v nemška poročila *Die Deutsche Wochenschau* Nr. 558 (16. maj 1941), ki so javno dostopna na youtube. Mariboru in Špilju je posvečen kratek minutni odsek od 5:45 do 6:45. Za usmeritev se zahvaljujem Borisu Hajdinjaku.

²⁴ »*Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!*« Tega sicer ni izrekel v Mariboru, kjer ni imel javnega govora. Sam »ukaz« je izdal ob začetku ofenzive na Jugoslavijo 6. aprila 1941, kar potrjuje gauleiter v govoru dva dni po Hitlerjevem obisku, ko pravi, da mu je firer to ukazal že pred tremi tedni; *Marburger Zeitung*, 29. april 1941, 4.

²⁵ Hajdinjak, *Hitler v Mariboru*. Ferenc, *Okupacijski sistemi*.

²⁶ »*Das Institut wird ein wissenschaftspolitisches Instrument in der Hand der politischen Führung sein, durch vergleichende Forschung nach den Wurzeln und Lebensgesetzen die Ideologie des deutschen Anspruches auf das uralte germanische Siedlungsland Oberkrain auch sachlich unumstößlich zu begründen.*« Tako je bilo zapisano v uradnem glasilu ob nastanku inštituta, ki je sicer bil slovesno odprt 10. oktobra ob obletnici koroškega plebiscita: *Kärntner Zeitung*, 30. september 1942, 4. Wedekind, *The Sword of Science*, 117-119; Fazioli, *From First Reich to Third Reich*; Pleterski, *Dinklage, Karl*. O vplivu nacionalizma na arheološke interpretacije nasploh glej Novakovič, *O nacionalizmu v arheološki teoriji* in Mimik Prezelj, *Sodobna sociologija*.

²⁷ »*Durch die Rückgliederung der Untersteiermark und großer Teile Krains ins Reich hat eine sehr alte deutsche Kultur- und Siedlungslandschaft aus slawischer Fremdherrschaft heimgefunden*«; Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur der Ostmark*, 235.

²⁸ Dinklage, *Frühgeschichte des deutschen Südostens*. Dinklage se je gibal na območju od Pariza do Krakova in od Berlina do Splita, baziral pa je v Münchnu.

²⁹ Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten*.

in sklenil, da so »Kranjska in njene kasnejše marke že od časa preseljevanja ljudstev nemško poselitveno in kulturno območje.«³⁰ Njegovih tez kasneje niso spodbijali samo arheologi, ampak so jih vehementno zavračali tudi v časopisju,³¹ kar kaže na daljnosežnost teh tez.

Kaj pa se je po Skrabarjevih izkopavanjih dogajalo na zahodni terasi ptujskega gradu? Med velikima vojnoma Herbersteini niso dopustili arheoloških raziskav, zahodni plato pa so med drugo svetovno vojno preuredili v sadovnjak (sl. 2). Kljub temu so tukaj »postavali« arheologi. Balduin Saria je ob »priložnostnem izkopavanju« (*gelegentliche Grabung*)³² odkril nekaj rimskih marmornih skulptur. Med drugim se je živo spominjal odkritja kalote človeške glave v naravni velikosti, ki se je z ostalimi kosi izgubila.³³ Prav tako pa naj bi, sicer ne na zahodnem platoju, med urejanjem poti na južnem pobočju pod današnjim obzidjem naleteli na nekaj grobov.³⁴

Slika 2: Zahodni plato z osrednjega grajskega poslopja med izkopavanji oktobra 1946.³⁵
The western plateau from the central castle building during excavations in October 1946.

³⁰ »Kärnten und seine späteren Marken sind schon seit der Völkerwanderungszeit germanischer Siedlungs- und Kulturboden.« Ibid., 3.

³¹ *Naprijed*, Broj 40, 4.

³² Gre za jame, ki so jih kopali ob saditvi sadovnjaka marelic; Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, 7.

³³ Saria, *Korošec, Report*.

³⁴ Korošec, *Staroslovansko grobišče na ptujskem gradu*, 12.

³⁵ Rudolf Berce, neg. št. 2441; fotodokumentacija Arheološkega oddelka NMS.

Ptuj je drugo svetovno vojno preživel dokaj »neboleče«,³⁶ še več, v Mestni Ferkov muzej so prišli artefakti in arhivalije iz zaplenjene državne lastnine (*narodna imovina*). Muzej je bil prenatrpan, zato je bilo »popolnoma nemogoče urediti zbirke«. ³⁷ Napisali so, da so zbirke »v poslednjih letih tako narasle, da je muzej prej podoben skladišču, kakor znanstveni ustanovi, o znanstvenem pročavanju v današnjih okoliščinah sploh ni mogoče več govoriti.«³⁸ Prostorska stiska je bila resen problem še dolgo po koncu vojne, zato so zraven dominikanskega samostana, kjer si je muzej delil prostor s socialnimi stanovanji, poskusili pridobiti še cel grad. Le-tega so nacionalizirali leta 1945 in »pregnali« prejšnje lastnike iz rodbine Herberstein. Za upravnika ptujskega muzeja je bil v teh turbulentnih časih nastavljen »starinoslovec« in vse prej kot nesporna figura Anton Smodič (1905-1960).

Ptujčani so se zavedali enkratnosti povojnega časa. Tako so že poleti 1945 sklenili, da »se v prvi vrsti moramo zanimati za staroslovanske najdbe,³⁹ kajti Ptuj zavzema prvo mesto v staroslovanski arheologiji Slovenije in ministrstvo forsira to stališče ter bo dalo izredne kredite za staroslovanska izkopavanja.«⁴⁰ Na prvi seji ptujskega muzeja »v novi svobodni Jugoslaviji« 19. oktobra 1945 so bili prisotni »predstavniki oblasti«, ki so »pokazali razumevanje za pomen Ptuja,« potem ko je hotel »nacifašizem zatreti našo kulturno samobitnost in nas zbrisati s sveta... Dolžnost naša je, da se zanimamo za staroslovenske najdbe.«⁴¹ Zavedali so se še geografske pozicije in igrali na karto »obmejnega mesta«, zato je skrb za ptujski muzej voda na mlin za »težnje, zahteve in pravice v narodnostnem oziru.«⁴²

Prav tako se je za slovansko arheologijo izredno zanimala Sovjetska zveza oziroma Rusija, ki je bila v tem času še glavni zaveznik Jugoslavije.⁴³ Muzej so želeli urediti po ruskem vzoru, da bi pokazali, »kako je povezan naš kmet s Slovani na severu, z Rusijo«; to se pravi, urediti etnografsko zbirko. »Prikažite v tem delu kmetško delo, običaje od zibelke do groba. Prikazati moramo materialno in duševno kulturo, ki jo je gojil naš kmet.«⁴⁴ Ptuj je obiskal ruski učenjak C. M. Popov, profesor na Vinarski fakulteti v Moskvi. Posebej se je zanimal za leta 1937 ustanovljen Vinarski muzej, ki je bil edini take vrste na Balkanu. Za Vinarski muzej je bil

³⁶ Najhuje je Ptuj (kulturno) prizadelo zavezniško bombardiranje 4. januarja 1945, ko so praktično do tal porušili minoritsko cerkev.

³⁷ ZAP 003410. S podobnimi problemi se ptujski muzej in predvsem njegov arheološki del srečuje tudi danes.

³⁸ ZAP 003466.

³⁹ V virih se izmenično pojavljata izraza staroslovanski in staroslovenski brez očitne razlike v pomenu.

⁴⁰ ZAP 003411.

⁴¹ ZAP 003420-21. Takšne so bile sicer »dolžnosti« arheologije po celotni Jugoslaviji; Korošec, *Arheologija in nekatere njene naloge*; Novaković, *The „German School“*, 62-65; Novaković, *Historija arheologije*.

⁴² ZAP 003466-67; ZAP 003458-59.

⁴³ V Koroščevi objavi *Slovansko svetišče na ptujskem gradu* je zraven angleškega prevoda izšel tudi ruski povzetek. Knjiga je izšla pozimi ali spomladi 1948; že nekaj mesecev kasneje, natančneje po informbirojevskem sporu 28. junija, ruski prevod več ne bi bil »primeren«.

⁴⁴ ZAP 003422.

odločilen prav Smodič, ki je poskrbel, da je oktobra 1946, ko so bila izkopavanja na zahodnem platuju ptujskega gradu v polnem zamahu, odprl vrata javnosti.⁴⁵

Smodič se je pogajal z upravnikom mariborskega muzeja Franjem Bašem (1899-1967) glede »izmenjave najdb«, potem ko se je tudi Maribor trudil postaviti na noge in postaviti stalne zbirke. Izmenjali naj bi najdbe iz ruškega mitreja, Pobrežja in Poštele, hranjene na Ptuj, za halštatske in rimske najdbe z grobišča na Hajdini ter staroslovanski nakit s Spodnje Hajdine, hranjene v Mariboru. Na Ptuj, so konec leta 1945 pričakovali »kustosa za lapidarij«, Josipa Korošca (1909-1966). Konec marca 1946 je bil po inventarizaciji zbirk na gradu prav on predlagan za cenilca za izmenjavo. Če ne prej, se je tukaj prvič srečal z Bašem.⁴⁶

Za prvi prvi maj v novi mladi Jugoslaviji leta 1946 so pripravili posebno razstavo, ki so jo oglašali kot prvo staroslovansko razstavo v (severni) Sloveniji, po kateri je vodil novi kustos Korošec.⁴⁷ Predsednik ptujskega Muzejskega društva Franc Stiplovšek je v uvodnem govoru izjavil: »Ker prvič praznujemo praznik dela v svobodi, je treba pokazati, da slovenski narod biva na tej zemlji že stoletja in stoletja. V svojem znoju in trudu jo je obdeloval... Le grobovi so tulili in pričali naše žrtve. A še te grobove so nam v polpretekli dobi osporavali... Iz davno preteklih dni, ko so stopili naši pradedje prvič na naša tla, pa do danes sega ena sama dolga, nepretrgana veriga dela...«⁴⁸

Toda kljub domačemu »motivacijskemu materialu« za nova izkopavanja je bil ključni korak storjen v Zagrebu. Tam so spomladi 1946 na Medicinski fakulteti ustanovili posebni Antropološki zavod in sprejeli odločitev, da bodo raziskali eno staroslovansko nekropolo. Zato so predlagali ptujskemu muzeju, da spet preučijo nekropolo na zahodni terasi in če bi čas dopuščal, še tisto na Spodnji Hajdini.⁴⁹ Pobuda, vsaj uradna, za izkopavanje je torej junija prišla od predstojnika zagrebškega

⁴⁵ Otvoritvi v nedeljo, 20. oktobra 1946, je prisostvoval tudi Jože Kastelic, ki je bil udeležen v neprijetnem »incidentu«, za katerega se mu je naslednji dan opravičil sam Smodič. »Prosim Vas najlepše, da ne smatrate neprimernega nastopa onih dveh vsled vina preveč razpoloženih oseb za žalitev, ki mi je bila silno neprijetna ter nima nikakega javnega značaja, še manj pa z muzejem in Muzejskim društvom. Prizadeta tovariša se bosta Vam opravičila in tudi jaz prosim še enkrat, da jima oprostite«; NMSlo 420/46. Le-ta, »prizadeta tovariša« namreč, odvetnik in književnik Alojz Remec ter Zvonko Kozler, se mu opravičita na isti dan in natančneje opišeta prepri, ki je bil »glede izkopin na ptujskem gradu«; NMSlo 423/46. Kastelic je namreč nekaj dni pred tem, 16. oktobra 1946, napisal ostro kritiko izkopavanj.

⁴⁶ V tem času sta sodelovala prijateljsko. Tako je Korošec prosil Baša za pomoč pri objavi knjige *Staroslovanska grobišča v severni Sloveniji*, za kar se mu je Korošec zahvalil; Korošec, *Staroslovanska grobišča*, 127. Baš pa je prosil Korošca, če lahko Mariborčane, ki so načrtovali izlet na Ptuj, vodi skozi staroslovanski del razstave; ZAP 003512.

⁴⁷ Korošec se je pred vojno udejstvoval in izobraževal v Beogradu, Vinči, Pragi in Münchnu, med vojno pa je deloval v Zemaljskem muzeju v Sarajevu. Decembra 1945 se je z družino vrnil v Slovenijo, kjer je dobil profesorsko mesto na gimnaziji v Ptuj, in dodelitev kot kustos za Mestni Ferkov muzej.

⁴⁸ ZAP 003429. Kljub tem in podobnim visokoletečim pozivom se v Jugoslaviji nikoli ni razvila prava marksistična perspektiva v arheologiji, ampak je prevladovala kulturno-zgodovinska paradigma oziroma t.i. nemška šola; Novaković, *The »German School«*, 62-63.

⁴⁹ Ivaniček, *Staroslavenska nekropola u Ptuj, 7.*

zavoda Franjota Ivanička.⁵⁰ Slednji je tudi prvi, ki je 24. junija pisal Zavodu za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in narodnih znamenitosti Slovenije (odslej Zavod)⁵¹ za dovoljenje.⁵²

Na Vidov dan je Zavod odgovoril zagrebškemu (antropološkemu) zavodu in dovolil izkopavanja.⁵³ Ker so predstavljala »izkopavanja staroslovenskih grobov za slovensko arheologijo nadvse važno in pomembno delo, je nujno potrebna navzočnost predstavnikov arheološkega oddelka Narodnega muzeja.« Prav takrat pa je Narodni muzej začel izkopavati prazgodovinske gomile v Stični, zato se izkopavanja na ptujskem gradu niso mogla začeti pred 20. julijem. Pooblastili so ravnatelja Narodnega muzeja Jožeta Kastelica kot referenta za arheologijo pri Zavodu, da je prevzel nadzor nad izkopavanji.

Ta redosled je posebej zmotil prav Kastelica, ker so se že predhodno dogovorili in postavili Zavod pred *fait accompli*. Nasploh je videti, da je bila arheološka strokovna struktura še v povojih, zato je večkrat prihajalo do takšnih »komunikacijskih šumov«. Tako je Zavod pisal ptujskemu muzeju,⁵⁴ da morajo tudi oni predložiti prošnjo za izdajo dovoljenja in navesti okvirni program z načrtom izkopavanj. Še isti dan je dobil kustos Korošec od Zavoda pooblastilo za vodstvo izkopavanj v celoti.⁵⁵ Po koncu izkopavanj so bili dolžni predložiti dnevnik izkopavanja in pošiljati tekoča poročila.

Korošec, Ivaniček in Smodič so se 6. julija sestali na ptujskem gradu, dorekli okvirni načrt in si razdelili »jurisdikcijo«. Korošec je prevzel prazgodovino in staroslovanske najdbe, Ivaniček antropološko gradivo, Rudolf Bratanič⁵⁶ rimske ostanke in Smodič »eventuelne latenske najdbe«. Raziskati so nameravali predvsem »neraziskano in od Skrabarja površno prekopano zemljišče«.⁵⁷ Isti dan so pisali Zavodu in orisali načrt z okvirnim tlorisom.⁵⁸ Poleg deset članov zagrebške ekipe naj bi delalo še petnajst mladincev iz Ptuja in »čuvaj mitreja« Janez Gojkovič kot »predelavec«. Iz Zagreba bi pripeljali laboratorij za antropološke raziskave.

⁵⁰ Stiki so bili vzpostavljeni že prej, saj so že sredi aprila predvideli, da se bo poleti oziroma v počitnicah kopalo. Ivaniček je spomladi deloval kot vojaški zdravnik v Sloveniji, hkrati pa (topografsko) preiskoval staroslovanska grobišča na Štajerskem ter tako stopil v stik s ptujskim muzejem.

⁵¹ Že takrat so ocenili, da je ime predolgo, zato so ga krajšali kot Zavod ali klicali po starem »Spomeniški urad«.

⁵² INDOK 358/46.

⁵³ INDOK 369/46.

⁵⁴ INDOK 363/46.

⁵⁵ INDOK 364/46.

⁵⁶ Prav on je zaslužen, da ptujski muzej med vojno ni »izgubil« več predmetov, saj jih je leta 1944 skrnil v kripto dominikanskega samostana in jih rešil pred »evakuacijo« v Murau. Po vojni pa je inventariziral vso arheološko zbirko; Žižek, *Muzejsko društvo in arheologija*. Sicer je zaradi predvojnih in medvojnih aktivnosti do določene mere postal *persona non grata* za takratno oblast, zato je izgubil službo na gimnaziji. Za podatek se zahvaljujem Bojanu Djuriću.

⁵⁷ ZAP 008054.

⁵⁸ INDOK 399 in 400/46.

Zavod je 8. julija odgovoril ptujskemu muzeju in tudi njim uradno dovolil izkopavanja.⁵⁹ V tednu pred načrtovanimi izkopavanji je Smodič pisal Gradbenemu odseku Mestnega odbora za orodje, in sicer za sedem krampov, petnajst lopat in dve samokolnici.⁶⁰ Hkrati je prosil Glavni štab mladinskih brigad za »15 resnih mladincev« za izkopavanja na gradu – s temi udarnišskimi delavci bi si bistveno znižali stroške. Z deli so nameravali pričeti v ponedeljek, 22. julija, ob 7h zjutraj,⁶¹ a se je zataknilo že na začetku.

Prva kampanja v letu 1946

Dela so se začela skromno. Najprej namreč niso dobili mladincev, saj so takrat med drugim ptujske mladinske oziroma »Leteče« brigade delale na regulaciji rečice Pesnice.⁶² Tako so morali delovno silo najeti (sprva štiri delavce, nato vedno več), kar je občutno podražilo izkopavanja. Hkrati še niso prejeli obljubljenih subvencije, ki jo je Ministrstvo za prosveto (odslej Ministrstvo) zagotovilo že 12. julija.⁶³ Dela so se zamaknila za dva dni in se polno pričela šele v sredo, 24. julija, ker je antropološka ekipa prispela z zamudo dan poprej popoldne. Smodič je prosil za živilske nakaznice⁶⁴ za člane zagrebške ekipe, ki bi naj ostali le dober mesec dni; ostali so dobre štiri mesece.

Do prvega poročila Zavodu 27. julija,⁶⁵ torej v treh dneh, so v južnem delu ob zidovju odkrili enajst skeletov s prdatki. Očitno je, da so kopali na več mestih hkrati.⁶⁶ Dalje so našli rimske zidove, fragmente spomenikov, opeke s pečati, keramiko in novce. Slab teden dni kasneje, 2. avgusta, so odkrili že 35 skeletov, bolj ali manj ohranjenih (osteološki material naj bi bil zelo »nagrižen«),⁶⁷ kar priča o veliki hitrosti del. Že takoj so začeli vabiti visoke (arheološke) goste na izkopavanja na Ptuj, med njimi Hrvata Viktorja Hoffilerja in Zdenka Vinskega.

Nasploh sta Hrvaška in predvsem Zagreb pokazala izredno zanimanje za izkopavanja na ptujskem gradu. Ta izkopavanja naj bi služila kot odskočna deska za

⁵⁹ INDOK 405/46.

⁶⁰ ZAP 008062.

⁶¹ ZAP 008060. Glede na terenski dnevnik (IZA Terenski dnevnik 1946) in obračun ur (ZAP 003547), ki ga je vodil Korošec, je razvidno, da sta Bratanič in »preddelavec« Gojkovič bila tri ure na terenu že v soboto, 20. julija. Verjetno sta pripravljala in merila teren ter odstranjevala vegetacijo.

⁶² Glej časopis *Vestnik: Glasilo OF za mariborsko oblast* v tem času, kjer se praktično v vsaki številki pojavi hvalnica »brigadam, ki gradijo našo domovino«.

⁶³ ZAP 008065.

⁶⁴ Kratek ilustrativni pregled povojnega obdobja v *Slovenska kronika XX. stoletja*, poglavje Čas graditve, 92-189.

⁶⁵ INDOK 474/46. Stalnica teh poročil je, da so rezultati »presegli vsa pričakovanja«, da so odkrili »najbogatejše najdbe doslej« in da nujno rabijo dodatna (finančna) sredstva. Velikokrat so jim bili zneski odobreni, a se je kolesje birokracije zataknilo in teh zneskov niso dobili nakazanih še več tednov.

⁶⁶ Cf. grobove 67-78 v Korošec, *Nekropola na ptujskem gradu*, priloga.

⁶⁷ INDOK 488/46.

nadaljnje sodelovanje oziroma za »začetni štadij za nadaljnja vzajemna razširjena raziskovanja. V bližnji bodočnosti namerava zagrebška univerza in druge znanstvene ustanove, kakor muzeji in razni samostojni znanstveni zavodi organizirati širši znanstveni kolektiv za raziskovanje kulturne in biološke preteklosti Jugoslovancev in prejšnjih prebivalcev današnjih arealov naše cele domovine.«⁶⁸

Smodič je 4. avgusta pisal pismo prijatelju, verjetno prvemu povojnemu ravnatelju Zavoda, Franu Šijanecu.⁶⁹ »Dragi! Da bi videl, kaj smo našli! Komaj sem napisal poročilo, že smo zadeli na nove najdbe. Vsega skupaj smo doslej izkopali 38 okostnjakov z izredno zanimivimi pridatki... Ležijo v zemlji okostnjaki, kakor sardine v škatlji... Biti jih mora na tem grobišču nekaj sto starih Slovencev. Izsledki v antropološkem delu so presenetljivi... Sedaj šele vidimo, kake blesavosti smo napisali pod vtisom študija nemških virov in vse naše znanje bomo morali na pošteno revidirati.«

Korošec je na veliki šmaren v (tretjem) poročilu ocenil, da hitrejši tek izkopavanja ovira težka zemlja, a da se »kljub temu izkopava z vso natančnostjo«.⁷⁰ Vsak predmet naj bi se natančno zabeležil, vsak (rimski) zid natančno izmeril in vnesel v plan, toda »cilji, katere zasledujemo na tem izkopavanju, so drugi, tako da v glavnem ne gremo za temi najdbami.« Do konca avgusta so odkrili 96 skeletov (skupno torej do groba 162), a jih je bilo v tem trenutku občutno manj kot na začetku.⁷¹ Med razlogi je dejstvo, da so takrat začeli izkopavati območje »rimske trdnjave«, kjer so segali zidovi tudi tri metre v globino. Če je Skrabar leta 1909 iskal trdnjavo in naletel na grobišče, so zdaj ob izkopavanju grobišča naleteli na rimsko »trdnjavo« in latensko oziroma »ilirsko« naselbino z več ognjišči.⁷²

Bistvena ovira v prvih mesecih izkopavanja so bila finančna sredstva oziroma njihovo pomanjkanje. Tako jim je po dveh tednih zmanjkalo denarja in bi morali že 10. avgusta končati izkopavanja, če Ivaniček ne bi namenil del svojega kredita (10.000 dinarjev) v skupne namene. Korošec in Smodič sta moledovala Zavod ter Ministrstvo za sredstva, ker niso mogli plačevati hrane delavcem.⁷³ Smodič je celo pisal Komitetu za umetnost in kulturo v Beogradu (odslej Komitet) ter opisal izkopavanja. Prepričani so bili, da bodo »mogli ovreči vse nemške in madžarske znanstvene trditve o bivanju Germanov in Obrov na teritoriju sedanje Jugoslavije«, a zato potrebujejo »izdatno financijelno pomoč«.⁷⁴

⁶⁸ ZAP 008069.

⁶⁹ INDOK, ni oznake.

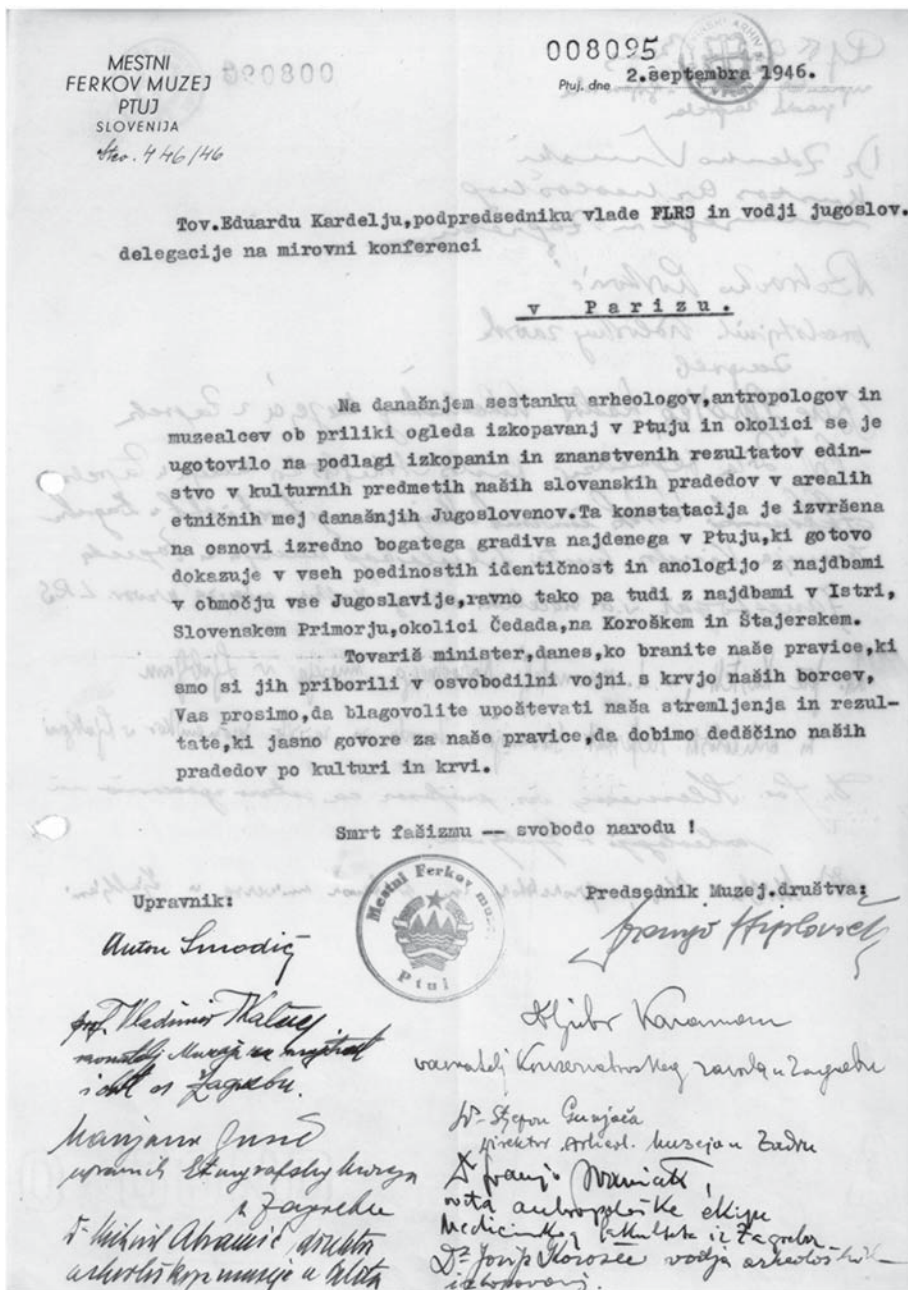
⁷⁰ INDOK 534/46.

⁷¹ INDOK 577/46.

⁷² Dular, *Severovzhodna Slovenija*.

⁷³ ZAP 008078-80. Šijanec je pisal 30. avgusta Rdečemu križu za 15 paketov za arheološko-antropološko ekipo na Ptuj. Rdeči križ je poslal pakete 3. septembra; INDOK 571 in 605/46. Rdeči križ je v bistvu delil pakete Združenih narodov (UNRRA), ki so vsebovali prepečenec, konzervo prešane šunke, konzervo prešane slanine, posušeno polenovko, rumen in rdečkast sir, zavitek prave kave, zavitek čaja, konzervirano mleko, pražene arašide, kikirikijevo maslo, mleko v prahu, marmelado ali džem, žvečilni gumi, zavitke čokolade ali kakava, sladkor v kockah in zavitkih, cigarete in ribji puding (sic!); Godina Golija, *Oblikovanje sodobnega potrošnika*, 99-100; podrobneje o pomoči UNRRA Ajlec, *UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji*.

⁷⁴ ZAP 008081.

Slika 3: Pismo s podpisniki poslano Kardelju v Parizu.⁷⁶

A letter with signers addressed to Kardelj in Paris.

⁷⁶ ZAP008095-96. Podpisniki so bili: Anton Smodič, Franjo Stiplovšek, Vladimir Tkalič, Ljubo Karaman, Stjepan Gunjača, Franjo Ivaniček, Mihovil Abramič, Josip Korošec, Marijana Gušić, Anton Bauer, Zdravko Luković, Andrea Berc, Zdenko Vinski, Ksenija Vinski, Ivica Dogmedžić, Aleksandar Širola, Jože Kastelic, Josip Klemenc, Milko Kos.

Naslednji dokument dobro ilustrira vzdušje in intenco izkopavanj. V začetku septembra je prišla delegacija direktorjev, kustosov in arheologov iz Hrvaške, kar je treba razumeti v okviru že omenjenega zanimanja Hrvatov za ta izkopavanja in vlogo Hrvaške med drugo svetovno vojno. Vrhunec tega obiska je bilo pismo, ki so ga poslali Edvardu Kardelju na pariško mirovno konferenco (sl. 3).⁷⁶ Tako so dva tedna kasneje v zahvali za gostoljubje in sodelovanje zapisali še, da »smo imali prilike da zajednički izrazimo svojo jednodušnost u obranu slavenskoga karaktera naših ugroženih krajeva potpisivanjem rezolucije upućene Jugoslavenskoj delegaciji na Mirovnoj konferenciji, na ruke ministra Kardelja... Ova ekskurzija nije nam donijela samo naučnu korist, nego je bila i spontana manifestacija slovensko-hrvatskog bratstva.«⁷⁷

Kastelic je po tem obisku ocenil, da je ptujsko staroslovansko grobišče postalo »največje v Sloveniji in morda Balkanu sploh«. Njegova ocena izkopavanj je, presenetljivo, v primerjavi s kasnejšimi tukaj še kar pozitivna. »Izkopavanja so strokovno povsem na višini... Morda bi bil potreben še nekoliko izčrpniji zapisnik profilov in stratigrafije.« Predlagal je tudi ustanovitev posebne katedre oziroma stolice na univerzi za »arheologijo in predzgodovino s posebnim ozirom na Balkan in Slovenijo«.⁷⁸ Na univerzi je takrat namreč še vedno deloval le arheološki seminar v okviru katedre za antično zgodovino s poudarkom na klasični arheologiji.⁷⁹

Ta obisk je Ptujčanom vlil potrebne samozavesti, zato so 5. septembra⁸⁰ pisali Josipu »Saši« Vidmarju, prvemu in edinemu predsedniku SNOS-a, za podporo s pojasnilom, da so »nedvomno potrdili, da (skeleti) spadajo h kulturi starih Slovencev, predvsem v belobrdski in ketlaški kulturni krog, to je 10. in 11. stoletje. Torej so bili ti kraji takrat naseljeni s Slovenci, nikoli Germani. V znanstveni literaturi se je zadnje deset let uveljavljalo ravno nasprotno, ko so razni nemški arheologi, predvsem Dinklage, trdili nasprotno.«⁸¹ V roku dveh tednov so prejeli krvavo potrebna finančna sredstva, in sicer 150.000 dinarjev; to se pravi, najprej so prejeli obljubo, za samo nakazilo so pa trepetali še kak teden.⁸²

Do 18. septembra so odkrili sto grobov, a večino v prvem mesecu izkopavanj. Kot rečeno, prišli so v ruševine »velikega rimskega poslopja z močnimi zidovi«.⁸³ Ker se je povečal obseg dela, beri začeli so izkopavati še na vzhodni polovici, so 19. septembra delo nastopili (nemški) vojni ujetniki (20), ki jih je priskrbel Franjo

⁷⁶ ZAP 008095-96. Poletje sta namreč ozračje v državi grela pariška mirovna konferenca in boj za zahodno mejo ter Trst.

⁷⁷ ZAP 008102.

⁷⁸ NMSlo 328/46. Pri tem je dodal, da bi bilo »na novo stolico najpripravnije imenovati dr. Koroška, ki bi bil s tem priključen neposrednemu znanstvenemu delu. Tak arheološki seminar bi se lahko hitro razvil v arheološki institut, od katerega bi potem imel tudi Ptuj svoje koristi.«

⁷⁹ Novakovič, *Oddelek za arheologijo*, 49-50. Za pomoč in usmeritev se zahvaljujem Predragu Novakoviću.

⁸⁰ Še dan poprej je v osrednjem slovenskem časopisu izšel kratek prispevek o izkopavanjih; *Slovenski poročevalec*, 4. september 1946, 2.

⁸¹ ZAP 008097-98. Dinklage se je po vojni ukvarjal predvsem s socialno in ekonomsko zgodovino Koroške.

⁸² Do avgusta je izkopavanja kril ptujski muzej oziroma Ministrstvo za prosveto LRS, septembra pa Zagreb.

⁸³ INDOK 633/46.

Ivaniček.⁸⁴ Smodič, Korošec in Ivaniček so 23. septembra sklenili, da se izkopavanja nadaljujejo, dokler vreme dopušča. Želeli so namreč leta 1946 končati izkopavanja, da bi čim prej objavili rezultate. Najeti so želeli še več domačih delavcev, obdržali pa bi tudi vojne ujetnike (sl. 4).⁸⁵

Sredi septembra je torej slovenska vlada ptujskim delavcem odobrila dodatna sredstva, kar pa je po načelu *more money, more problems* pomenilo bolj podrobno kontrolo. Tako je Kastelic v imenu Zavoda pisal, da ker »ste prejeli večjo podporo od SNOŠa, vas prosimo, da nam predložite program del«. ⁸⁶ Hkrati je na začetku oktobra Kastelic (preko Ministrstva) na teren poslal delavca Narodnega muzeja, in sicer preparatorja Rudolfa Berceta, ter kustosa prehistoričnega oddelka Borisa Bačiča. Podrobno bi naj pregledala izkopavanja, kar je razburilo Korošca. Rezultat tega obiska je poročilo, ki ga povzemam v naslednjih odstavkih.⁸⁷

Delovni prostor so septembra razdelili na dva sektorja. V vzhodnem je bilo zaposlenih 20 ujetnikov, v zahodnem pa na petih mestih okrog 30 najetih delavcev. Število delavcev in ujetnikov ni bilo vsak dan enako,⁸⁸ ker so mnogi odhajali zaradi poljskih del. Civilni delavci so delali vsak dan od pol sedmih do pol enih, torej šest ur, vojni ujetniki še popoldan od treh do petih, torej osem ur.⁸⁹ Vselej se je delalo tako, da je eden kopal, za njim pa je stala skupina delavcev, ki je odkopani material v verigi odmetavala tri do deset metrov daleč.

Izkopi po Bercetu in Bačiču zaradi oblike niso dopuščali risanja presekov; le v skrajno severnem rovu zahodnega sektorja je bila oblika rova tako ravna, da bi bilo mogoče posneti neoporečen presek. Edine pokončne stene izkopov so bile pri zidovih, a vsi izkopi niso segali do sterilne plasti. Prekopan teren so z mlajšim materialom znova zasipavali in s tem zasipavali že izkopane dele rimskega zidovja. Vse meritve so se izvajale precej približno, zlasti merjenje višine.⁹⁰ Fotografirali niso, prav tako nista opazila, da bi na terenu risali. Kopali so od vzhoda proti zahodu,

⁸⁴ Ivaniček naj bi imel zagotovilo, da ujetnikov ni potrebno plačevati. Točno tri tedne kasneje, ko so že začeli razmišljati o koncu izkopavanj v tej sezoni, je zaprosil (in dobil) še dvajset do trideset ujetnikov. V primeru, da bi jih bilo treba plačati oziroma če bi prišlo do spremembe politike, bi jih kril iz svojega žepa; ZAP 008129-30.

⁸⁵ Komandant mariborskega 301. taborišča vojnih ujetnikov Anđelo Šverko je pisal 23. septembra, naj vsaj pet dni prej sporočijo, če bodo vrnil ujetnike, ker ne bo več prenašal, da jih kar pošljejo nazaj brez obvestila, in jih bo vračal nazaj na teren; ZAP 008116.

⁸⁶ ZAP 008117.

⁸⁷ NMSlo 379/46.

⁸⁸ Od 3-4 na začetku do 36 delavcev in od 20 do 47 ujetnikov na vrhuncu del oktobra.

⁸⁹ Civilni delavci so imeli mezdo 10, Bratanič in Gojkovič 12, Paola Korošec pa 15 dinarjev na uro. Tekom izkopavanj se je mezda za civilne delavce celo malo povečala, vojni ujetniki pa so bili sprejeti »pod predpisanimi pogoji«, to se pravi, da so delali za hrano in vodo. V obračunu ur bi naj bil sicer poseben seznam za vojne ujetnike (*»eventuelna dnina«*), a verjetno tega ujetniki sami niso nikoli prejeli. Ivaniček 10. oktobra 1946 na seji »*pojasni, da vojne ujetnike ne bomo plačali, kolikor ima on zagotovilo. Prosi, če bi smel vzeti še 20-30 ujetnikov in če nima muzej toliko denarja, je pripravljen, da jih on plača. Vzame se v znanje, vendar je treba poprej za nje preskrbeti stanovanje, posode za kuhinjo itd;*« ZAP 008129.

⁹⁰ Dnevnik (IZA Terenski dnevnik 1946) pokaže, da je res šlo predvsem za artefaktno usmerjena izkopavanja.

ker so glave skeletov ležale na zahodu in jih niso želeli poškodovati.⁹¹

Najdbe ob skeletih bi se naj pobirale, še preden je bil izkopen celoten grob. Nabirali naj bi jih na kupu, tako da so se mešale; z enega kupa so jih spravljali v papirnate vrečice, ki so jih opremili z oznako izkopa in z datumom. Najdbam slovanskega značaja so namenjali največ pozornosti, kar ni presenetljivo glede na intenco izkopavanja. Oznake prostorov so označevale precej obsežen prostor, npr. pol hiše.⁹² Našla sta precej »zavrženega materiala«, tako črepinj kakor kosti, kar je sicer bila praksa v slovenski arheologiji še dolgo po teh izkopavanjih, predvsem za manj vredne »mlajše« artefakte.

Dotok »antropološkega materiala« je začel usihati proti koncu avgusta po začetku del na območju »rimske trdnjave«, zato so sredi septembra začeli delo na vzhodnem sektorju. Da je Korošec načel novo partijo terena zaradi zahtev oziroma potreb antropološke ekipe,⁹³ se je zdelo Bercetu in Bačiču zelo sporno, še posebej zaradi poznega datuma in pičlih materialnih sredstev Krajevnega ljudskega odbora.⁹⁴ Po njunem bi bilo preudarnije, da bi se dela omejila na zahodni sektor, vzhodni del pa bi načeli šele prihodnje leto oziroma takrat, ko bi bil ves zahodni del terena prekopan.

Slika 4: Nemški vojni ujetniki med delom in njihovi stražarji vojaki.⁹⁵
German prisoners of war at work guarded by soldiers.

⁹¹ Na teh lobanjah, izkopanih v letih 1946–47, se učimo tudi študentje arheologije pri predmetu Osteologija na Biotehniški fakulteti.

⁹² Tukaj kritizirata analizo prazgodovinskih plasti (Korošec, *Predzgodovinska naselbina*), s čimer se strinja tudi Janez Dular, *Severovzhodna Slovenija*, ki pravi, da pri opisanih skupnih najdbah ne more iti za zaključene celote.

⁹³ Ivaniček temu kasneje oporeka in pravi, da je prav zaradi antropoloških raziskav bila potrebna izredna pazljivost in počasnost pri delu, da ne bi poškodovali skeletov.

⁹⁴ Prav oni so namreč na vzhodni polovici zahodne terase želeli postaviti letno gledališče, kar se kasneje zaradi arheoloških izkopavanj ni zgodilo. Smo pa imeli učenci OŠ Olge Meglič nekaj let na turnirskem prostoru zaključne prireditve ob koncu šole, tako da je tradicija »turnirskega prostora« vendarle živela naprej.

⁹⁵ Rudolf Berce, neg. št. 2456; fotodokumentacija Arheološkega oddelka NMS.

Zaradi te kritike si je Kastelic skupaj z ministrom za prosveto Ferdom Kozakom ogledal izkopavanja 13. in 14. oktobra ter napisal krajšo, a še ostrejšo kritiko. Po njegovem se »*premalo pazi na profile, zelo malo riše in meri, fotografiranje se izvrši le izjemoma, vodja izkopavanja podaja izgovore, da ni na razpolago filmskega materiala. Kar se tiče merjenja in risanja profilov, izjavlja vodja izkopavanja, da je storil vse, kar je mogoče, da pa so profili nejasni zaradi raznih period gradnje v rimski dobi... Toda treba bi bilo prav zaradi tega napraviti soliden kontrolni jarek, ki bi pokazal situacijo nepomešanih plasti... Na rimske zidove se ne polaga nobena pozornost in se prehitro zasipajo. Izkopavanja se vrši na dveh krajih na ljubo antropološkemu materialu*«. ⁹⁶

Korošec si je vsaj delno vzel to kritiko k srcu. Čeprav tega v sočasnih zapisnikih ni priznal oziroma zapisal, je verjetno prav takrat začel delati kontrolni oziroma poskusni jarek čez celotno najdišče, okvirno 31 m dolg in 1 m širok, na katerega je navezal drugega, ki je na severni strani planote vodil od vzhoda do zahoda. ⁹⁷ Ta jarka se omenjata samo v njegovi zadnji objavi, povezani s ptujskimi izkopavanji; v sprotnih poročilih ali zapisnikih sej leta 1946 in 1947 se ne omenja. Pri tem jarku je zadel na prve ostanke Objekta. Iz skice Berceta in Bačiča je sicer razvidno, da bi lahko že prej naletel na »vzhodni« ali »južni hodnik«, a se mu je šele kasneje utrnilo, da gre za strukturo, ki je vkopana v »trdnjavico«.

Sredi oktobra je Brataniča, ki je dobil delo v Brežicah, v ekipi zamenjal profesor Josip Klemenc. Slednji je prevzel delo »*sporazumno z ljubljansko univerzo, ki je na teren poslala dijake [študente] arheologe, da si tam svoje znanje izpopolnijo*«; trije študenti so delo sicer nastopili šele novembra. ⁹⁸ Je pa nastop Klemenca bistven za interpretacijo rimskih ostalin, kar pojasnim v poglavju o kritiki izkopavanj. Korošec pravi, da se težko dela zaradi mraza, pri čemer bi morali biti »*prsti mehki in ne trdi od mraza, ker drugače ne čuti raznega majhnega nakita*«. ⁹⁹ Takrat so odločili, da se s prvim snegom izkopavanja končajo.

Konec oktobra je Ivaniček prejel odločbo Ministrstva, da morajo dela zaključiti do 1. novembra, kar je bila posledica kritik. ¹⁰⁰ Dekan Medicinske fakultete v Zagrebu, Branimir Gušić, je 30. oktobra pisal Zavodu, da bi rad vedel razlog za prekinitev.

⁹⁶ INDOK 730/46. Ta kritika je završala med Ptujčani, o čemer priča zgoraj omenjeni incident ob otvoritvi Vinarskega muzeja (cf. op. 45).

⁹⁷ Ta drugi jarek je vodil »*naprej med obzidjem poantične trdnjave in nekim drugim antičnim zidom, ki teče od vzhoda proti zahodu skoraj vzporedno z obzidjem trdnjave. Rov se je končal pri slovanskem svetišču. Prvotno širino enega metra smo pozneje med zidovi toliko razširili, da smo tam preiskali celotni prostor. Poskusna rova sta pokazala, da se glavni del ilirske naselbine razprostira nemara na severnem delu grajske planote, dočim je bil južni del samo mestom naseljen; to domnevo so potrdila poznejša sistematična raziskovanja, ki so dokazala, da so ostali na južnem delu ohranjeni samo sporadično posamezni deli ilirske naselbine*«; Korošec, *Predzgodovinska naselbina*, 5-6.

⁹⁸ INDOK 813/46.

⁹⁹ ZAP 008131.

¹⁰⁰ Minister za prosveto Ferdo Kozak se je osebno oglasil oktobra in si ogledal ptujška izkopavanja. Takrat naj bi (po mnenju ptujске ekipe) rekel, da »*bi bilo dobro, da se dela z oziroma na slabo vreme po 1. novembru za letos prekinijo*«; INDOK Zapisnik 18. novembra. Ptujška ekipa je to očitno interpretirala le kot predlog.

Njemu je pisal Ivaniček in bi se izkopavanja lahko nadaljevala še novembra.¹⁰¹ Izkopavanja se z dnevom vseh svetih niso končala, ker Smodič 3. novembra v rednem mesečnem poročilu Ministrstvu suvereno piše o poteku izkopavanj.¹⁰² Ni jasno, ali so ptujski arheologi odločbo Ministrstva namerno spregledali ali so jo spregledali po nesreči ali je sploh niso prejeli.¹⁰³

Sicer je to poročilo pomembno zato, ker se prvič eksplicitno omenja Objekt v sicer drugačni funkciji oziroma interpretaciji. Tako je Smodič dodal, da »*kar je najzanimivejše, je staroslovenska hiša v ruševinah rimske zgradbe*«. ¹⁰⁴ Gre za prvo omembo Objekta sploh.¹⁰⁵ Tukaj so izkopali dovolj, da so lahko ocenili, da gre za strukturo, ki je vkopana v »poznorimsko trdnjavico«. Logični zaključek je bil, da gre za slovansko strukturo. Ni pa še Korošec prišel do sklepa, da gre za staroslovansko svetišče.

Ker so šele kasneje ugotovili, da so med kopanjem tega poskusnega jarka naleteli na »svetišče« oziroma njegove »hodnike«, so »*popolnoma uničili severovzhodni del stene v širini 2,5 m*«. Tedaj so naleteli na temeljne severovzhodne vogalne kamne v profilu. Nato so prekinili delo na tem delu in začeli izkopavati južno od tega predela. Tukaj je na zahodni strani tik ob robu jarka Korošec odkril nove »*indice*«, zato je spet prekinil dela in prešel na odkrivanje znotraj svetišča, to je vzhodnega hodnika. Stena je bila tedaj ohranjena samo še do 1,25 m v višino od površine tlaka, ki je bil v tem delu »*iztrgan*«. ¹⁰⁶

Ministrstvo je torej 8. novembra pojasnilo Zavodu in Zagrebu, da je razlog za prekinitev izkopavanj s 1. novembrom »*izključno tehnično arheološke strani*«. Menili so namreč, da se v poznem letnem času ne more izkopavati »*brez kvare za pravilno in točno arheološko obdelavo zemljišča... Ministrstvo za prosveto je po svojih strokovnjakih ugotovilo, da se pri izkopavanjih zlasti zadnje čase ne gleda dovolj na to, da bi se razkopani teren vsestransko arheološko proučil, temveč da je vse delo usmerjeno preveč v iskanje izključno antropološkega gradiva*« (sl. 5).¹⁰⁷ Tako so, da bi se izognili »*nevarnosti naglice in površnosti pri izkopavanju, to za letos v zgoraj navedenem roku prekinilo*«. ¹⁰⁸

Nekdo je javil Ministrstvu, da se dela na Ptuju nadaljujejo, zato so 9. novembra poslali telegram upravniku Mestnega Ferkovega muzeja Smodiču, če so končali izko-

¹⁰¹INDOK 783/46.

¹⁰²INDOK 813/46.

¹⁰³Zelo verjetno je, da Ivaniček odločbe ni posredoval arheologom. On je namreč 24. oktobra na skupni seji zatrdil, da se je Kozak oglasil v Zagrebu in zagotovil, da naj se »*izkopavanja nadaljujejo do kraja*«, čeprav je dekan Gušić nekaj dni kasneje spraševal Zavod glede razlogov za prekinitev izkopavanja; ZAP 008137-38.

¹⁰⁴INDOK 813/46.

¹⁰⁵Terenski dnevnik, pisan s svinčnikom v precej težko berljivem Koroščevem rokopisu, je prav tukaj praktično neberljiv; IZA Terenski dnevnik 1946.

¹⁰⁶Korošec, *Slovansko svetišče*, 16.

¹⁰⁷ARS 14916/3. Pleterski navaja kot vzrok za prekinitev izkopavanj še očitke Korošču, da kot prazgodovinar ne more izkopavati starih Slovanov, ampak samo prazgodovinske plasti; Pleterski, *Inštitut za arheologijo*, 10.

¹⁰⁸INDOK 825/46.

pavanja do 1. novembra, kakor je Ministrstvo naročilo.¹⁰⁹ Smodič je odgovoril čez tri dni, da so nehali kopati takoj, ko so 9. novembra (sic!) dobili obvestilo.¹¹⁰ Napol odkrite grobove je bilo treba do konca izkopati, ker ne bi preživeli zime. Smodič piše naslednji dan še enkrat, da so »*vsa arheološka dela zaključena in delavci odpuščeni... Vojni ujetniki tov. dr. Ivanička čistijo le še prihode k stanovanjskim hišam*«. ¹¹¹

Če je Franjo Ivaniček centralna figura za začetek izkopavanj in nadaljevanje izkopavanj kljub uradni prekinitvi, je prav tako zaslužen za ponovno uradno dovoljenje za »zaključek izkopavanj«. Arheologi so se bolj kot ne sprijaznili s prekinitvijo, Ivaniček pa je preko ptujskega muzeja prosil Ministrstvo, hkrati je poslal pritožbo preko Medicinske fakultete in hrvaške vlade na zvezno vlado v Beograd.¹¹² Po njegovem je nujno treba nadaljevati dela, ker se je Zagreb zavezal s stroški selitve laboratorija. Naslednje leto namreč namreč ne bodo mogli sodelovati, ker bodo raziskovali v Makedoniji. Ta pritisk se je obrestoval, saj je »prvoborka« Vida Tomšič, predsednica Kontrolne Komisije LRS, pisala Ivaničku, da je odlok Ministrstva sicer utemeljen, a da naj se oglasi v Ljubljani.¹¹³

Morda je tukaj primeren prostor, da pojasnim morebitno motivacijo za njegovo delovanje. Da bi boljše razumeli motivacijo Ivanička, je namreč treba poznati njegovo medvojno delo in njegove »okostnjake v omari« (sl. 5). Leta 1942 je namreč gostoval na Inštitutu za antropologijo cesarja Viljema¹¹⁴ v Berlinu, kjer je študiral kot doktorski študent pri Eugenu Fischerju. Dve leti kasneje je objavil članek,¹¹⁵ v katerem je opisal rezultate antropometrične raziskave 248 učencev iz Mostarja v Bosni in Hercegovini (takrat del NDH). Ivaniček je sklenil, da so muslimanski in katoliški Hrvati v BiH predstavniki dela »*najčistejšega etničnega in rasnega elementa hrvaškega naroda*«. ¹¹⁶ Vsekakor v močnem nasprotju s tistim, kar je pisalo v pismu, ki so ga poslali Edvardu Kardelju v Pariz (sl. 3).

Tako je predvsem po zaslugi divjega lobiranja Ivanička in po uspešnem razgovoru z Vido Tomšič Ministrstvo 20. novembra dovolilo nadaljevanje izkopavanj po načrtih pod vodstvom obeh ekip »*do rednega zaključka dela v letošnjem letu*«. ¹¹⁷ Prekinitvev je trajala le dober teden dni. Če bi tukaj izkopavanja obstala,

¹⁰⁹INDOK prepis.

¹¹⁰ARS 14916/7. Če se ni namerno delal neumnega, jih je torej obvestilo o končanju izkopavanj 1. novembra zgrešilo. V arhivih te »izvirne prepovedi« nisem zasledil, verjetno je res šlo za ustno prepoved.

¹¹¹ARS 14916/6.

¹¹²INDOK 839/46.

¹¹³Za nadaljevanje del se je, po Ivaničkovi zaslugi, zavzel tudi njen hrvaški kolega, Pavle Gregorić, predsednik Kontrolne Komisije NRH (Narodna Republika Hrvatska) in prav tako »prvoborec«. V Ljubljani se je oglasil še predsednik MLO Ptuj Drago Hasl, da bi prepričal Ministrstvo v dvig prepovedi; ZAP 008150.

¹¹⁴Deloval znotraj Družbe cesarja Viljema, ki je združeval več inštitutov. Po vojni se je Družba leta 1946 preimenovala v Družbo Maxa Plancka (*Max-Planck-Gesellschaft*) in pod tem imenom deluje še danes.

¹¹⁵Ivaniček, *Beiträge zur Anthropologie*.

¹¹⁶Bartulin, *The Racial Idea*, 179-181; Weindling, *Racial Expertise*, 53.

¹¹⁷ARS 14916/5. Ivaniček je o tem razgovoru poročal tudi ptujskemu muzeju. Med drugim je moral razjasniti ozadje prekinitve izkopavanj in nespoštovanje le-te; ZAP 008197-98.

»problema« Objekta oziroma svetišča ne bi bilo. Kastelic je takrat v spravnem tonu pisal Smodiču, a ga tudi pograjal, češ da se je včasih z izkopavanji hitelo na račun antropologije, tehnična priprava arheološkega sektorja je bila šibka, niso upoštevali odločbe ministra.¹¹⁸

Slika 5: Okostnjaki v omarah oziroma antropološki laboratorij na ptujskem gradu.¹¹⁹
Skeletons in the cupboard or the anthropological laboratory at Ptuj Castle.

Na seji 27. novembra so na gradu med Smodičem, Koroščem, Klemencem in Ivaničkom sklenili, da se izkopavanja končajo 1. decembra. Antropološki material so predali zagrebški ekipi, ki bi ga naj v nekaj mesecih raziskala in obdelala v zagrebškem laboratoriju, nato pa napisala poročilo. Antropološka ekipa je še zapro-

¹¹⁸NMSlo 480/46. Jože Kastelic vendarle ni bil čisto objektiven opazovalec. V tem pismu se namreč opravičuje, češ da Narodni muzej želi te najdbe skoncentrirati v Ljubljani kot »last vsega naroda«, a da mu je to samo v premislek, ne pa kot ukaz. Prav tako se je skliceval na izjavo takratnega predsednika vlade Borisa Kidriča, ki bi naj 27. aprila 1946 v ljubljanskem muzeju (Narodni muzej) teoretično to izjavil za vse slovanske najdbe.

¹¹⁹Rudolf Berce, neg. št. 2438; fotodokumentacija Arheološkega oddelka NMS.

sila, da se ji prepusti osteološki material za proučevanje tudi prihodnje leto, kar so tudi storili, iz Zagreba pa so lobanje po analizah vrnili na Ptuj.¹²⁰ Od 1. decembra so se dela nadaljevala v arheološkem laboratoriju (konserviranje, restavriranje itd.).¹²¹ Drug drugemu so se zahvalili, Ivaniček pa je izjavil, da bo »*terensko delo v Ptujju ostalo vsem članom ekipe v najlepšem spominu in v bodočnosti bodo vsak poziv na sodelovanje toplo pozdravili.*«¹²²

Klemenc je konec novembra ocenil delo arheološkega seminarja na Ptujju. Spremljali so ga trije študenti: Angelos Baš in Branko Marušič (skrbela za »*merjenje in čiščenje grobov*«) in France Stare (razni načrti in slike). Ugotovil je tri gradbene periode v rimskem sloju, od »*bazilike*« preko »*rimске trdnjave*« do »*slovanske naselbine*«, vkopane v rimsko trdnjavo.¹²³ V letu 1946 so prišli do groba številka 283, torej so v slabih petih mesecih dela odkrili 217 grobov, večinoma v prvem mesecu in v zadnjih dveh.

Kastelic je 30. decembra napisal kratko pregledno poročilo z glavnimi problemi ptujskih izkopavanj. Zavod in Narodni muzej sta dovolila izkopavanje, »*da se Ptuj ne bi čutil zapostavljenega.*« Po njegovem je potem sledila vrsta nekorektnosti s strani Ptujja. Pri izkopavanju se je zelo hitelo, meritve so se vršile slabo, fotografij je bilo malo, na rimske ostanke niso dovolj pazili, profile so slabo kontrolirali, v globino so šli premalo. Prav tako je ocenil vlogo Univerze oziroma Klemenca za negativno.¹²⁴

Po njegovem je bila napaka Ljubljane, da je bila ves čas v defenzivi in da se je zadeva reševala na več linijah – Ministrstvo, Zavod, Narodni muzej. Narodni muzej (Kastelic) je imel premalo pooblastil, Zavod (Šijanec) je Ptuj ščitil, Ministrstvo (Stane Mikuž, Janez Logar) je bilo vezano, ker ni hotelo spora z Zagrebom in je želelo »*afero*« zaključiti. »*V javnosti je nastal vtis, da se Ptujju godi krivica, ker se bodo vse najdbe odpeljale v Ljubljano... Slovanske najdbe je treba koncentrirati v Ljubljani. Treba je urediti striktno arheološko kontrolo s pooblastili nad vso Slovenijo, ki jo more vršiti le Narodni muzej Slovenije.*«¹²⁵

Izkopavanja so se torej končala na soboto, 30. novembra, oziroma tako so vsaj vsi mislili. Dejansko se je decembra pod okriljem mrzlih in temnih noči en izkopavalec sam odpravljaj na ptujski grad in v lastni režiji »*nadaljeval*« izkopavanja. Po izkopavanju je namreč Korošec »*pri študiju staroslovanskega objekta*« dobil »*indic*«, da »*ni to navaden objekt, temveč da je to svetišče*«. ¹²⁶ Nikjer ne izpostavi, kaj ta indic je, a verjetno so to »*vogalni kamni*« in primerjava z Arkono,¹²⁷ ki je temelj njegove teze, ni pa najbolj jasno, kdo mu je ta indic posredoval oziroma kako je nanj naletel.

¹²⁰ Ivaniček, *Staroslavenska nekropola u Ptujju*, 7.

¹²¹ ZAP 008164-67.

¹²² Dobra dva tedna prej je sicer med prekinitvijo izkopavanj jezno izjavil, da nikoli več ne bo zagovarjal sodelovanja s Slovenci; ZAP 008150-51.

¹²³ ZAP 008175-78.

¹²⁴ NMSlo 27/1-47.

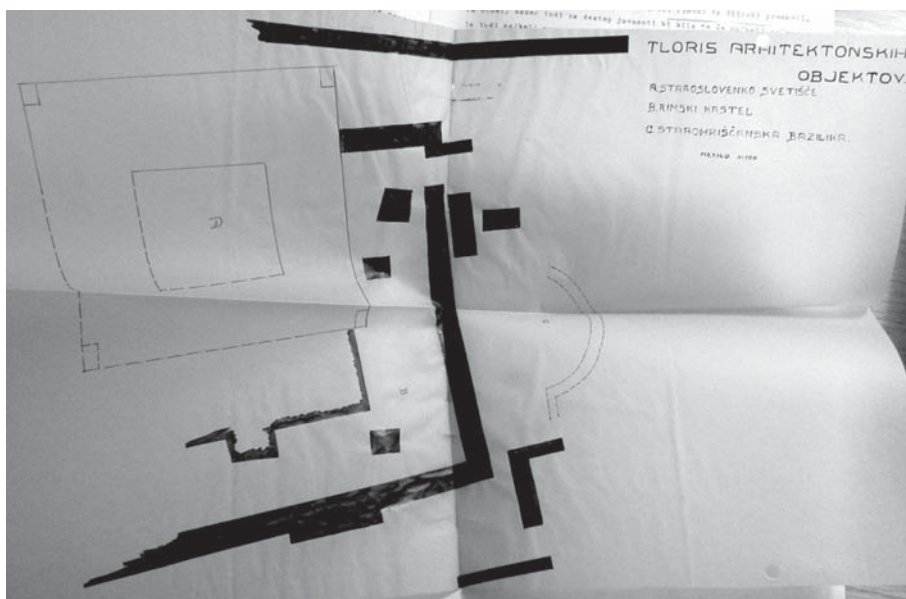
¹²⁵ NMSlo 27/1-47.

¹²⁶ IZA 258/47.

¹²⁷ O »*vogalnih kamnih*« oziroma »*kamnitih paketih*« (*Steinpackungen*) ter nezanesljivosti interpretacij izkopavanj na Arkoni, na katere se je zanašal Korošec, pišem v drugem delu.

Druga kampanja v letu 1947

Če sledimo Evangeliju po Luku,¹²⁸ je vodja iskal in tudi našel. Korošec je namreč šele po tem »odkritju« pisal 8. januarja Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani (odslej Akademija) s skritim namenom. Piše, da je doslej molčal, ker je »hotel znanost postaviti pred končno dejstvo«. V rimskih ruševinah je namreč našel na »za vse nas najzanimivejši objekt, katerega smo sploh na našem ozemlju mogli pričakovati«. Tako bi naj šlo za stavbo kulturnega značaja, slovansko svetišče, »edino te vrste v srednji in jugovzhodni Evropi«, ki ga je primerjal z Arkono. Lansko leto ga ni odkril do konca, zato bi to leto nadaljeval. Potrebna pa bi bila večja sredstva, ki jih ptujski muzej ne more zagotoviti, zato je prosil Akademijo, da prevzame pokroviteljstvo in vodstvo nad izkopavanji.¹²⁹

Slika 6: Tloris, ki ga je Korošec vstavil v pismo predsedniku Akademije Franu Kidriču.¹³⁰ Ground plan, which Korošec enclosed to the letter to Fran Kidrič, president of the Academy.

¹²⁸ »Tudi jaz vam pravim: Prosite in vam bo dano! Išcite in boste našli! Trkajte in se vam bo odprlo! Kajti vsak, kdor prosi, prejme; in kdor išče, najde; in kdor trka, se mu bo odprlo« (Lk 11,9-10).

¹²⁹ IZA 258/47.

¹³⁰ Priloga k pismu IZA 82/47. Tukaj je že torej predvidel objekt, ki ga je imel v mislih. Verjetno je iskal vogalna kamna na zahodni polovici objekta in potrdil svoj sklep (sic!); še preden je bil Objekt odkrit do konca, je Korošec že imel v mislih njegov izgled. Temu se strokovno psihološko reče »potrjevanje pristranskosti« (*confirmation bias*), ko iščemo podatke oziroma dejstva, ki ustrezajo naši trditvi ali jih tako interpretiramo. Za tem ni trpel samo Korošec, ampak je splošna človeška hiba. Zato tudi na začetku izpostavljam svojo pozicijo.

Isti dan je pisal še predsedniku Akademije Franu Kidriču, ki se je oglasil na zahodni terasi v ponedeljek, 2. decembra 1946,¹³¹ a mu Korošec takrat še ni mogel povedati o tem »najzanimivejšem objektu« (sl. 6). Tako je na lastno pest »sam naprej raziskoval, kolikor sem mogel kopati brez vednosti kogarkoli [ponoči], ker dovoljenja za raziskovanje nisem imel, in tako sem prišel še do tistih par podatkov, ki so mi manjkali in ki bi mogli vzbuditi dvom«. ¹³² Zato tudi piše, da bi se dela naprej odvijala, ker ne zaupa več Zavodu in Ministrstvu ter bi le z vodstvom Akademije lahko dela potekala relativno nemoteno. Medtem se je pozimi zrušil še ostanek »vzhodne stene«, ki je niso sami podrli ob »odkrivanju«.

Generalni sekretar Akademije, Fran Ramovš (1890-1952), po katerem se imenuje Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, je potem prevzel pobudo (s strani Akademije) in pisal 22. januarja Ministrstvu glede arheologije v Sloveniji in še posebej izkopavanj na Ptuju. Želeli so namreč sporočiti izsledke čim prej tujini, zato je bilo predhodno poročilo že v pripravi s strani Korošca. Pri Akademiji so imeli v mislih posebno komisijo,¹³³ v katero bi pritegnili številne strokovnjake. Predlagal je, da bi Komisija prevzela vodstvo pri izkopavanjih v Sloveniji. Želeli so hitro pripraviti načrt za izkopavanja, da bi lahko začeli na Ptuju, ko bi vremenske razmere dopuščale, predvidoma meseca maja.¹³⁴

Nekje v tem času je pri Družbi sv. Mohorja v Celju izšel Korošček »odgovor« na nemške arheološke teorije o nemški poselitvi tega prostora v zgodnjem srednjem veku, to je monografija *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*.¹³⁵ Predvsem je nasprotoval Dinklagejevi tezi, da so ta najdišča oziroma predvsem grobišča pripadala nemškim kolonistom.¹³⁶ Tako je napisal, da »je dosedanje teorijo o velikem številu nemških doseljencev v naše pokrajine v X. in XI. stoletju zadel s temi odkritji nov udarec, saj prav ptujsko, za to dobo tipično grobišče najodločneje pobija te in take teorije«. ¹³⁷

¹³¹Takrat so se na ptujskem gradu oglasili predsednik Akademije Fran Kidrič, rektor Univerze Anton Melik, predsednik MLO Ljubljana Fran Albreht in profesor zgodovine Milko Kos; ZAP 008163.

¹³²IZA 82/47.

¹³³Arheološka komisija pri Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani (odslej Komisija). Predhodnica kasnejše Sekcije za arheologijo in današnjega Inštituta za arheologijo pri SAZU; cf. Pleterški, *Inštitut za arheologijo*. Izkopavanja na Ptuju so bila povod za nastanek Inštituta za arheologijo in Oddelka za arheologijo.

¹³⁴ARS 259/47.

¹³⁵To knjigo je v večji meri napisal že pred izkopavanji leta 1946, zato novih dognanj glede ptujskega grobišča razen okvirnega povzetka rezultatov na dveh straneh ni; o svetišču še ni govora.

¹³⁶»Čeprav naj bi bile vse te razprave strogo znanstvene, se večkrat skrivajo za njimi povsem tendenciozni nameni. V tem pogledu prednjači z vrsto svojih člankov Dinklage«; Korošec, *Staroslovenska grobišča*, 57.

¹³⁷Korošec, *Staroslovenska grobišča*, 126. Korošec je datiral grobišče v drugo polovico 10. in 11. stoletja. On je namreč ketlaško kulturo imel za bolj ali manj sočasno z belobrdsko. Ob to se je, dobronamerno, obregnil že njegov študent in praktikant na izkopavanju ter sin glavnega kritika, Angelos Baš. V kritiki te knjige se ne strinja s spodnjo mejo datiranja ketlaške kulture v čas okrog 950; Baš, *Dr. Josip Korošec*.

Dva meseca kasneje, 21. marca,¹³⁸ Ministrstvo odgovori z dopisom, da »arheološka komisija Akademije vodi arheološka izkopavanja v Sloveniji«. Muzejski svet (oziroma njegova arheološka sekcija),¹³⁹ ki je bil doslej zadolžen za izkopavanja, se je povezal s Komisijo. Akademija je prevzela vodstvo arheoloških izkopavanj v Sloveniji. V ta namen je Prezidij Akademije na seji 31. marca sklenil, da se ustanovi arheološka komisija in za člana sta bila določena redna člana Milko Kos kot vodja in France Stele. Kot znanstvena sodelavca sta bila »vpoklicana« Klemenc in Korošec, zvezo z Narodnim muzejem pa je držal Kastelic; 17. aprila je to izvedel še Korošec.¹⁴⁰

Kmalu za tem je pri Akademiji izšlo tudi Koroščevo *Poročilo o izkopavanju na ptujskem gradu leta 1946*, kjer je še vedno relativno suhoparno predstavil odkritje oziroma bolje rečeno delno odkritje Objekta.¹⁴¹ Recenzenta Stele in Kos podata že 3. marca 1947 mnenje o Koroščevem »Začasnem poročilu o izkopavanjih na ptujskem gradu v letu 1946«, 31. marca pa je sprejeto na seji Prezidija Akademije. Pri staroslovanskem svetišču podata v oklepaju, da je »po najinem mnenju zelo dvomljivo«.¹⁴²

Korošec je pisal 30. aprila Akademiji glede kreditov za izkopavanje. Na zasedanju Muzejskega sveta 27. januarja je dobil zagotovilo predstavnika arheološke sekcije tega sveta, ki ji je predsedoval Mikuž kot predstavnik ministrstva, za 400.000 dinarjev, ki jih je prispeval Komitet v Beogradu; tako so leta 1947 finančna sredstva prišla iz zveznega proračuna. Na seji 5. maja je bilo pri ministru za prosveto določeno, da se iz Narodnega muzeja na Ptuj pošlje kustosa Borisa Bačiča kot pomočnika in preparatorja Rudolfa Berceta kot tehničnega vodjo izkopavanja – jasno to ni bilo po godu Korošču.¹⁴³

Preddela so se začela 19. maja, izkopavanja pa predvidoma 25. maja.¹⁴⁴ Tudi tokrat se je zapletlo že na začetku, saj niso končali s »preddeli tehnične narave« (odvoz zemlje od lanskih izkopavanj), zato so dela začeli šele na začetku junija.¹⁴⁵ Dnevno je delalo povprečno 50 delavcev. Če so bili v prvi kampanji leta 1946 v

¹³⁸Univerza je dan prej, 20. marca, imenovala Korošca za »izrednega profesorja za staroslovansko arheologijo v zvezi s prazgodovinsko arheologijo«. Že sredi decembra 1946 so Klemenc, Stele in Kos ocenjevali (strokovno delo) Korošca ter ga predlagali za izrednega profesorja. »Količnega pomena so ta odkritja za staroslovansko zgodovino in za pobijanje maloovaževanja kulturne ostaline po starih Slovanih, bo pokazala znanstvena objava... Pred tem so se s tem problemom bavili le tujci...« Ciljali so na nemške arheologe »z Dinklagejem na čelu«, ki so te grobove razglašali za »nemške koloniste na naših tleh«; ARS ni oznake. Korošču so ponujali službo na univerzah v Zagrebu, Sarajevu in Skopju. Da ne bi izgubili pomembnega strokovnjaka, je uprava Filozofske fakultete na pobudo Steleta ponudila delovno mesto Korošču; Novaković, *Oddelek za arheologijo*, 49.

¹³⁹Le-ta je bila kratkoživa in je delovala le prvih nekaj mesecev leta 1947 v okviru Muzejskega sveta, njen predsednik pa je bil Jože Kastelic; Pleterski, *Inštitut za arheologijo*, 14-16.

¹⁴⁰INDOK 487/47; IZA 487/47; cf. Pleterski, *Inštitut za arheologijo*, 12-17.

¹⁴¹Korošec, *Poročilo o izkopavanju*, 16.

¹⁴²IZA 260/47.

¹⁴³NMSlo 96/1-47.

¹⁴⁴IZA 133/47.

¹⁴⁵IZA 116/47.

ospredju skeleti in staroslovansko grobišče, je zdaj žezlo prevzelo staroslovansko svetišče oziroma njegova zaščita, skeleti pa se komajda pojavijo v poročilih in zapisnikih sej, čeprav so jih odkrili skoraj sto, to je 94 (grobovi 284-377). Prvi skelet (284) se pojavi v Koroščevem terenskem dnevniku šele dober mesec dni po začetku izkopavanj, 2. julija.¹⁴⁶

Na prvi seji 3. junija so si delili naloge. Vodstvo je pripadlo Korošču, prav tako staroslovanska in prazgodovinska doba (v njegovi odsotnosti Paola Korošec), Rim je prevzel Klemenc, »ilirsko« dobo Bačič »*pod nadzorstvom Korošca*«, tehniško vodstvo je bilo poverjeno Bercetu. Slednji je ugovarjal, saj je Ministrstvo razdelilo naloge drugače. Korošec ni priznaval jurisdikcije Ministrstva, saj naj bi šlo za izkopavanja Akademije.¹⁴⁷ Tu je šlo očitno deloma za osebni spor deloma za spor glede jurisdikcije raznih inštitucij.¹⁴⁸ V vsakem primeru je v tistih letih zahodni plato ptujskega gradu postal »divji zahod«.

Ta trenja na terenu so še bolj evidentna v podrobnem poročilu s strani Berceta in Bačiča 4. junija za Kastelica. Zdelo se jima je, da Korošču »*hodita v nos*«. Berce je želel poleg rednih tedenskih sestankov tudi sprotno posvetovanje na terenu, kar pa Korošec »*kratkotamo odkloni kot povsem nepotrebno*«. ¹⁴⁹ »*Dr. Korošec se dosledno izogiblje vsaki diskusiji o konkretnih tehničnih vprašanjih...*« Tako sta oba ocenila, da sta tukaj odveč in prosita za razrešitev s funkcije ter vrnitev v Narodni muzej. Poudarila sta tudi »*netovariško obnašanje napram njima*«. ¹⁵⁰ Korošec gotovo ni pozabil njunega obiska v prejšnjem letu, posledičnih kritik in prekinitev izkopavanj.

Korošec je ocenil, da so izkopavanja precej napredovala in da bi lahko bilo svetišče do konca junija odkrito. Namesto arhitekta Marjana Mušiča, ki je bil zadolžen za pripravo načrta za zaščito Objekta, a je bil službeno v Tirani, je zaradi »*zaščitne lope*« nad zidovjem prišel inženir in arhitekt Ivo Spinčič, kar je posebej zmotilo Korošca. Potek izkopavanj je oteževalo vreme. Teren je bil vedno razmočen, ker je pogosto deževalo ponoči. Od 3. do 15. junija je bilo pet deževnih dni, zato sta se zrušili še dve steni svetišča, celotni Objekt pa je bil pogobljen za približno 40 cm, južni hodnik pa za 1 m.¹⁵¹

¹⁴⁶ IZA Terenski dnevnik 1947.

¹⁴⁷ IZA 117/47.

¹⁴⁸ Akademija oziroma Ramovš je dovolil, da na gradu dela tudi 17 študentov, ki so bili dopoldne na terenu, popoldne v risalnici. Dobivali so seminarske naloge, na terenu pa so se »*podajale znanstvene razlage*«.

¹⁴⁹ NMSlo ni oznake.

¹⁵⁰ Isti dan napišeta še rokopisno pismo; NMSlo ni oznake. Menita, da gre za bitko med Akademijo in Ministrstvom. Kot primer, kako grdo ravnajo z njima, navedeta delovno namestitev. Smodič je obljubil Bercetu sobo za merjenje in risanje na gradu (risalnica). Paola Korošec ga potem nažene iz te sobe, češ da se bo grad preurejal in da Smodič ni upravnik, temveč je to Korošec ter naj počakata, da se vrne iz Ljubljane. Naslednji dan napišeta še razglednico Kastelicu; NMSlo 96/4-47. »*Nimam besed!*« Omeni pa tudi, da pričakujejo obisk iz Ljubljane, a kaj več ne želi izdati – šlo je za danskega arheologa in arhitekta Einarja Dyggveja, ki pride (prvič) naslednji dan, 6. junija. Na grad ga je peljal Koroščevo 6-letni sin Josip, saj sta bila oče in mati odsotna; Korošec 2016, osebno pojasnilo.

¹⁵¹ IZA 120/47, 121/47, 125/47.

Zdaj smo prišli do začetne točke oziroma uvodnega stavka, zato je kontekst malo bolj jasen. V tem ozračju, ko se je Objekt sesedal sam vase, je torej Korošec zapisal: "Naj hudič vzame vse skupaj." Napetosti je bilo čutiti na izkopavanjih tako leta 1946 kot 1947. Toda kaj je bilo posebnega na sredo, 25. junija 1947, da se je čutil dolžnega to zapisati v terenski dnevnik? Če postavim njegove besede v kontekst, je morda bolj jasno, kaj je imel v mislih. »Zopet zamujajo dijaki... Komitet nam bo poslal 20 arheologov... Nimam stanovanja niti hrane... Ne prevzamem več nobene odgovornosti. Naj hudič vzame vse skupaj...«¹⁵²

Še dan poprej, 24. junija, je Akademija poslala vabila strokovnjakom, da si osebno ogledajo izkopavanja na Ptuju. »Mednarodnim običajem sledeč Vas, spoštovani tovariš, vabi Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, ako si blagovolite ogledati izkopavanja in v strokovnem oziru z imenovanima profesorjema [Korošec in Klemenc] pretresti vprašanja, ki jih bodo izkopi stavili, posebno še domnevo, da gre tudi za ostanke enega izmed tako redkih staroslovenskih svetišč.«¹⁵³ Okvirno v tem času je Korošec sklenil napisati tudi posebno knjigo o svetišču, da bi vsem kritikom zaprl usta,¹⁵⁴ kot se njegov sin spominja, saj je slišal pogovor med staršema.¹⁵⁵

Zaradi teh izrednih (vremenskih) razmer in ker je želel ohraniti svetišče, je šel Korošec sredi junija v Celje h kiparju Milošu Hohnjecu, da se pogovori o zaščiti svetišča. Ni imel več potrpljenja, da bi čakal na načrt in odziv arhitekta Mušiča. Korošček oziroma Hohnječev načrt, ki ga je izvedel v roku nekaj mesecev, je bil naslednji.¹⁵⁶ Rekonstruiral bi porušeni zemljeni steni (»prekonstruirati z butano zemljo«), jih utrdil in »zaščitil«. Tukaj poudarjam, da nikoli niso imeli pred sabo kasneje opisanega Objekta v opisani obliki, ampak gre za kombinacijo Koroščeve rekonstrukcije in domišljije.¹⁵⁷

Nad luknjo oziroma »stenami« je krog in krog naredil varovalno močno armirano betonsko ploščo, ki je ležala deloma na stari zemljeni podlagi, deloma na novo butanih stenah. Popravljeni deli uničene zemlje so bili povezani in pritrjeni z 80 železnimi kavli, ki so ščitili ostalo steno pred razpadom. Da bi zaščitil vse zemljene stene in rimske zidove pred zamakanjem in podjedanjem vode, je vso notranjo površino 195 m² tlakoval z malimi granitnimi kockami in zafugiral z močnim betonom. Pod tem tlakom je napravil kanalizacijo z dvema jaškoma,

¹⁵² IZA Terenski dnevnik 1947. Josip Korošec je pisal dnevnik s svinčnikom, zato so prve strani praktično neberljive, druge s težavo. Pasus za 25. junij 1947 je med lepše berljivimi, a mi kljub temu ni uspelo vsega razbrati.

¹⁵³ MK – UZKB 831/47 (Ministarstvo kulture, Uprava za zaščito kulturne baštine, Zagreb). Gre za vabilo Akademije oziroma Ramovša Ljubu Karamanu na Konzervatorski zavod v Zagreb iz 24. junija 1947. Za pomoč pri iskanju se zahvaljujem Draženu Klinčiču. Karaman je odgovoril šele 2. oktobra, ker se je na Ptuju oglašil konec septembra (IZA 104/47).

¹⁵⁴ Ironično je prav ta knjiga verjetno sesula njegovo tezo, ker je privedla do Baševe kritike in posledično spodbudila »drugi« krog pretresov ideje Objekta kot svetišča.

¹⁵⁵ Korošec 2016, osebno pojasnilo. Tukaj moram opozoriti, da se (sin) Josip Korošec točnega datuma ni spomnil, a se je to moralo zgoditi pomladi ali poleti 1947, ker je jeseni knjiga že bila napisana.

¹⁵⁶ ZAP 003612-17.

¹⁵⁷ Tudi to je razlog, da opišem Objekt šele v drugem delu. Treba je vedeti, da ni »objektivnih« dejstev glede Objekta, na katere bi se lahko naslonili ali večinsko strinjali.

speljanima proti jugu in severu, kjer je napravil glavni odvodni kanal skozi južni obrambni zid v dolžini 16 m.¹⁵⁸

Po naročilu Kastelica si je izkopavanja leta 1947 večkrat ogledal Baš; prvič na začetku junija ob začetku del. Nikoli ni dobil Berceta ali Bačića, ampak samo »*cives petovienses*«. Po njegovem naj ne bila stalni del ekipe in »*tvoja legata menda precej samevata*«. Ni jasno, če je že tukaj (javno) izrekel kritiko Korošču na interpretacijo Objekta. Do rezultatov (svetišče) je skeptičen zaradi tlaka in »vsebine«. Še bolj skeptičen je bil do konzerviranja s cementom, medtem ko bi zaščitna stavba pokvarila »*izredno dovršeno kompozicijo gradu*«. ¹⁵⁹

Konec junija se je na gradu zbrala Komisija (Akademije) in vodstvo izkopavanja. Poudarili so nujnost sprotne konzervacije Objekta in Mušičeve izdelave načrta.¹⁶⁰ Mušič naj bi marca, pred odhodom v Albanijo, za načrt zaščitne stavbe zadolžil arhitekta Edvarda Ravnikarja, zato ne ve, zakaj je Zavod na Ptuj poslal Spinčića. Jezen je bil, ker so vzeli Hohnjeca, ki je kipar in naj ne bi imel izkušenj s konzervacijo zidov. Ker pa Mušič ni želel sam nositi odgovornosti, je želel sestaviti (še eno) komisijo in odgovornost deliti.

Izkopavanja je leta 1947 financiral Beograd, zato je Komitet v začetku julija poslal na Ptuj okrog 20 arheoloških tečajnikov iz raznih jugoslovanskih muzejev iz Skopja, Beograda, Cetinja, Splita, Novega Sada, Zagreba, Sinja, Sarajeva, Reke.¹⁶¹ Tečajniki (arheologi) so prišli 9. julija in ostali kakšen mesec dni. Komitet je predvidel, da bodo imeli v Ptuj zagotovljeno stanovanje in hrano, a Korošec je trdil, da nimajo finančnih virov za kaj takega. Vsi tečajniki so delali dopodne na terenu, popoldne so imeli predavanja. Nasploh so bila ta izkopavanja oziroma Korošec v tem času zelo v čislih.¹⁶²

V nekaj tednih, do 10. julija, naj bi nad svetiščem že stala Hohnječeva zasilna provizorična streha, ki pa je prav tako hitro začela puščati.¹⁶³ Še vedno pa ni bilo načrta za trajno rešitev, »širšo« streho, zato so poslali Klemenca v Ljubljano z ultimatom: »*Do 15. julija moramo dobiti načrt za streho nad staroslovanskim svetiščem in vso specifikacijo. V nasprotnem primeru, ako ne dobimo načrta, ne upoštevamo nobenega načrta in delamo popolnoma po svoji liniji naprej. Vzrok temu je, da kljub zasilni strehi, ne moremo ohraniti objektov, kakor je potrebno, poleg tega pa zasilna streha ne bo mogla vzdržati zime*«. ¹⁶⁴

¹⁵⁸ZAP 003612-17.

¹⁵⁹NMSlo 96/5-47.

¹⁶⁰IZA 122/47.

¹⁶¹Prišli so Stjepan Gunjača, Zdenko Vinski, Aleksander Pere, Duje Rendić Miočević, Branka Vikić, Ivo Petricioli, Dušanka Todorović Vucković, Ljubomir Babovski, Irma Čremošnik, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević, Rastko Rasajski, Marija Slavnić. Istočasno se je na Ptuj v prvi polovici julija vršil tečaj zgodovinarjev (sto udeležencev), zato jim je bilo težko najti prenočitev.

¹⁶²Predsednik srbske Akademije znanosti in umetnosti, Aleksander Belić, je pisal Korošču, če bi se bil pripravljeno decembra 1947 udeležiti Kongresa slovanske filologije (etnografija, zgodovina, arheologija, jezik itd.) v Moskvi kot predstavnik jugoslovanske arheologije.

¹⁶³Ni jasno, kakšne oblike je ta streha bila. Gotovo ni šlo za kakšno večjo in stabilno konstrukcijo.

¹⁶⁴IZA 123/47.

Naslednji dan, 11. julija, se je na gradu oglasil arhitekt Grajn iz Celja kot svetovalec. Tlak bi bil po njegovem »*najsimpatičnejši*« iz granitnih plošč in zalit z betonom. »*Zemljene stene se morajo rekonstruirati z butom in brezpogojno zgoraj zabetonirati, ker drugače niso dovolj zavarovane*«. ¹⁶⁵ Napredek del je bil do seje 18. julija po Korošcu »slab« zaradi kopanja jarkov za odtok vode in ker so delavci ostajali doma zaradi žetve in mlačve. Arhitekt Marjan Mušič še vedno ni prinesel načrta, ¹⁶⁶ zato so začeli na lastne roke z drenažo in tlakovanjem. Korošec ni želel prevzeti »*nikake odgovornosti, ker je on arheolog in ne arhitekt*«. Obregnil se je tudi ob meritve študentov, ki se ne skladajo z njegovimi.

V četrtek, 24. julija, pa se je na ptujskem gradu glede na zapisnik seje odvijala prava drama. ¹⁶⁷ Korošec je rekel, da so bili maja in junija sami in ni imel nikogar, ki bi mu pomagal, dež jim je kvaril vse, dve steni sta se zaradi tega zrušili. Pri Ministrstvu je prosil za pomoč, a je ni dobil. Arhitekta ni dobil, zato je najel Hohnjeca iz Celja. Ta je naredil betonsko ploščo oziroma »*cementni oklep, ki res ni lep, a naj ga ohranijo, dokler ne bo strehe*«. Mušič je opozoril, da armirana betonska plošča leži z vso svojo težo na slabem terenu, zemlja se bo prej ali slej zrušila, plošča pa počila. Smodič je mnenja, da naj se odstrani, na kar je Mušič opozoril, da je to zelo težko. ¹⁶⁸

Mušič naj bi že marca podal okvirna načela za zaščito, a jih niso upoštevali, čemur Korošec pritrdi, vendar da tega niso mogli zaradi vremenskih razmer. Mikuž je pozval arhitekta Mušiča, da predstavi svoj načrt. Po Mušiču mora biti zavarovano območje čim večje zaradi vpliva vlage. Kastelic pravi, da so se odločili za zaščito svetišča, ne rekonstrukcijo. ¹⁶⁹ Doda, da Hohnjec že nekaj časa dela bolj rekonstrukcijo kot zaščito, zato bi moral Mušič čim prej podati svoje predloge. Korošec doda, da so to morali storiti, ker sta zadnji dve nevihti uničili dve steni. Stene so dodajali z glino, ki se najbolj prilega prvotnemu materialu. ¹⁷⁰

Baš je pisal 29. julija Kastelico razglednico z nadaljnjimi dvomi. »*Ptujski problem smatram, da izvira iz pomanjkanja medsebojnega zaupanja vodilnih oseb ter iz pomanjkanja čuta za odgovornost pred samim seboj in pred javnostjo... Če poznaš li kako južnoslovansko svetišče, bi ti bil hvaležen za navedbo literature. Rujana [Arkona] po mojem mnenju kot analogija za Ptuj ne pride v poštev...*«. ¹⁷¹ Ramovš je pisal 1. avgusta Korošcu in mu po prebranih zapisnikih dal vedeti, da je dobil vtis, da se »*vsak skuša otresti te ali one odgovornosti, ali pa da med delavci te in one stroke ni pravega znanstvenega zaupanja...*«

¹⁶⁵ZAP 003591-92.

¹⁶⁶Mušič je šele 23. julija pripravil *Razmišljanje o zaščiti staroslovanskega svetišča na ptujskem gradu* (INDOK ni oznake), da bi bil pripravljen na sestanek naslednji dan.

¹⁶⁷Zbrali so se vsi najpomembnejši akterji, v glavnih vlogah pa so bili Stane Mikuž in Fran Žen za Ministrstvo, Korošec, Klemenc, Berce, Bačič, Smodič in Peček za vodstvo arheoloških izkopavanj, Stele za Akademijo, Kastelic za Narodni muzej in Zavod.

¹⁶⁸IZA 125/47.

¹⁶⁹V tem času je prav zanimivo, da sploh ni bilo resnejših dvomov oziroma jih niso izrekli javno. Tako se vsem deli samoumevna zaščita Objekta. Koroščeva beseda je imela težo.

¹⁷⁰IZA 125/47.

¹⁷¹NMSlo 27/3-47.

Korošec je 8. avgusta poslal Zavodu (predzadnje) poročilo o izkopavanju. Izkopavanja so se približevala koncu. Glede konzervacije Mušič še vedno ni poslal konkretnih predlogov. Dalje je podal Korošec sledečo izjavo: *»Dokler sem jaz vodja izkopavanj, se bo na terenu delalo po mojih navodilih. Razne izjave, da se premalo briga za halštat in da vsled tega ni potrebno delati po mojih navodilih niso na mestu. Čemu potemtakem imam sodelavce, ako bo vsak delal po svojem... Ni mi do tega ali bodo nosili odgovornost ali ne, temveč hočem rešiti staroslovansko svetišče.«*¹⁷² Ta ost je bila uperjena na tehniško vodjo Rudolfa Berceta.¹⁷³

Še isti dan, 8. avgusta, je Kastelic dobil razglednico od Baša. *»Dragi, včeraj sem ponovno obiskal (z dr. Šijancem) Ptuj in tamkajšnje kopače zaklada ali lovce na skelete ter prazgodovinska ognjišča, kajti arheološka ali celo znanstveno kopanje tega ne bi preveč rad imenoval. Vodji izkopavanj problemi zemlje niti niso jasni, niti se jih ne zaveda. Na moj ugovor, npr. da je to problem, da so pri 8 mrtvecih rimski novci sem dobil odgovor, da kot zgodovinar tega ne razumem, na mojo izjavo, da je »svetišče« sestavni del problema rimskega gradbenega kompleksa, da izjavljam to, ker »svetišče« ne leži v Mariboru.«*¹⁷⁴

V zvezi s konzervacijo so v Ljubljano poslali zemljo v raziskave. Korošec je na to izjavil: *»Z ozirom na vse dosedanje negativne rezultate odločam, da Hohnjec konservira zemljo naprej po svojih konkretnih predlogih. Nepravilnosti, ki bi se pojavile v tem delu, ne pridejo pod kritiko, kakor se je dosedaj dogajalo, ko je vsak kritiziral, bodi pozvan ali nepozvan, bodisi da ima pojem ali nima pojma, a poleg tega ni prinesel drugega konkretnega predloga... hočem rešiti staroslovensko svetišče.«* Kljub opozorilu Berceta, da je formulacija *»temperamentna«* in naj jo prilagodi za poročilo, je Korošec ni prilagodil.¹⁷⁵

Tako je proti temu Berce podal svojo izjavo.¹⁷⁶ *»Izjava dr. Korošca jasno očituje vso nekoncilijantnost. Mnenja ostalih članov vodstva niso prišla do izraza, ker posvetovanj ni bilo... Izjava dr. Klemenca o nepotrebnosti tehniškega aparata je izraz volje delati po morda doslej običajnih načinih ne glede na možnosti, ki so sicer še na razpolago, da je na tem izkopavanju dobil tov. dr. Klemenc vtis, da je tehniški aparat nepotreben, je to možno samo zato, ker ga arheološko vodstvo ni izkoristilo do tiste meje, ki jo nudi... Čas bo pokazal, ali je bilo to izkopavanje kaj drugega kakor znanstveni način pridobivanja dokumentov...«*

Deseta in zadnja seja je potekala dne 14. avgusta na gradu. Korošec je ocenil, da so izkopavanja zaključena. Ostalo je še planiranje terena, konzervacija objektov in streha, prav tako pa bi naj postavili ograjo in zavarovali teren. Tako je predal nadaljnje vodstvo Bercetu, ki naj bi sedaj po svoji liniji vršil nadaljnja tehniška dela

¹⁷² IZA 127/47.

¹⁷³ Zanimivo je brati tudi Bercetov terenski dnevnik meritev, ki ne bi smel biti preveč zanimiv. Po kratkem uvodu Berceta, kjer je opisoval tehnike meritev in koordinatna sistema (sic), je Korošec dodal, kako je bilo to vse zaman in da so rezultati napačni, ker se *»ni delalo po navodilih«*; NMSlo, Arheološki oddelek, Rudolf Berce – terenski dnevnik.

¹⁷⁴ NMSlo 27/4-47. Zanimivo bi bilo preučiti, če je kakšno vlogo igralo regionalno rivalstvo med Ptujem in Mariborom.

¹⁷⁵ IZA 127/47.

¹⁷⁶ IZA 130/47.

v sporazumu s konservatorjem. Berce je sporočil, da se je Ministrstvo odločilo za gradnjo prezimovalne provizorične strehe nad slovanskim svetiščem. Definitivna streha bi se naj začela graditi prihodnje leto.¹⁷⁷ Še nekaj dni po koncu izkopavanj so 18. avgusta odkrili zadnji grob (št. 377).

Na seji Komisije na Akademiji 16. avgusta so bila tema pravkar končana izkopavanja na Ptujju. Korošec je prebral zapisnik seje s 14. avgusta in Bercetovo izjavo s 13. avgusta o nesodelovanju. Klemenc je menil, da je bilo šest ljudi preveč za tehnični aparat.¹⁷⁸ Stele je trdil, da se to vzame na znanje, osebni spori pa niso v pristojnosti Komisije. Debatirali so tudi splošno o vlogi vodje izkopavanja kot avtoritativne osebnosti, ki se mu morajo vsi, tudi tehnični sektor, podrediti. Sledila je daljša razprava o konserviranju, »ker je ptujski primer poseben in nima primere drugod«. Glede mesta hrambe najdb so določili ptujski grad,¹⁷⁹ za prioriteto pa postavili izdajo knjige o svetišču.¹⁸⁰

V teh dveh letih so prekopali večino zahodne terase. Neprekopani so ostali deli, kjer so rasla omenjena zaščitena drevesa in grmi: v jugozahodnem delu velika češnja, ob južnem robu zelenjavni vrt z vrtno uto, severni rob terase pred vkopom med njo in žitnico, zaraščen s smrekama in z grmovjem. Iz statičnih razlogov niso kopali ob stavbah in obzidju, ker so bili v zelo slabem stanju. Hkrati so bile te stavbe naseljene, zato so ostali neprekopani deli zemljišča okoli njih in k njim vodeči dostopi. Ne do konca raziskan je ostal tudi ozek prostor okrog trdnjavnice in svetišča, da se ne bi rahljala zemlja ob konserviranih zidovih in blokkih zemlje.

Zaščita in zasutje svetišča

Sklenili so torej postaviti zaščitno streho nad svetiščem, kar bi se naj izvršilo po ustnih navodilih in skicah tehniškega vodstva. Dela bi naj bila zaključena do 6. septembra, če bi bilo vreme ugodno. Streha bi pokrivala še grob in ognjišče na severni strani, stranske stene pa bi bile opažene z deskami. V tem času so potem dejansko naredili drenažo za odtok vode in začeli postavljati ogrodje za zasilno zaščitno streho.¹⁸¹ Toda to je bil le začetek mučnega procesa zaščite tega konfliktov polnega Objekta.

Problemi in spori glede zaščite so odmevali širše. Konec septembra 1947 je bilo v Mariboru zborovanje slovenskih zgodovinarjev, ki se ga je udeležil tudi France Stele. Na zborovanju je zastopnik Komiteta iz Beograda Lubinković grajal dejstvo, da se pri vprašanih zaščite izvajajo sklepi brez Zavoda. V mislih je imel Akademijo in izkopavanja na ptujskem gradu. Stele je odgovoril, da je Akademija letos sploh prevzela to iniciativo in »nehvaležno odgovornost« zaradi izrednih po-

¹⁷⁷ IZA 129/47. Širša zaščitna stena, ki bi pokrila tudi zidove »trdnjavnice«, ni bila nikoli realizirana.

¹⁷⁸ Ptujski muzej je zamujal s plačilom tehniške ekipe, saj so se še dva tedna po koncu izkopavanj, 30. avgusta, pritoževali, da niso dobili nakazila za dva mesca dela.

¹⁷⁹ Ramovš je pisal Mestnemu Ferkovemu muzeju, da so »izkopanine last Akademije, a imajo vsi predmeti ostat na gradu v pritličju«. Najdbe so razstavili v viteški dvorani.

¹⁸⁰ ARS ni oznake.

¹⁸¹ ARS 10440/9.

gojev in izrecne prošnje vodstva izkopavanja ter grozečih nalivov, da je pomagala pri razčiščenju načel te zaščite.¹⁸²

Do novembra so izdelali rekonstrukcijo oziroma model svetišča in ga razstavili na gradu (sl. 7). Akademija je pisala Ministrstvu, da spada zaščita pod Zavod in da ne prevzamejo odgovornosti. Letos je namreč ta zaščita le provizorična, naslednje leto bo treba narediti nekaj trajnega. Zavod se doslej ni brigal za zaščito teh spomenikov, ker bi naj po njihovem to sodilo v kompetence Ministrstva. Ramovš je pisal, naj Ministrstvo pove Zavodu, da je zaščita in konzervacija njihova odgovornost.¹⁸³ Korošec je že spisal *Slovansko svetišče*, pripravljali pa so še angleški in ruski prevod.

Slika 7: Model svetišča, ki je bil razstavljen na gradu.¹⁸⁴
A model of the temple exhibited at the castle.

V ponedeljek, 1. decembra 1947, se je odvijala seja Komisije (Akademije), na katero je bil povabljen tudi direktor Zavoda, Fran Šijanec. Po mnenju Komisije naj bi Komisija vršila znanstvena izkopavanja in planirala arheološko delo, Zavod pa skrbel za konzervacijo. Predlagali so takojšnjo vključitev direktorja Zavoda v Komisijo. Šijanec je opozoril na problem Ptuja, potem pa na splošne probleme in smernice za naprej. Korošču in Klemencu ni bila všeč dvotirnost, da bi se poročila pošiljalo na dva naslova.¹⁸⁵ Šijanec je trdil, da je to nujno, da bi organizirali zaščito. Treba je odpraviti dvotirnost in napisati nov zakon o zaščiti, kar naj bi prevzel France Stele.¹⁸⁶

¹⁸² IZA 148/47.

¹⁸³ ARS 10440/11.

¹⁸⁴ Kader iz filma *Ptuj – zgodovinsko mesto* (1949), kratki dokumentarni reportažni film, Triglav film, Ljubljana. Zanimivo sta pri tem filmu kot strokovna sodelavca sodelovala Baš in Kastelic, a so kljub temu vključili »svetišče«. Za pomoč pri iskanju in digitalizacijo filma se zahvaljujem Slovenskemu filmskemu arhivu.

¹⁸⁵ To je še čas, ko ni bilo kopirnih strojev oziroma so bili le-ti v poskusni fazi v Ameriki, zato je bilo vsako poročilo treba (pre)pisati posebej. Tako je morda bolj jasno nasprotovanje Korošca in Klemenca.

¹⁸⁶ INDOK ni oznake.

Tako so z novim letom (navidezno) dali to zadevo *ad acta*. Toda že v prvi zimi, proti koncu januarja 1948, se je porušil del zunanje ilovnate stene Objekta. Takoj so pozvali Hohnjeca, da bi trajno zavaroval objekt. V pogodbi se je namreč zavezal, da bo objekt stal vsaj eno leto, zdaj pa je začel propadati po manj kot pol leta. Zavod je nato pozval upravnika Smodiča, da bi prevzel nadzorstvo nad nujnimi popravili, ki jih je pravkar začel izvajati Hohnjec. Betonske plošče, ki so pokrivalo na vseh štirih straneh svetišča, je bilo treba v zadostni meri podpreti z lesenimi oporami. Da bi se preprečilo rušenje glinenih sten svetišča, bi naj bilo potrebno celo ostenje opažiti z lesom.¹⁸⁷

Komisija se je ponovno sestala 3. februarja, da bi razglabljala glede zaščite arheoloških objektov na ptujskem gradu. Stele se je obrnil na Zavod, Šijanec pa je prebral (še eno) kruto Kasteličevo kritiko. Tudi arhitekt Marjan Mušič je poročal o nepravilnostih zaščite po obisku ptujskega gradu in ocenil, da gre za »*nestrokovno in neestetsko*« delo, čeprav se sam naj ne bi jasno opredelil oziroma predstavil svojih predlogov. Tukaj je očitno Korošec vzrožil, saj je »v odgovoru polemičnega značaja« Stele prekinil njegovo izvajanje, ker se mu ni zdelo produktivno.¹⁸⁸

Hohnjec je odgovoril 4. februarja, da ni delal do konca, ker ni bilo materiala in denarja.¹⁸⁹ Ko je on prišel junija 1947, je bil večji del sten že porušen in v vzhodnem hodniku je bilo več kot 60 cm vode. Prav tako naj bi dnevno na tem terenu obračali težke tovarne avtomobile, čeprav je to malo verjetno.¹⁹⁰ Do 11. februarja je Hohnjec južno steno popravil in podprl betonirani tlak nad poškodovanim mestom. Kolavdacijska komisija o zaščitnih delih na svetišču se je zbrala na Ptujju 21. februarja.¹⁹¹ Ogled je pokazal neprimernost zaščite, zato je predstavnik Ministrstva Vladimir Koch formuliral sklep, da mora Hohnjec opažiti stene po navodilih Mušiča.

V času teh napetosti pa se je ponovno pojavil problem vodnega rezervoarja. Korošec je tako pisal 28. februarja Zavodu,¹⁹² da je zvedel, da se bo na ptujskem gradu gradil vodni rezervoar, in sicer na osrednjem notranjem dvorišču gradu; velikost bi naj bila 40 x 40 m. To bi naj na Ptujju delali bolj na horuk, brez da bi obvestili Zavod ali Komisijo, zato je Korošec urgentno ukrepal. Zavod naj bi zahteval situacijsko sliko in gradbeni načrt. Sprva so sicer rezervoar nameravali postaviti na zahodnem platoju, potem na osrednji kopi, na koncu pa so ga zgradili na Panorami.¹⁹³ Korošec je tako najbolj zaslužen, da je grad ohranil svojo podobo.

Baš je na prestopni dan leta 1948 pisal Kastelico razglednico, da bi potarnal glede Koroščeve objave. Večkrat je namreč prebral Koroščevo objavo »*Poročilo o izkopavanjih na ptujskem gradu 1946*«. Zelo je bil nezadovoljen, sploh ker ni v njej pisalo »nič« o ilirski naselbini. »*Kdo je to objavo dal plačat? ...da bi ta revščina ostala doma in da ne bi bila dostopna sedaj vsimu svetu!... Po mojem manjka čut*

¹⁸⁷INDOK 63/48.

¹⁸⁸INDOK 63/6-48.

¹⁸⁹INDOK 63/3-48.

¹⁹⁰V mislih je verjetno imel »parkirišče« severno od žitnice, torej izven zahodnega platoja.

¹⁹¹INDOK ni oznake.

¹⁹²INDOK 63/15-48.

¹⁹³INDOK ni oznake.

odgovornosti tistemu, ki je tretjemu poglavju odprl vrata v javnost in v svet. Ali se sploh arheološka izkopavanja isplačajo, če ne znamo ni ne vemo o njih povedati več in pa drugače ko je to v Poročilu?»¹⁹⁴

Dela na trajni zaščitni strehi se niso mogla začeti, ker so imeli težave z nabavo lesa. Hohnjec je poročal 10. marca, da je v Objektu vse puščalo in da nič ni prav.¹⁹⁵ Sredi marca jim je uspelo končati opaž, a pri južni steni ta opaž ne bi preprečil nadaljnega rušenja; problem je bil tudi sesedajoči se »tlak« na dnu jarkov. Začela so se dolga pogajanja o postavitvi (trajne) zaščitne strehe oziroma lope nad staroslovanskim svetiščem. Zavod je sklenil pogodbo z mariborskim podjetjem Konstruktor, MLO Ptuj je želela, da gradi okrajno podjetje Ograd, ki je naposled prevzelo gradnjo v sodelovanju s Konstruktorjem.

Potem ko je bil Smodič suspendiran,¹⁹⁶ je Baš julija 1948 prevzel vodstvo ptujskega muzeja z nalogo, da reorganizira administracijo, inventarizira in uredi predmete in skrbi za nove prostore. Toda na Ptujju ni bil najbolj priljubljen.¹⁹⁷ Tako je Kastelicu pisal 12. avgusta razglednico.¹⁹⁸ »Pišem ti iz Danijelovega zverinjaka Ptuja... Ker sem pač jaz sedaj v Ptujju, kjer me nekateri ne pogledajo več, kjer me itak lahko kot pes kost na cesti obirajo po mili volji v moji odsotnosti...« Podpisal se je kot »kandidat za Hagenbecka«.¹⁹⁹

Baš je prevzel delo v nezavidljivih okoliščinah, zato je želel nekaj poudariti. »Ker imamo pri gmoti staroslovenskega svetišča posla s prstjo, ta gmota s prstjo in zaščitno stavbo ne bo zavarovana; kajti kakor nastopa izven strehe vlaga kot rušitelj prstene gmote, podobno bo pod streho suša nastopila kot sovražnik prstene stabilnosti. Zaščitno prstene gmote je za to treba študirati še v naprej, da

¹⁹⁴NMSlo 129/2-48.

¹⁹⁵INDOK 63/25-48.

¹⁹⁶Zakaj in točno kdaj je bil Anton Smodič suspendiran, ni jasno. 8. marca 1949 je bil na Okrožnem sodišču v Mariboru obsojen na 6 let prisilnega dela z odvzemom svobode zaradi poneverbe in malomarnosti v službi. Baš se je tudi osebno zavzel za njegov padec. »Radi njegovega početja je muzej trpel veliko škodo. Forminske najdbe so popolnoma uničene.« Vsekakor pa je bilo to tudi v povezavi z njegovim medvojnim delovanjem, ki ga je preganjalo do konca življenja. To se posredno razbere iz virov, saj mora opisovati svojo medvojno delovanje. Smodič je bil aprila 1941 ujet in zaprt v Gänsersdorfu pri Dunaju. Verjetno po zaslugi Walterja Schmidta so ga decembra 1941 izpustili; Smodič je Schmidu potem risal predmete; Schmid, *Fortschritte der vorgeschichtlichen Forschung*. Sredi poletja 1944 je Smodič šel k partizanom v Cirkulane in se maja 1945 vrnil na Ptuj. Kljub temu mu to ni pomagalo, saj je nekeje od leta 1948 postal *persona non grata* in marginaliziran do konca življenja; ZAP Osebna mapa Antona Smodiča. Za pomoč pri pregledu gradiva se zahvaljujem Janezu Janžekoviču. Toda kdo ga je obtožil »kolaboranstva«? Tukaj se je treba vrniti na pismo, ki ga je Walter Schmid poslal Jožetu Kastelicu 26. novembra 1946; cf. op. 11. Tam je namreč omenil, da se je »izdal B.S. [Balduin Saria] sam, ker so bili v poročilu stavki doslovno, kakor jih je rabil proti Smodiču«; NMSlo 535/46.

¹⁹⁷Predvidoma so ga sumili, da je ovadil Smodiča. Sicer je imel tudi Baš relativno sporno medvojno zgodbo. Ob obisku Hitlerja v Mariboru, 26. aprila 1941, je bil zadolžen, da bi ga vodil po gradu, če bi firerja to zanimalo. Hitlerja to ni zanimalo, je pa se Baš rokoval z njim. Kmalu potem je bil sicer zaprt, a je bil po zaslugi Mariborčanov že 21. maja izpuščen in se je vrnil v muzej. Za podatek se zahvaljujem Borisu Hajdinjaku.

¹⁹⁸NMSlo 148/45-48.

¹⁹⁹Nemec Carl Hagenbeck (1844-1913) je bil znan krotilec živali in je imel vzdevek »kralj levov«.

bo dokončno rešena.« Tukaj je očitno že imel v mislih in na papirju kritiko, saj je govoril o delovanju vode.

Dela naj bi se (spet) začela 30. julija, čeprav naj ne bi prejeli nobenega materiala.²⁰⁰ Šijanec je pisal 14. avgusta Ministrstvu, naj priskrbi Ogradu material. »*Gradnja zaščitne lope (sl. 8) je zveznega značaja in ima prioritetni pomen.*«²⁰¹ Takratni okrajni zaupnik Zavoda, Smodič,²⁰² je poročal, da naj bi izkopali temelje za betoniranje stebrov, ki bi nosili streho. »*Kakor je bilo že ponovno govora, bomo morali pri žitnici graditi zid in tako popolnoma zapreti dostop do svetišča. Kljub nadzorstvu in ponovnim opozorilom prihajajo ljudje, zlasti otroci k svetišču in poškodujejo salonitne plošče, s katerimi smo pokrili zidove. Odkrivajo tudi pokrite grobove tako, da imamo vsak dan nepotrebno delo. Postavitev zidu, ki zapira teren svetišča, je nujno potreben, kajti ograjo z bodičasto žico so kratkomalo podrli.*«²⁰³

Slika 8: »Svetišče,« pokrto s streho, in nosilne stene za »širšo« zaščitno streho.²⁰⁴
Roofed „Temple“ and load-bearing walls for a „wider“ protective roof.

Takratni upravnik ptujskega muzeja Franjo Baš je pisal 9. septembra Zavodu. Krivda, da les še ni prispel, je bila pri Ogradu, saj niso poslali specifikacije lesnim podjetjem. Tudi on bi se naj trudil za zaščitno lopo, a dela po navodilih drugih,

²⁰⁰INDOK 63/46-48 in 63/48-48.

²⁰¹INDOK 63/53-48.

²⁰²Čeprav je bil suspendiran kot upravnik muzeja, je očitno še imel prijatelje na pravih mestih.

²⁰³INDOK 63/57-48.

²⁰⁴Rudolf Berce, neg. št. 2159; fotodokumentacija Arheološkega oddelka NMS.

tako da se »vse odgovornosti odklanja«. ²⁰⁵ Baš je tudi prepoznal problem kanala na terenu, ker je voda odnašala teren. Prav tako pa ga je zmotilo zavarovanje z zaščitno lop, ker bi kvarno vplivalo na spomeniški izraz ptujskega gradu kot celote. ²⁰⁶

V tem času je Baš poslal kritiko Akademiji in Zgodovinskemu časopisu, a ni jasno kdaj. Korošca so o kritiki obvestili in mu jo dali v branje. Po njegovem sta bili zgodovinska in arheološka kritika neutemeljeni, zato je zatrdil: »Z ozirom na to kako je sploh prišlo do kritike, predno je prišlo do »izjave«, smatram, da sem upravičen, da dam tak odgovor, posebno še ker je cela ta kritika neresna.« Kljub temu je ta kritika očitno padla na plodna tla, saj se čuti sprememba odnosa do svetišča. Če so prej govorili o »zaščitni s postavitvijo strehe«, se je zdaj začelo govoriti o »zaščitni z zasutjem«.

Zavod (ravnatelj Edo Turnher in arhitekt Marjan Mušič) in Narodni muzej (Kastelic in Berce) sta marca 1949 vodila diskusijo o Objektu. Mušič je trdil, da je prišlo do ponovne obravnave problema zaščite zaradi varčevanja in zaradi »omajanja znanstvenih izsledkov«. Dodal je, da »se je treba dokopati do resnice, ker nismo šovinisti kakor Nemci. Imamo dovolj dokazov, da smo tu že 1500 let«. ²⁰⁷ Po Bašu naj bi se izkop zasul z glino in v tlorisu ohranil ter napravila maketa. Turnher je želel, da se najprej razčisti vprašanje, kaj sploh Objekt je.

Kastelic je v tem času obiskal Ptuj v vlogi inšpektorja Ministrstva. »Staroslovansko svetišče na ptujskem gradu bo po sklepu sveta čim prej zavarovano z »naravnim prekritjem« (tako tudi Muzejski svet Zavodu 10. oktobra), in sicer tako da se zunanji zidovi zasipajo z zemljo, slopi, ki jih je lansko leto postavil Ograd pa se podre«. ²⁰⁸ Korošec naj bi popolnoma odstopil od zaščite svetišča že aprila 1949, saj Akademija po njegovem nima nič pri tem.

Ptujski grad je konec oktobra (ponovno) obiskal danski arheolog in arhitekt Ejnar Dyggve. ²⁰⁹ V Ptuj so prišli ob tej priložnosti tudi Abramić, Turnher, Mušič in Kastelic. Diskusija se je vršila v obliki razgovora. Kastelic je zagovarjal tezo profesorja Korošca in podajal njegove argumente. Dyggve je problem poznal, ker je Akademija tudi njemu poslala oceno Baša in odgovor Korošca. V splošnem je Dyggve ponavljal Baševe argumente, na koncu pa povzel, da »kljub najboljši volji ni zadostnih arheoloških dokazov za svetišče«.

Kljub temu je obveljal *status quo*, zato Objekta niso zasuli. Niso bili prepričani o Objektu, zato so želeli pustiti zadevo »odprto« za nadaljnje raziskave. Tako je Berce ocenil še marca 1951, ko je bil na Ptuj. ²¹⁰ Sčasoma pa so pripravili načrt za konzervacijo z zasipom. V osmih letih so ti arhitekturni ostanki propadali, »predvsem notranje prstene stene«. Zavod ni več videl smisla v načrtu zavarovanja iz leta 1947, če se je »izkazalo, da ne gre za objekt, kot so mislili pri izkopavanjih.« ²¹¹

²⁰⁵ INDOK 63/59-48.

²⁰⁶ Če pustimo za trenutek ob strani vprašanje smiselnosti zaščite Objekta, se tukaj vidi konfliktnost kulturne dediščine. Vedno je namreč treba pretehtati različne interese in vidike njene ohranitve.

²⁰⁷ INDOK ni oznake.

²⁰⁸ INDOK 39/3-49.

²⁰⁹ INDOK ni oznake.

²¹⁰ INDOK 131/3-51.

²¹¹ INDOK 12/13-54.

Tako je konec maja 1955 pisal ravnatelj Zavoda Turnher Mestnemu muzeju Ptuj glede zasutja,²¹² ki bi bila razpoznavna od samega objekta, stene bi se prepajilo z apnom, na dno postavilo bakrene plošče. Na teren bi se dal obris arhitekture s kamnitimi ploščicami: tlorisi poznoantičnega kastela, »zgodnjesrednjeveškega izkopa« in bazilike.²¹³ Strokovno nadzorstvo je prevzel Kastelic, ki se je med deli poleti osebno oglasil, neposredno nadzorstvo pa Bernarda Perc iz ptujskega muzeja. Zasutje je izvedel Mestni muzej v Ptuj (Gojkovič in Lah), stroške pa kril Zavod; za zasipavanje naj bi uporabljali buldožer. Avgusta 1955 so dokončno pokopali »svetišče«.²¹⁴

Kratka kritika izkopavanj, dokumentacije in objav

Na tem mestu samo na hitro ocenim izkopavanja in predvsem stanje dokumentacije ter objave. Pri tem se osredotočim na stvari, ki jih zgornji kritiki še niso izustili. Datumi začetka in konca del ne bi smeli povzročati preveč preglavic, a se praktično v vsaki objavi in viru pojavi drug datum. To sicer niso najbolj bistvene informacije,²¹⁵ a dobro ilustrira neenotnost dela in objav. Tako je razvidno iz skic presekov, da so recimo risarji (tečajniki in študenti) morali upoštevati dve različni legendi za plasti, eno za Korošca, drugo za Klemenca. Potem morda sploh ne bi smelo preveč presenetiti, da imamo tudi različne tlorise.

Noben tloris ni popoln, zato je treba izvesti ne samo revizijo dokumentacije, ampak določena območja ponovno izkopati, da bi videli, kaj so odkrili. Tako se npr. v Koroščevem prvem objavljenem poročilu pojavi naslednji odstavek: »*Središče grobišča je moralo ležati na južnem delu, verjetno na kraju, kjer je bilo kasneje v 18. ali 19. stoletju sezidano poslopje, ki je deloma še danes ohranjeno ali pa so se ohranili vsaj še temelji. Pri zidavi tega poslopja so bili uničeni tudi skoraj vsi grobovi, samo tu in tam se je pod temelji ali pa med njimi ohranil še kak kos okostnjaka*«.²¹⁶ Te stavbe oziroma teh temeljev ni na nobenem tlorisu; prav tako jih izkopavalci ne omenjajo v sprotnih poročilih.²¹⁷

To ni edini novejši objekt, ki bi naj bil odkrit, a so jih preprosto pozabili vrisati v tlorise, posledično pa jih danes sploh ne upoštevamo pri interpretacijah. Tako Klemenc omenja, da so na severozahodni strani rimske trdnjave odkrili ostanke

²¹²Ta predlog je bil poslan tudi Sekciji za arheologijo SAZU in posledično Josipu Korošču, ki se je »strinjala« z zasutjem kot načinom konservacije. Sekcija oziroma Korošec je odgovoril pasivno agresivno: »*vaš dopis... smo smatrali kot dokončen sklep*«, »*za kar ni bil potreben še kak pristanek ali predlog sekcije. Sekcija se strinja...*«; INDOK 15-39/55.

²¹³INDOK 88/3-55. Še danes vidno na aero- in ortofoto posnetkih zahodnega platoja.

²¹⁴INDOK 334, 339, 352, 393/55.

²¹⁵Zanimivo je tudi, da so izkopavanja leta 1945 po vseh virih končali 15. avgusta, zadnji skelet (377) pa našli tri dni kasneje, 18. avgusta; IZA Terenski dnevnik 1947.

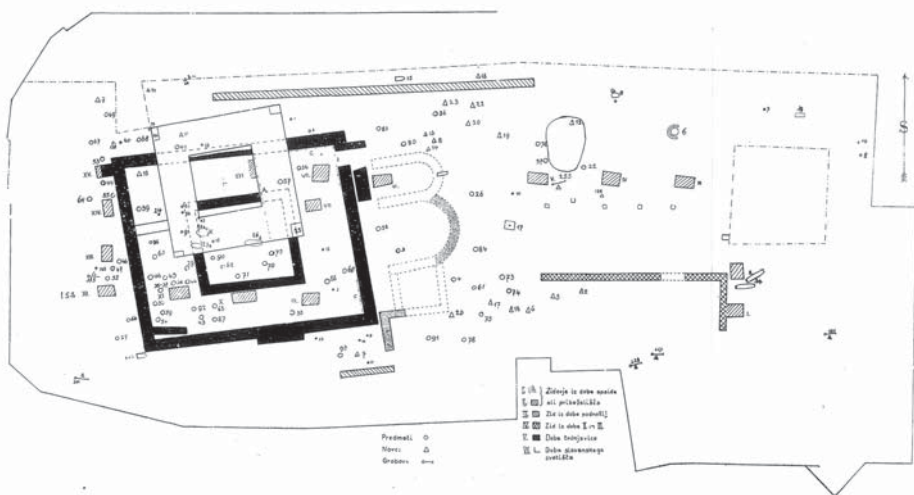
²¹⁶Korošec, *Poročilo o izkopavanju*, 7; cf. Korošec, *Staroslovansko grobišče*, 11-12.

²¹⁷Predvidoma gre za oranžerijo (*Orangerie*) oziroma rastlinjak (*Glashaus*) Lesliejev, ki se omenja v spisu o nujno potrebnih gradbeno-vzdrževalnih delih iz leta 1817. Za pojasnitev se zahvaljujem Branko Vnuku.

novejše stavbe. Pri gradnji temeljev za to »moderno zgradbo« niso kopali globoko in niso porušili rimskih zidov. Zgradba naj bi stala severno, zahodno in južno okoli severozahodnega vogala rimske trdnjave. Pri gradnji naj bi se naslanjali na temeljne rimske zidove in kamnite gmote ter jih vzdali v zid moderne zgradbe.²¹⁸

Za odtенок manj sporen objekt je starokrščanska bazilika oziroma apsida, a to le zaradi dejstva, ker sploh ni jasno, ali je apsida obstajala ali ne; tako se na nekaterih načrtih sploh ne pojavlja. Z nastopom »pobožnega« Klemenca²¹⁹ sredi oktobra 1946 se začne v poročilih pojavljati apsida oziroma »starokrščanska bazilika« (sl. 9). Le-ta naj bi stala nekako v sredini prekopanega prostora, pomaknjena proti južnemu robu planote, kjer so kopali že sredi avgusta 1946, a je ostali arheologi niso videli oziroma so resno dvomili v njen obstoj.²²⁰

Sam Klemenc priznava, da je »ohranjenih prav malo njenih sledov, pač pa nekaj več ostankov«, to so »jarki temeljnih zidov«, grajeni iz barbarskega peščenjaka (in ne oblic kot »trdnjavnica«). Vmes so »večji presledki«, zato je načrtkani načrt dal le okvirno podobo bazilike. Klemenc je ugotovil celo dve apsidi s polkrožnima zaključkoma na vzhodu; kjer bi »moral« biti tretja apsida, je bilo »več četverkotnih prostorov«. Apsidi in zgradba na njuni južni strani bi se naj nadaljevale v treh ladjah, od katerih ni ničesar ohranjenega, ker bi naj baziliko porušili pri gradnji »trdnjavnice«.²²¹

Načrt 1. Plan odkopanih rimskih objektov — Plan 1. Objets romains déterrés

Slika 9: Klemenčev tloris oziroma njegovo videnje zahodne planote.²²²
Klemenc's ground plan or his vision of the western plateau.

²¹⁸ Klemenc, *Staroslovansko grobišče*, 7. Verjetno gre za kak manjši baročni paviljon.

²¹⁹ Vprašanje je, če je bil »dovolj pobožen« oziroma pristranski, da je videl, kar je želel. Če pogledamo njegovo bibliografijo, je videti, da so bile poznoantične cerkve njegova strast in jih je iskal vso življenje. Tudi Udbin ovadah na FF »Andrej« (Fran Petre) je izpostavil, da je zelo veren in pobožen; Movrin, *Fran Bradač*.

²²⁰ Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, 9.

²²¹ Ibid.

²²² Ibid., načrt 1.

Prav tako niso našli nobenega tlaka bazilike, a so sekundarno odkrili »večje in manjše komade mozaika povsod med žganino in sipino« in »več kosov rdeče barvanega ometa«. Vse to naj bi razodevalo »zelo soliden način zidave pri zidanju zgradbe za cerkveno rabo« z žganim apnom. Ključni za njegovo interpretacijo teh ostankov kot bazilike so sicer »posredne« najdbe »cerkvenih predmetov«, posebno ostanki dveh oltarjev (oltarjevo podnožje in del gornje oltarne plošče oziroma menze).²²³

Razumljivo, da so kasnejši posegi močno preoblikovali in »zakomplicirali« teren za arheologe, toda v nobeni objavi ni celotnega poteka izkopavanj in odkritij. Vse je treba prelistati, združevati in še kaj sklepati, da prideš do ene bolj ali manj verjetne slike, pa še takrat imaš občutek nepopolnosti oziroma selektivnosti informacij, ki so jih odkrili in zapisali. Nikoli se namreč ne bo vedelo, česa niso zapisali, kar pa nevarno široko odpira številna vrata prav tako številnim interpretacijam. Če parafraziram ameriškega skladatelja Cola Porterja (1891-1964) (*almost*) *Anything Goes*, ki bi lahko bila spremna glasba povojnih izkopavanj.²²⁴

Daleč od zaključka...

Po zapletih v drugi polovici štiridesetih let in zasutju Objekta sredi petdesetih se arheologi dolgo niso vračali na zahodni plato. Šele v sedemdesetih in osemdesetih so ponovno izkopavali na zahodnem platuju in odkrili skupno še 51 skeletnih grobov, tako da zaenkrat stoji število grobov na zahodnem platuju pri številki 428.²²⁵ Ta izkopavanja so potekala večinoma na obrobju in se načeloma Objekta ne bi smela dotikati. Zakaj načeloma? Ker je leta 1979 ena izmed teh izkopavanj vodila Paola Korošec, ki bi naj nedokumentirano (ponovno) izkopavala tudi območje okrog Objekta.²²⁶

Ta potek in ozadje izkopavanj je nujni temelj za raziskavo in razumevanje Objekta. V drugem delu se posvetim samemu Objektu in argumentom *pro et contra* interpretaciji Objekta kot svetišče. Najprej predstavim še ozadje debate same in anketo, ki jo je Akademija poslala arheologom po Jugoslaviji in vzhodni Evropi. Pokažem, da so imeli na Arkoni pravzaprav zelo podoben primer, ko je Schuchardt našel, kar je iskal. Potem se posvetim arheološkimi argumentom. Na koncu umestim Objekt in zahodni plato v širši prostor in ponudim svojo interpretacijo dogajanja na Ptujju v tem času.

(Seznam virov in literature ter povzetek sledita v 2. delu razprave, ki bo objavljen v naslednji številki Zgodovinskega časopisa)

²²³ Ibid., 9-18.

²²⁴ Šalo na stran, držim se reka francoskega misleca Henrija Poincaréja, ki ga je leta 1901 zapisal v knjigi *Znanost in hipoteza*: »O vsem dvomiti in vse verjeti sta dve enako udobni razrešitvi, ker prva in druga ne terjata, da človek misli.« Tako bom poskusil pretrstati vsako informacijo posebej na primernem mestu.

²²⁵ Tomanič-Jevremov, *Ptuj*. Tušek, *Zaščitno izkopavanje*. Korošec, *Sistematske raziskave*. Ciglencečki, *Ptuj*. Tušek, *Ptujski grad*. Korošec, *Nekropola na ptujskem gradu*.

²²⁶ Za informacijo se zahvaljujem Mojci Vomer Gojkovič, ki je takrat sodelovala pri izkopavanjih kot študentka.

Sašo Jerše

Slovenski kraji spomina.

Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav*

JERŠE Sašo, dr., izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2. saso.jerse@guest.arnes.si

Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 246–267, cit. 59

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Eden izmed osrednjih javnih diskurzov sodobnih evropskih političnih skupnosti je tudi diskurz spominjanja, katerega osrednje sporočilo je, da brez spomina na preživeto trpljenje obstaja nevarnost, da se le-to ponovi. Zgodovini, znanosti o preteklosti, se pri tem pripisujeta pomembni, celo aktualistični vloga in naloga: zgodovina, znanost o preteklosti, v spominskem diskurzu postane pripoved o prihodnosti za sedanjost, kar pa je izrazit fenomen modernih in postmodernih družb.

Vsakokratni spominski diskurz sestavljajo kulturnozgodovinski ter oblastni gradniki, ki jih je francoski zgodovinar Pierre Nora poimenoval „kraji spomina“. Brez da bi se razprava mogla izčrpno posvetiti vsem posameznim vidikom slovenskega nacionalnega pomnenja, ki jih je potrebno upoštevati pri ugotavljanju slovenskih „krajev spomina“, v razpravo ponuja osnutek njihovega izbora, ki jih deli v sedem sklopov, v katerih je, rečeno z Norajem, spominsko materializirana slovenska nacija: (I.) simboli, (II.) dogodki, (III.) kraji, (IV.) ljudje, (V.) stvaritve, (VI.) dosežki ter (VII.) dediščine, tradicije in identitete.

Ključne besede: zgodovina, spomin, kraji spomina, historična epistemologija, 20. stoletje, 21. stoletje

JERŠE Sašo, PhD, Associate Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2. saso.jerse@guest.arnes.si

Slovene Realms of Memory (*Les lieux de mémoire*). Concepts, Theses, and Perspectives of Historical Research

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 246–267, 59 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.))

One of the central public discourses in the contemporary European political societies is the memory discourse, whose central message is that without memories of endured suffering it might always return. History, the study of the past, is thereby ascribed an important, even actualistic role: History, the study of the past, becomes in the contemporary memory discourse the narrative about the future for the present, which is a distinct modern and postmodern phenomenon.

Now, each memory discourse consists of cultural and historical cornerstones as well as those associated with the society's constitution. The French historian Pierre Nora referred to these cultural cornerstones as the realms of memory (*les lieux de mémoire*). Without an ambition to provide an in-depth scrutiny of all special features of the contemporary Slovene national memory discourse and the Slovene realms of memory themselves, the treatise offers an outline thereof, dividing them into seven sets: (I) symbols, (II) events, (III) sites, (IV) people, (V) creations, (VI) achievements, along with (VII) heritage, traditions, and identities.

Key words: history, memory, realms of memory, *les lieux de mémoire*, historical epistemology, 20th century, 21st century

* Razprava je nastala na podlagi predavanja, ki sem ga imel njen avtor na znanstvenem simpoziju *Slovenski kraji spomina – Pojmi, teze in perspektive zgodovinskega raziskovanja*, ki sta ga Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Muzej novejšje zgodovine Slovenije organizirala 9. maja 2016 v Viteški dvorani muzeja. Za pomoč pri organizaciji simpozija se prijazno zahvaljujem direktorici muzeja Kaji Širok, za podporo in naklonjenost pri raziskovanju problematike razprave pa Božu Repetu, vodji raziskovalnega programa *Slovenska zgodovina* na Oddelku za zgodovino. Problematika slovenskih krajev spomina je ena izmed tem tega programa, ki so jim posvečene obsežnejše zgodovinske raziskave. Razprava ne želi in ne more biti izčrpna obravnava teme, želi pa biti plaidoyer k njenim obravnavam.

I.

V intervjujih, ki jih je ob svojem stotem jubileju pred nekaj leti dal tržaški pisatelj Boris Pahor, imata osrednje mesto dve besedi, okrog katerih se združujejo siceršnja pisateljeva razmišljanja.¹ Gre za besedi *pričevanje* in *spomin*. Zaveza k pričevanju o zgodovinskih izkušnjah 20. stoletja, ki so bile, tako meni Pahor, predvsem izkušnje hudega in trpljenja, ter ohranjanje spomina nanje in ohranjanje spomina na zgodovinski kontekst in razvoj, ki sta do takšnih izkušenj pripeljala, je za cenjenega in čislane pisatelja civilizacijska nuja in edino mogoča etična drža; je civilizacijska in etična zaveza do naroda in nacije pa tudi do človeka in človeštva sicer. S takšno držo se Boris Pahor paradigmatično umešča v diskurz spominjanja, ki zavzema v sodobnem javnem prostoru eno izmed osrednjih mest.² Njegovo osrednje sporočilo, ki je obenem njegovo osrednje vodilo, je mogoče strniti z besedami: Brez spomina na preživeto trpljenje in prestano hudo obstaja nevarnost, da se hudo vrne in trpljenje ponovi. Zgodovina, znanost o preteklosti, ima v takšnem diskurzu kar najbolj pomembno, odgovorno, aktualno, celo aktualistično vlogo in nalogo; takšni vloga in naloga se ji tudi pripisujeta. Zgodovina, znanost o preteklosti, postane s tem pripoved o prihodnosti za sedanjost. Pripisovanje takšne vloge in naloge pa od zgodovinskih znanosti seveda terjaja svojo razlago in stališče in to prav posebej zato, ker opisani sodobni spominski diskurz ni niti nekakšna naravna danost niti ni svojevrstna antropološka konstanta posameznikov in njihovih družb, pač pa je historični fenomen relativno mladega datuma. Naj to trditev ponazorimo z nekaj primeri.

Po porazu v peloponeški vojni v letu 404 pr. n. št. je oblast v Atenah s pomočjo Špartancev prevzela skupina tridesetih »tiranov« in brutalno obračunala s prejšnjo »demokratično« oligarhijo. Žrtev prevzema oblasti je bilo 1500, kar je pomenilo pet odstotkov atenskih državljanov, in sledila je sprememba ustavnega reda, ki so jo prav tako spremljale številne brutalnosti. A potem ko so po dobrem letu »demokrati« zbrali dovolj vojaške moči, da so zrušili režim »tiranov«, je bila, kot poroča Aristotel, sklenjena spravna mirovna pogodba, ki je med drugim določala

¹ Gl. npr. Pahor, *Ostal sem zvest svoji nekdANJI obljudi*; isti, *Mesto v zalivu*. Gl. tudi Rojc, *Tako sem živel*; Pahor, *In mimo je šel spomin*; Verginella, *Pahorjev spopad s pozabo*.

² Prim. Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*; Koselleck, *Erfahrungswandel und Methodenwechsel*; isti, *Zeitschichten*, 27–77; Hölscher, *Die Einheit der Geschichte und die Konstruktivität historischer Wirklichkeit*; isti, *Die Einheit der historischen Wirklichkeit und die Vielfalt der geschichtlichen Erfahrung*; Kuljić, *Kultura spominjanja*. Gl. tudi Simoniti, *Kandidov vrt*; isti, *Urejevalci sveta in zgodovine*; Verginella, *Zgodovinopisna in politična raba pričevalca*.

prepoved spominjanja na dogodke, ki so atensko državo tako močno pretresli.³ Slabih štiristo let kasneje, dva dni po umoru Cezarja, 17. marca 44 pr. n. št., je imel Cicero v senatu govor, v katerem je Rimljane pozival, naj večna pozaba zabriše spomin na še sveže krvave spore v rimski državi: »Omnem memoriis discoriarum oblivione sempiterna delendam.«⁴ In v Senekovih *Controversiae* so lahko Rimljani brali misel, da se je pred državljansko vojno najlaže zaščititi prav s pozabo: »Optima civilis belli defensio oblivio est.«⁵ In skoraj dve tisočletji kasneje je eden izmed zmagovalcev v 2. svetovni vojni Winston Churchill v svojem znamenitem govoru v Zürichu 19. septembra 1946 upal na »zveličavno pozabo« – »the blessed act of oblivion« –, ki naj pade na sprte in sovražne narode, mednje vnese spravo in šele zares prinese pravo zmago, tj. zmago miru v Evropi. A predtem morajo, je tudi menil Churchill, biti kaznovani tisti, ki so povzročili vse hudo in trpljenje.⁶ Enako, ali vsaj zelo podobno, so slabi dve tisočletji prej razmišljali tudi atenski »demokrati«, potem ko so osvojili nazaj oblast, ki so jim jo bili predtem vzeli »tirani«.

Te sicer le poljubno izbrane primere iz različnih preteklih časov je mogoče jasno videti v izrazitem kontrastu s sodobnim spominskim diskurzom. Trditi je torej mogoče, da je sodobnih spominski diskurz izrazit fenomen 20. stoletja, ki se podaljšuje v 21. stoletje; je izrazit fenomen modernih in postmodernih družb torej. O razlogih za to naj se na tem mestu ne ustavljajmo posebej, vprašajmo pa se po naravi tega diskurza. Hudo in trpljenje seveda ni edino, kar sodobni spominski diskurz zapolnjuje in zaposluje in vendar sta prav hudo in trpljenje njegovi poudarjeni sestavini, kar velja tako za spominjanje posameznikov kakor za spomin skupnosti. »Samo to, kar ne preneha boleti, ostane v spominu,« je zapisal Friedrich Nietzsche.⁷ Pisal pa je tudi: »»To sem storil«, pravi moj spomin. Tega nisem mogel storiti – mi pravi ponos in ostaja neizprosen. Nazadnje – odneha spomin.«⁸ Obe sentenci opozarjata, prvič, na prvi mehanizem spominjanja, tj. ponos, ki ga je z Nietzschejem razumeti kot željo, še več, kot gon po preživetju z ohranjanjem lastnega, enkratnega bistva, in drugič na najbolj ozko spominsko sito, na katerem se nabirajo izkušnje iz preteklosti, namreč hudo in trpljenje ali vsaj občutek obojega. In vse to velja tako za spomin posameznika kakor tudi spomin skupnosti, za kolektivni spomin torej.⁹

³ Gl. Meier, *Das Gebot zu vergessen*, 15 sl.

⁴ Cit. Meier, *Das Gebot zu vergessen*, 10.

⁵ Cit. Meier, *Das Gebot zu vergessen*, 29; gl. tudi Gingsberg, *Staging Memory, Staging Strife*.

⁶ The International Churchill Society, *United States of Europe* (spletni vir; 1. marec 2017). Gl. tudi Meier, *Das Gebot zu vergessen* (2010) 10, 81 sl.; Steinmetz (ur.), *Political Languages in the Age of the Extremes*.

⁷ »»Nekaj ostane v spominu tako, da se vanj vžge: samo to, kar ne preneha boleti, ostane v spominu« – to je temeljni stavek najstarejše (žal, tudi najdaljše) psihologije na zemlji. [...] Ko je človeku bilo nujno, da si naredi kak spomin, nikoli ni šlo brez krvi, trpinčenja, žrtev (kamor spada žrtvovanje prvorojenca), najgnusnejše pohabitve (na primer kastracije), najokrutnejše oblike ritualov vseh religioznih kultov (in vse religije so v zadnji instanci sistemi okrutnosti) – vse to ima svoj izvor v tistem instinktu, ki je v bolečini uganil najmočnejši pripomoček mnemonike.« Nietzsche, *H genealogiji morale*, 247–248.

⁸ Nietzsche, *Onkraj dobrega in zlega*, 68.

⁹ Gl. spodaj op. 12.

Filozofove misli ni na slikarsko platno menda nihče prenesel bolje kot belgijski nadrealist René Magritte.¹⁰ Magritte se je k temi spomina vračal vedno znova in pri tem vedno znova poudarjal ranljivost človekove osebe in še prav posebej rahločutnost in ranljivost človekovih zaznav pa tudi človekovo ujetost v svoje lastne zaznave, v svojo lastno konstruirano resničnost, v svojo nadrealnost. »Ko spomin zavzame mesto v prostoru,« je ob neki priložnosti dejal Magritte, »se to zgodi najprej v človekovi glavi«. In dejal je tudi, da je človek, ki se spominja, dvakratna žrtev, namreč žrtev dogodkov, ki so ga prizadeli, in žrtev spomina na dogodke, spomina, ki je zrasel v njegovi glavi.¹¹

II.

Študije Maurica Halbwachsa,¹² Pierra Nora,¹³ Reinharda Kosellecka,¹⁴ Jana in Aleide Assmann,¹⁵ Paul Ricoeurja¹⁶ in številnih drugih raziskovalcev spomina, njegovega ustroja in narave,¹⁷ filozofovo in umetnikovo spoznanje, ki smo ga skicirali zgoraj, prepričljivo potrjujejo. Potrjujejo pa te študije tudi misel o tesni dialektični povezanosti osebnega spomina posameznika in spomina njegove skupnosti, ki jo je v svojem pionirskem in danes klasičnem delu *Les cadres sociaux de la mémoire* iz leta 1925 zapisal omenjeni francoski sociolog Halbwachs, misel namreč, da je posamezniku sicer vselej mogoče oblikovati, ohranjati in negovati svoj lastni osebni spomin, a da posameznik pri tem nikoli ni osamljen; njegovo spominjanje je vselej izpostavljeno razlagam preteklosti, ki sicer obstajajo v njegovi skupnosti, in vselej ga (so)oblikujejo zaznavni vzorci njegove skupnosti; sooblikuje, če že ne določa ga kultura njegove skupnosti pa tudi njen živeti habitus.¹⁸

Spomin je torej mogoče pojmovati kot izrazito kulturnozgodovinski fenomen in kot takšnega tudi, kot že rečeno, ves spominski diskurz v vsakokratni politični skupnosti. Ob vrsti vprašanj, na katera sodobni proučevalci spomina ne dajejo enoznačnih niti menda ne morejo dati dokončnih odgovorov, pa so si vendarle enotni

¹⁰ Gl. Draguet idr., *René Magritte*; Biber, *Mysterium der Wirklichkeit bei René Magritte*; Benesch, *René Magritte. Der Schlüssel der Träume*; Prange, *Der Verrat der Bilder. Foucault über Magritte*.

¹¹ Gl. Clémens, *Les mots et les images*.

¹² Halbwachs, *Kolektivni spomin*; isti, *Les cadres sociaux de la mémoire*, nemški prevod *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Gl. tudi Echterhoff, Saar, *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*; Kramberger, Maurice Halbwachs: kolektivna memorija ni ne spomin ne zgodovina.

¹³ Gl. spodaj op. 40.

¹⁴ Koselleck, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*; isti, *Pretekla prihodnost*.

¹⁵ Assmann J., *Das kulturelle Gedächtnis*; isti, *Religion und kulturelles Gedächtnis*; Assmann, A., *Arbeit am nationalen Gedächtnis*; ista, *Erinnerungsräume*; ista, *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur*. Gl. tudi Assmann J., Hölscher (ur.), *Kultur und Gedächtnis*; Mulsow, Assmann J. (ur.), *Sintflut und Gedächtnis*; Holl, *Semantik und soziales Gedächtnis*.

¹⁶ Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*.

¹⁷ Gl. Fleckner, Sarkis (ur.), *The Treasure Chests of Mnemosyne*.

¹⁸ Gl. npr. Wacquant, *Habitus*.

v tezi, da pri oblikovanju in negovanju spomina ne gre le za kulturni fenomen, pač pa tudi za izrazito politično ali boljše oblastno vprašanje. Besedo *politika* je pri tem razumeti v njenem najbolj izvornem pa tudi vrednostno povsem nevtralnem smislu, namreč kot tisti segment v življenju skupnosti, v katerem se sprejemajo odločitve, ki zadevajo vse člane skupnosti in so za člane skupnosti zavezujoče.¹⁹ In besedo *oblast* naj razumemo v smislu Michela Foucaulta, namreč kot zapleteno mrežo gospodstvenih in podložniških razmerij, ki ne morejo obstajati brez svojega lastnega oblastnega legitimatornega diskurza.²⁰ Njegova temeljna sestavina pa je tudi spominski diskurz, ki ga sestavljajo gradniki v spomin izklesane preteklosti, ki jih je francoski zgodovinar Pierre Nora poimenoval »kraji spomina«.²¹

Spominski diskurz tako nikakor ni le, kot bi se moglo zdeti na prvi pogled, praznično opravilo, privzdignjeni govor na prazničnih slovesnostih, pač pa je, nasprotno, vsakodnevno opravilo in tudi to izrazito funkcionalno opravilo; je nujno potrebni vzvod za oblikovanje identitete skupnosti ter identitetno, tj. idejno ali ideološko, nazorsko, nacionalno in siceršnje interpelacijo njenih članov.²² »Kraji spomina« skupnosti so torej njeni *loci communes*, idejni – rečeno z Magrittom pa celo fantazmični – temelji, na katerih in s katerimi vsakokratna politična skupnost oblikuje sebe, legitimira svoja oblastna razmerja in se daje prepoznavati drugim skupnostim. Zgodovina, znanost o preteklosti, ima pri vsem tem velikansko vlogo in spomin skupnosti na preteklosti in njeno sklicanje na zgodovino sta kar najtesneje povezana. In vendar gre za povezavo z Janusovo glavo.

Razkorak med epistemologijo zgodovine na eni strani in zaznavami spomina na drugi bi namreč težko mogel biti večji. Takole razlike v njuni fenomenologiji opisuje že omenjeni francoski zgodovinar Pierre Nora:

»Spomin in zgodovina, zdaleč da bi bili sopomenki, se kažeta v svojem temeljnem nasprotju. Spomin je življenje, ki so ga v njegovem imenu spočele živete družbe. Spomin ostaja vselej v stanju nenehnega razvoja, odprt je za dialektiko spominjanja in pozabljenja, ne zaveda se svojih deformacij, ki si sledijo ena za drugo, ranljiv je za manipulacije in priposedovanja, dovzeten je za dolga spanja in periodična prebujanja. Na drugi strani pa je zgodovina rekonstrukcija tistega, česar ni več; rekonstrukcija, ki je vselej problematična in nikoli ne dokončna. Spomin je nenehno aktualni fenomen in je vez, ki nas povezuje z večno sedanostjo; zgodovina je reprezentacija preteklosti. Spomin, v kolikor je afektiran in ima svojo sebi lastno magijo, prevzema le tista dejstva, ki mu ustrezajo; spomin goji pomnjenja, ki morejo biti izven vsakega fokusa ali pa jih je mogoče zaznati šele s teleskopom, ki so globalna ali pa razbita na vse konce, partikularna ali simbolna – pomnjenja, ki se odzivajo na vrsto spodbud in različne načine cenzure in jih je mogoče projicirati na različna fenomenološka platna. Zgodovina, ki je intelektualna in sekularna produkcija, kliče k analizi in kritičnosti.

¹⁹ Prim. Stollberg-Rilinger, Einleitung: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?.

²⁰ Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, zlasti poglavji *Resnica in oblast* in *Kako preučevati oblast*; isti, *Življenje in prakse svobode*, zlasti 75–199; isti, *Die Ordnung des Diskurses*. Gl. tudi Agamben, *Was ist ein Dispositiv?*; Dolar, *Kralju odsekati glavo*, zlasti poglavje *Oblast*, 67–105.

²¹ Gl. spodaj op. 23, 40.

²² Močnik, *Tri teorije: ideologija, nacija, institucija*, zlasti 71–109; Althusser, *Izbrani spisi*, zlasti poglavje *Ideologija in ideološki aparati države*, 53–110.

Spomin vzpostavlja rituale spominjanja znotraj polja svetega; zgodovina, ki je vselej prozaična, jim jemlje gotovosti. Spomin je slep za vse, razen za skupino, ki jo povezuje, kar pomeni, kot je dejal Maurice Halbwachs, da obstaja toliko spominov, kolikor je skupin, ter da je spomin po svoji naravi mnogovrsten in vendar specifičen; je kolektiven in vendar individualen. Zgodovina, na drugi strani, pripada vsakomur in nikomur, dejstvo, na katerem zgodovina utemeljuje svojo univerzalno avtoriteto. Spomin korenini v konkretnem, v prostorih, gestah, podobah in predmetih; zgodovina se strogo navezuje na časovne kontinuitete, razvojne stopnje in odnose med stvarmi. Spomin je absoluten, medtem ko je zgodovina lahko le relativna, stvari lahko razumeva le v njihovih medsebojnih povezavah.

Srce zgodovine je kritični diskurz, ki je antiteza spontanemu spominu. Zgodovina je vselej sumničava do spomina in njeno resnično poslanstvo je zatrtje in uničenje spomina.«²³

Naj ta izraziti razkorak med zgodovino in spominom ilustriramo z enim slovenskim zgledom. Ob 400. obletnici smrti Primoža Trubarja leta 1986 je Leon Koporc, eden redkih slovenskih slikarjev 20. stoletja, ki se je v svojem ustvarjanju posvečal tudi temam iz slovenske preteklosti oziroma preteklosti vobče, naslikal oljno platno, ki mu je dal naslov *Apoteoza Primoža Trubarja* in pri tem izhajal iz védenja o slovenski reformaciji kot je bilo uveljavljeno v humanističnih znanostih njegovega časa in obenem vklesano v slovenski zgodovinski spomin.²⁴

V središče platna je postavil Trubarja, ki s svojo postavo giganta obvladuje celotno slikovno pripoved. Pred Trubarjem leži njegov knjižni opus, v njegovem pogledu, usmerjenem v gledalca, pa lahko prepoznavamo dve Trubarjevi osebni značilnosti, kot se nam kaže skozi njegov opus in njegovo življenje, namreč veliko odločnost in veliko zahtevnost. V Trubarjevem pogledu lahko vidimo tudi samozavest ter ponos pa tudi tudi svojevrstno svetniško blaženost, mirno ali bolj pomirjeno distanco do nemirnega dogajanja, ki utegne zaposlovati gledalca. Levico polaga Trubar na svojo prvo knjigo, katekizem, in njen kazalec na svoje prve slovenske besede, ki jih je dal natisniti, namreč besede »Vsem Slovencem, mir, gnado inu pravo spoznane božje skozi Jezusa Kristusa prosim.« Obtem svojo desnico razpira v svetniško držo in z njo kaže na svoja učitelja in podpornika ter svoje sodruge in sopotnike; rečeno v dikciji slike, Trubarjeva desnica kaže na apostole slovenske besede. Še več, Trubar s svojo desnico slovensko besedo celo ustvarja in s tem ustvarja slovensko domovino samo: nad dlanjo Trubarjeve desnice se namreč kaže pogled na Trubarjev rojstni kraj Raščico in tamkajšnji mlin njegovega očeta.

Z desnico torej kaže Trubar na tržaškega škofa Pietra Bonomo, v čigar šoli se je Trubar menda najprej seznanil z idejami humanizma in zgodnje reformacije. Trubarjeva desnica kaže nadalje na slovenske reformatorje, med njimi menda tudi na prevajalca biblije Jurija Dalmatina ter na enega izmed protestantskih duhovnikov, predikantov, čigar obraza Koporc pomenljivo ni izrisal, da bi s tem pokazal na bistvo poslanstva, ki so mu bili reformatorji zavezani: ne uresničevanje osebnih hotenj, pač pa oznanjevanje evangeljskega sporočila. Enako kot Trubar, imata tudi škof Bonomo

²³ Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, xix–xx.

²⁴ O tem obširne Jerše, Vera in hotenja, zlasti 19–27; isti, »Apoteoza Primoža Trubarja«. Prim. Grdina, Do »fine moke 00« mleto Trubarjevo vprašanje; isti, *Uvod*.

ter Trubarjev podpornik štajerski baron Hans Ungnad, ki je upodobjen na sredini, svoji desnici razprti v svetniško držo in se, prav tako enako kot Trubar, obračata k gledalcu. Ungnad, ki je zapustil svojo domovino Štajersko, kjer so vladali katoliški Habsburžani, da bi lahko na Württemberskem prosto živel v svoji evangeljski veri, se na Koporčevem platnu kaže kot simbol verske stanovitnosti pa tudi politične utopičnosti: vztrajanje v evangeljski veri v upanju, da bo le-to mogoče prosto živeti, je bila v slovenskih deželah v Trubarjevem času pač le utopija. Skupaj z Bonomom, ki ga lahko na platnu razumemo kot simbol krščanske tradicije, iz katere je reformacija izšla, ter v svetniški držki upodobljenim Trubarjem, ki pooseblja slovensko besedo, Ungnad sestavlja svojevrstno reformacijsko trojico. Gre za, če govorimo v dikciji Koporčevega platna in v dikciji njegovega sočasnega, tj. modernega razumevanja slovenske reformacije, za sveto trojico slovenstva, ki jo sestavljajo krščanska tradicija (Bonomo), vztrajanje v upanju svobodne vere (Ungnad) in slovenska beseda (Trubar). Osrednje mesto gre pri tem seveda slovenski besedi, na kar kažejo gigantska Trubarjeva podoba ter z velikimi črkami izpisana beseda *Abecedarium* v spodnjem levem kotu slike, slednjič pa tudi naslov slike same, tj. *Apoteoza Primoža Trubarja*. Še več, tema, s katero imamo opraviti na Koporčevem platnu, je pravzaprav apoteoza slovenske besede ali boljše slovenske Besede.²⁵

Slovenska trojica ni brez sovražnikov ali vsaj nasprotnikov niti ne brez usodne, pogubne vizije. Iz levega kota se tako Trubarju in njegovim že približuje protireformacijska komisija; v dikciji Koporčeve pripovedi bi morali reči celo protislovenska komisija. Povsem v ozadju slike, a obenem v njenem središču, se razpira pogled na Tübingen, kraj Trubarjevega izgnanstva – Trubarjev *nigdirdom* –, na drugi, desni strani slike pa se za Trubarjevimi rameni dogaja konec sveta; v dikciji slike bi mogli reči, da se dogaja konec slovenskega sveta. Široka ramena pokončne drže Trubarjeve odločne osebe ter slovenska trojica pa se kažejo, kot lahko beremo na platnu, kot edino jamstvo, da slovenski svet vendarle ne propade in Slovenci vendarle ne postanejo brezdomci, izgubljeni propadlega sveta.

In če se ozremo čez slovenski znanstveni in publicistični opus o slovenski reformaciji, na katerega se je lahko naslonil Koporc, potem lahko jasno vidimo, da je njegova *Apoteoza Primoža Trubarja* izrazito veristična upodobitev slovenskega pogleda na slovensko reformacijo kot se je začel vzpostavljati v slovenski zgodovinski zavesti ob začetku 20. stoletja, natančneje ob slavljenju štiristote obletnice Trubarjevega rojstva v letu 1908, in kakršen se ohranja do današnjih dni.²⁶ V velikih polemikah, ki so tedaj potekale, se je vzpostavil slovenski spominski pogled na Trubarja, kakršen se v slovenskem zgodovinskem spominu potlej ni več spreminjal, pogled, ki ga je France Kidrič povzel z besedami, da predstavlja »Trubarjev program jutranjo zarjo novega dne,«²⁷ tj. program prebuditve naroda v nov čas oblikovanja slovenske nacije.²⁸ Takšna interpretacija Trubarjevega reformacijskega opusa ima

²⁵ Gl. Kovač, Slovenska teologija Primoža Trubarja.

²⁶ Gl. Mihelj, Protestantizem in slovenski nacionalizem; gl. tudi Kerševan (ur.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*.

²⁷ Kidrič, *Primož Trubar*, 72.

²⁸ Gl. npr. Höslér, *Von Krain zu Slowenien*; Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*. Gl. tudi

sicer svoje korenine v epu *Primož Trubar* Antona Aškercera iz leta 1905, interpretacija, ki jo jedrnato izražajo verzi:

Ko svetnik z ozarjenim temenom
Tak stojiš visoko pred menoj [...]

Ti si tisti velikan! Med nami
prvi bojeval si sveti boj
za svetlobo in vesti svobodo –
in ves narod šel je za teboj.²⁹

Ustvarjena je bila s tem podoba Trubarjevega narodnega prvenstva, še več, Trubarjevega narodnega svetništva, ki je bila nato ohranjana v polni veri in takšno jo je, kot smo videli, na slikarskem platnu ob koncu stoletja izrisal Leon Koporc. Koporčeva *Apoteoza* tako ni le slikarjeva upodobitev Trubarja, pač pa je predvsem upodobitev sodobnega slovenskega spominskega pogleda na Trubarja in slovensko reformacijo. In ta pogled je, kot smemo trditi, scela romantičen – besedo uporabljamo v historičnem smislu –³⁰ in v svoji romantičnosti scela nadrealističen. Ali povedano drugače, ta pogled je scela spominski in v precejšnjem razkoraku s historičnim pogledom na Trubarja in njegov čas.³¹

Historičnemu pogledu se namreč Primož Trubar prvenstveno kaže kot Trubar-kristjan. Občutek poklicanosti k oznanjevanju prave krščanske vere in želja oblikovati pristno krščansko skupnost med prelubimi Slovenci, tj. oblikovati »cerkev slovenskega jezika«, so ponajprej zaznamovali Trubarjevo religioznost in religioznost njegovih sopotnikov. In bili so torišča za nastanek Trubarjevega izvirnega in izjemnega opusa. Misel Jožeta Rajhmana, enega najbolj pozornih proučevalcev slovenske reformacije, o Trubarjevi genialnosti je tako mogoče vzeti zares,³² a razumeti jo je v polnem pomenu besede genij, kot označbo izjemnega in izvirnega Trubarjevega duha, ki pa v očeh Trubarja, kristjana, ni mogel biti njegov, pač pa Kristusov. V čem je bilo tedaj Trubarjevo slovenstvo? Ni bil to le klic poganom, poklicanim k svetosti? Ali ni tega klica slišati že v prvih slovenskih besedah, ki jih je Trubar dal natisniti, besedam *Vsem Slovencem gnado, mir, milost inu pravo spoznane božje skozi Jezusa Kristusa prosim?* In ali ni v Trubarju res videti svetnika? Pa ne svetnika, za kakršnega ga je razglasil Aškerc in ga je v slovenskem spominu mogoče častiti do danes, pač pa svetnika v Trubarjevem lastnem smislu, kot scela religioznega, pobožnega človeka, človeka, ki želi verovati prav in prav tudi živeti. Ali kot pravi Trubar: »Prava krščanska vera iz grešnika naredi svetnika, iz pekla ga postavi v nebesa.«³³

polemično razpravo Kosi, Stergar, Kdaj so nastali »lubi Slovenci«?

²⁹ Aškerc, *Zbrano delo*, Knj. 3, 80, 81.

³⁰ Gl. Jerše, »Apoteoza Primoža Trubarja«, isti, *Vera in hotenja*, zlasti 22 sl., op. 40.

³¹ Gl. Jerše (ur.), *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času*.

³² Rajhman, *Trubarjev svet*, 193 sl.

³³ Trubar, *Vera Primoža Trubarja*, 31.

»Biti romantičen ni nič drugega kakor stopnjevati kvaliteto,« je zapisal Novalis. In prav tak, ves romantičen, je sodobni slovenski spominski pogled na slovensko reformacijo; Trubarja in njegovo kvaliteto in sicer kvaliteto slovenske reformacije je povzdignil na raven narodne genialnosti in nacionalnega svetništva. Oboje pa ima svoje historične meje. To so meje krščanske evangeljske resnice. In le v luči te resnice moremo razumevati Primoža Trubarja in slovenske reformatorje in njihov misijonarski reformacijski angažma v njihovem zgodovinskem kontekstu. Kot nam namreč kaže njihov knjižni in pastoralni opus, so bili slovenski reformatorji zavezani edinole krščanski resnici, še več, morali so ji biti edinole zavezani, če se ji niso hoteli izneveriti in se s tem izneveriti poslanstvu, ki so ga imeli za svojega.

Zgodovinsko spoznavanje in razumevanje Trubarja in sicer slovenske reformacije je torej mogoče le ob pripoznavanju krščanskega horizonta, v katerem sta se oblikovala; spoznati ju je mogoče le v njunem lastnem, tj. krščanskem konceptu. Da bi bilo to zares mogoče, pa je potrebno odložiti romantično kladivo, s katerim se kleše sodobni oziroma moderni spomin na slovensko reformacijo, in pripoznati je krščansko nakovalo, na katerega so bila napeta vera in hotenja slovenskih reformatorjev.

III.

Ob tovrstnih razmerjih med zgodovino in spominom se v ospredje postavlja nekaj vprašanj, ki zadevajo tako predmet proučevanja, tj. spomin, kakor tudi zgodovinopisno epistemologijo njegovega proučevanja. Kdaj in na kakšen način se oblikuje, razvije, ohranja, spreminja in slednjič umira spomin posameznika in njegove skupnosti, pa tudi na kakšen način in kdaj se razvijajo, spreminjajo in zamirajo koncepti preteklosti – in prihodnosti – političnih in siceršnjih družbenih entitet, ponajprej seveda narodni in nacionalni? Ne igrajo v tej zvezi, kot se je v svojem razmišljanju o človekovi naravi spraševal Foucault, ključne vloge institucije za produkcijo védenja in oblikovanja resnice, institucije oblasti torej, torej tudi zgodovina?³⁴ Da oblasti pri tem ni pojmovati v njenem ozkem smislu državnih ter paradržavnih institucij, pač pa kot gosto mrežo gospostvenih razmerij, je foucaultovski teorem, ki more služiti kot eno izmed epistemoloških orodij pri analizi spominskega diskurza in analizi strategij njegove produkcije in rabe.³⁵

In slednjič vprašanje, ki si ga lahko zastavimo z nemškim zgodovinarjem Rudolfom Vierhausom, namreč, ali je zgodovinska veda že v stanju, da zares pojasni historične fenomene 20. in zgodnjega 21. stoletja?³⁶ Da je tudi ta zgodovinski čas – enako kakor druge zgodovinske čase – razumevati kot obdobje *sui generis*, tj. kot svojevrstno kulturno entiteto, je dejstvo, ob katerem je v zgodovinopisju mogoče najti širše soglasje. Enako kakor nemara tudi ob tezi, da razvoj epistemologije zgodovinske

³⁴ Gl. npr. Foucault, Chomsky, Virno, *Človeška narava in zgodovina*, zlasti poglavje *Michel Foucault in Noam Chomsky, O človeški naravi: Pravičnost proti moči*, 9–61.

³⁵ Kot v op. 20.

³⁶ Vierhaus, *Coming to Terms with the Past?*, 365; gl. tudi isti, *Vergangenheit als Geschichte*, zlasti 492 sl. Prim. Dolenc (ur.), *Problemi slovenskega zgodovinopisja*.

znanosti nikakor ni zaključen. Potem ko se je v 20. stoletju zgodovino pisje na široko, z velikimi angažmaji in impresivnim izplenom odprlo svojim »sorodnim vedam«, zlasti sociološkim vedam, antropologiji in geografiji,³⁷ so v 21. stoletju pred njim novi spoznavnostni horizonti, h katerim se zgodovino pisje more obrniti ob pomoči in v sodelovanju s filozofijo in primerjalnim jezikoslovjem, psihologijo in nekaterimi naravoslovnimi znanostmi, zlasti nevroznanostmi. Da je spomin – ali natančneje, rečeno s Tajo Kramberger, memorija kot vozlišče osebnih spominov in kolektivega spomina skupnosti,³⁸ impregnirano z vladajočim oblastnim diskurzom – le ena izmed individualnih oziroma kolektivnih nevroz, je seveda lahko le precej kavarniška teza, pa vendar je vsaj od omenjene Halbwachsove študije in Magrittovih platen znano in menda nikoli zares ovrženo, da so pri oblikovanju tako spomina skupnosti kakor tudi spomina posameznika vselej na delu zavedne in nezavedne, racionalne in iracionalne strategije in procesi pa tudi njihova patologija, ki more posameznika ali skupnost držati v svojevrstnem spominskem krču in strahu, v svojevrstni disfunkcionalnosti spomina, iz katerega slednjič nujno izzidejo »prizadeti« in »ranjeni« spomini pa tudi spomini, ki jih ne moremo označiti drugače kot agresivni spomini.³⁹

Enega prvih, danes pa kanoniziranih nacionalnih poskusov soočanja s tovrstnimi vprašanji predstavljajo tri knjige esejev, ki jih pod naslovom *Les lieux de mémoire*, tj. kraji spomina, uredil francoski zgodovinar Pierre Nora med letoma 1984 in 1986, v katerih so se njihovi avtorji posvetili različnim gradnikom in vidikom francoskega nacionalnega spomina.⁴⁰ »Moj namen je bil,« je ob izidu prve knjige pisal Nora, »da na mesto občih, tematskih, kronoloških ali linearnih raziskav postavim analizo krajev – v vseh pomenih te besede –, v katerih se na poseben način osredišča, uteleša in kristalizira spomin francoske nacije.«⁴¹ Naj gre za običajne spomenike, npr. spomenike »velikim možem« francoske države, vojaške spomenike in grobnico francoskih kraljev v Saint-Denis; naj gre za simbole in embleme kot so trikolora, *Marseillaise* ter *Marianne* in 14. julij; naj gre za stavbe kot sta katedrali Notre-Dame in Chartres, pa Versailles ali Eifflov stolp; naj gre za francoska ustavna besedila kot sta deklaracija o pravicah človeka in državljana ter napoleonski zakonik, ali pa za zgodovino pisna dela kot npr. *Grandes Chroniques de France*, knjige Jules Micheleta ali zgodovino pisna šola *Annales*; naj gre za konfesionalne, svetovnonazorske ali politične linije ter linije družbenega habitusa, ki so delile ali delijo Francijo, namreč delitvene linije med katoličani in hugenoti, med levico in desnico, gaulisti in komu-

³⁷ Gl. npr. Le Goff (ur.), *La nouvelle histoire*; Burke (ur.), *New Perspectives on Historical Writing*; Conrad, Kessel (ur.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne*; Eibach, Lottes (ur.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*; Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*.

³⁸ Kramberger, *Memorija/pozaba, zgodovina, diskurz*; gl. tudi ista, Maurice Halbwachs; ista, *Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije*.

³⁹ Gl. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*; Courtois (ur.), *Communisme. La guerre des mémoires*; Han, *Topologie der Gewalt*, zlasti poglavje *Homo liber*, 161–170; Ritter, *Die Schreie der Verwundeten*, zlasti poglavje *Die Gabe der Tränen. Jules Michelet über Terror, Tod und Erinnerung*, 15–41; Pappe, *The Idea of Israel*; Verginella, *Med zgodovino in spominom*; Erzár, *Kdaj spomin ne boli več?*

⁴⁰ Nora (ur.), *Les Lieux de mémoire*.

⁴¹ Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, xxx sl.

nisti, med Francozi in priseljenci, med veliko in malo buržuazijo in delavstvom; naj gre za *Iskanje izgubljenega časa* Marcela Prousta ali sicer za »le génie de la langue française« – v vsem tem, tj. v teh »krajih spomina«, je skladiščen kolektivni spomin francoske nacije, v teh »krajih spomina« se francoski nacionalni spomin zgošča in kristalizira in obenem se skozi razodeva logika francoskega spominjanja. Sintagma »krajih spomina« je torej metafora, ki se zgleduje pri mnemotehničnih strategijah rimske retorike – *loci memoriae* –⁴² in, kot razlaga Jan Assmann, označuje prostorske in materialne, narativne in nenarativne točke, na katerih temelji in v katerih najde svojo orientacijo nacionalni spomin.⁴³ Nacionalni »krajih spomina« so materialne in nematerialne simbolne figure, ki določajo nacionalno pomnenje.

Impresivnemu francoskemu zgledu so sledila podobna naprežanja v Italiji,⁴⁴ na Nizozemskem⁴⁵ in Danskem⁴⁶ ter v Švici,⁴⁷ Avstriji⁴⁸ in v Nemčiji. Nemško zgodovino pisje je predložilo kar dve monografski obravnavi te teme, in sicer analizo sodobnega nemškega spominskega diskurza⁴⁹ ter analizo spominskega diskurza Nemške demokratične republike, diskurza propadle politične entitete, ki pa sam, *nota bene*, še ni povsem ugasnil.⁵⁰ *The British museum* in njegov tedanji direktor Neil MacGregor sta poleg tega Nemcem in pa ponajprej svojim obiskovalcem podarila veliko razstavo in obsežen katalog z naslovom *Germany. Memories of a Nation*, ki je bila edinstvena te vrste in je v muzealski obravnavi teme postavila nove standarde.⁵¹ Opravljene so bile tudi raziskave, ki so tematizirale nadnacionalne ter transnacionalne »kraje spomina«, npr. evropske »kraje spomina«⁵² in »kraje spomina« držav Vzhodne Evrope⁵³ pa tudi spominsko kulturo preteklih političnih entitet oziroma izbranih civilizacijskih krogov, npr. antični »krajih spomina« in »krajih spomina« krščanstva.⁵⁴ Predmet diskusije pa je bil seveda tudi koncept »krajih spomina« sam ter epistemologija proučevanja, kot sta jo postavila oziroma začrtala Pierre Nora in njegov krog.⁵⁵

⁴² Yates, Umetnost memorije; gl. tudi isti, *The Art of Memory*.

⁴³ Assman, *Das kulturelle Gedächtnis*, 52 sl.

⁴⁴ Isnenghi (ur.), *I luoghi della memoria*. Gl. tudi isti, Percorsi della memoria italiana nella seconda guerra mondiale; isti (ur.), *L'Italie par elle-meme*.

⁴⁵ Wesseling (ur.), *Plaatsen van herinnering. Nederland*.

⁴⁶ Adriansen, *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, Mindesmærker og Mødesteder*.

⁴⁷ Kreis, *Schweizer Erinnerungsorte*.

⁴⁸ Brix, Bruckmüller, Steck (ur.), *Memoria Austriae*.

⁴⁹ François, Schulze (ur.), *Deutsche Erinnerungsorte*.

⁵⁰ Sabrow (ur.), *Erinnerungsorte der DDR*.

⁵¹ MacGregor, *Germany. Memories of a Nation*.

⁵² Boer, Duchhardt, Kreis idr. (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 1. Mythen und Grundbegriffe des europäischen Selbstverständnisses*; isti (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 2. Das Haus Europa*; isti (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 3. Europa und die Welt*; Buchinger, Gantet (ur.), *Europäische Erinnerungsräume*; François, Serrier (ur.), *Lieux de mémoire européens*.

⁵³ Olschowsky idr. (ur.), *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa*.

⁵⁴ Stein-Hölkeskamp, Hölkeskamp (ur.), *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt*; ista (ur.), *Erinnerungsorte der Antike. Die griechische Welt*; Marksches, Wolf (ur.), *Erinnerungsorte des Christentums*.

⁵⁵ Gl. Wood, *Memory's Remains. Les lieux de mémoire*; Carrier, *Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora's Les lieux de mémoire*; Majerus idr. (ur.),

Vse te raziskave in diskusije, ki so jih spremljale – podobno kot številne in raznolike raziskave o spominskem diskurzu in »javni rabi zgodovine«, ki jih je v zadnjem desetletju ali dveh opravilo zgodovinopisje in sicer humanistične znanosti in v katere so se s svojim deležem in svojimi pogledi in pristopi vključevali tudi slovenski raziskovalci –⁵⁶ kažejo na to, da koncepta »krajev spomina« in epistemologije njihovega proučevanja, kot sta se oblikovala v Norajevih *Les lieux de mémoire*, pri proučevanju »krajev spomina« drugih nacionalnih skupnosti oziroma civilizacijskih ali kulturnih krogov ni mogoče brez zadržkov prevzemati. Nasprotno, potrebna je vsakokratna natančna izostritev analitičnega pogleda na preteklost skupnosti, in pri vsakokratnem izboru »krajev spomina« upoštevati vsaj vidike prostorske ter civilizacijske in kulturne vpetost skupnosti, politični oziroma ustavni ustroj skupnosti in njeno politično kulturo, oblastna in siceršnja družbena razmerja, ki vladajo v skupnosti, in slednjič njen politični imaginarij.⁵⁷

IV.

Brez da bi se na tem mestu želeli in sploh zmogli posvetiti tem posameznim vidikom in sicer vsem specifičnostim sodobnega slovenskega nacionalnega prostora, ki jih je potrebno upoštevati pri odkrivanju in analizi slovenskih »krajev spomina«, naj v razpravo ponudimo osnutek njihovega izbora. Gre za, menimo, tiste gradnike slovenskega spominskega diskurza, ki imajo tako v slovenskem javnem prostoru kakor tudi v osebнем, nemara celo intimnem razumevanju posameznikov, ki so del slovenske politične (nacionalne) skupnosti, takšno simbolno kvaliteto, da jih je mogoče videti kot temelje njihove nacionalne identitete. Razumevanje teh spominskih gradnikov vsekakor ni nujno vedno enoznačno in njihova simbolna kvaliteta nima nujno za vse posameznike enake vrednosti, in vendar gre za tiste gradnike slovenskega spominskega diskurza, ki si jih delijo vsi člani slovenske skupnosti,

Dépasser le cadre national des »lieux de memoire«.

⁵⁶ Gl. zlasti Kosmač, Klabjan (ur.), *BorderMemo* (spletni vir; 14. marec 2017); Rozman, Melik, Repe, *Zastave vihrajo*; Jezernik, *Nacionalizacija preteklosti*; isti (ur.), *Politika praznovanja*; Baskar, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina*; Grdina, *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe*; isti, *Zgodovina, spomin, tradicija*; Verginella, *Meja drugih*; ista, *Med zgodovino in spominom*; ista, *Velika vojna med spominom in pozabo*; ista, *Las guerras de memoria y las prácticas de olvido en la antigua Yugoslavia*; ista, *Du refoulement à la redécouverte du front de bataille de l'Isonzo*; Svovljšak, *Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom*; ista, *Slovenian historiography and collective memory of the World War I*; ista, *The sacrificed Slovenian memory of the Great War*; Luthar, *O žalosti niti besede*, zlasti poglavje *Zgodovina spomina*; Širok, *Spomin in pozaba na obmejnem območju*; ista, *Raziskovanje življenjskih pripovedi v obmejnem prostoru. Poglavja o naraciji, intersubjektivnosti in kolektivnem spominu*; ista, *Spomeniki, javni prostor in spomin*; ista, *Zgodbe o spominu in pozabi*; ista, *Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina*; Velikonja, *Titostalgija*; isti, *Rock 'n' retro*; isti, *Jugoslovenija*; Hofman, *Glasba, politika, afekt*; Mlekuž, Petrovič (ur.), *Made in YU 2015*; Rihter, *Dediščina socializma med pozabo in spominom*. Gl. tudi Jančar, *Temna stran meseca*; isti, *Čemu ta knjiga, čemu razstava*; Hančič, Jenuš, Strajnar (ur.), *Odstiranje zamolčanega*; Čoh Kladnik (ur.), *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja*; Todeschini, Verginella, Vinci (ur.), *Storia e memoria*; Babšek, Kramberger, Petras (ur.), *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije*.

⁵⁷ Gl. Lamizet, *Imaginaire politique*.

s katerimi pa morejo zidati različne, celo nasprotno si pripovedi o preteklosti, in z njimi oblikovati različne, celo nasprotno si pripovedi o prihodnosti za sedanjost.

Slovenski kraji spomina. Osnutek izbora.

I. Simboli

1. Triglav
2. knežji kamen
3. celjske zvezde
4. narodne noše
5. rdeča zvezda
6. grb in zastava
7. Zdravljica

II. Dogodki

1. kmečki upori
2. osmanska nevarnost
3. »Čudež pri Kobaridu«, tj. 1. svetovna vojna
4. dražgoška bitka, tj. 2. svetovna vojna NOB
5. revolucija
6. DEMOS
7. osamosvojitvena vojna, tj. proces osamosvajanja Slovenije in oblikovanja države

III. Kraji

1. *sveti* kraji (Gospa Sveta, Ptujška gora, Brezje idr.)
2. *lepi* kraji (Bled, Postojnska jama, Portorož idr.)
3. kraji skupnosti (Ljubljana, Trst, Celovec, Planica idr.)
4. izbrisani kraji (Kočevska idr.)
5. kraji smrti (Kočevski rog, Teharje idr.)
6. kraji subkultur in alternativnih kultur (Metelkova mesto, *Mesto žensk* idr.)
7. kulturna krajina (kozolec, Kras idr.)

IV. Ljudje

1. Primož Trubar
2. Žiga Zois in njegov krog
3. France Prešeren
4. Anton Martin Slomšek
5. Rudolf Maister
6. revolucionarji
7. osvoboditelji

V. Stvaritve

1. France Prešern, *Poezije* in slovenska lirika
2. Fran Saleški Finžgar, *Pod svobodnim soncem* in slovenski roman

3. Ivan Cankar, *Hlapci* in slovenska dramatika
4. Ivana Kobilica, *Kofetarica* in slovenska likovna umetnost
5. Jože Plečnik, *Tromostovje* in slovenska arhitektura in oblikovanje
6. Made in Slovenia, tj. slovensko gospodarstvo
7. Leon Štukelj in slovenski šport

VI. Dediščine, tradicije, identitete

1. reformacija
2. katolicizem
3. liberalizem
4. komunistična in socialistična ideja
5. Jugoslavija
6. Evropa
7. LGBT scena in gibanja

V.

Simboli torej ter dogodki, kraji, ljudje, stvaritve in dosežki ter slednjič dediščine, tradicije in identitete – to so sklopi slovenskih »krajev spomina«, v katerih je, če se še enkrat navežemo na Pietera Noraja, materializirana slovenska nacija. Gre za »kraje spomina« torej, ki jih na eni strani zaznamuje – naj se slednjič vrnemo na začetek te razprave – pisateljeva in filozofova misel o hudem in trpljenju kot prvih gonilih vsakršnega spominjanja in slikarjeva misel o ranljivosti in rahločutnosti, ki človeka silita v povešanje svojega pogleda, a obenem iz njiju rastejo njegove spominske surrealnosti. Na drugi strani pa nad »kraji spomina«, tako slovenskimi kakor tudi vsakršnimi drugimi, lebdi *Angelus novus*, kot ga je upodobil nemški slikar Paul Klee in v svojem delu *O pojmu zgodovine* razlagal nemški filozof Walter Benjamin in ga poimenoval za angela zgodovine.⁵⁸ »Kjer se nam kaže le veriga slučajev,« piše Walter Benjamin, »vidi angel zgodovine eno samo veliko katastrofo, v kateri se ruševine kopičijo na ruševinah. Toda on ostaja in hoče prebuditi mrtve in spet zbrati razkropljene. Toda iz raja že piha vihar, ki se je ujel v angelovih krilih, da jih ta ne more več zapreti. Ta vihar ga tako nezadržno potiska v prihodnost, ki jih angel zgodovine kaže hrbet, medtem pa se pred njegovimi očmi ruševine kopičijo do neba. To, čemur mi pravimo napredek, je ta vihar.«⁵⁹ V slovenskem spominskem diskurzu je ta vihar-napredek, ki je temeljno osišče slovenske politične skupnosti, tista realna nadrealnost, o kateri je pisal Magritte in ki zavezuje skupnost k njenemu spominu, nemara najbolje opisan v *Zdravljici*, predvsem v tisti kitici himne, ki se začne z besedami: »Žive naj vsi narodi!«

⁵⁸ Friedewald, *Die Engel von Paul Klee*; Benjamin, Über den Begriff der Geschichte. Gl. tudi Eberlein, »Angelus Novus«; Pareigis, panim hadachot.

⁵⁹ Benjamin, Über den Begriff, 87–88.

Viri in literatura

- Agamben, Giorgio, *Izjemno stanje. Homo sacer II, 1* (Ljubljana 2013).
- Agamben, Giorgio, *Was ist ein Dispositiv?* (Zürich, Berlin 2008).
- Adriansen, Inge, *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, Mindesmærker og Mødesteder* (Kopenhagen 2010).
- Assmann, Aleida, *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee* (Frankfurt am Main 1993).
- Assmann, Aleida, *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention* (München 2016).
- Assmann, Aleida, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999).
- Assmann, Jan, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992).
- Assmann, Jan, *Religion und kulturelles Gedächtnis* (München 2007).
- Assmann, Jan, Hölscher, Tonio (ur.), *Kultur und Gedächtnis* (Frankfurt am Main 1988).
- Aškerc, Anton, *Zbrano delo*, Tretja knjiga (Ljubljana 1985).
- Babšek, Jana, Kramberger, Taja, Petras, Tina (ur.), *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega Taborišča Ljubelj [...]* / *The politics of memory and oblivion, modes of transmission and interpretation. Proceedings of the symposium coinciding with the 70th anniversary of the Ljubelj/Loibl camp liberation [...]* (Tržič 2016).
- Baskar, Bojan, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina. Uvod v slovensko etnomitologijo* (Ljubljana 2015).
- Benesch, Evelyn, *René Magritte. Der Schlüssel der Träume*, katalog razstave (Gent 2005).
- Benjamin, Walter, *Über den Begriff der Geschichte* (Berlin 2010).
- Biber, Susanne, *Mysterium der Wirklichkeit bei René Magritte* (Petersberg 2015).
- Boer, Pim den, Duchhardt, Heinz, Kreis, Georg idr. (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 1. Mythen und Grundbegriffe des europäischen Selbstverständnisses* (München 2011).
- Boer, Pim den, Duchhardt, Heinz, Kreis, Georg idr. (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 2. Das Haus Europa* (München 2012).
- Boer, Pim den, Duchhardt, Heinz, Kreis, Georg idr. (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 3. Europa und die Welt* (München 2012).
- Brix, Emil, Bruckmüller, Ernst, Steck, Hannes (ur.), *Memoria Austriae*. Bd. 1. *Menschen, Mythen, Zeiten*; Bd. 2. *Bauten, Orte, Regionen*; Bd. 3. *Unternehmer, Firmen, Produkte* (Wien idr. 2004–2005).
- Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick, *Beyond 'identity', Theory and Society* 29 (2000) 1–47.
- Buchinger, Kirstin, Gantet, Claire, Vogel, Jakob (ur.), *Europäische Erinnerungsräume* (Frankfurt am Main 2009).
- Burke, Peter (ur.), *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge 1991).
- Carrier, Peter, *Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora's Les lieux de mémoire, Memory and Methodology* (ur. Susannah Redstone) (Oxford 2000) 37–58.
- Clémens, Eric, *Les mots et les images. Choix d'écrits* (Bruxelles 1994).
- Conrad, Christoph, Kessel, Martina (ur.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion* (Stuttgart 1994).
- Courtois, Stéphane (ur.), *Communisme. La guerre des mémoires* (Paris 2015).
- Csáky, Moritz, *Ambivalentnost kolektivnega spomina v Centralni Evropi, Zgodovinski časopis* 58 (2004) 131–142.

- Csáky, Moritz (ur.), *Orte des Gedächtnisses* (Wien 2000).
- Čoh Kladnik, Mateja (ur.), *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta*, Totalitarizmi. Vprašanja in izzivi 4 (Ljubljana 2014).
- Degen, Andreas, Was ist ein Erinnerungsort? Zu Begriff und Theorie topographischen Erinnerens in politischer und phänomenologischer Hinsicht, *Erzählregionen. Regionales Erzählen und Erzählen über eine Region. Ein polnisch-deutsch-norwegisches Symposium* (ur. Bernd Neumann, Andrzej Talarczyk) (Aachen 2011) 70–91.
- Dolar, Mladen, *Kralju odsekati glavo. Foucaultova dediščina* (Ljubljana 2009).
- Dolenc, Ervin (ur.), *Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju* (Ljubljana 1999).
- Draguet, Michel idr., *René Magritte*, katalog razstave (Tokio 2015).
- Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (Zagreb, Pula 2015).
- Eberlein, Johann Konrad, »Angelus Novus«. *Paul Klees Bild und Walter Benjamins Deutung* (Freiburg i. Br., Berlin 2006).
- Echterhoff, Gerald, Saar, Martin, *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses* (Konstanz 2002).
- Eibach, Joachim, Lottes, Günther (ur.), *Kompass der Geschichtswissenschaft* (Göttingen 2006).
- Erzar, Tomaž, Kdaj spomin ne boli več? Rekonsolidacija in integracija travmatičnih spominov, *Revolucionarno nasilje, sodni procesi* (ur. Mateja Čoh Kladnik), Totalitarizmi, Vprašanja in izzivi 4 (Ljubljana 2014) 144–153.
- Ferenc, Miťa, Petkovšek, Branka (ur.), *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino* (Ljubljana 2006).
- Fleckner, Uwe, Sarkis (ur.), *The Treasure Chests of Mnemosyne. Selected Texts On Memory Theory from Plato to Derrida* (Berlin 1998).
- Foucault, Michel, *Die Ordnung des Diskurses* (Frankfurt am Main 1991).
- Foucault, Michel, *Vednost – oblast – subjekt* (Ljubljana 2008).
- Foucault, Michel, *Življenje in prakse svobode* (Ljubljana 2007).
- Foucault, Michel, Chomsky, Noam, Virno, Paolo, *Človeška narava in zgodovina* (Ljubljana 2007).
- François, Étienne, Schulze, Hagen (ur.), *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 zv. (München 2008).
- François, Étienne, Serrier, Thomas (ur.), *Lieux de mémoire européens* (Paris 2012).
- Friedewald, Boris, *Die Engel von Paul Klee* (Köln 2010).
- Ginsberg, Lauren Donovan, *Staging Memory, Staging Strife. Empire and Civil War in the Octavia* (Oxford 2017).
- Le Goff, Jacques, *La nouvelle histoire* (Paris 1978).
- Grdina, Igor, Do »fine moke 00« mleto Trubarjevo vprašanje, *Stati inu obstatu* 2 (2006) 202–235, 311.
- Grdina, Igor, *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe. Kulturnozgodovinske študije* (Ljubljana 2006).
- Grdina, Igor, Uvod, *Zbrana dela Primoža Trubarja I* (Ljubljana 2002) 7–17.
- Grdina, Igor, Zgodovina, spomin, tradicija, *Odstiranje zamolčanega* (ur. Damjan Hančič, Gregor Jenuš, Neža Strajnar), Totalitarizmi. Vprašanja in izzivi 3 (Ljubljana 2013).
- Halbwachs, Maurice, *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen* (Frankfurt am Main 1985).
- Halbwachs, Maurice, *Kolektivni spomin* (Ljubljana 2001).
- Halbwachs, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Paris 1925).
- Han, Byung-Chul, *Topologie der Gewalt* (Berlin 2011).
- Hančič, Damjan, Jenuš, Gregor, Strajnar, Neža (ur.), *Odstiranje zamolčanega*, Totalitarizmi. Vprašanja in izzivi 3 (Ljubljana 2013).
- Hobsbawm, Eric J., *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780* (München 1990).

- Hofman, Ana, *Glasba, politika, afekt. Novo življenje partizanskih pesmi v Sloveniji* (Ljubljana 2015).
- Holl, Mirjam-Kerstin, *Semantik und soziales Gedächtnis. Die Systemtheorie Niklas Luhmanns und die Gedächtnistheorie von Aleida und Jan Assmann* (Würzburg 2003).
- Hölscher, Lucian, Die Einheit der Geschichte und die Konstruktivität historischer Wirklichkeit. Die Geschichtswissenschaft zwischen Realität und Fiktion, *Kontinuität und Wandel. Geschichtsbilder in verschiedenen Fächern und Kulturen* (ur. Evelyn Schulz, Wolfgang Sonne) (Zürich 1999) 19–40.
- Hölscher, Lucian, Die Einheit der historischen Wirklichkeit und die Vielfalt der geschichtlichen Erfahrung, *Geschichte und Vergangenheit. Rekonstruktion – Deutung – Fiktion* (ur. Ulrich H. J. Körtnner) (Göttingen 2007).
- Hösler, Joachim, *Von Krain zu Slowenien: die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution: 1768 bis 1848* (München 2006).
- Iggers, Georg G., *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert* (Göttingen 2007).
- Isnenghi, Mario (ur.), *I luoghi della memoria. Personaggi e date dell'Italia unita* (Roma, Bari 1997).
- Isnenghi, Mario (ur.), *I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita* (Roma, Bari, Laterza, 1996).
- Isnenghi, Mario (ur.), *I luoghi della memoria. Strutture ed eventi dell'Italia unita* (Roma, Bari 1997).
- Isnenghi, Mario (ur.), *L'Italie par elle-meme. Lieux de memoire italiens de 1848 à nos jours* (Paris 2006).
- Isnenghi, Mario, Percorsi della memoria italiana nella seconda guerra mondiale, *Percorsi della memoria 1940–1945. La storia, i luoghi* (ur. V. Paticchia) (Bologna 2004) 45–60.
- Jančar, Drago (ur.), *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (Ljubljana 1998).
- Jančar, Drago, Temna stran meseca, *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar) (Ljubljana 1998) 11–23.
- Jančar, Drago, Čemu ta knjiga, čemu razstava, *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar) (Ljubljana 1998) 383–386.
- Jerše, Sašo, »Apoteoza Primoža Trubarja« – romantični pogled na slovensko reformacijo in njegove meje, *Stati inu obstatu* 15/16 (2012) 208–228, 390–391.
- Jerše, Sašo, Vera in hotenja: silhuete religioznosti v zgodnjem novem veku, *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše) (Ljubljana 2009) 13–29.
- Jerše, Sašo (ur.), *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (Ljubljana 2009).
- Jezernik, Božidar, *Nacionalizacija preteklosti* (Ljubljana 2013).
- Jezernik, Božidar, *Mesto brez spomina. Javni spomeniki v Ljubljani* (Ljubljana 2014).
- Jezernik, Božidar (ur.), *Politika praznovanja. Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem* (Ljubljana 2013).
- Kerševan, Marko (ur.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa* (Ljubljana 2006).
- Kidrič, France, *Primož Trubar* (priredil in uvod napisal Mirko Rupel) (Ljubljana 1951).
- Kosi, Jernej, *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana 2013).
- Kosi, Jernej, Stergar, Rok, Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda, *Zgodovinski časopis* 70 (2016) 458–488.
- Koselleck, Reinhard, Erfahrungswandel und Methodenwechsel. Eine historisch-anthropologische Skizze, *Historische Methode*, (ur. Christian Meier, Jörn Rüsen) (München 1988) 13–61.

- Koselleck, Reinhard, *Pretekla prihodnost. Prispevek k semantiki zgodovinskih časov* (Ljubljana 1999).
- Koselleck, Reinhard, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte. Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten* (Berlin 2010).
- Koselleck, Reinhard, *Zeitschichten. Studien zur Historik* (Frankfurt 2000).
- Kovač, Edvard, Slovenska teologija Primoža Trubarja, *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše) (Ljubljana 2009) 285–289.
- Kramberger, Taja, *Historiografska divergenca: Razsvetljenska in historistična paradigma. O odprti in zaprti epistemski strukturi in njihovih elaboracijah* (Koper 2007).
- Kramberger, Taja, Maurice Halbwachs: kolektivna memorija ni ne spomin ne zgodovina, *Monitor ZSA, Revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije* 12 (2010) 273–319.
- Kramberger, Taja, Memorija/pozaba, zgodovina, diskurz: premislek o ključnih pojmi, njihovi politični arhitekturi in njihovih družbenih učinkih glede na »koncentracijsko vesolje«, *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega Taborišča Ljubelj [...] / The politics of memory and oblivion, modes of transmission and interpretation. Proceedings of the symposium coinciding with the 70th anniversary of the Ljubelj/Loibl camp liberation [...]* (ur. Jana Babšek, Tina Petras) (Tržič 2016) 99–137.
- Kramberger, Taja, *Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije (Študija primera revije Modra ptica. Bartol z Vidmarjem)*, doktorska disertacija (Koper 2009).
- Kreis, Georg, *Schweizer Erinnerungsorte. Aus dem Speicher der Swissness* (Zürich 2010).
- Kuljić, Todor, *Kultura spominjanja* (ur. Ksenija Vidmar Horvat, spremna beseda Mitja Velikonja) (Ljubljana 2012).
- LaCapra, Dominick, *Writing History, Writing Trauma* (Baltimore 2014).
- Lamizet, Bernard, *Imaginaire politique, Communiquer utopie. Économie solidaire et démocratie* (ur. Eric Dacheux) (Paris 2008) 139–158.
- Langewische, Dieter, Schmidt, Georg (ur.), *Föderative Nation. Deutschlandskonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg* (München 1999).
- Lavrič, Ana, Slovenski »panteon« v Slomškovich Drobotnicah in pri Novi Cerkvi, *Acta historiae artis Slovenica* 1 (2014) 93–122.
- Lešnik, Doroteja, Tomc, Gregor, *Rdeče in črno. Slovensko domobranstvo in partizanstvo* (Ljubljana 1995).
- Luthar, Oto, *O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino velike vojne* (Ljubljana 2000).
- MacGregor, Neil, *Germany. Memories of a Nation*, katalog razstave (London 2014).
- Majerus, Benoit idr., *Dépasser le cadre national des »lieux de mémoire«. Innovations méthodologique, approches comparatives, lectures transnationales [...]* (Bruxelles 2009).
- Markschies, Christoph, Wolf, Hubert (ur.), *Erinnerungsorte des Christentums* (München 2010).
- Meier, Christian, *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns. Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit* (München 2010).
- Mihelj, Sabina, Protestantizem in slovenski nacionalizem. Analiza medijskih reprezentacij Dneva reformacije, *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa* (ur. Marko Kerševan) (Ljubljana 2006) 75–141.
- Milharič Hladnik, Mirjam (ur.), *Mesto žensk. Zgodovina spomina / City of women. History Memory*, katalog festivala (Ljubljana 2006).
- Mlekuž, Jernej, Petrovič, Tanja (ur.), *Made in YU 2015* (Ljubljana 2016).
- Mulsow, Martin, Assmann, Jan (ur.), *Sintflut und Gedächtnis. Erinnern und Vergessen des Ursprungs* (Paderborn 2006).
- Munslow, Alun (ur.), *Authoring the Past. Writing and Rethinking History* (London 2013).
- Nietzsche, Friedrich, *H genealogiji morale. Polemični spis* (Ljubljana 1988).

- Nietzsche, Friedrich, *Onkraj dobrega in zlega* (Ljubljana 1988).
- Nora, Pierre, Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, *Representations* 26 (1989) 7–24.
- Nora, Pierre, Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux, *Les lieux de mémoire, I, La République* (Paris 1984).
- Nora, Pierre (ur.), *Les Lieux de mémoire. 1, La République* (Paris 1984); 2, *La Nation* (Paris 1986); 3, *Les France* (Paris 1986).
- Nora, Pierre, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis* (Frankfurt a. M. 1998).
- Olschowsky, Burkhard, idr. (ur.), *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Erfahrungen der Vergangenheit und Perspektiven* (München 2011).
- Ostermann, Patrick, Müller, Claudia, Rehberg, Karl-Siegbert (ur.), *Der Grenzraum als Erinnerungsort. Über den Wandel zu einer postnationalen Erinnerungskultur in Europa* (Bielefeld 2012).
- Pahor, Boris, *In mimo je šel spomin. Trenutni in ne prav trenutni zapisi* (Trst 2013).
- Pahor, Boris, Mesto v zalivu, vila ob jezeru, nekropola, mesto mrtvih, *Delo, Sobotna priloga* (6. julij 2013) 22–24.
- Pahor, Boris, Ostal sem zvest svoji nekdanji obljudi, da se bom v pisanju zavzemal za ponižane in razžaljene, *Novi glas* (8. avgust 2013) 4–5.
- Pagon, Neda, Čepič, Mitja (ur.), *Nacionalna identiteta in kultura* (Ljubljana 2003).
- Pareigis, Christina, panim hadachot. Gesichter des Bildes Walter Benjamin zu Paul Klees Zeichnung Angelus Novus, *Ultravision. Zum Wissenschaftsverständnis der Avantgarde* (ur. Sabine Flach, Margarete Vöhringer) (München 2010) 213–258.
- Perrot, Michelle, Ženske ali molčanje zgodovine, spremna beseda Taja Kramberger in Braco B. Rotar (Ljubljana 2016).
- Prange, Regine, *Der Verrat der Bilder. Foucault über Magritte* (Freiburg im Breisgau 2001).
- Rajhman, Jože, *Trubarjev svet* (Trst 1986).
- Redstone, Susannah, Schwarz, Bill (ur.), *Memory. Histories, Theories, Debates* (New York 2010).
- Ricoeur, Paul, *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (Paris 2000).
- Ricoeur, Paul, *Memory, History, Forgetting* (Chicago 2004).
- Rihter, Andreja, *Dediščina socializma med pozabo in spominom*, doktorska disertacija (Ljubljana 2015).
- Rihter, Andreja (ur.), *Heritage of Socialism. Film, Industrial Heritage* (Maribor 2012).
- Ritter, Hennig, *Die Schreie der Verwundeten. Versuch über die Grausamkeit* (München 2013).
- Rojc, Tatjana, *Tako sem živel. Stoletje Borisa Pahorja* (Ljubljana 2013).
- Rotar, Drago Braco, *Odbiranje iz preteklosti. Okviri, mreže, orientirji, časi kulturnega življenja v dolgem 19. stoletju* (Koper 2007).
- Rozman, Franc, Melik, Vasilij, Repe, Božo, *Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes* (Ljubljana 1999).
- Sabrow, Martin (ur.), *Erinnerungsorte der DDR* (München 2009).
- Simoniti, Vasko, Kandidov vrt, *Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, (ur. Vincenc Rajšp idr.) (Ljubljana 2001) 81–94.
- Simoniti, Vasko, Urejevalci sveta in zgodovine, *Nova revija* (Ljubljana 2009) 3–17.
- Stein-Hölkeskamp Elke, Hölkeskamp Karl-Joachim (ur.), *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt* (München 2006).
- Stein-Hölkeskamp Elke, Hölkeskamp Karl-Joachim (ur.), *Erinnerungsorte der Antike. Die griechische Welt* (München 2010).
- Steinmetz, Willibald, (ur.), *Political Languages in the Age of the Extremes* (Oxford idr. 2001).
- Stollberg-Rilinger, Barbara, Einleitung: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?, *Zeitschrift für historische Forschung*, Beih. 35 (Berlin 2005) 9–24.

- Svoljšak, Petra, Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom. Po slovenskih spominskih poteh vélike vojne, *Acta Histriae* 3 (2011) 523–540.
- Svoljšak, Petra, Slovenian historiography and collective memory of the World War I in the First Yugoslavia (1918–1941), *Twentieth Century Wars in European Memory* (ur. Józef Niznik) (Frankfurt am Main idr. 2013) 205–216.
- Svoljšak, Petra, The sacrificed Slovenian memory of the Great War, *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War* (ur. Mark Cornwall, John Paul Newman) (New York, Oxford 2016) 216–232.
- Širok, Kaja, Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina: diskurzivne konstrukcije preteklosti, *Acta Histriae* 20 (2012), 137–150.
- Širok, Kaja, Raziskovanje življenjskih pripovedi v obmejnem prostoru: poglavja o naraciji, intersubjektivnosti in kolektivnem spominu, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 50 (2010) 13–18.
- Širok, Kaja, Spomeniki, javni prostor in spomin: izgradnja družbene preteklosti na obmejnem območju, *Marušičev zbornik* (ur. Jasna Fakin Bajec) (Gorica 2010) 631–642.
- Širok, Kaja, Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti, *Acta Histriae* 18 (2010) 337–358.
- Širok, Kaja, *Zgodbe o spominu in pozabi. Kalejdoskop goriške preteklosti* (Ljubljana 2012).
- Štih, Peter, Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino* (ur. Mitja Ferenc, Branka Petkovšek) (Ljubljana 2006), 25–47.
- Štih, Peter, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select papers on Slovene historiography and medieval history* (Leiden, Boston 2010).
- Šumi, Irena, *Kultura, etničnost, mejnost* (Ljubljana 2000).
- Tivadar, Hotimit (ur.), *Država in narod v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, 51. seminar slovenskega jezika, literature in kulture (Ljubljana 2015).
- Todeschini, Giacomo, Verginella, Marta, Vinci, Anna Maria (ur.), *Storia e memoria. Raccontarsi e raccontare il passato / Zgodovina in spomin. Pripovedujemo in pripovedujemo si preteklost* (Trieste 2014).
- Trubar, Primož, *Vera Primoža Trubarja: Trubarjeva pridiga o veri iz Katekizma (1550): prevod v sodobni jezik* (prevod pripravil David Shead idr.) (Slovenj Gradec 2008).
- Urbanc, Nataša (ur.), *Slovinci v XX. stoletju*, katalog stalne razstave Muzeja novejšje zgodovine Slovenije (Ljubljana 1999).
- Vauday, Patrick idr. (ur.), *Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu [...]* (Koper 2009).
- Vauday Patrick, Zupanc Paula, Močnik, Rastko, Rotar, Drago B., *Histoire de l'oubli en contextes postsocialiste et postcolonial / Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu* (Koper 2009).
- Velikonja, Mitja, Jugoslovenija. Slavljenje bivših jugoslavenskih praznika u današnjoj Sloveniji, *Etnološka tribina. Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 36 (2013) 49–64.
- Velikonja, Mitja, *Rock 'n' retro. Novi jugoslavizem v sodobni slovenski popularni glasbi* (Ljubljana 2013).
- Velikonja, Mitja, *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu* (Ljubljana 2009).
- Verginella, Marta, Du refoulement à la redécouverte du front de bataille de l'Isonzo, predavanje na znanstvenem simpoziju *Echos contemporains de la Première Guerre mondiale. Enjeux de frontières* na EHESS v Parizu 4. maja 2015 (v tisku).
- Verginella, Marta, Las guerras de memoria y las prácticas de olvido en la antigua Yugoslavia: el caso de Eslovenia, *Caer y levantarse: la reconstrucción del patrimonio después de una*

- guerra / Erori eta altxatu: ondarea berreraikitzea, gerra baten ondoren : Gernika-Lumoko Historia Bilduma, X, 1937–2015* (Gernika-Lumo 2016) 233–246.
- Verginella, Marta, *Meja drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin* (Ljubljana 2009).
- Verginella, Marta, Med zgodovino in spominom. Fojbe v praksi določanja italijansko-slovenske meje, *Fojbe. Primer psihopatološke recepcije zgodovine* (ur. Luisa Accati, Renate Cogoy) (Ljubljana 2009).
- Verginella, Marta, Pahorjev spopad s pozabo, *Boris Pahor, Spopad s pomladjo. Dramatizacija romana* (Trst 2006) 7–9.
- Verginella, Marta, Velika vojna med spominom in pozabo, *Soška fronta 1915–1917. Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp) (Dunaj, Ljubljana 2010).
- Verginella, Marta, Zgodovinisna in politična raba pričevalca, *Acta Histriae* 20 (2012), 107–120.
- Vierhaus, Rudolf, Coming to Terms with the Past? Die Historiker und das 20. Jahrhundert, *Plurales Deutschland – Allemagne Plurielle. Festschrift für Etienne François – Mélanges Etienne Francois* (ur. Peter Schöttler idr.) (Göttingen 1999).
- Vierhaus, Rudolf, *Vergangenheit als Geschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert* (ur. Hans Erich Bödeker, Benigna von Krusenstjern, Michael Matthiesen) (Göttingen 2003)
- Wacquant, Loïc, Habitus, *Monitor ZSA, Revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije* 12 (2010) 267–272.
- Wesseling, H. L. (ur.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005).
- Wood, John Carter (ur.), *Christianity and National Identity in Twentieth-Century Europe. Conflict, Community, and the Social Order* (Göttingen 2016).
- Wood, Nancy, Memory's Remains: Les lieux de mémoire, *History and Memory* 6 (1) (1994) 123–149.
- Yates, Francis, *The Art of Memory* (London 1966).
- Yates, Francis, Umetnost memorije: trije latinski viri za klasično umetnost memorije, *Temeljna besedila za zgodovinsko in socialno antropologijo (I)* (2010) 265–272.
- Žižek, Slavoj, *Jezik, ideologija, Slovenci* (Ljubljana 1987).
- Žižek, Slavoj, *Krhki absolut. Enajst tez o krščanstvu in marksizmu danes* (Ljubljana 2000).
- Žižek, Slavoj, *Nasilje* (Ljubljana 2007).

Spletna literatura

- The International Churchill Society, *United States of Europe*, <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/united-states-of-europe> (1. marec 2017).
- Kosmač, Miha, Klabjan, Borut (ur.), *BorderMemo*, <https://bordermemo.wordpress.com/> (21. marec 2017).

SUMMARY

Slovene Realms of Memory (*Les lieux des Memoire*) –
Concepts, Theses, and Perspectives of Historical Research

Sašo Jerše

One of the central public discourses in the contemporary European political societies is the memory discourse, whose central message is that without memories of endured suffering and hardships there is always a danger that the former as well as the latter might return. History, the study of the past, has in this discourse an important, topical, even actualistic role; this role is clearly attributed to it. In other words, history, the study of the past, becomes in such a memory discourse the narrative about the future for the present. The ascription of this role requires historical science to scrutinize and interpret the memory standpoints, since the contemporary memory discourse is a relatively recent historical phenomenon: it is a distinct twentieth-century phenomenon, extending into the twenty-first century; it is therefore a distinct phenomenon of modern and postmodern societies.

Two features of the memory discourse are to be pointed out in particular. Firstly, memory, its nature and structure, is to be perceived as a distinct cultural and historical phenomenon and as such also the entire memory discourse in each political society. Secondly, the fact that the memory discourse is a phenomenon of policy and government is to be recognised. The term policy is here to be understood in its original sense and completely neutral in terms of value, namely as that segment in the life of the society, in which binding decisions affecting all members of the community are made. The term government, however, is to be understood in the sense of Michel Foucault, namely, as a complicated network of power relations, which cannot exist without their authoritative legitimation discourse. Its fundamental, i.e. constitutional element is also the memory discourse, consisting of cornerstones, which were referred to by the French historian Pierre Nora as the realms of memory (*les lieux de mémoire*).

The memory discourse is thus not merely, as it might seem at the first glance, a public holiday activity, on the contrary, it is a day-to-day activity and that a distinctly functional one; it is a necessary lever for the formation of an identity of the society and its members. The realms of memory of every society are thus its *loci communes*, by means of which the society forms itself, legitimizes its power relations and lets itself be recognized by other societies.

The identification of the realms of memory requires a focused analytical view of a society's past on the one hand, and its political constitution *lato sensu* on the other. Without an ambition to provide an in-depth scrutiny of all special features of the contemporary Slovene national memory discourse and the Slovene realms of memory themselves, the treatise offers an outline thereof, dividing them into seven sets, into which, in Nora's words, in the Slovene nation is materialized in the terms of memory: (I) symbols, (II) events, (III) sites, (IV) people, (V) creations, (VI) achievements, along with (VII) heritage, traditions, and identities.

Zapisi

Latinka Perović

Srpska intelektualna i politička elita između Istoka i Zapada*

Velika mi je čast što pred vama mogu danas da govorim o temi kojoj sam posvetila više godina istraživanja – političkoj i intelektualnoj eliti novovekovne Srbije između Istoka i Zapada. No, pre toga, molim vas za dopuštenje da kažem dve stvari.

Prvo, u Ljubljani sam posle pet godina. Zajedno sa svojom kolegicom, profesorkom Filozofskog fakulteta u Beogradu, dr. Dubravkom Stojanović. Ona će danas studentima istorije Filozofskog fakulteta u Ljubljani govoriti o svom najnovijem delu: *Rađanje globalnog sveta 1880–2015*, na kome je radila sedam godina.

Drugo, poznavala sam slovenačke političare i saradivala sa njima do 1972. godine. Ne sećam se nijednog koji je bio protiv Jugoslavije, ali ne pamtim nijednog koji je pristajao na bilo kakvu Jugoslaviju, to jest nijednog koji je Jugoslaviju razumevao kao zadatak, sudbinsku državu. U jednoj partiji, kakav je bio Savez komunista Jugoslavije, uvek postoji, govorio je Antonio Gramši, više partija. Jedna od tih koja je bila za sporazum jugoslovenskih naroda, to jest za složenu državu i orijentaciju ka modernom razvoju, postojala je u svim jugoslovenskim republikama. I sama sam joj pripadala. Kada je ona uklonjena, a zatim došlo do krize države, njenog raspada i rata, pokazalo se da ljudima liberalnih pogleda u Srbiji, pa ni meni lično, nije bilo potrebno gvozdено јединство jugoslovenske države, za prijateljstvo i profesionalnu saradnju sa Slovincima, i sa drugima.

Nastavila sam prepisku sa profesorom Jankom Pleterskim, koji je prihvatio da bude predsednik komisije za odbranu moje doktorske disertacije u vreme kada to nije bilo oportuno (1975). Sa Jasnom Fišer i profesorom Petrom Vodopivcem, iz Instituta za noviju istoriju, razmenjivala sam pisma i radove. Pozivali su me na skupove i kao predavača na Institutu. Stane Kranjc je bio moja veza sa Univezitetom, na kome samodržala nekoliko predavanja.

U toku ratova devedesetih godina prošloga veka, profesor Božo Repe je objavljivao u časopisu Instituta za noviju istoriju Srbije “Tokovi istorije”, čiji sam bila glavni urednik. Objavljivali smo ga na slovenačkom jeziku.

Profesor Jože Pirjavec mi je, odmah po izlasku iz štampe (1995), poslao svoju knjigu *Jugoslavija. Nastanak, razvoj, ter razpad Karađorđevićeve in Titove Jugoslavije*. Smatram je najboljom istorijom Jugoslavije i tako je i tretiram u svojim radovima o Jugoslaviji. Iako znam da nije slučajno, žalim što nije prevedena na srpski jezik.

* Zgodovinski časopis v rubriki Zapisi tokrat objavlja besedilo predavanja, ki ga je imela ugledna srbska zgodovinarka Latinka Perović na povabilo SAZU in ZRC SAZU v Veliki dvorani SAZU 19. maja 2016.

U svojoj studiji *Tito in tovariši*, Jože Pirjavec je prvi, na prostoru bivše Jugoslavije, Josipa Broza Tita “uveo” u istorijsku nauku: kao ličnost sa dometima i ograničenjima. Njen izdavač “Cankarjeva založba” poslao mi je knjigu. Pisala sam o njoj i po izboru profesora Pirjavca, njen srpski prevod ima moj predgovor.

Nadam se da privilegiju koju danas imam, ne zloupotrebljavam. Ali, ovo podsećanje na trajnost svojih veza sa slovenačkim profesionalnim i političkim prijateljima, ne bih želela da završim, a da ne pomenem da sam se, prilikom svojih boravaka u Ljubljani, sretala i sa uvažanim Milanom Kučanom. Pamtim i njegov prvi dolazak u Beograd posle raspada Jugoslavije. Slovenačka ambasada u Beogradu, zamolila me je tada za informaciju o mestu gde je sahranjen Ivan Stambolić, bivši predsednik Republike Srbije, koga je iz političkog života uklonio Slobodan Milošević, a koji je ubijen u trenutku smene vlasti u Srbiji 2000. godine. Kučan, koji je bio Stambolićev savremenik, hteo je da poseti njegov grob. Tada već bez državne funkcije, želeo je da to učini privatno, bez publiciteta. Jednostavno: da kao čovek oda poštu čoveku koga je poznavao i sa kojim je radio. Taj me gest Milana Kučana kakvog sam ja poznavala, nije iznenadio.

Dopustite mi sada da izložim glavne teze teme koja je najavljena u predavanju *Inteligencija Srbije između Istoka i Zapada*.

Na početku 19. veka, koji označava i početak novije istorije Srbije, njena se inteligencija ne razlikuje od naroda. Srbija je tada, i za dugo, gotovo stoprocentno seljačka zemlja. Socijalno homogena, ona je to i etnički i verski, i sa potpuno nepismenim stanovništvom. Za srpskog pravnika, istoričara i političara Slobodana Jovanovića (1858–1959.), nacionalizam je bio njena jedina tradicija. On je pokretao njene vladare, političare i mase.

Prva diferenciranja nastaju u Kneževini Srbiji tridesetih godina 19. veka. Da bi mogla da funkcioniše, ona šalje pitomce u zemlje Zapadne Evrope, a zatim i u Rusiju. Prvo srpsko udruženje, Ujedinjena omladina srpska (Novi sad, 1866.) stvaraju pripadnici đačkih družina u Baču i Pešti. U Ujedinjenoj omladini vrlo brzo dolazi do podele na liberale i socijaliste u kojoj se ogledaju ideje različitih centara u kojima su njihovi nosioci školovani.

Ključna ličnost liberalnog pokreta na začetku, bio je Vladimir Jovanović (1833–1922.), nacionalni romantičar i rodonačelnik liberalnih ideja u Srbiji. Glorifikovao je srpsku srednjovekovnu prošlost i to svome sinu Slobodanu Jovanoviću objašnjavao time što njegovo pokoljenje nije imalo od čega drugog da počne. U isto vreme, studirajući ekonomiju u Beču i Berlinu, i boraveći skoro u svim evropskim zemljama nije ignorisao evropsku stvarnost i ideje.

Svetozar Marković (1846–1875) koji se oduševljavao Vladimirom Jovanovićem kao profesorom Velike škole, doživeo je radikalizaciju u Rusiji u koju je, šezdesetih godina, upućen kao državni stipendista. Ni odlazak u Zapadnu Evropu, gde je postojala brojna ruska revolucionarna emigracija i gde se školovala grupa srpskih državnih pitomaca (čiji su pripadnici igrali glavnu političku ulogu i u Kraljevini Srbiji i u Kraljevini Jugoslaviji) – nisu Svetozara Markovića udaljili od ruskih revolucionarnih ideja koje su se, posle oslobođenja seljaka 1861. godine, formulisale kao posebno učenje za koje je A.I.Hercen prvi upotrebio sintagmu *ruski socijalizam*.

To se učenje temeljilo na ruskoj opštini i miru, odnosno srpskoj opštini i zadrugi kao zajednicama proizvodnje i raspodele. Ubistvo Kneza Mihaila Obrenovića (maja 1858.) od strane beogradskih karadorđevićevaca, saradnja liberala sa Namesništvom, donošenje prvog nacionalnog Ustava od 1869., udaljilo je Svetozara Markovića od liberala i okrenulo ga stvaranju radikalne partije u Srbiji, odnosno narodne partije. Zbog kritike Ustava od 1869., Markoviću je oduzeta stipendija, i one se iz Evrope vratio u Srbiju i sa istomišljenicima započeo rad bez presedana. Jedan za drugim osnovani su socijalistički listovi, u Narodnoj skupštini delovala je, na tragu njegovih ideja snažna opozicija. U javnosti se vodila rasprava između Vladimira Jovanovića i Svetozara Markovića. Progoni socijalista, naročito u vreme Pariske komune, doprinosili su njihovoj popularnosti.

U svojim radovima (“Srbske obmane, “Javni račun sa Vladimirom Jovanovićem”, “Društvena i politička borba u Evropi”, “Srbija na Istoku”) Marković razvija učenje socijalizma čiji je smisao – neponavljanje zapadno-evropskog puta, to jest: razvoj bez kapitalizma i liberalizma. Na toj osnovi delovali su socijalisti u sukobu sa liberalima deset godina pre svog formalnog organizovanja u Narodnu radikalnu stranku, prvu političku stranku u istoriji Srbije. Do najizrazitije podele u malobrojnoj srpskoj inteligenciji, koja je bila adekvatna podeli na slovenofile i zapadnjake u ruskoj inteligenciji, došlo je posle sticanja državne nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine. Ta podela se ogledala u političkim strankama formiranim na početku osamdesetih godina 19. veka. Narodna radikalna stranka je nastavila ideje Svetozara Markovića, odnosno ideje ideologa ruskog revolucionarnog narodnjaštva (Hercen, Černiševski, Lavrov, Bakunjin), ali i njihove projekte organizacije. Politički subjekt je bio narod a ključne ustanove: opština i zadruga. To jest, njihova načela, s ciljem da država bude *narodna*, osnovana na *narodnoj* samoupravi, i da njen *spiritus movens* može biti samo *narodna partija*. Gunjac i opanak, to jest seljak, stvorio je srpsku državu, on njome treba i da neposredno upravlja – govorio je doživotni vođa Narodne radikalne stranke Nikola Pašić (1845–1926).

Druge dve političke stranke u Srbiji, liberalna i Napredna, bile su zainteresovane za razvoj mlade nezavisne srpske države po uzoru na male zapadne države. Ali, već je vlada vođe liberala Jovana Ristića (1831–1899) naišla na otpor da sprovede odredbe o izgradnji železničke pruge kojima je bila uslovljena nezavisnost. Iako su tada Srbija i Crna Gora bile jedine države u Evropi bez železničke pruge. Zatim je vlada vođe Napredne stranke Milana Piroćanca (1837–1897), koja je uživala podršku kralja Milana Obrenovića, nosioca zapadne orijentacije, započela sinhronu reforme: privreda, vojska, sudstvo, školstvo, s namerom da ih okonča donošenjem novog Ustava koji bi uveo predstavnički sistem. U Narodnoj skupštini najveći otpor pružali su joj poslanici Narodne radikalne stranke, a zbog zakona o stajaćoj vojsci u selima Istočne Srbije izbila je buna (Timočka buna, 1883.), koju su podsticali radikali. Režim je odgovorio vanrednim stanjem. Reforme su bile osujećene. Težak udarac bio je zadat i Narodnoj radikalnoj stranci. Izbegao ga je samo njen vođa Nikola Pašić, koji je u šestogodišnjoj emigraciji nastavio rad na ukklanjanju kralja Milana kao nosioca „zapadne orijentacije” i “izdajnika” srpskog naroda.

Uz pomoć velikog rusofila Mitropolita Mihaila, koji se takođe nalazio u emigraciji, Nikola Pašić je uspostavio veze u slovenofilskim krugovima Rusije, a zatim i sa njenim zvaničnim krugovima.

Previranja u Srbiji u prvoj deceniji njene državne nezavisnosti bila su dramatična. Podelu u unutrašnjoj i spoljnoj politici išle su linijom Istok – Zapad i vodile su se bukvalno na život i smrt. Pokušaji prve vlade Napredne stranke na čelu sa Milanom Piroćancem, završeni su u krvi. Kraj njene druge vlade (1887) na čelu sa Milanom Garašanićem (1843–1898) pratilo je veliko nasilje. U unutrašnjosti, naprednjaci su izbacivani iz službe, otimana im je imovina, svirepo su ubijani: ubijeno je 140 ljudi. Do obračuna je došlo i posle donošenja, po slovu, liberalnog Ustava od 1888. U Beogradu je napadnut zbor Napredne stranke. Iako manje po žestini, ovaj obračun je nazvan „veliki narodni odisaj“. Posle njega, Napredna stranka se nije više nikada oporavila.

Kralj Milan je inicirao donošenje novog ustava, pod uslovom da on bude primljen od „korica do korica“. Po njegovom usvajanju (22. decembra 1888.), abdicirao je u korist svog maloletnog sina Aleksandra (28. februar 1889.). U Srbiju se iz šestogodišnje emigracije (1883–1889) vratio Nikola Pašić (10. marta 1889.). Njih dvojica nisu istovremeno mogli biti u Srbiji.

Po povratku u Srbiju, Nikola Pašić je, najpre disciplinovao Narodnu radikalnu stranku i učvrstio svoj položaj u njoj. Poistovetio je njene interese sa narodom, dok je druge dve stranke tretirao kao neprijateljske. Na vanrednim izborima (14. septembra 1889.) Narodna radikalna stranka je od 117 mandata dobila 102, Liberalna 15, dok naprednjaci nisu izašli na ove izbore. Vanredna skupština konstituisala se kao partijska skupština. Iz nje je proizilazila homogena vlada, kojom je upravljao poslanički klub kao sredstvo Glavnog odbora Narodne radikalne stranke. Radikali su, osim u Namesništvu, imali većinu u svim državnim ustanovama, što je državi davalo *partijski karakter*. Preko partijskih knjižica, koje su bile masovno podeljene seljacima, biračko telo je već bilo poradikaljeno.

Poslednja decenija 19. veka bila je agonična. Maloletni kralj Aleksandar proglasio se punoletnim. Često su menjani ustavi. Najzad, zaverom oficira i političara, kralja Aleksandar je ubijen (29. maja 1903.), čime je iskorenjena dinastija Obrenovića.

Upitan neposredno posle ubistva da li je takvu katastrofu očekivao, Nikola Pašić je odgovorio: „Vi znate da je u Srbiji dolazio državni udar iza udara, zakoni su stvarani i ukidani, sukob je dolazio za sukobom. Mi, Srbi, ili ako hoćete Južni Sloveni uopće, nismo ono što su narodi sa zapada, da odmah ustajemo protiv povrede zakona i protiv reakcija. Mi smo nekako pasivne prirode pa puštamo da se gomila nepravda, dok se ne prevrši mera, dok onaj koji to čini, sam ne oseti da daljeg izlaza nema. Sukobi su pokojnog kralja Aleksandra morali neminovno dovesti do katastrofe...“

A na pitanje da li je većina ministara i senatora za monarhiju ili za republiku, Nikola Pašić je, istom politikom, odgovorio: „Meni su jako poznati skupštinari i senatori. Ti su ljudi, grdna većina njih, za monarhijski sistem. Za Srbiju nije republika, prerano je to. U Srbiju kao republiku prodrli bi silni i mnogobrojni strani uticaji, a to bi bilo najveće zlo. Srbija ima pred očima ne samo sebe, kao što je

danas, nego i srpsku misao. Stvoriti republiku značilo bi raskrstiti sa *zavetnom mišlju* (podv. L. P.). Jedva se kao monarhija opire stranim uticajima. A osim toga... ima Srba koji se velikom i potpunom neograničenom slobodom ne umeju koristiti, jer je ne znaju poštovati.“

Tri godine posle prevrata (22. juli 1906.) Nikola Pašić je u Narodnoj skupštini rekao: „Delo 29. maja nije zločin, jer ako je zločin, onda su zločin i sve bitke u svetu koje postoje za slobodu...“. To se delo smatra kao patriotsko uzvišeno delo.“

Majski prevrat okončao je razdoblje jedne vladarske vlasti i doneo veliku, istorijsku pobedu najjačoj političkoj stranci u Srbiji – Narodnoj radikalnoj stranci. Koncentrisan na nacionalno oslobođenju i ujedinjenju, njen vođa je uspostavio prioritet: sloboda „celog srpskog naroda“ je „veći i jači ideal no što je ...građanska sloboda u Kraljevini“. Započela je priprema za epohu ratova. Ostvaren je široki konsenzus političara, naučnika, vojske, crkve. U vojsci je stvorena tajna revolucionarna organizacija *Ujedinjenje ili smrt*, poznatija kao *Crna ruka* (1911.). Protiv uspona nacionalizma i snažne militarizacije društva bila je samo nekolicina socijaldemokratskih i liberalnih poslanika u Narodnoj skupštini.

Teritorijalno širenje u balkanskim ratovima (1912–1913) i Prvi svetski rat (1914–1918) stavili su Kraljevину Srbiju u novi državni okvir. U tom okviru model Narodne radikalne stranke, kao stranke hegemon, nadživeo je sebe. U krajnjoj instanci, to se ponovilo i u republici (1945–1991), u državnoj zajednici sa drugim južnoslovenskim narodima. Zato izučavanje njenog sloma mora krenuti iz dalje istorije, iz 19. veka. Ono je otežano i time što je istoriografija, barem srpska, bila selektivna, i isključila je proučavanje druge mogućnosti razvoja srpske države i društva. Vladajuća, koja je stvorila čvrste paradigme. Sve što sam radila, uključujući i moju najnoviju knjigu *Dominantna i neželjena elita (Beleške o političkoj i intelektualnoj eliti u Srbiji XX–XXI veka)*, temelji se na shvatanju novije istorije Srbije kao nedeljive. Svaki drugi pristup je više ideološki nego naučni. Sukobi u srpskoj inteligenciji oko pravca razvoja srpske države i društva u osloncu na Istok ili Zapad, predstavljaju konstantu, i merljivi su tek na kraju dvevekovnog iskustva. Sa stanovišta istorijske perspektive srpskog naroda, svaka strana u pomenutoj podeli podjednako je važna, da bi je istorijska nauka smela zanemariti.

Jubileji

Profesor dr. Peter Vodopivec – sedemdesetletnik

Inštitut za novejšo zgodovino in Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani sta pripravila 25. januarja 2017 v prostorih Inštituta za novejšo zgodovino na Kongresnem trgu 1 v Ljubljani družabno srečanje ob sedemdesetletnici slovenskega zgodovinarja prof. dr. Petra Vodopivca. Zgodovinski časopis, ki se pridružuje rojstnodnevnim čestitkam svojemu dolgoletnemu članu uredniškega odbora, objavlja ob tej priložnosti nagovora slavljencu, ki sta bila prebrana na srečanju.

O dolžini dni in kratkosti let Petra Vodopivca

V veselje in čast mi je spregovoriti nekaj besed ob tem svečanem trenutku, ob tvoji življenjski obletnici, Peter. Danes ne želim obnavljati tvoje profesionalne poti, cele vrste tvojih dosežkov. O njej in o njih si lahko preberemo v vrsti zapisov, ki so izšli v strokovnem časopisju, v Prispevkih za novejšo zgodovino, v Zgodovinskem časopisu, v Kroniki in še kje drugje, lani ali deset let prej. Moj namen je opozoriti le na nekaj točk tvojega dela in osebnosti, kakor sem ju doživiljal sam. Pri tem seveda tvegam, da z govorom o tebi in tvojem delu govorim tudi o sebi. Upam, da mi bo uspelo več povedati o tebi kot o meni.

V dolžini posameznih dni in kratkosti let so se nama križale poti že zelo zgodaj. Zgodaj z moje perspektive seveda. Z vpisom na študij na začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja, sem pristal v tvojem seminarju, obiskoval tvoja predavanja. V seminarju si nam nazorno razlagal tančine historične interpretacije na primeru posameznih del in dokumentov. V danes modernem jeziku bi rekli, da si nas opozarjal na različna branja in doživljanja historičnega gradiva. Vse skupaj je bilo nadgrajeno s predavanji o oktobrski revoluciji. V spominu mi še danes ostaja predavanje o kronštatskem uporu, kot eni ključnih točk fizionomije revolucije, ki je globoko zaznamovala evropsko dvajseto stoletje. Odpiral si nam plati druge in drugačne

zgodovine. Zgodovine, ki človeka kot agensa historičnega toka, osvobaja zamejenosti v dogmo »homo politicus«. Z opozarjanjem na teme družbene različnosti, pestrosti življenjskih praks in pogojev, kulturne plati človeka in njegovo umeščenost v čas in pogojenost s taistim časom, si ponujal alternativno perspektivo. Vsega tega takrat nisem znal opisati s temi besedami, a občutek je bil dober, da sem pri tvojih predavanjih lahko del nečesa drugačnega. Za mladega človeka vsekakor velika spodbuda. Ponujeno roko sodelovanja sem potem izkoristil pri pisanju diplomske naloge. Teme naloge so bile revščina, starost in socialna politika na primeru ljubljanske ubožnice do prve svetovne vojne. Potrpežljivo si me vodil do uspešnega konca in potem tudi uredil objavo članka v Kroniki. Moja prva objava in pravijo, da »prve ne pozabiš nikoli«, če uporabim oglaševalski slogan.

A nisi se ustavil samo pri velikem rdečem oktobru, tolmačil si nam tudi »revolucijo« v zgodovinopisju. Prek tebe smo prihajali v stik v francoskim zgodovinopisjem in njihovim vsebinskim, konceptualnim in metodološkim prodorom ali z nemško smerjo Sozialgeschichte. Mene osebno je pritegnil Fernand Braudel. Pod tvojim vplivom sem ga začel brati, docela razumel šele v kasnejših letih, ko sem si pridobil tudi nekaj konkretnih izkušenj iz raziskovalnega dela. Takrat sem šele razumel kompleksnost zgodovine kot temeljne vede o družbi. Do konca razumel, kaj si nam govoril na seminarju in predavanjih o zgodovini dolgega trajanja, o vztrajnosti in trdoživosti posameznih družbenih kategorij, ki gredo prek ozkih časovnih dimenzij.

Kot mlad raziskovalec sem spremljal tvoje objave in tvoje nastope v osemdesetih in devetdesetih letih. V močnem spominu mi ostaja članek, bolje rečeno komentar k izzivalni tezi Francisa Fukuyame o koncu zgodovine. O dopadljivi tezi, ki se je izkazala kot prilika o zarečenem kruhu, kot si z drugimi besedami sam prepričljivo napovedal. Spremljal sem tvoja zavzemanja za konstruktivni dialog kot lastnosti intelektualnega dela. Tvoje poudarke o nujnosti komparativnega raziskovalnega dela, nujnosti interakcije med domačim in mednarodnim znanstvenim prostorom, nujnosti prenosa znanja in metodologij raziskovalnega dela iz mednarodnega okolja. Pozornost mi je pritegnilo tvoje zgodnje poudarjanje potrebnosti internacionalizacije zgodovinopisja. Bral in poslušal sem tvoje misli proti konceptu razvojne premočrnosti, ko si plediral za kategorije procesnih značilnosti, dolgoročnosti, večperspektivnosti, kontekstualizacije, ki naj bi bile vodilo raziskovalnega dela vsakega zgodovinarja. Kot jaz, tudi drugi mlajši kolegi niso ostali ravnodušni pri tvojem opredeljevanju položaja zgodovinarjev kot prevajalcev miselnih struktur preteklosti in sedanjosti, zgodovinarja kot agensa dialoga med preteklostjo in sodobnostjo. Zgodovinopisje naj bi z vključitvijo momenta narativnosti spremenilo način komuniciranja z javnostmi.

Vse to se je izteklo v tvojih željah po opustitvi ideološkosti kot raziskovalnih strategij in interpretacijskih paradigem v zgodovinopisju. Prav gotovo si takrat nisi mogel misliti, da bo v tranziciji in posttranziciji del zgodovinopisja še zmeraj zaznamovan z redukcinozmom. Najbrž si nisi mogel misliti, da bodo duh etnocentrizma, primesi ideološkosti ali barvna slepota črno rdeče dihotomije še zmeraj tako navzoči v zgodovinopisju.

Domnevam, da si kaj takega nisi mogel predstavljati, kajti zaznamuje te močna vera v moč znanja, v moč znanosti, v moč znanstvene argumentacije in imaginacije, v moč dialoga. Tudi zato ne, ker večperspektivnosti v zgodovinopisju ne pojmuješ kot sobivanje različnih ideoloških interpretativnih predpostavk, temveč kot upoštevanje različnih človeških življenjskih pozicij in s tem pogojene historične izkušnje. Ki s spremembo perspektive analize vpliva tudi na interpretacijo. K moči znanja si neizbežno dodajal tudi kategorije družbene odgovornosti. Kajti ni naloga intelektualca, da družbo samo analizira, znanje dobi veljavo, moč, šele v soočenju z javnostmi. Intelektualec mora imeti pogum, postaviti se mora za svoja strokovna prepričanja. Tej poti si sledil, tako z angažmajem pri Novi reviji, kot tudi kasneje z delom na problematiki šolske zgodovine. In za tak pristop navduševal tudi druge. Pa čeprav si ob tem mnogokrat na glas, tudi resignirano, razmišljal o moči in nemoči, o smislu in nesmislu intelektualne intervencije v javnosti, intervencije v precepu družbene margine humanističnih znanosti.

Najino sodelovanje je postalo stalno po tvojem prihodu na naš inštitut. Za naš inštitut je bila to trajnejša pridobitev, kot obisk Billa Clintona za Slovenijo v taistem letu 1999, če se nekoliko pošalim. Vsem nam je veliko pomenilo, da si se nam pridružil. Krog tvojih nekdanjih študentov na inštitutu pa se te je še posebno razveselil. Tvoj vstop v skupino za gospodarsko in socialno zgodovino je bil, glede na tvoj raziskovalni interes, samoumeven. Že tvoja prisotnost, še bolj pa tvoje besede spodbude in trezne seniorske presoje, so v skupino vnesle dodatne raziskovalne poglede. Pa ne samo v skupino, temveč v inštitut kot celoto. Najin profesorsko-študentski odnos, a ne samo najin, se je kaj hitro preobrazil v prijateljsko razmerje. Dnevni pogovori o nastajajočih besedilih, izmenjave mnenj o prebranih člankih in knjigah, o konferencah, metodoloških vprašanjih zgodovinopisja, o aktualno-političnih problemih in o prebranih romanih, o ogledanih dramah ali videnih filmih, pa tudi o življenjskih izkušnjah in družinah so postali stalnice naših inštitutskih dni.

Inštitut ni bil najin edini skupni prostor, vedno več poti sva skupaj opravila v tujini. Marsikatero letališče sva spoznala, marsikateri let opravila skupaj, marsikatero uro predremala med letom ali čakanjem nanj. Sredi novembra 2010 sva s kalifornijskih obal med Los Angelesom in San Franciskom zrla čez ne tako Tihi ocean proti azijskim daljavam. Tri tedne kasneje smo stali na drugi strani oceana, na obali Kamakure, kakih 50 km južno od Tokia in gledali v smeri ameriških obzorij. Vse to po zaslugi večletnega projekta z japonskimi kolegi, kjer se je ustvarjalno združil entuziazem zgodovinarjev iz različnih kulturnih okolij. Šlo je za prostor mednarodne intelektualne interakcije, ki ti veliko pomeni. Iskal in spodbujal si ga vso svojo dobo. Hkrati je bil ta projekt ilustracija tvojega nesebičnega deljenja stkanih mednarodnih povezav. Praktični izraz tvojih prizadevanj za internacionalizacijo našega zgodovinopisja.

Z leti sem te spoznaval z različnih plati. Kot premišljenega, potrpežljivega in radovednega sogovornika. Kot človeka, ki ima posluš za druge, za drugačna, tudi za nasprotna stališča. Zraven pa kot trmastega sogovornika, ki zlepa ne odneha v zagovarjanju svojih stališč, svojega prav. A tudi kot zelo nestrpnega človeka, nestrpnega do človeških neumnosti namreč. Spoznaval sem te kot osebnost in kot

znanstvenika v različnih vlogah: kot profesorja, kot raziskovalca, kot mentorja, kot urednika, kot svetovalca, kot kritika, nenazadnje kot zelo plodnega pisca. Prepričan sem, da delim mnenje tu prisotnih, da si s teh položajev neprisiljeno, z močjo argumentov spodbudil mnoge vsebinske in metodološke premike v našem zgodovinopisju, spodbujal samokritični razmislek o lastni stroki, o njeni vlogi v družbi nasploh, o prenosu rezultatov raziskovalnega dela v širšo laično in zlasti v šolsko javnost.

Mislím, da ob koncu tega govora lahko prenehám uporabljati ednino in preidem v množino, v kraljevski mi, kakor bi rekli Angleži. Torej, dragi Peter, veliko si nam dal, veliko smo se naučili od tebe, strokovno in osebnó. In vsekakor računamo na to, da se bomo od tebe učili še v prihodnosti. Kajti zgodovine ni in še zlepa ne bo konec! Vse najboljše in še na mnoga leta!

Žarko Lazarević

Sedemdesetih sedmih sedmih Petra Vodopivca

Sedmi sedmi 1946 je bil povsem običajen 188. dan v letu. No, za nekatere ni bil povsem običajen. Marc Chagall je, recimo, proslavljal svoj 59. rojstni, M. Krleža triinpetdesetega. In Ringo Starkney svojega šestega. V Beogradu so ta prvi julijski teden doživeli prvi vročinski val. V kinematografih so ob ruskih filmih vrteli ameriške in francoske, tako da so Beograjčani lahko občudovali Maureen O'Sullivan v vlogi Tarzanove Jane. Toda ne filmi in ne obline M. O'Sullivan ali obline domačih deklet na Savi niso bili tisto, kar je prvi julijski konec tedna leta 1946 najbolj zanimalo Beograjčane. Bolj kot filmi so jih razvneli filmski Žurnali, v katerih so Filmske novosti predvajale posnetke s sojenja Draži Mihajloviću. Dve Srbiji, zmagovalna, zmagoslavna in javna, ki je prav tistega sedmega sedmega proslavljala strele, s katerim je pet let poprej Žikica Jovanović ubil dva žandarja, ter poražena, utišana in skrita v podtalju, ki je v istih dneh doživljala vnaprej znani sodni epilog svoje vojaške in politične izbire, sta se znašli v letni dvorani pehotne šole v Beogradu, kjer so sodili Čiči in drugim. Toda nekateri, ki so takrat prebivali v Beogradu, se za filme, predfilme in poletje niso prav posebej zanimali. Pravzaprav se niti niso mogli zanimati. Niso imeli časa. Zaposleni so bili z drugimi in drugačnimi zadevami. Med takimi je bila tudi mlada tridesetletna doktorica prava Katja Vodopivec. Pa ne zato, ker je filmi ali politika ne bi zanimali. Ne, ta mlada, izobrazena tovarišica iz dobre ljubljanske meščanske družine, sicer načelnica oddelka za statistiko na ministrstvu za delo, je imela drugačne skrbi. Prav tisto nedeljo sedmega sedmega je namreč povila svojega prvega otroka, tega gospoda tukaj. Peter Vodopivec je, če na zadevo pogledamo s ptičje perspektive socialnega zgodovinarja, pač eden iz množice baby boom generacije, upanja izčrpane Evrope, ki je po šestletnem krvavem vseevropskem pobijanju, ko sta agresija in destrukcija v ozadje potisnila libido, prav v letu 1946 začela polniti demografsko vrzel in ko so se mladi ljudje, naveličani stresov vojnih situacij in izgubljenih let, spet obrnili k življenju in njegovim radostim, med katere sodi tudi pospešeno reproduktivno

vedenje. Svet, v katerega se je prikremžil Peter Vodopivec, sicer ni bil svet izobilja, ampak svet precejšnjega pomanjkanja. Karte s točkami, živilske in druge, so nadzirale in reducirale potrošnjo, policija pa je nadzirala in reducirala še kaj drugega. Toda Evropa in Jugoslavija z njo se je kljub ruševinam in pomanjkanju, zameram in bolečinam vendarle odlepila od dna in se z optimizmom lotila obnove.

Sedmi sedmi 2016 je bil povsem običajen, ne prav posebej vroč 189. dan v letu. Marc Chagall in M. Krleža sta bila že zdavnaj pokopana in še dalj časa kanonizirana. Ringo Starkney, zdaj znan kot Ringo Starr, ikona moderne pop kulture šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih, je še vedno živ in živahen. Pomanjkanja in ruševin v Evropi ni več. Karte, pike in točke sicer spet poznamo, a zdaj niso namenjene nadzoru potrošnje, temveč njenemu spodbujanju. Baby boom generacija, nekdanj upanje Evrope in v poznih šestdesetih letih gorivo in iskra sprememb, je postala breme državnih proračunov in pokojninskih blagajn v svetu, ki je bogat kot še nikoli, a je nekdanji optimizem zamenjal z ravnodušnostjo in pesimizmom.

Med tem dvema sedmima sedmima, med skupinskim užitek in histerijo Filmskih novosti in skoraj avtističnim brskanjem za podatki na mobitel aplikacijah, med elektrifikacijo in digitalizacijo, poddržavljenjem bank in njihovo sanacijo, med socializmom in kapitalizmom, avtoritarnostjo različnih stopenj in demokracijo, med Jugoslavijo in Slovenijo se je odvilo prvih sedemdeset let Petra Vodopivca. Sedemdeset let. Veliko ali malo? Kakor za koga. Tudi z vidika zgodovinarjev različno. Za medievista in njegovo več kot tisoč let težko zgodovinsko pogačo malo, za raziskovalca zgodnjega novega veka, ki se sprehaja po treh stoletjih in pol, komaj kaj, za tistega, ki je doma v dolgem 19. stoletju, že kar nekaj, za onega, ki brska po kratkem 20. stoletju veliko. Za Petra Vodopivca, ne prof. dr. Petra Vodopivca, zgodovinarja, ki suvereno obvladuje zgodovino od sredine 18. stoletja naprej, temveč za Petra Vodopivca, enkratnega, neponovljivega posameznika iz baby boom generacije, ki je bil sedmega sedmega 1946 vržen v ta svet, je teh sedemdeset let vse. Sedemdeset let, v katerih živo opazuje svet, premišljuje o njem, se nanj odziva ter svoje premisleke vsaj zadnjih petdeset let jasno zapisuje in jih posreduje. S svojimi posegi v slovenski in širši, zlasti srednjeevropski znanstveni in kulturni svet, pa ga kot imeniten intelektualec tudi sooblikuje. Sooblikuje ga kot zgodovinar znanstvenik, kot zgodovinar pedagog in kot družbeno aktivni zgodovinar. Peter Vodopivec ni sicer nikoli glasno in z velikim pokom prelomil s svojimi učitelji. Sicer pa: ali je v iskanju in utiranju lastne poti nujno treba razkopati stare in uhojene? Ali je torej očetomor nujen? Ali ni starih poti mogoče ali celo nujno ohraniti in jih uporabiti, kadar po njih lažje in hitreje pridemo, kamor smo se namenili. Ne, Peter Vodopivec ni nikoli prelomil s svojimi učitelji, ali jih zanimal, čeprav so nekatera njegova izhodišča in prijemi vendarle precej drugačni od raziskovalnih izhodišč njegovega mentorja Frana Zwittera. In tudi njegovi učitelji ga niso zavračali. Prav nasprotno : zlasti Vasilij Melik in Ferdo Gestrin sta njegovo iskanje samostojne, pogosto z dilemami razkopane poti, podpirala. Kaj je torej Peter Vodopivec mehko in tako rekoč naravno prinesel novega v razumevanje in raziskovanje preteklosti na Slovenskem. Mislim, da je bil prvi slovenski zgodovinar, ki je zares opazil prehod iz moderne v postmoderno historiografsko paradigmo,

torej obrat od iskanja vzrokov zgodovinskih fenomenov k iskanju pomenov, ki jih nosijo, ali z drugimi besedami, premik od širokih socialno zgodovinskih tem z družbenimi razredi kot akterji k temam iz vsakdanjega življenja posameznikov in posameznic s konkretnimi imeni in priimki, ali malih, lokalnih skupin, ki se na svoj način odzivajo na svet in ga poskušajo sooblikovati. Njegovo uredništvo *Kronike*, zlasti pa članstvo v ustanovnem uredniškem odboru gotovo najpomembnejšega družboslovno humanističnega izdajateljskega projekta na Slovenskem, zbirki *Studia humanitatis*, sta bila posledica spoznanja, da se mora slovensko zgodovinopisje odpreti novim temam in novim prijemom in da za to rabi ustrezno teoretsko orodje in praktične zglede. Oboje si je Peter Vodopivec kritično prisvojil med svojim študijskim bivanjem v Parizu v šolskem letu 1978/79. Prav je pomembno, da je bil Peter Vodopivec, eden od prvih, ki slovenske zgodovine niso razumevali kot zgolj zgodovine Slovencev, nacionalno političnih konfliktov v 19. stoletju kot posledice hudobnih Nemcev in ubogih Slovencev, ali državnega okvira, v katerem smo živeli pred letom 1918, kot ječe narodov. Najbrž se ne motim, če rečem, da je s temi raziskovalnimi izhodišču, ki jih je znal povezati z arhivskim delom in s svojim izjemnim smislom za sintezo, bistveno sooblikoval vednost o slovenski in evropski preteklosti 19. in 20. stoletja.

Peter Vodopivec je sodobno slovensko intelektualno prizorišče sooblikoval tudi kot dolgoletni profesor na Filozofski fakulteti. V tej vlogi ga je, če upoštevamo še njegovo asistentsko obdobje, spoznalo skoraj 30 generacij študentov, rojenih med približno 1952 in 1980. Študentje smo zelo hitro opazili kakovost njegovih predavanj in zlasti seminarjev, v katerih je zavračal poenostavljene sodbe o zgodovinskih fenomenih 18., 19. in 20. stoletja, naj je šlo za francosko ali rusko revolucijo, vlogo meščanstva v evropski in slovenski zgodovini ali presojanje naprednosti ali nazadnjaškosti kakšnih zgodovinskih procesov ali akterjev. S svojimi nekonvencionalnimi in neideološkimi, pravzaprav protiideološkimi presojami je mnoge izrazito motiviral k branju in razmisleku, morda pa tudi k ovajanju. Prav tako nas je navduševalo njegovo sintetiziranje in osmišljanje velike količine podatkov ter poznavanje sorodnih disciplin in književnosti. Tako nam je ob Arièsu in Foucaultu, Vovellu in Soboulu, v branje ponudil tudi Strindberga, Ibsena in Asturiasa v vlogi premišljevalcev in ustvarjalcev podatkov, ki so pomembni za zgodovinarja. Zelo hitro pa smo študentje, torej vsaj tisti, ki smo študirali na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta leta, opazili, da je bil Peter Vodopivec najbolj izstopajoča figura svoje, takrat še precej mlade generacije zgodovinarjev, in da so ga zelo upoštevali tudi takratni gurugi slovenskega zgodovinopisja. Izjemno pomembno pa je bilo to, kar je za študente vseh generacij pomembno, namreč, upoštevanje študentskih mnenj. Peter Vodopivec ni nikoli nastopal s pozicije vsevedca – ali ni prav priznanje, da česa ne veš, znamenje suverenosti –, ampak je znal prisluhniti, upoštevati ali prijazno popraviti in usmeriti sogovornika. Prav tako je svojemu priimku navkljub s študenti in mlajšimi kolegi asistenti znal popiti kakšen kozarec. Naj se na tem mestu spomnim na teden marksističnih razprav v Neumu leta 1985, ko smo številne, tam predstavljene epohalne ideje poodplaknili z dobro Graševino. Kot mentor pa je magistrandom in doktorandom sploh pustil veliko raziskovalne svobode. Seveda

v okviru zahtev znanstvenega dela in diskurza. Bil je zares tovariški profesor. Hkrati pa si je zelo prizadeval za modernizacijo in ekspanzijo študija zgodovine na FF. Res je škoda, da je fakulteto zapustil, čeprav se mi zdi, da jo je zapustil v zadnjem trenutku, preden se je UL v svojem zasoplem in krčevitem poganjanju za mednarodno odličnostjo in odmevnostjo povsem prepustila formalnim kriterijem pri presoji, kaj odličnost je.

Ob ožjem znanstvenem in pedagoškem delu pa nikar ne pozabimo, da je Peter Vodopivec sooblikoval slovenski intelektualni prostor kot angažiran zgodovinar, kot angažiran intelektualec, ki ni nastopal in ne nastopa le proti ideološki obremenjenosti zgodovinopisja in njegovi politični funkcionalizaciji, temveč je nastopal in nastopa kot izrazito svobodomiselni, odprt in kritičen izobraženec proti omejenosti in omejevanju, pritiskom in neumnostim, ki jim ni bil priča samo do svojega 45. leta. Prav tako želim poudariti, da svojih znanstvenih stališč ni skokovito spreminjal v skladu s spremembo političnega in državnega okvira. V bistvu je ostal to, kar pomeni njegovo ime. Skala, ki je valovi okoli nje ne premaknejo, tako kot premikajo in valjajo kamenje po dnu, da se na koncu obrusi v pesek ali mivko.

Dragi Peter, želim ti še veliko romanov v španskem jeziku, veliko zabave z vnukinjo in seveda še veliko uspešnega znanstvenega dela, do katerega se mi zdi, še nisi izgubil veselja. In ne pozabi, zgodovina je disciplina, kjer modrost nekaj šteje! Modrost pa ni ravno običajna lastnost mladih ljudi.

Marko Štuhec

V spomin

Hans-Dietrich Kahl

(4. VI. 1920 – 30. IX. 2016)

Kahla sem prvič srečal v Millstattu leta 1995. Svoj referat na tamkajšnjem simpoziju je začel z ugotovitvijo, da, ko je človek star 75 let, pač ni več mnogo pred njim. Kljub temu sva se nato vsakoletno srečevala še 21 let. Kajti v življenju so prijatelji izredno pomembni, še posebej bistveno mlajši in bistveno starejši. Ko sva se dogovorila za tikanje, je kot edini pogoj postavil, da ga kličem Hans-Dieter.

Zelo obširno je delo Hansa-Dietricha Kahla popisal v poljščini že Jerzy Strzelczyk (Hans-Dietrich Kahl jako badacz dziejów dawnej Słowiańszczyzny. – Roczniki Historyczne 69, 2003, 202–217, članek je dostopen tudi na spletu: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=392160>). Jedrnat opis Kahlovega življenja in dela najdemo v nemščini na spletnih straneh njegove matične univerze v Giessnu (Stefan Tebruck 2016, Prof. i. R. Dr. Hans-Dietrich Kahl († 30. September 2016). – PDF, http://www.uni-giessen.de/fbz/fb04/institute/geschichte/mittelalter/downloads/nachruf_kahl/view) ter v slovenščini na spletnih straneh Slovenske akademije znanosti in umetnosti (<http://www.sazu.si/clani/hans-dietrich-kahl>). Hans-Dieter je namreč od 12. VI. 2003 postal dopisni član SAZU (tedanja predstavitev Kahlovega dela: Rajko Bratož, Hans-Dietrich Kahl. – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 54, 2003, 103–105). S to izvolitvijo je postalo nedvomno, da si je s svojim delom zaslužil tudi mesto v Slovenskem biografskem leksikonu. Ko sem ga pred dobrima dvema letoma opozoril na to, sem ga zaprosil za življenjepis, ki mi ga je nato tudi poslal. Ni ga napisal posebej zame, ampak je to splošno besedilo za različne priložnosti, ki nekaj takega zahtevajo. Kljub temu vsebuje pomembno samooceno lastnega prispevka zgodovinopisju. V nadaljevanju jo bom predstavil in dopolnil z nekaterimi podrobnostmi iz njegovega življenja, ki jih je povedal v dolgih pogovorih in ki pomenijo motivacijo njegovim raziskovalnim vprašanjem. Z njimi se vsaka raziskava začne. Razumljivo je, da bo pri vsem tem moj zapis prijateljsko pristranski. Drugače ga pač ne morem napisati. Formalni cursus honorum je opisan v navedenih objavah.

Korenine Kahlarih prednikov so zelo razpredene. Najdlje je mogoče slediti hugenotski v Francijo tja do 12. stoletja. A to je imel Hans-Dieter vedno le za zanimivost. Pomembne so mu bile vezi s Poljsko, saj je bila njegova mama Maria (r. Neugebauer, 1898–1978) iz Lubawke/Liebau v Šleziji, ki je po drugi svetovni

vojni pripadla Poljski. Po stricu je podedoval numizmatično zbirko poljskih novcev, med njimi tudi tiste, ki so jih v 19. st. kovali poljski vstajniki. Zato je razumljivo, da se je v odrasli dobi začel učiti od vseh slovanskih jezikov prav poljščino, da se je ukvarjal tudi s poljsko zgodovino in vprašanji denarništvu. 1966 je bil med ustanovitelji numizmatičnega društva v Giessnu, kjer je preživel svoje profesorsko obdobje na Historičnem inštitutu (1965–1985) in imel tudi pozneje miren dom vse do umika v dom za starostnike v Uttenreuthu pri Erlangenu leta 2013.

Oče Adolf (1885–1933) je bil kot psihiater mestni zdravnik v Dresdnu, sicer pa doma iz Schweinfurta (Spodnja Frankovska), kar pojasnjuje Kahlovo raziskovalno zanimanje za grofe iz Schweinfurta. Njegov rojstni kraj Dresden mu je v enem od okoliških krajev prinesel prvo zavedanje, da poleg Nemcev živi še nekdo drug. Na nekem nagrobniku je namreč videl napis v lužiški srbščini. Bil je med tistimi najstniki, ki so jih sicer navdušili Hitlerjevi govori, vojna leta, ki so temu sledila, pa prepričala o uničevalnosti nacionalizmov. Njegova mati je doživela in preživela bombardiranje Dresdna.

Hans-Dieter je imel srečo v nesreči. Kot otrok si je namreč zlomil kolk in zato ostal dosmrtno pohabljen, po drugi strani pa je bil sposoben samo zaledne vojaščine in je delal v poročevalski službi. Tam se je izuril v strojepisju in pisalni stroj je ostal njegovo temeljno delovno orodje vse do konca. Ni se pustil prepričati, da bi prešel na računalnik.

Tik pred začetkom vojne je leta 1938 začel s študijem zgodovine, germanistike, latinistike in religiologije ter z njim nadaljeval in ga dokončal po vojni. Slednja mu je dala raziskovalno vprašanje nacionalizmov in še posebej na primeru zgodovine nemško–slovanskih odnosov. Sam je svoja raziskovalna vprašanja oblikoval takole:

»Kaj ostane od ljudstva (Volk) in naroda (Nation), ko človek izstopi iz preživetih ideoloških barv?

Kako vzdržljiva je tradicionalna zgodovinska podoba »romansko–germanskega zahoda«, ki v najboljšem primeru pozna Slované in druge Evropejce samo kot stranske figure?

Kaj je s krščanstvom, ki so ga skušali odpraviti kot nearijsko (artfremd)?

Kaj je z Judi, ki živijo že tisoč let dlje v Evropi kot Madžari, pa naj bi vanjo ne spadali in so jih celo preganjali?«

Vprašanja kažejo Kahlovo načelno zoperstavljanje temu, kar je poslušal kot najstnik. Kot je zapisal, mu je bilo od samega začetka samoumevno, da mora biti zgodovinopisje po drugi svetovni vojni namenjeno tudi sporazumevanju med narodi na ta način, da v raziskovanju in vzgoji počisti z zgrešenimi predsodki prejšnjih rodov. Sem je štel enačenje sedanjih jezikovnih skupnosti s skupnostmi istega biološkega izvora. Poudarjal je, da se je večina evropskih narodov oblikovala s preslojevanjem, mešanjem, z asimilacijo substratov in superstratov ter z nadaljnjimi izmenjavami zaradi zaradi populacijskih tokov. Nemški primer mu temelji na spoju keltoromanskih in slovanskih sestavin z raznimi drugimi. Menil je, da če ne primerjamo zgodovinskih predstav o preteklosti z zgodovino, ki se je v resnici dogodila, je to ovira na poti v prihodnost. Rad je govoril o gradnji mostov, ki naj presežejo nasprotja, in se za to dejavno trudil s svojim delom.

Kahl je ocenil, da je dobil največ priznanja v stroki za svoje raziskave na mejnem področju zgodovinopisja in religiologije. Raziskovanje začetkov nemško–slovanskih trenj ga je nujno pripeljalo do zgodovine pokristjanjevanja. Trudil se je, da je ne bi obravnaval kot cerkveno zgodovino, ampak bi jo opazoval z očmi obeh strani. Kot nedokončano delo je čutil svoje raziskave srednjeveške državne simbolike, predvsem simbolnih dejanj s kronami kot znaki gospostva. Te raziskave je zastavil že v svojem habilitacijskem delu, ki pa je ostalo neobjavljeno.

Za zgodovino Slovencev je pomembno, da je največji del svojega časa po upokojitvi namenil stiku Germanov in Slovanov v jugovzhodnih Alpah. Celotni raziskovalni sklop opisuje beseda Karantanija. Vrsto obširnih raziskav na to temo je okronal z obsežno monografijo: *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum* (= Supplement k zborniku: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*, ur. R. Bratož, Ljubljana, 2002. Misli je, da je to najobsežnejše delo na to temo, vendar Grafenauerjevega „Ustoličevanja“ po številu strani ni prekašal. Si je pa s posegom v tematiko, katere raziskave so se dotlej vrtele bolj ali manj v slovensko–avstrijskem krogu, prislužil precejšen odpor nekaterih zgodovinarjev, ki ga ni pustil ravnodušnega. Razumel ga je tako, da je s svojo kritiko virov pač prišel do neželjenih izsledkov, kot je ta, da nekatera temeljna spoznanja o Karantaniji še vedno slonijo na stanju raziskav iz 18. stoletja. Zanimivo je, da se njegova knjiga o Karantaniji sicer pojavlja v vseh zgodovinarskih pregledih, še vedno pa v teh istih pregledih ni njegove tanjše monografije o deželnem zavetniku Kroške Domicianu (*Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenlawen Oberkärntens. – Thorbecke, Stuttgart 1999*), ki ga je videl kot historično osebnost in tako tudi obravnaval. Vsaj kar zadeva moje raziskave, lahko potrdim pomen njegovega zgleda, ki je odkril, da cesar nima oblačil in da je na vrsto „večnih resnic“ mogoče gledati povsem drugače. S tem je tudi za naše zgodovinopisje zakoličil nekatere nove poti.

Povsod se je trudil poiskati drugačen pogled na obravnavano tematiko. V tem je videl priložnost novih in drugačnih spoznanj. Temu je dodajal upoštevanje virov arheologije, jezikoslovja, folkloristike. Pomembna mu je bila vsaka neznatna podrobnost, iz katere je skušal izcediti vsako kapljico informacij. S tem si je prislužil očitek zaljubljenosti v podrobnosti (*Detailverliebtheit*). Zanj značilno je, da je npr. v slovensko–nemški dihotomiji Koroške skušal najti tretjo stran in se zato vživljal v kožo Vindišarjev kot kolateralne žrtve nemškega in slovenskega nacionalizma. Na moje opozorilo, da bo na koncu obveljal za navneža, je odvrnil, da ga to pač ne moti.

Manj pa zgornja raziskovalna vprašanja kažejo Kahlovo siceršnje zoperstavljanje velikim ideologijam. Mednje je štel tudi krščanstvo. Zato je velik del svojih raziskav posvetil vprašanju pokristjanjevanja Slovanov. Osebnostno stališče je pokazal z uradnim izstopom iz krščanske cerkve. Pridružil se je majhni svetovnonazorski skupnosti unitarijcev, ki je notranje zelo raznolika, saj dopušča vse osebne poglede svojih članov. Kahlu je bila pomembna toleranca, ki se najbolj prvinsko kaže v enosti čoveka in narave. Logičen zaključek tega je, da njegova žara počiva med

koreninami mladega javora, ki bo zrasel v stoletno drevo v pokopališkem gozdu (Friedwald) Fränkische Schweiz pri Ebermannstadtu (Zgornja Frankovska). Postal je vodilni mislec unitarijcev in za nekaj let (1991–1995) tudi njihov formalni vodja.

Njegove razprave niso tako mnogoštevilne, kot so obsežne in mnogostranske. To zahteva mnogo dela. V zvezi s tem se razkriva še ena pomembna lastnost Kahlovega značaja. Že pred desetletji je doživel telesni kolaps in odtlej potreboval vsakodnevni počitek. Obdobja dejavnega časa so bila vedno krajša, nazadnje samo še ura ali dve dnevno. To je sprejemal z mirno samoumevnostjo in jo pojasnil: »Nima smisla se zaradi tega jeziti, kajti potem si z jezo pokvariš še tisti dober čas, ki ti preostaja.« A z doslednim izkoriščanjem ustvarjalnih uric je uspešno dosegal svoje delovne cilje. Ustvarjal je v velikem stanovanju polnem knjig, kot je pričakovati za človeka njegove vrste. Želja, da bi tega stanovanja nikoli ne zapustil, se mu ni uresničila. Bil je trikrat poročen in trikrat ovdovel. Iz drugega zakona je imel posinovljenca Franka-Philippa, ki mu je bil v odločilno oporo v zadnjih letih.

Veliko mu je bilo do tega, da bi ljudje poznali misli, ki so ga vodile v življenju:

Koreninim v življenju in sem hvaležen.

Čutim moč v sebi in imam pogum.

Tokovi moje energije tečejo prosto.

Jaz sem jaz in živim svoje življenje. Sedaj.

Jaz sem življenje, ki hoče živeti, sredi življenja, ki hoče živeti.

Poln sem ljubezni in vem, da sem ljubljen.

Temeljim v svoji globoki notranjosti.

Zato sem odprt vsem radostim, pripravljen na izzive.

Znebim se tega, kar me teži – notranje, zunanje, današnje, preteklo.

Jemljem zlahka, kar je tega vredno, in vadim sproščenost.

Nikogar se ne oklepam in nimam nujnih pričakovanj.

Po svojih močeh sem tu za druge.

Varujem se pred ideološkim slepilom.

Ničesar ne izsiljujem in zaupam.

Vse ob svojem času!

Nekoč mi je Hans-Dieter napisal: »Škoda, da se nimava večkrat priložnosti pogovarjati, a tu so pisma in ta bodo ostala.« Res je, pisma so ostala, hvala. In moj zadnji pogled na njegovo pisalno mizo je lahko zaobjel prvi prelom njegove zadnje knjige, ki govori o ljubezni.

Andrej Pleterski

Kongresi in simpoziji

38. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Ravne na Koroškem, 28.-30. 9. 2016

38. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije (ZZDS) je potekalo na Ravnah na Koroškem od 28. do 30. 9. 2016. Osrednje društvo zgodovinarjev, ki je dolga leta delovalo pod imenom Zgodovinsko društvo za Slovenijo, neprekinjeno organizira zborovanja od leta 1946 in letos tako ZZDS praznuje 70. obletnico svojega delovanja. Soorganizator zborovanja je bilo Zgodovinsko društvo za Koroško (ZDK), saj je poslanstvo Zveze tudi povezovanje z lokalnimi društvi. Novembra 2015 na podelitvi nagrade KLIO je vodstvo ZZDS povabilo na zborovanje slovenskih zgodovinarjev na temo *Zgodovina izobraževanja*, razpis in poznejše informacije, program in knjiga povzetkov v slovenščini in angleščini pa so dostopni tudi na spletni strani društva: <http://zzds.si/2016/09/20/38-zborovanje-zzds-conference/>. Zanimanje za sodelovanje na zborovanju je bilo veliko med zgodovinarji in strokovnjaki drugih ved, kajti na razpis je prispelo več kot 110 zelo zanimivih predlogov predavanj. Programski odbor je z izborom opravil zelo težko delo.

Zborovanje je potekalo v novih prostorih Srednje šole Ravne in Koroške osrednje knjižnice dr. Franca Sušnika na Ravnah. Začelo se je v sredo 28. 9. ob 8.30 uri z registracijo udeležencev. Mednarodnega simpozija se je udeležilo 80 referentov in 40 obiskovalcev brez referatov. Predavanja so se dotikala vprašanj vzgoje in izobraževanja v zgodovini od antičnih časov do samostojne Slovenije. Strokovnjaki z univerz, inštitutov, muzejev, različnih šol in drugih kulturnih ustanov so s pomočjo novih virov in sodobnejših analiz obravnavali različne teme: o vlogi šole in šolanih posameznikov pri kulturnem in narodnostnem razvoju; kako smo Slovenci postali pismen narod; kako pomembne so bile za nas avstrijske univerze in vpliv univerzitetnih središč severne Italije in Nemčije; katere pedagoške ideje so se uveljavile; kako je na razvoj šolstva vplivala bližina kulturnih in gospodarskih središč, kakšno izobraževalno vlogo so imele slovenske šolske knjige; uveljavljanje slovenščine kot materinščine v šoli, izobraževanje narodnostnih manjšin, šolanje za poklic, prispevek tehnične inteligence na gospodarski, kulturni in politični razvoj posameznih področij; kako odločujoča je bila vloga učiteljic in učiteljev pri prosvetnem delu za narod, itd. O teh temah je razpravljalo s predavanji, okroglimi mizami ter z diskusijami 120 zgodovinarjev iz Slovenije, Slovencev iz zamejstva ter več kot 15 referentov iz sosednjih in bližnjih držav: Italije, Avstrije, Hrvaške, Nemčije, pa tudi iz Poljske, Srbije, Ukrajine, Finske, Španije in Litve, ki so predstavili svoje raziskave v angleško govoreči sekciji. Znanje je mednarodno! In pot v svet je že nekdaj pomenila tudi širjenje obzorij znanja. Mednarodna udeležba je ena od značilnosti zborovanj zgodovinarjev v zadnjih letih. Zborovanje se je pričelo

s pozdravnimi govori predsednika ZZDS dr. Branka Šuštarja, predsednice ZDK dr. Karle Oder ter direktorice Koroške osrednje knjižnice Ravne mag. Irene Oder. Sledila sta uvodna predavanja dr. Petra Vodopivca o *Šoli in šolstvu – osrednjih ustanovah slovenskega narodnega oblikovanja* ter dr. Karle Oder o *Izobraževanju od ustnega izročila do visoke šole v Koroški regiji*. Zatem so se pričela paralelna zasedanja v veliki predavalnici Srednje šole Ravne, Kuharjevi dvorani in časopisni čitalnici Koroške osrednje knjižnice. Med prvimi predstavitvami sta bili predavanja dr. Teodora Domeja z naslovom *Vprašanje učnega jezika na Koroškem (Bistrica na Zilji po uveljavitvi državnega šolskega zakona 1869)* in pogled italijanskega predstavnika Vannia D' Alessia na temo *The grotesque discussion about the destiny of slovenian gimnasium of Gorizia, 1919–1922*. Predavanjem je sledila pet minutna diskusija. Celoten program predavanj s povzetki je objavljen v *Knjigi povzetkov 38. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije* in dostopen tudi na spletu.

Po končanih predstavitvah referatov je bil 28. 9. ob 18.30 uri še občni zbor društva. Po poročilih društev ZZDS, urednikov Zgodovinskega časopisa ter Kronike je bila glavna sprememba sklep o dopolnitvi 18. člena Statuta ZZDS ter 3. in 4. člena Pravilnika o podeljevanju nagrade Klio, ki dovoljuje podeljevanje nagrade vsako leto, če so zagotovljena finančna sredstva v ta namen. Zatem je sledila še svečana podelitev stanovske nagrade KLIO. Program je vodila dr. Dragica Čeč ob spremljavi moškega pevskega zbora Šentanelski pauri iz Prevalj. Pred razglasitvijo se je spomnila vseh dosedanjih dobitnikov nagrade Klio in priznanja dr. Ervina Dolenca. Nominirance je predstavil dr. Bojan Godeša, član komisije za podeljevanje nagrade, in razglasil oba nagrajenca. Prejemnik desete nagrade Klio za najboljše zgodovinopisno delo v letu 2015 je red. prof. dr. Božo Repe, predavatelj na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Nagrado je prejel za monografijo *S puško in knjigo: narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Zveza zgodovinskih društev Slovenije podeli tudi priznanje dr. Ervina Dolenca mlademu zgodovinarju za znanstveni prvenec. Priznanje, ki nosi ime po umrlem slovenskem zgodovinarju, je za leto 2015 odšla v roke dr. Žigi Koncilju za delo: *Politično sodstvo: sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Večer se je zaključil s prijetnim druženjem z nagrajencema, kolegi in gosti simpozija. Kratka utemeljitev nagrad je objavljena na spletni strani ZZDS in na FB strani. Obvestilo o nagrajencih je objavila tudi Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Naslednji dan (29. 9.) se je v dopoldanskem času ponovno zvrstilo vrsto zanimivih predavanj o vprašanju poučevanja zgodovine, izobraževanju »posebnih« otrok, vajeništvu in vseživljenskem učenju. Na sporedu sta bili dve okrogli mizi o učbenikih za osnovne in srednje šole ter o učnih načrtih in preverjanju pri pouku zgodovine. Dr. Bojan Balkovec je predstavil rezultate ankete o učbenikih in anketo o zunanjih preverjanjih na maturi ter na nacionalnem preverjanju znanja. Nadaljevala se je diskusija glede vsebine pouka zgodovine »ali izbrane teme sledijo sodobnemu času in naglemu razvoju družbe«. Popoldne so se nekateri udeleženci zborovanja popeljali z avtobusom iz Raven naokrog v bližnja mesta in kraje: Prevalje, Mežico, Črno, Holmec ter Libeliče. Naši gostje so videli delček prelepe koroške pokrajine. Ob 19.00 uri se je ekskurzija zaključila pred Muzejem železarstva (Štauharijo), bivšim

kovaškimi obrati Železarne Ravne. Tam je udeležence sprejel župan občine Ravne dr. Tomaž Rožen in dr. Karla Oder, avtorica razstave in monografije »Mati fabrika, mesto in dom«, ki je predstavila tudi muzej in razstavo. Sledil je kulturni program s pevko in kitaristko Ditko Čepin. Za tretji dan (30. 9.) sta dopoldne ostali še dve paralelni sekciji in dodatni panel, na katerem so se zbrali vsi tisti, ki so vztrajali do konca. Žal je prišlo v navado, da precej referentov po svoji predstavitvi hitro zapusti prizorišče. Zborovanje se je zaključilo s plenarnim zasedanjem, na katerem je predsednik dr. Branko Šuštar podal oceno letošnjega zborovanja, v diskusiji pa so se dotaknili vprašanja, kako naprej z organizacijo zborovanj v takšnem obsegu. Včasih so se učitelji množično udeleževali zborovanj, danes pa je pri njih zanimanje za taka srečanja zelo vpadlo. Eden od glavnih razlogov je gotovo pestrejša ponudba tudi drugih izobraževanj za zgodovinarje.

Na Koroškem so idejo o zborovanju naklonjeno sprejeli. Odprli so vrata svojih šolskih in kulturnih ustanov. Za organizacijo zborovanja sta poskrbela Zveza zgodovinskih društev Slovenije (predsednik dr. Branko Šuštar z odborom) in Zgodovinsko društvo za Koroško (predsednica dr. Karla Oder s sodelavci). Vodstvo Srednje šole Ravne in Osrednje knjižnice sta prispevala k zborovanju poleg prostorov tudi s tehnično in drugo podporo. Udeležence je prijazno sprejel tudi župan Občine Ravne. Prvi dan so o zborovanju poročali v slovenskem studiju (orf: Vesti). Poročilo o dogodku je bilo objavljeno na Koroški regionalni televiziji, na portalu e-Novice občine Ravne, spletni izdaji celovškega časopisa „Nedelja“, spletnih portalih zgo-lista, museum, spletnem portalu Zavoda za šolstvo, na spletni strani STA, na spletni strani Knjižnice Ravne na Koroškem, spletnih portalih Inštituta za slovensko jezikoslovje in Geografskega inštituta. Delo so podprli tudi v Koroškem pokrajinskem muzeju Slovenj Gradec, KPM Muzeju Ravne na Koroškem in Slovenskem šolskem muzeju. Letošnje zborovanje ZZDS je podprlo tudi Ministrstvo za kulturo RS, ki je sofinanciralo program dela našega društva 2015–2016. Vsem, ki so sodelovali pri pripravah ali kako drugače prispevali k izvedbi 38. zborovanja, se člani organizacijskega odbora ZZDS prav lepo zahvaljujejo.

Ana Marija Lamut

Ocene in poročila

Esad Kurtović, **Konj u srednjovekovnoj Bosni**. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014. 835 strani.

Vodilni bosanski medievist Esad Kurtović nas je presenetil z novo, zelo obsežno knjigo z naslovom, »Konj u srednjovekovnoj Bosni«. Konj je po mnenju avtorja statusni odraz srednjeveškega človeka, a najbolje ga predstavlja simbolika srednjega veka. V bosanski zgodovini to ilustrirajo *stečki* z raznimi simboličnimi upodobitvami iz vsakdanjega življenja tedanjega človeka. Še posebej to izražajo pečati bosanskih vladarjev, ki predstavljajo uradni odraz najvidnejše vloge konja v srednjem veku. Tudi v politični zgodovini je prispevek konja izjemen. Teritorialni politični razvoj Bosne bazira na moči konja. Osnovna zamisel nosilca bosanskega razvoja, bosanskih vladarjev in plemstva ni mogla biti realizirana brez pomoči konja. Konj predstavlja tudi osnovo, na kateri temeljijo vse vrste komunikacij. Vsa ta vprašanja je skušal avtor osvetliti s pomočjo velikega števila pregledanega arhivskega gradiva dubrovniškega arhiva.

Knjiga je razdeljena na deset poglavij. V prvem poglavju avtor razpravlja o konju v Bosni od prihoda Slovanov na Balkanski polotok do propada bosanske države in padca pod turško oblast leta 1463. Opisuje konja kot glavno silo v vojskovanju. Zanima ga število konjenikov v posameznih vojaških spopadih, govori še o vojaški taktiki, pri čemer skuša ugotoviti vlogo bosanskih fevdalcev v turških vojaških operacijah. Posebej razpravlja o dvorski kulturi in s tem povezanih viteških turnirjih in igrah. Na koncu se posveti opisu konjeniških portretov na pečatih in stečkih. Podrobneje se ustavi pri opisu konja v heraldiki. Svoja razpravljanja ponazorijo s številnimi posnetki pečatov, stečkov in grafičnih upodobitev raznih predstav v zvezi s konjem iz srednjeveških kodeksov, kronik in analov.

V drugem poglavju se Kurtović posveča vzreji konja na podlagi posebne pogodbe med lastnikom in vzrejevalcem. Dubrovčani, lastniki konj, so dali konje v vzrejo domačemu življu v zaledju Dubrovnika, običajno skupaj z drugo živino (govedom, kozami, ovcami). V dubrovniškem zaledju je obstajala posebna gospodarska veja, ki se je odvijala po ustaljeni instituciji imenovani »socida«. Ta je predstavljala svojevrstno povezavo med lastnikom in vzrejevalcem. Pastirji vzrejevalci so konje čuvali, jih hranili, opravljali z njimi različna dela in se brigali za potomstvo. Njihov dobiček je bil odvisen od uspešnosti dela pri vzreji konja. Za plačilo so dobili del potomstva, ali pa so bile določene mesečne denarne nagrade. V primeru slabe vzreje konja so se pri plačilu upoštevali negativni rezultati.

Kupoprodajne pogodbe in cene konja so predmet naslednjega poglavja, v katerem je avtor vključil široko paleto srednjeveških pravnih norm, ki poleg osnovnih podatkov o prodaji navajajo ime prodajalca in kupca, mesto prodaje, priče in poroka. Cene konj so se v Dubrovniku gibale med deset in trideset perperjev, medtem ko je cena konja plemenite pasme dosegla tudi 120 perperjev. Status prodajalcev različnih družbenih slojev s širšega dubrovniškega zaledja jasno kaže, da je bila konjereja na področju celotne srednjeveške Bosne zelo razvita. Konj dubrovniškega zaledja v srednjem veku predstavlja potomce indoevropskega konja. To so hribovski konji, čvrsti in odporni na klimatske spremembe in skromni v prehrani. Konji so bili žigosani.

V posebnem poglavju avtor obdela konjsko opremo in to na podlagi arhivskega in arheološkega gradiva. Ilustrativni primer za poznavanje konjske opreme v srednjeveški Bosni je npr. konjska oprema Sandalja Hranića Kosaća, ki jo je hranil v depozitu v dubrovniški zakladnici. Konjsko opremo so sestavljali: sedlo, pokrivalo, ostroge, podkve, žvale, tovorno sedlo, česala, stremena. Zato ni čudno, da je bila na dubrovniškem področju in v širšem zaledju zelo razvita kovaška obrt, ki je bila vezana na delo konjarjev in podkovačev konja. Pomemben razvoj je imela tudi sedlarska obrt.

Zelo obsežno razpravlja avtor o karavanski trgovini, v kateri je prav vloga konja posebej poudarjena. Karavanska trgovina namreč predstavlja hrbtenico živahnega balkanskega in evropskega gospodarskega sistema v srednjem veku. Mihajlo Dinić je s svojo študijo o srednjeveški karavanski trgovini razrešil osnovna vprašanja te problematike. Do pomembnih rezultatov so prišli tudi drugi raziskovalci, kar je Kurtoviću olajšalo raziskovanje nekaterih specifičnih vprašanj karavanske trgovine v Bosni. Glavni viri, ki jih je uporabljal, so pogodbe in tožbe. Karavanska trgovina je bila skoncentrirana v rokah vlahov iz neposrednega dubrovniškega zaledja, predvsem s področja Hercegovine. Vlahi so bili kot tovarniki v tem poslu zelo izkušeni in zanesljivi. Bili so večji pri sklepanju pogodb z naročniki o prenosu trgovskega blaga. Vlahi so preskrbeli zmogljive tovarne konje, zagotovili zaščito tovara, se zavezali k izpolnjevanju sprejetih obveznosti (plačevanje carine, povračilo škode) in jamčili zanesljivo dostavo trgovskega blaga v določen kraj. Mnoga naselja v notranjosti Bosne so doživela razcvet, ker so ležala ob karavanskih poteh. Cena prenosa blaga je bila odvisna od oddaljenosti, vremenskih razmer, varnosti prenosa in vrste blaga. Tovarniki so morali skrbeti tudi za varnost potnikov, ki so spremljali karavano (npr. odposlanci, kurirji). Avtor se dotakne tudi poštnih služb, pri kateri je bila skrb za konje v rokah državnih organov.

V zvezi s konji je pogosto prišlo do sporov. Ti so se lahko pojavili glede vzreje konj, nespoštovanja predpisov ali kršenja pogodb. Ti spori so se reševali na sodiščih. Pri prenosu trgovskega blaga in prevozu ljudi iz primorja v notranjost Balkana je v drugi polovici 14. in v 15. stoletju pogosto prišlo do napadov cestnih razbojnikov. Ropanje tujega imetja je postalo velikokrat poklicno delovanje posameznih družin, ki so prežale ob ozkih karavanskih poteh. Poleg trgovskega blaga so bili predmet ropa tudi sami konji. V številnih tožbah odkriva avtor dogodke, povezane z roparskimi napadi na karavane.

Konj je predstavljal pomembno vrednost, zato se omenja v različnih finančnih transakcijah. Zabeležen je bil v depozitih, zalogih, ki običajno predstavljajo garancijo za trgovsko blago. Konj je bil tudi predmet kreditne trgovine, zato so zanj morali dolžniki dati ustrezno poroštvo. Konj se pojavlja tudi v zapuščinah in ženitnih pogodbah kot dota.

Kurtović je zbral tudi veliko gradiva, ki prikazuje konja kot povzročitelja škode. Konj je lahko uničil tuje posevke ali vinograde. Reševanje takih primerov omogoča vpogled v pravne običaje, ki so se jih posluževali oškodovanci, da so dosegli poravnavo nastale škode. V različnih okoliščinah so lahko tudi konji utrpeli škodo.

Vojaških spopadov si ne moremo zamisliti brez udeležbe konj. Zato so bili spopadi največja nesreča prav za konje. Toda tudi v mirnem času so bili konji lahko poškodovani. Prihajalo je do poškodb ali zlomov nog, izčrpanja konja zaradi pretirane obremenitve s tovorom ali pogina zaradi zanemarjanja vzrejevalca.

V zadnjem poglavju avtor obravnava sledi konja v onomastiki in toponomastiki. Posebno se to odraža v imenih, priimkih in vzdevkih pri ljudeh ali v toponimih krajev (npr. Konjic, Kobilje itd.).

Čeprav avtor v svojem delu v ospredje postavlja konja in mu posveti izredno pozornost, pa dejansko opisuje srednjeveškega prebivalca Bosne in njegovo vsakodnevno življenje. Človek srednjega veka je bil vezan na konja, zato je vzpostavil z njim poseben odnos.

V drugem delu knjige, z naslovom »PRILOZI« (str. 416 -700), avtor na tabelarični način obdela posamezne teme, ki jih je prikazal v prvem delu. V 9 tabelah prikaže naslednje sklope: vzreja in čuvanje konja, cena konja, konjska oprema, vajenci kovaške obrti, kovači na dubrovniškem področju, karavane in njihov tovor, odobritev Malega sveta za prodajo soli, kurirska služba ter ropanje konj in konjske opreme. Vsem podatkom so dodane signature iz arhivskih knjig dubrovniškega arhiva. Obilje arhivskih signatur bo verjetno spodbudilo mnoge raziskovalce za nadaljevanje proučevanja specialnih tem.

V uvodu vsakega poglavja, oziroma podpoglavja, avtor na kratko predstavi vsebino, ki jo obravnava, nato pa navede nekaj posebnih primerov razvrščenih v kronološkem redu. K vsakemu od izbranih primerov pa v opombah objavi celoten tekst notarskega dokumenta, ki ga je odkril v virih. Ob tem se postavlja vprašanje, kaj je avtor s tem hotel doseči. Običajno se pri citiranju znanstvenih del omenja le signatura podatka (serija, stran, ali le vsebinsko najbolj značilen del teksta). S tem ko je avtor v opombah navedel celoten tekst vira (z razrešenimi notarskimi formulami in obrobnimi beležkami), se je zelo povečal obseg dela. Morda je avtor Esad Kurtović s to zelo zanimivo in z mnogimi novostmi podano vlogo konja v srednjeveški Bosni nameraval knjigi dati tudi značaj izdaje virov.

Knjigi avtor doda pregled neobjavljenih in objavljenih virov, ki jih je v knjigi uporabljal, ter spisek uporabljene literature. Obsežen je tudi register osebnih in geografskih imen (ki ne vsebuje podatkov iz Priloga - tabel). Povzetek je v angleškem jeziku.

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskičasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

49	Bogo Grafenauer, Die Kärntner Herzogseinsetzung, 2016.	58,00 €
48	Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times, 2014.	36,00 €
47	Walter Lukan, Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni, 2014.	27,00 €
46	Rajko Bratož, Med Italijo in Ilirikom, Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki, 2014.	48,00 €
44	Herwig Wolfram, Conversio Bagoariorum et Carantanorum - Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantainen und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen, 2012.	37,00 €
43	Bojan Balkovec, "Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša" Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi, 2011.	33,00 €
42	Mestne elite v srednjem in novem veku med Aplami, Jadranom in Panonsko nižino, 2011.	8,00 €
41	Marjeta Šašel Kos, Ilirska zgodovina, 2010.	16,00 €
40	Rajko Bratož, Grška zgodovina, 2010.	24,00 €
39	Migracije in slovenski prostor od antike do danes, 2010.	8,00 €
38	Borut Batagelj, Izum smučarske tradicije: kulturna zgodovina smučanja na Slovenskem do leta 1941, 2010.	24,00 €
37	Branko Marušič, Mejačevi iz Komende, 2009.	12,00 €
36	Hans-Dietrich Kahl, Streifzüge durch das Mittelalter das Ostalpenraums ausgewählte Abhandlungen (1980-2007), 2008.	8,00 €
35	Evropski vplivi na slovensko družbo, 2008.	8,00 €
33	Rajko Bratož, Rimska zgodovina, 2007.	48,00 €
32	Mitsko in stereotipno v pogledu na slovensko zgodovino, 2006.	8,00 €

Člani/naročniki imajo 30%, člani/naročniki študenti 50% popust.

<http://www.zgodovinskicasopis.si/>

<https://www.facebook.com/zgodovinskicasopis>

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 71 | 2017 | št. 1-2 (155) | str. 1-302